GYEREKEK A HÁBORÚ VIHARÁBAN

ÉLETEK, SORSOK, TRAUMÁK

Szerkesztette: Virányi Péter

Gyerekek a háború viharában

Gyerekek

a háború viharában

Életek, sorsok, traumák

Szerkesztette:

Virányi Péter

MTA II. VILÁGHÁBORÚ TÖRTÉNETE
ALBIZOTTSÁG

BUDAPEST 2023

A konferenciát a Magyar Tudományos Akadémia
és a Bölcsészettudományi Kutatóközpont támogatta
A tanulmánykötet megjelenését a Jelen-Lét a Társadalomért Egyesület támogatta

A borítót az alábbi források felhasználásával: https://www.independent.co.uk/news/uk/home-news/family-separation-second-world-war-us-immigration-evacuation-children-a8407581.html

- https://www.redbubble.com/i/photographic-print/I-Gave-A-Man-WW2-Poster-by-warishellstore/10522351.6Q0TX

- https://www.jns.org/dirty-science-lingering-questions-regarding-medical-ethics-and-the-holocaust/

- https://b.cari.com.my/portal.php?mod=view&aid=5558

- https://www.photo-news.net/2013/10/blog-post_14.html

- https://www.mutargy.com/egyeb-mutargy/1944-szennik-gyorgy-1923-2007-en-is-hadicel-vagyok-ii-vilaghaborus-propaganda-plakat-klosz-gyorgy-muintezete-60x80-cm-hajtva-szelen-kepet-nem-erinto-szakadasok

Virányi Péter tervezte.

Kézirat lezárva: 2023. augusztus 15.

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás az MTA II. világháború története albizottság Elnökének, vagy Titkárának előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

ISBN 978-963-416-396-1

© Szerzők, 2023

© Szerkesztő, 2023

TARTALOMJEGYZÉK

Stark Tamás: Előszó (6-8)

Andreides Gábor: „Hinni, engedelmeskedni, harcolni”… az olasz fasizmus gyermek- és ifjúságpolitikájának kudarca a második világháborúban (9-25)

Farkas Claudia: Amikor zsidó gyermekek, csak zsidó iskolában tanulhattak. Olaszország 1938 – 1943. (26-35)

Bene Krisztián: A francia gyermekek útja a csatamezőre 1940 és 1945 között (36-49)

Miklós Réka: A temesvári bencés Lioba-nővérek gyermekmissziós tevékenysége 1936–1948 között. (50-65)

Tulok Péter: A gyermek, mint belső ellenség? (66-79)

Tóth Nikolett: A gyermeki lélek és test meggyógyítása. A Magyar Nők Demokratikus Szövetségének gyermekvédelmi tevékenysége (80-95)

Virányi Péter: A propaganda ereje a gyermekek világban, avagy gyerekek a propaganda hálójában (96-124)

Bányai Viktória és **Horváth Rita:** Gyermekrajzok a vészkorszakról és a túlélésről (125-138)

Tarnai Eszter: Közellátási válsághelyzet Budapest ostroma után. A Nemzeti Segély és a főváros élelmezési akciói (139-156)

Klacsmann Borbála: Válaszutak: két gödöllői zsidó fiatal útja a holokauszt során (157-171)

Fóris Ákos: Fiatalkorúak és a magyar partizánellenes hadviselés a keleti fronton (172-195)

Végső István: Gyermeksorsok Halason (196-208)

Kelbert Krisztina: „Ragyogó, reszkető csillagok” – Zsidó gyermekek kiszolgáltatottsága a holokauszt idején dr. Bencze József orvos kéziratos memoárjában (209-230)

Abstracts (231-235)

Tanulmányok szerzői (236)

Stark Tamás: Előszó

Mária zsidó volt, bátyja a munkaszolgálat elől bujkált, ő Budapesten élt a szüleivel. A nyilas uralom idején a családfő úgy látta, hogy akkor van a legnagyobb esély a túlélésre, ha a családtagok külön-külön próbálnak elrejtőzni a szovjet csapatok megérkezéséig. 1944 késő nyarán hamis papírokat szerzett neki. Eszerint a Délvidékről érkezett keresztény menekült volt, akinek apja a fronton szolgált. Mária a VIII. kerületben, egy Rökk Szilárd utcai ház pincéjében húzta meg magát, a környék többi lakójával. A külvilággal való kapcsolatot a pince egy szűk, utcára, pontosabban a járdára néző nyílása biztosította. A 16 éves Mária is ezen a nyíláson át követte a hadi helyzetet. Csak a katonák csizmáját látta, azt figyelte állandóan. Az ostrom heteiben csak magyar és német katonák csizmáit látta. Egy nap ismeretlen csizmák jelentek meg a pince szűk kémlelőnyílása előtt. A szovjet csizmák az életet jelentették Máriának. Az életet, de nem a szabadságot. 1949-ben a kommunista hatalomátvétel után elmenekült Magyarországról, és Ausztráliában kezdett új életet.

István 1945-ben született. Apját soha nem ismerhette meg, mivel, még születése előtt szovjet hadifogságba esett, és ott is halt meg. Ezt azonban titokban kellett tartani, mert annak az országnak a fogságában, amely büszkén hirdette, hogy náluk az ember az első, senki sem halhatott meg. István apja tehát nem a szovjet kényszermunkatáborban, hanem a „háborúban" vesztette életét. Ezt kellett mondania, ha az iskolában az apja felől érdeklődtek. Csak serdülő korában értette meg, hogy miért kellett titokban tartania apja valódi sorsát.

Magdolna nem a háborúban született, hanem két évvel a háború befejezése után. Ő mégis a háború áldozatának érezte magát, ugyanis egy kényszermunkatáborban született. Anyját és apját is német neve miatt vitték el, akik már a táborvilágban találkoztak. Bár a táborban a nők és a férfiak külön voltak, a munkahelyen a szénbányában volt lehetőség a találkozásra. Kevés gyerek született a táborvilágban, és akik világra jöttek, csak rövid ideig voltak anyjukkal, mert egy szovjet árvaházba kerültek vagy egész egyszerűen éhen haltak. Ez utóbbi volt a leggyakoribb. Szinte véletlen, hogy Magdolna életben maradt, az anyjával együtt, aki a szabadulása után magával hozhatta Magyarországra. Magdolna minderre nem emlékezett, és nem értette, hogy személyi adatainál a születés helyeként miért az áll, hogy „Szovjetunió". Szülei lágeréletét titokban kellett tartani. Csak felnőttként tudta meg születése valódi körülményeit.

Mária, István és Magdolna - közvetlenül vagy közvetve - a háború áldozatai voltak, de sorsuk viszonylag szerencsésen alakult. Sok millió gyerek nem élte túl a háborút.

A németek és kollaboránsaik körülbelül 1,5 millió, ezen belül több mint egymillió zsidó, több tízezer roma, valamint nagyszámú lengyel és szovjet gyermeket öltek meg. Mivel életkoruknál fogva kényszermunkára alkalmatlanok voltak, a haláltáborokba való érkezésük után rendszerint őket küldték elsőként - az idősekkel, betegekkel és fogyatékosokkal együtt - a kivégzés színhelyére. A gyerekek voltak a legvédtelenebbek a gettókban és a koncentrációs táborokban.

Gyerekek nagy számban harcoltak is. A diktatúrák különös kedvet éreztek a gyerekek katonai nevelésére, majd harcba küldésére. A gyermekek háborús felhasználásában a náci Németország járt az élen. Fiatalok háborúra való felkészítésére és „ideológiai" nevelésére szolgált a Hitlerjugend. A háború vége felé főleg velük pótolták a hatalmas veszteségek miatt hiányzó katonákat. Berlin ostrománál már 12 éves gyerekeket is bevetettek. Japánban gyermekezredeket

is kiképeztek a várt amerikai invázió feltartóztatására. Sok gyerek harcolt a szovjet hadseregben; főleg árvaházak lakói. Felkészületlenségük miatt ők szenvedték el a legnagyobb veszteségeket.

A gyerekek szenvedését nem jegyezték fel a háborús dokumentumokban, nevük legfeljebb a veszteségi kartonokon maradt fenn. A gyerekek általában nem készítettek sorsukról feljegyzéseket, és nem írtak visszaemlékezéseket sem. A gyerekek ezért a háború alig dokumentált, szinte láthatatlan áldozatai.

Sorsuk megismerése érdekében szervezett konferenciát az MTA II. világháború története albizottság 2023. március 24-én a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetében. A tanácskozáson összesen 16 angol, illetve magyar nyelvű előadás hangzott el. A kötetben 13 előadásból készült monográfia szerepel.

Az előadások, illetve az ezekből készült tanulmányok három nagy téma köré csoportosíthatóak. Az egyik a fegyvert fogó gyerekek történetét járja körül. A másik a vészkorszak fiatal üldözötteinek sorsával foglalkozik. A harmadik nagy téma a háború alatti és utáni gyermekvédelem.

Virányi Péter részletesen magyarázza el, hogy a propaganda plakátok, gyerekkönyvek, játékok és iskolai feladatok segítségével hogyan vonták be a gyerekeket a nemzeti háborús erőfeszítésekbe, és hogyan készítették őket fel a harcra. *Andreides Gábor* az olasz fasizmus ifjúságpolitikáját mutatja be, *Bene Krisztián* pedig arra tesz kísérletet, hogy bemutassa a francia fiúk változatos útjait olyan csatamezőkre, amelyeken egymással is szembekerültek. *Fóris Ákos* azt vizsgálja, hogy a szovjet partizánmozgalom hogyan használta fel a fiatalokat a megszállt területeken, és a magyar parancsnokságok hogyan harcoltak ellenük.

A tanulmányok javarésze az üldözött gyerekek sorsával foglalkozik. *Klacsmann Borbála* és *Kelbert Krisztina* írásai a válaszutakról, a családok döntési helyzeteiről és a döntések következményeiről szólnak. Az előbbi két gödöllői fiatal sorsát taglalja, az utóbbi két túlélő tapasztalatait hasonlítja össze.

Bányai Viktória és *Horváth Rita* egy 26 rajzból álló forrásegyüttest elemez. Ezeket Budapesten élő holokauszt-túlélő zsidó lányok készítették, néhány hónappal Budapest felszabadulása után. A szerzők célja annak bemutatása, hogy ezek a rajzok mint történelmi források mennyire kulcsfontosságúak, annak ellenére, hogy az ilyen típusú forrásokat általában a történelmi információk marginális forrásainak tekintik. *K. Farkas Claudia* írása a Mussolini Olaszországában élő zsidó gyerekek sorsát mutatja be, akiket 1938 őszén törvényileg kitiltottak az állami oktatásból.

Három tanulmány foglalkozik a gyermekvédelem különböző formáival a háború alatt és után. *Miklós Réka* a temesvári bencés Lioba-nővérek, *Tóth Nikolett* a kommunista párthoz kötődő Magyar Nők Demokratikus Szövetségének gyermekvédelmi tevékenységét mutatja be. *Végső István* munkája azt vizsgálja, hogy a kiskunhalasi „felnőtt” társadalom a szociális gondoskodás mentén hogyan igyekezett segíteni vidéki gyermekeken a világháborút követően.
A gyermekáldozatok speciális csoportját alkotják azok a gyerekek, akiknek pusztán az volt a „bűnük”, hogy „rossz” szülőktől jöttek világra. *Tulok Péter* a francia anyáktól és német katona-apáktól született, megközelítőleg 200 ezer gyermek ma is kényesnek számító történetéről szól.

Mindez ma már történelem. Ugyanakkor tény, hogy a gyerekek ma is a háborúk legvédtelenebb, legkiszolgáltatottabb áldozatai.

A háborúk súlyos, életre szóló nyomokat hagynak az ott élő gyerekekben, a depressziótól az agresszióig. A háború sújtotta területeken nemcsak a romba dőlt épületeket kell újjáépíteni, hanem a szétzilálódott, agresszióra, félelmekre szocializálódott gyermeklelkeket is hosszú ideig gondozni kellett.

Mintha a második világháború óta nem ment volna előbbre a világ, még azokban a térségekben sem, ahol a háború a legtöbb áldozatot szedte. Ennek ellenére feladatunk változatlan, fel kell tárnunk a múltat és követnünk kell a jelen eseményeit.

A könyvben szereplő tanulmányok sorrendje az előadások sorrendjét követik.

Andreides Gábor:

„Hinni, engedelmeskedni, harcolni”[1]… az olasz fasizmus gyermek- és ifjúságpolitikájának kudarca a második világháborúban

A fasizmus előbbi kategorikus imperatívusza katonás rövidséggel fogalmazta meg mindazt, amit a rendszer elvárt az olasz társadalomról, amelynek militarizálása, a folyamatos küzdelem és harc mítoszának megteremtése kiemelt jelentőségűvé vált a rendszer számára. Ezalól a szintén nagyjelentőségű gyermek- és ifjúságpolitika sem volt kivétel, sőt az eljövendő generációk „megfelelő” felkészítése és nevelése miatt, igencsak központi kérdésnek számított. Ahogyan az Opera Nazionale Balilla egyik regionális vezetője írta a húszas évek végén: „Minden fiatalembert be kell állítani a sorainkba; senki se kerülhet ki az irányításunk alól. […] az a fontos, hogy egyetlen gyerek se maradjon ki a sorainkból, egyetlen gyerek se legyen kitéve más propagandának.” A második világháború azután kegyetlenül nyilvánvalóvá tette: ez az elképzelés, az erőltetett katonai előképzés, harci szellemben történő testi és szellemi nevelés, katonai felvonulások és parádék ellenére a diktatúra kísérlete egy teljes generáció jövőjét elrabolva kudarcot vallott.

*

Galeazzo Ciano (1903–1944), a fasiszta Olaszország külügyminisztere 1937. december 19-én a következőket vetette papírra naplójában, legkisebb[2] gyermeke, Marzio születését követően: „politikai és profetikus zamatot akartunk adni a Marzio név választásának: háború. De igazán azt hiszik, hogy a játszmák még annyi időt várnak majd, mint amennyit Marzio fegyveres fiatalsága megkíván ahhoz, hogy ráleljen a megoldásra? Néha elgondolkodom, hogy nem érné-e meg pont nekünk erőltetnünk a menetelést és, hogy meggyújtsuk a kanócot.” (Ciano 2005: 70) Az apa érzései érthetők. Miniszterként az olasz társadalmat kora gyermekkortól, az ifjúságon át katonai szellemben teljesen megváltoztatni kívánó rendszer vezető képviselőjeként ő sem tudta kivonni magát az egyre erősödő militarizmus hatása alól. A két háború közötti Olaszország egyik legfontosabb ideológiai fundamentuma a gyermekek, vagyis az eljövendő nemzedék megfelelő, erőteljesen nacionalista szellemben történő helyes (értsd: fasiszta) nevelése volt. Nehézségekre, küzdelmek sorozatára kellett felkészíteni a felnövekvő

[1] Credere, obbedire, combattere – hinni, engedelmeskedni, harcolni. A fasiszta ideológia minden valószínűség szerint egyik legtöbbet használt és idézet jelmondata, amely megtalálható a fasiszta párt statútumában, mint ahogyan feltűnik fasiszta gyermek- és ifjúsági szervezetek mottójaként.
[2] Galeazzo Cianónak (1903–1944) és Edda Ciano Mussolininak (1910–1995) három gyermeke született: Fabrizio („Ciccino”) 1931-ben, Raimonda („Dindina”) 1933-ban és Marzio 1937-ben.

generációkat, hiszen ekkor tudták csak meggyőződéssel vallani mindazt, ami a fasiszták számára fontos volt, kijelenteni, hogy „az élet folytonos, szakadatlan harc, amelyet nagy könnyedséggel, bátorsággal és szükséges rettenthetetlenséggel fogadunk el”. (Mussolini Opera Omnia XXII: 97)

Küzdelem/harc/háború

A háborúnak, a fasizmus mintegy eredetmítoszának megélése, a lövészárkok világának megtapasztalása elsöprő hatással volt a fasizmus első generációja számára. Közülük többek között Roberto Farinacci (1892), Giuseppe Bottai (1895), Adelchi Serena (1895), Dino Grandi (1895), Italo Balbo és Carlo Scorza (1896), de a valamivel idősebbek is, Luigi Federzoni (1878), Achille Starace (1889), vagy akár Mussolini (1883) is sokan önkénteseként küzdötték végig a háborút.

1915-ben az interventista Mussolini úgy gondolkodott a háborúról, hogy annak „el kell oszlatnia azt az ocsmány legendát, hogy az olaszok nem harcolnak, el kell törölnie Lissa[3] és Custozza[4] szégyenét, bizonyítania kell a világnak, hogy Olaszország képes háborúzni, keményen háborúzni […]. Kizárólag ez képes az olaszoknak olaszságuk ismeretét és büszkeségét biztosítani, csak a háború képes »olaszokat« alkotni, akikről d’Azeglio[5] beszélt.” (Gentile 2011: 151) Bottai pedig naplójában jegyezte le a következő gondolatokat 1936. április 7-én: „a háborúzás és a férfivá válás számunkra rokon értelmű kifejezések voltak. Háború és fiatalság egyszerre robbant elő. Semmilyen akaratra, ünnepélyes döntésre, normalitással történő szakításra nem volt szükség ahhoz, hogy háborúzzunk. Elég volt megélni. Nem lehet elkerülni a serdülőkort. A háború volt a mi pubertásunk.” (Bottai 2006: 47)

A többiek pedig, akik vagy fiatalabbak voltak, vagy nem voltak olyan leleményesek, mint Ettore Muti (1902) aki meghamisította születési anyakönyvét, hogy részt vehessen az első világháborúban, az 1935–36-os olasz-abesszín háborúban[6] kárpótolhatták magukat annak

[3] Az olasz nacionalizmus, majd később a fasizmus számára a nemzeti mítosz építésének egyik alapköve a nemzeti büszkeség megerősítése volt. Teljesen érthető tehát, hogy minden olyan „csorbát” igyekeztek kiköszörülni, amely ennek útjában állt. Lissa (ma: Vis, Horvátország) mellett lezajlott tengeri ütközet 1866. július 20-án ilyen tragikus esemény volt az Olasz Királyság és a Habsburg Birodalom között. A tengeri csata az olasz hajók vereségével végződött.

[4] Custozzánál, az előzőekhez hasonlóan, 1866-ban a Habsburg haderő jelentős győzelmet aratott a Veneto és dél-Tirol megszerzéséért felvonuló olasz királyi csapatok fölött.

[5] Massimo d’Azeglio (1798–1866) olasz politikusnak tulajdonított mondás szerint: „Abbiamo fatto l’Italia, ora dobbiamo fare gli italiani” vagyis „Megalkottuk Olaszországot, most az olaszokat kell megteremtenünk.

[6] A háború, annak alakulása, majd az etióp főváros, Addisz Abeba elfoglalása természetesen Magyarországon is nagy sajtó nyilvánosságot kapott. A háború előkészületei, maga a háború, és az azt követő időszak új gazdasági lehetőségeket is biztosítottak Magyarország számára, kereskedelmi kapcsolatok születtek, erősödtek az olasz Etiópiával. Bővebben Juhász 2022: 112–118.

érdekében, hogy részesei legyenek az „élménynek”. Maga Ciano, vagy a Duce fiai, Vittorio (1916) és Bruno (1918) is ott harcoltak a támadó olasz katonák között. Vittorio, Légi háború Abesszíniában címmel 1936-ban magyarul is megjelent visszaemlékezésben lelkesen írt az Afrikában töltött időről, a háborúzással kapcsolatban pedig úgy fogalmazott: „mindazok, akik hozzám hasonlóan nem vettek részt sem a világháborúban, sem a forradalomban, itt, az abesszín hegyek fölött szerezték meg a diplomát ahhoz, hogy férfiak legyenek. A háború kétségtelenül nevel és edz és én mindenkinek ajánlom, annál inkább, mert hitem szerint minden férfinak kötelessége legalább egyet végigküzdeni. [kiemelés tőlem – A. G.]” (Mussolini 1936: 110, 111)[7]

Kötelességtudat, fegyelem, küzdés, hit, mind-mind jól csengő és megfelelő jelentésű szavak voltak a fasizmus számára, hiszen tökéletesen kapcsolódtak a „polgár-katona” ideáljához, ahhoz a férfieszményhez, amely a fasiszta doktrínáknak megfelelő aktív, teljes és cselekvő életet él. Ő lett az eszményi és követendő „új olasz”, „aki férfiasan tudatában van a létező nehézségeknek és kész szembenézni velük. Az életet harcnak fogja fel, úgy ítélve, hogy a férfira tartozik meghódítani magának azt az életet, amely méltó hozzá.” (Mussolini Opera Omnia XXXIV: 118) A nehézségek természetesen leküzdhetők, mégpedig úgy, ha a fasiszta polgár erőt merít a múlt dicsőségéből, az ősök nagyságából, az antik Róma örökségéből, az akkor ismert világot meghódító légiók példájából. A hódítás és terjeszkedés kérdése szintén megkülönböztetett ideológiai bázist jelentett, egy olyan fundamentum volt a fasizmus számára, amely hatással volt a jelen tetteire és – szándék szerint – befolyásolta az eljövendőt: „a fasizmus számára a birodalmi hajlam, vagyis a nemzetek terjeszkedése az életerő megnyilvánulása.” (Mussolini Opera Omnia XXXIV: 131)

A fasiszta Olaszország a Római Birodalom egyértelmű és egyedüli örököseként vindikálta magának a jogot, hogy a jelenben férfias küzdelmek során megszerezze magának mindazt, ami nézete szerint megilleti, hogy az ország modernizálását követően teljesítse be kultúra- és civilizáció teremtő küldetését a Földközi-tenger (Mare Nostrum) medencéjében. E célok elérése azonban nyilvánvalóan hatalmas feladat – ezt az ideológia nem is titkolta –, amelyet a fasizmus a teljes olasz társadalom, benne pedig hangsúlyozottan az új generáció megfelelő (szellemi és fizikai) felkészítését követően tartott lehetségesnek. Ennek az edukációnak célja az eddig megszokott „kényelmes” életet elutasító új olasz polgárok megteremtése volt, akik az erősen nacionalista fizikai és szellemi felkészítést követően méltán vallhatták, hogy az életet

[7] Érdemes idézni még a fiatal Indro Montanellit (1909–2001) is, aki ezidőtájt úgy tekintett a háborúra, mint egy hosszú és szép vakációra, amit sok-sok iskolapadban történő gubbasztást követően a „nagy Atya”, vagyis Mussolini biztosított számukra. Bosworth 2005: 369

küzdelmek szakadatlan sorozataként fogják fel. Ennek, az úgynevezett kényelmes életnek az elutasítását, az áldozatokat és lemondást ugyanis az igazi fasisztának vállalnia kellett.

A gyermeknevelés és az ifjúság oktatása

Nagyon hamar világossá vált, hogy az ifjúság megfelelő, a rendszer által szigorúan meghatározott elvek szerinti nevelése a prioritások egyik legfontosabbika. A holnapról, a jövő generációról volt szó ugyanis, amit a fasizmus nem veszíthetett el. Szimbolikus jelentése is volt mindennek, hiszen a harci fasciók (Fasci di combattimento) 1919-es megalakulás szintén a nyughatatlan forradalmi fiatalság mindent elsöprő tenni vágyását hordozta magában. De a későbbi fasiszta diktatúra is szívesen utalt a jövőre, mint a fasizmus szinonimájára. Nem véletlen tehát az sem, hogy a fasizmus kizárólagosságra való törekvése az oktatás-képzés területén is jól érzékelhető volt. Christopher Duggan brit történész magyarul is megjelent nagyszerű könyvében Vicenza tartományi Opera Nazionale Balilla[8] (ONB) elnökét idézte, aki a helyi pártszervezet (Partito Nazionale Fascista) vezetői számára írt útmutatásában szögezte le, hogy: „minden fiatal embert be kell állítani sorainkba; senki se kerülhet ki az irányításunk alól […] rendíthetetlenül bele kell vágnunk az új tagok toborzásának munkájába. Nem számít, ha a Balilla-csapatok felszereltsége nem teljes vagy tökéletes. Csak az a fontos, hogy egyetlen gyerek se maradjon ki a sorainkból, egyetlen gyerek se legyen kitéve más propagandának. [kiemelések tőlem – A. G.]” (Duggan 2015: 235.)

Ez valóban igaz volt, hiszen a rezsim mindent megtett annak érdekében, hogy az 1926-ban megalapított ONB lehetőleg zavartalanul és kizárólagosan működjék a fiatalság szellemi és fizikai nevelésének terén. Tehette, hiszen konkurencia nem igen létezett, hiszen mindezzel párhuzamosan szisztematikusan fölszámolták a különféle ifjúsági szervezeteket. Az ONB a fiúk és a lányok számára is biztosította mindazt, ami megfelelő kezdésnek bizonyulhatott ahhoz a Mussolini-féle koncepcióhoz, amely kimondta: „A közös élet emberiességét és szépségét akarjuk […] Az embert, mikor elérte a hatodik évét, bizonyos tekintetben elválasztjuk a családjától, és az állam a hatvanadik évében visszaadja neki.” (Ludwig 1932: 65.)

A „helyes és megfelelő” viselkedés előírásának egyik kedvelt formáját jelentették azok a tíz pontból álló összefoglalások (decaloghi), amelyek utasításai egyértelműen megfogalmazták a

[8] A néphagyomány szerint „Balilla” vagyis Giovan Battista Perasso volt az a fiatal genovai fiú, aki az osztrák örökösödési háborúban megdobván egy kővel egy osztrák katonát 1746 decemberében olyan felkelést indított el, amely az osztrákok Itáliából való távozásával ért véget. Így lett fontos jelkép „Balilla” a lázadó, az áldozatot és veszélyt egyaránt vállaló hős fiatalság mintegy szinonimája a fasizmus alatt.

Az ONB megszervezéséről, szerkezeti felosztásáról, változásáról és természetesen a fasiszta olasz ifjúsági nevelésben betöltött szerepéről lásd Juhász 2014: 96–101.

rendszer elvárásait. Már egy 1923-as tízparancsolat is hirdette: „A balillák a jövő fasisztái. […] Emlékezz arra, hogy Olaszország fia. […] A balillák a fasizmus reménységei. […] A fasizmus fegyelem és áldozatvállalás. […] ”(Decalogo del 1923) Négy évvel később a balillák számára megjelent ideológiai útmutató többek között azt írta elő, hogy milyen alapvető tulajdonságai vannak (kell, hogy legyenek) az igazi fasiszta olasz fiatalnak: „A Balilla erős, nagylelkű, és tudja, hogy életét kockáztatva is, hogyan segíthet a gyengéken. […] A Balilla érti a hierarchiát, feltétel nélkül engedelmeskedik az őt irányító tanítóinak és vezetőinek. […] A Balilla ellenáll a szomjúságnak, el tudja viselni az éhséget, tud a tűző napon, akár az esőben is állni anélkül, hogy panaszkodna.” (Decalogo del Balilla: 1927). De a következők is sokat elárultak mindazon ideológiai tartalomról, amely alapvetően meghatározta a fiatalság nevelését: „Aki nem áll készen arra, hogy testét és lelkét adja a Hazának és vita nélkül szolgálni a Ducét, nem érdemli meg a fekete ing viselését: a Fasizmus eltaszítja magától a lagymatag hitet és fél karaktereket. [...] Egy rossz gyermek és egy nem törődöm diák nem fasiszták […]. Tanulj meg panaszkodás nélkül tűrni, feláldozni magad kérés nélkül, szolgálni köszönet nélkül.” (Decalogo del Giovane Fascista: 1931) Kimondott cél volt tehát, hogy az ONB „erős, bátor, intelligens, felkészült, katonailag pedig szervezett” gyermekeket neveljen. (Bosworth 2005: 296)

Ami pedig ebben a nagyon erősen férfiközpontú ideológiában[9] a lányoktól-asszonyoktól elvárt „megfelelő” viselkedést illeti, azzal kapcsolatban a tíz pontban megfogalmazott utasítások egyike-másika világosan tanúskodott: „A Hazát saját házunk söprésével is szolgáljuk. […] A háború alatt a csapatok fegyelme visszatükrözi a családok erkölcsi szilárdságát, amely felett a nő elnököl […]. A Duce újjáépítette az igaz olasz családot: [amely – A. G.] gazdag gyermekekben, mértékletes a szükségletekben, kitartó az erőfeszítésekben, buzgó a fasiszta és keresztény hitben.” (Decalogo della Piccola Italiana: 1935)

A gyermek- és ifjúsági nevelés kérdésében a fasizmus folyamatos konfliktusban állt a katolikus egyházzal, amely egyáltalán nem nézte jó szemmel azt, hogy valaki egyszerre legyen fasiszta és hívő katolikus. A fasiszta Olaszország hiába zárta le mindkét fél számára megnyugtatóan 1929. február 11-én az úgynevezett római kérdésből adódó hosszú évtizedes vitákat állam és egyház között, hiába született meg az önálló Vatikán,[10] a Szentszék egyre növekvő aggodalommal tekintett arra, hogy Mussolini elképzelései szerint az olaszoknak mindenekelőtt fasisztává kell válniuk. A Ducét ez persze nem igen zavarta, az évek során többször is felvállalt

[9] A huszadik századi totalitárius politikai rendszerek (benne a fasizmus) hőskultuszáról, a férfi központú politikai doktrínákról, azok jellegzetességéről bővebben lásd Balázs – Sipos – M. Madarász 2018: 34–38

[10] E kérdéssel kapcsolatban, vagyis a római kérdés előzményéről, megoldásáról lásd Juhász 2023: 44–49

konfliktusokat, akár a katolikus egyházfővel is.[11] Hamar elmúlt az önálló vatikáni állam megalakulása fölött érzett öröm, az a „kegyelmi" pillanat, mikor XI. Piusz (1922–1939) a milánói katolikus egyetem oktatói és hallgatói számára írt levelében úgy fogalmazott, hogy az egyháznak szüksége volt egy olyan emberre, akivel „a Gondviselés összehozott bennünket".[12] A pápát egyre jobban zavarta a fasizmus térnyerése és kizárólagossága a számára is kiemelkedő fontossággal bíró gyermek- és ifjúságnevelésben. De nyugtalanságra adott okot az is, hogy már-már vallási tisztelet kezdett kialakulni Mussolini körül. Hogyan is szólt, milyen formulával kezdődött a Balilla imája? „Hiszek a legfelsőbb Vezérben [Duce], a Fekete Ingek megteremtőjében, és Jézus Krisztusban, az ő egyetlen védelmezőjében…"(Preghiera del Balilla (1927) De egyre jobban elhalványult az állam szerepe és jelentősége, a fasizmus fokozatosan közelített a nemzeti eszme teljes kisajátításához. A balillák, majd 1937 után a GIL (Gioventù Italiana del Littorio[13]) tagjai is a következő esküformulával fogadtak hűséget a fasizmusnak: „Isten és Olaszország nevében esküszöm, hogy követem a Duce parancsait, hogy teljes erőmmel, és ha szükséges, véremmel szolgálom a Fasiszta Forradalom ügyét." (Giuramento del Balilla: 1929)

A fasiszta nevelés komoly hatással volt az olasz ifjúság jelentős részére. Egy esztendővel a GIL megalapítása előtt, Olaszország abesszín háborúja idején, egy balilla a következő szomorú, ám ezzel együtt lelkes vallomással fordult Mussolinihez: „Én kedves Ducém, aprócska, fiatal Balilla vagyok. Apukám, aki nagyon szeretett Téged és mindig csodálattal beszélt Rólad, Kelet-Afrikában, kötelessége teljesítése közben meghalt. Ám, annak ellenére, hogy a papám meghalt, nem sírok, mert azt tanították nekem, hogy a rómaiak nem siratták az ütközetben elhunyt apáikat és testvéreiket, hanem büszkék voltak rájuk. És én büszke vagyok arra, hogy egy Olasz Kelet-Afrikában a Haza és a Te szolgálatodban elesett katonatiszt fia vagyok. Én is, mint a papám, érzem, hogy nagyon szeretlek, jobban, mint eddig. És mikor a kedves mamám szomorú, sokat beszélek neki rólad, mert jó vagy és nagyon sok jót teszel az összes olasz és az összes olasz gyerek számára. 11 éves vagyok, két testvérkém van. Az egyik hat éves és Balilla, mint én, a másik hároméves, farkaskölyök. Várjuk már, hogy nagyok legyünk, hogy harcolni menjünk és meghaljunk érted, Duce, úgy, mint édesapánk. Mert ilyenek kell, hogy legyenek

[11] Bővebben Bruno Guerri 1995: 149–153

[12] Allucozione di Sua Santità Pio XI ai professori e agli studenti dell'Università Cattolica del sacro Cuore di Milano, „Vogliamo anzitutto", 13 febraio 1929 https://www.vatican.va/content/pius-xi/it/speeches/documents/hf_p-xi_spe_19290213_vogliamo-anzitutto.html (Letöltve: 2023. július 12.)

[13] Ezen „egységes és totalitárius szervezet" az 1937. október 27-i királyi határozat hozta létre, amely az ONB és a párt ifjúsági szervezetének (Fasci giovanili di combattimento) kettősségét, egymás mellettiségét volt hivatott megszüntetni. Dogliani 2008: 175

Mussolini Balillái. Azért írtam Neked, hogy tudassam én is készen állok engedelmeskedni, hinni, harcolni.”(Promessa del piccolo orfano balilla: vivere e morire per il Duce 1936)

A levél végén érezhető türelmetlen tenni vágyás ugyanúgy megjelenik abban az üdvözlő táviratban, amelyet az a fiatal római balilla írt, aki Bruno Mussolini (1918–1941)[14] sikeres Guidonia–Dakar–Rio De Janeiro távolsági repülését követően fejezte ki elragadtatását: „Elegem van abból, hogy a mamám babusgat, én is repülős szeretnék lenni, mint Ön.” (Mussolini Opera Omnia XXXIV: 230)

Bruno tökéletes megtestesítője volt a jövő generációja elé példaképként állítható újfajta hősnek: fiatal volt és elkötelezett, szenvedélyes és kitartó. A repülés területén elért sikerei komoly jövőt vetíttetek előre. Nem csoda, hogy elragadtatásuktól vezérelve voltak olyan kisiskolások, akik már azt vizionálták, hogy a fiú máris túlszárnyalta az édesapját, de ilyenkor ott termett mellettük a tanítónő és lehűtötte a kedélyeket: „Kedves Bruno, hallottuk, hogy repülőgépeddel huszonnégy óra alatt Amerikába repültél. Milyen ügyes voltál. Most már százados vagy. Sok kisgyermek mondja azt: ha Bruno ezt véghezviszi, már felül is múlja az apukáját. De a tanítónő azt mondja ez majdnem lehetetlen.”(Mussolini Opera Omnia XXXIV: 230)

1940. június 10-én Olaszország a náci Németország szövetségeseként belépett a második világháborúba. A háborús szerepvállalással a fasiszta propaganda egyik legnagyobb feladata annak a Mussolinit övező konszenzusnak, a rendszer iránti lelkesedésnek a fenntartása lett, amely az Etiópia elleni háborút követően ért a csúcspontjára. A feladat egyáltalán nem tűnt lehetetlennek, hiszen 1940 nyarán csak nagyon kevesek előtt lehetett világos, hogy felkészült-e az ország a háborúra. Szeptemberben például pont a fiatalság irányából érkezett egy tüntető érzelemnyilvánítás, amikor is számos fiatal több irányból indult Padova felé („marcia della giovinezza”), hogy a venetói városban tisztelegjenek a Duce előtt.

Kik is voltak ők? A GIL önkéntesei, akik több tízezren azzal a nem titkolt céllal vonultak fel, hogy előbb-vagy utóbb, de eljussanak a frontra. A hadsereg természetesen mindenkit nem tudott felvenni, de közel kétezren mégis elértek az afrikai hadszíntérre.[15] Erről a nagyszabású parádéról – amelyen mások mellett leventék[16] is felvonultak – a magyar sajtó is beszámolt: „A magyar leventéket az olasz fasiszta fiatalság szervezete a GIL hívta meg Olaszországba. A meghívás abból az alkalomból történt, hogy Mussolini október 10-én Padovában díszszemlét tartott a 24 000 ifjú fasiszta felett, akik önként jelentkeztek katonai szolgálatra és felajánlották

[14] Bruno Mussolini 1941. augusztus 7-én Pisa mellett repülőgép baleset áldozata lett.

[15] Bersaglieri d’Africa – Bir el Gobi Battle https://www.youtube.com/watch?v=k3GLlKJ2t7c (Letöltve: 2023. július 5.)

[16] Az úgynevezett Leventemozgalom a két háború közötti Magyarország legfontosabb katonai előképzést nyújtó szervezete volt.

fiatal életüket és vérüket a Ducéért." A hosszú tudósításban Mussoliniről is szó esett, az Olaszországban járt magyar fiatalok egyike elragadtatással próbálta visszaidézni élményeit: „Az egyik fiú a Ducéról szeretne valamit mondani. Valamit, amit teljes szívével és lelkével érez. De nem talál rá szavakat. – A Duce…a Duce – és összecsapja a kezét –, hát azt nem is lehet elmondani." (Függetlenség 1940. október 20: 7)[17]

Az Afrikába érkezett fiatal fasiszták rövid kiképzést követően 1941 végén a Bir el Gobi („Ördög gödre") melletti ütközetben kapcsolódtak be a harcokba és küzdöttek a fasiszta Olaszországért.[18] A paramilitáris katonai kiképzés és gyakorlatozások az antik római légiókat idéző alakzatokban (manipulus, centuria, cohors) mind valósággá váltak. A fasiszta olasz fiatalok embert próbáló küzdelmekben bizonyíthatták képességeiket, kitartásuk elismerést váltott ki a szembenálló britek szemében is. A „Mussolini's boys" teljesítménye nem múlt el nyomtalanul, Mussolini később többször is utalt rá, hogy ez az igazi példa, és ez kell, hogy lebegjen a fiatal fasiszták szeme előtt: „Számunkra, fasiszták számára, az igazi fiatalok, akik méltók arra, hogy zászlóinkat hordozzák, azok, akik Bir el Gobinál küzdöttek, azok, akik majd létrehozzák a fiatal fasiszták páncélos hadosztályát. Valóban ők azok a fiatalok, akikre számítunk, akikre számítanunk kell, és akikre számítani is fogunk." (Mussolini Opera Omnia XXXI: 67) Ezzel a méltatással egyenértékű az 1943. szeptember 18-ai müncheni rádiószózatában tett apró, ám fontos utalás a Bir el Gobi küzdelmeire. A müncheni beszéd fontos a fasizmus történetének alakulása szempontjából, hiszen Benito Mussolini ebben a felhívásban jelentette be a régi-új köztársasági fasiszta eszme, és egy új fasiszta állam, az Olasz Szociális Köztársaság (Repubblica Sociale Italiana) megszületését. 1943. július 25-én ugyanis a fasiszta Nagytanács[19] (Gran Consiglio del fascimo) több órás, intenzív érzelmektől fűtött beszédeket követően – elfogadván Dino Grandi[20] határozati javaslatát – Mussolinit alapvető

[17]Nem tartozik jelen tanulmány tárgyához, de ugyanezen cikk érdekes adalékkal szolgál a fasizmus nyelvpolitikai xenofóbiájára, amely bizony a harmincas évek közepétől szintén megerősödött Olaszországban. A hazatérő leventék ugyanis a szállásuk kapcsán az újságírónak azt is elmondták, hogy: „Triesztben olyan elegáns albergóban (tetszik tudni, ott most nem használják ezt a szót: hotel), hogy nem győztünk csodálkozni." Függetlenség, 1940. október 20. 7.

[18] A csatá(k)ról magyar nyelven lásd Klemensits 2011: 82–91.

[19] A párt legfelsőbb irányító szervét 1922-ben hozták létre, amely kezdetben a párt és az állam közötti összeköttetést, illetve kapcsolatot is biztosította. A diktatúra megerősödésével a fasiszta Nagytanács egyre inkább megerősödött, többletjogai egyre fontosabbá, majd kizárólagossá váltak: a fórum nagyjelentőségű alkotmányos testülettté vált. Ettől függetlenül az 1943. július 24–25-i utolsó, történelmi jelentőségű ülést megelőzően 1939 óta nem hívták össze tagjait.

[20] Életéről lásd Hamerli 2023.

jogosítványaitól megfosztva, azokat III. Viktor Emánuel uralkodóra visszaszármaztatva, megbuktatták,[21] és másnap az uralkodó le is tartóztatta.

A Duce ebben a müncheni beszédben, annak utolsó, fegyverbe hívó gondolataiban fordult a mellette – reményei szerint minél nagyobb számban – kitartó fasiszta fiatalok felé és számukra is a bir el gobi-i hősiességet dicsőítette: „Ti pedig, a rohamcsapatok tagjai, alakítsátok újjá hősi tetteket véghezvivő zászlóaljaitokat. Ti, fasiszta fiatalok, rendezkedjetek azokba a hadosztályokba, amelyeknek a haza földjén kell újjávarázsolni Bir el Gobi dicső tetteit” (Mussolini 1943: 467).

1943 szeptemberére Olaszország a végletekig kimerült és fegyverszünetet kötött az angolszász hatalmakkal, amelyek Szicília felszabadítását követően már az Appenini-félszigeten jártak. A kialakult súlyos helyzet (Mussolini letartóztatása és kiszabadítása,[22] az addigi szövetségessel való szembefordulás, a szociális köztársaság létrehozása) megítélése tragikusan megosztotta az olasz társadalmat. A világháború küzdelmei immáron nem a távolban, hanem hazai földön zajlottak, a két évtizedes diktatúra összeomlóban volt, polgárháborús időszak köszöntött az országra. El kellett dönteni: a király vagy Mussolini, Mussolini vagy a király? Nem mindenki számára volt könnyű és magától értendő a döntés, amelyet mindenkinek meg kellett hozni.

A kudarc és hatásai

A lojalitás, a harci kedv fenntartása alapvető fontosságú volt a szerveződő új fasiszta állam, az Olasz Szociális Köztársaság számára. A születőben lévő államalakulat, amelynek szuverenitása komoly kívánnivalókat hagyott maga után, súlyos nehézségekkel nézett szembe. A legfontosabbak közé tartozott a szétzilált és feloszlott fegyveres erők újjászervezése, amelyben természetesen komolyan számoltak a fiatal generációkkal is. Mussolini, aki az első időben –

[21] A Mussolini ellen szavazó vezető fasiszta politikusok: Emilio De Bono, Cesare Maria De Vecchi, Dino Grandi, Alfredo De Marsico, Giacomo Acerbo, Carlo Pareschi, Tullio Cianetti, Giuseppe Bastianini, Umberto Albini, Luigi Federzoni, Giovanni Balella, Luciano Gottardi, Annio Bignardi, Alberto de’ Stefani, Edmondo Rossoni, Giuseppe Bottai, Giovanni Marinelli, Dino Alfieri, Galeazzo Ciano.

[22] Ismert, hogy Mussolinit 1943. szeptember 12-én német ejtőernyős katonák szabadították ki a Gran Sasso d’Italia hegység Campo Imperatore nevű fennsíkján található azonos nevű szállodájából. Az akciót hagyományosan, a második világháborús magyar eseményekből is közismert Otto von Skorzenynek tulajdonítják, ám annak megtervezésében Kurt Student repülőtisztnek, lebonyolításában pedig Hans [Harald Otto] Morsnak sokkal fontosabb szerep tulajdonítható. Lényegét tekintve azonban – és ezzel Mussolini is tökéletesen tisztában volt – az akció német lebonyolításban zajlott, a siker a németeknek volt köszönhető. Nem hiába jegyezte meg a Duce kiszabadítását követően az őt őrző csendőregység főtörzsőrmesterének: „Jobban szerettem volna, ha olaszok szabadítanak ki.” (De Felice 2002: 113)

Bottai maliciózus naplóbejegyzése szerint – szinte kerülte a „duce” megnevezést,[23] 1943. november 1-én levelet intézett Hitlerhez. Ebben mintegy magát is nyugtatva írta a náci Németország vezetőjének, hogy: „Néhány hónapon belül kell az 1924-es korosztálynak a laktanyákban jelentkezni. Ha teljes létszámban jelentkeznek, a válságnak vége.” (Mussolini Opera Omnia XXXII: 208) Nem így lett, a helyzet csak súlyosbodott. Valamivel később a Köztársasági Fasiszta Párt[24] (Partito Fascista Repubblicano) megyei vezetői számára fogalmazta meg az ezzel kapcsolatos elvárásait. Ebben a körlevelében leszögezte: „Személyesen kötelezem el magam az 1924–25-ös korosztály küszöbön álló fegyverbe hívása kapcsán. Intenzív propagandamunkával és éberséggel, minden helyi erőt összefogásra szólítva azt a célt el kell érni, hogy minél több jövőbeli katonája legyen az új hadseregnek.” (Mussolini Opera Omnia XXXII: 234) Nagyon hatékonyan működő propagandagépezet kellett volna 1945 áprilisában, hogy a fiatalabb korosztályok tömött sorokban jelentkezzenek a kaszárnyákban katonai szolgálatra. Erős képi üzenetekből természetesen nem volt hiány, az utcákon sorra tűntek fel a királyi család „árulására”[25] figyelmeztető, a német fegyverbarátság fenntartására, a harc újrafelvételére buzdító plakátok. Bir el Gobi példája ezeken a falragaszokon is megjelent: „Fegyverbe, a bir el gobi-i srácok hívnak benneteket!” (Franzinelli 2009: 189.) Sőt, még utolsó utáni kétségbeesett pillanatokban is feltűnt. Benito Mussolini 1945. április 12-én, alig valamivel több mint két héttel halála előtt még levélben fordult Giuseppe Mugnone, az „Avanguardia Vicentina” című fasiszta lap főszerkesztőjéhez,[26] a Bir el Gobi harcokat megörökítő könyv[27] szerzőjéhez. Ebben a lényegében már menekülő Duce így írt: „Kedves Mugnone bajtárs, szeretném, ha kötete a bir el gobi-i ezerötszázakról széles terjesztésű lenne, különösen a fiatalság között. Mennyi vért és mennyi hősiességet gyalázott meg az árulás. Eljön majd a nap, mikor minden újra megszentelt lesz.” (Mussolini Opera Omnia XXXII: 212)

A nagyszabású elgondolás egy új, katonás rend szerint megszerveződő fasiszta társadalom létrehozására – amelynek része lett volna a folyamatos harcot és küzdelmet vállaló ifjúság világa – nem sikerült. A második világháború végére bebizonyosodott, hogy a két évtizedes diktatúrát követően a fiatal generáció is végletesen megosztottá vált, hiszen voltak, akik szembe

[23] „Arra leszek figyelmes, hogy sem az újságokban, sem a rádióban nem használják a „Duce” szót, hanem azt mondják: Mussolini, a fasizmus vezére. Ez a „Duce” kevéssé köztársasági és »választott«”. (Bottai 2006: 437)

[24] Köztársasági, hiszen a fasiszta párt neve is megváltozott eltűnt a nemzeti jelző (Partito Nazionale Fascista), helyette a köztársasági (Partito Fascista Repubblicano) tűnt fel a megnevezésben.

[25] A köztársasági fasizmus propagandagépezetének egyik alapvetése ugyanis az volt, hogy a rendszer bukását egyebek mellett a királyi család és a hozzá lojális főtisztek is okozták.

[26] Cisotto 2004: 7–26

[27] Giuseppe Mugnone: *Il calvario degli eroi* (Millecinquecento di Bir el Gobi), Messina

fordultak a fasizmussal, de nem kevesen voltak olyanok is, akik hűségén maradtak. Utóbbi döntést meghozók természetesen nem voltak mind szélsőségesek, viszont mind fasiszták voltak a szónak abban az értelmében, hogy részesei voltak a diktatúra két évtizede oktatási rendszerének. Részt vettek a gyakorlatozásokban, az ünnepélyes és nagyszabású katonai felvonulásokon, közös táborozásokban. Áldozatvállalásra, kitartásra, a hősök tiszteletére tanították őket. A fasiszta Olaszország összeomlása teljes és mindent elsöprő volt. Nem volt többé biztonság, hirtelen senki nem tudta kiben higgyen, kit kövessen. Mussolinit és „újfajta” balra fordult fasizmusát? Vagy a kormányfői székben őt követő Pietro Badogliót (1871–1956) és az uralkodót?

„Mit érezhetnek mindazok, akik belé helyezték minden bizalmukat és jobban hittek a szavának, mint magának Istennek? Csalódásuk nem ismer határokat.” (Duggan 2015: 447.) – írta a felbomló hadsereg egyik fiatal tüzértizedese. De nem voltak egyszerűbb helyzetben azok a fiatalok sem, akik szintén minden segítség nélkül álltak a bekövetkezett események előtt. 1943. július 25-vel kapcsolatban egy tizennyolc éves gimnazista naplójában olvasható: „Ez olyan, mintha hirtelen kiderítettem volna, hogy apám tökkelütött vagy valami ilyesmi,” (Duggan 2015: 448.) és tétova keserűséggel ugyanitt még hozzátette, nem tudja elfeledni mindazt, amit az elemi iskolától kezdődően tanítottak neki Mussoliniról és a fasizmusról. (Duggan 2015: 448) Nem hitték el mindazt, ami bekövetkezett, zaklatott lelki állapotuk érzékeltetésére álljon itt egy újabb részlet az említett tüzértizedes naplójából: „Amíg nem hoznak nekem igazi és kézzelfogható bizonyítékot, nem leszek képes elhinni azt a becstelenséget, amit annak az embernek az arcába zúdítanak, aki szenvedélyesen akart naggyá tenni bennünket. Hogy voltak tévedések? […] Mostanáig csak eggyel vádolható, nevezetesen, hogy túl sok jóság szorult belé, ami egy kormányfő esetében akár gyengeségnek is nevezhető. […] Kétségtelen, ha csak kicsit is utánozta volna a rettegett Sztálint (csak a példa kedvéért), és kipucolja az egész söpredéket, talán nem jutottunk volna ide.” (Duggan 2015: 449)

A zűrzavar és a reményvesztettség egyre nagyobb lett, a megsemmisülés mindenki számára nyilvánvalóvá vált: „Az olasz hadsereg vereséget szenvedett – a szülőhaza romba dőlt – a becsület elveszett. Katonák jönnek négyesével-ötösével, rongyosan, mezítlábasan, batyukkal a hátukon – az arcuk eltorzult – a helyzet borzalma, rettenete […]. Rájöttem, hogy mindennek vége. Amikor csak a forrófejűek dezertálnak, azt még meg lehet fékezni. De ha a tucatjános is dezertál, az már a vég.” (Duggan 2015: 453) A pusztulás és szétesés állapotában azonban a remény is felbukkant, amiről az előző sorok szerzője, egy tizennégy éves lány, az alábbiakat írta barátjának: „Csúnya béke – feltétel nélküli megadás. De mit számít, Filippo – szép, vagy csúnya, akkor is béke – béke.” (Duggan 2015: 452)

Az antifasiszta ellenállás soraiban is ott küzdöttek azok a fiatalok (gyerekek), akik szintén a diktatúra évtizedei alatt töltötték gyermekkorukat és a háború alatt lettek hirtelen felnőttek. Világnézeti, politikai szempontból ők is elkötelezettek voltak – sokan közülük antifasiszta családi környezetben szocializálódtak – fegyverrel, vagy nélküle, de tevékenyen részt vettek a fasizmus- és németellenes harcokban. Az 1924–25-ös korosztály katonai behívása nem járt teljes sikerrel, mert nagyon sokan nem jelentkeztek az előírt kaszárnyákban a Rodolfo Graziani (1882–1955), az Olasz Szociális Köztársaság védelmi minisztere által elrendelt 1943. november 25-i határidő lejártáig, helyette inkább a hegyekbe szöktek, ahol csatlakoztak az ellenállás formálódó brigádjaihoz. Ezek a brigádok különböző ideológiai és világnézeti szempont szerint rendeződtek, a kommunisták a Giuseppe Garibaldi nevét viselő brigádokban, a szocialisták a Mussolini által 1924-ben meggyilkoltatott baloldali politikus Giacomo Matteottiról elnevezett egységekben, az akciópártiak (Partito d'Azione) az Igazság és Szabadság (Giustizia e Libertà) nevet viselő csapatokban küzdöttek. De voltak katolikus irányultságú ás liberális eszmeiségű fegyveres antifasiszta ellenállók is. Előbbiek különösen Veneto és Piemont egyes területein voltak eredményesek, utóbbiak tömegbázisát szintén Piemont jelentette. De természetesen nem csak az északi területeken lángolt fel az ellenállás, hanem az ország jelentős részén. Közös tulajdonságuk volt, hogy a polgárháborús küzdelmekben vagy az egyik, vagy a másik oldalon, de megtalálhatók voltak a gyerekek és fiatalok. (Lepre 2004: 37.)

A városi antifasiszta ellenállás egyik legismertebb példája Nápoly városa volt, amely 1943. szeptember végén lázadt fel a német megszállás ellen. A szeptember 27-én kitört felkelésben („Nápoly négy napja") számos fiatal – a nápolyi „scugnizzók"[28] – vett részt és harcolt a német megszállók és fasiszták ellen. Többek között a húszéves Adolfo Pansini (1923–1943) is, aki a Wehrmacht egységek elleni tűzharcban veszítette életét. (Franzinelli 2009: 63) De a fővárosban is, ahonnan a szeptember 8-ai fegyverszünetet követően az uralkodó délre menekült, egyre jobban szerveződött és erősödött az ellenállás. 1944. március 23-án a GAP (Gruppi di Azione Pattriottica) ellenálló csoport tagjai robbantásos merényletet követtek el a Rómát megszálló németek egyik egysége (Polizeiregimet Bozen) ellen. A via Rasella-i támadásban huszonhat német katona azonnal életét veszítette, de elhunyt hat civil is, négyet közülük a német katonák öltek meg, kettő halálát pedig a pokolgép okozta.[29] A náci megszállók bosszúja kegyetlen volt. Az úgynevezett ardeatine-i mészárlás során háromszázharmincöt civilt öltek meg, köztük a

[28] A nápolyi dialektusból ismert kifejezés jelentése: utcagyerek.

[29] https://www.mausoleofosseardeatine.it/roma-via-rasella-la-bomba-esplode/ (Letöltve: 2023. június 10.)

magyar Kereszti Sándor újságírót (1914–1943).[30] A legfiatalabb áldozatok (Duilio Cibei, Michele Di Veroli) tizenöt esztendősek voltak.[31] De a főváros fegyveres ellenállásának utolsó áldozata sem volt más, mint egy 12 éves fiú, Ugo Forno (1932–1944), aki június 4-én pár órával azután veszítette életét, miután az amerikai 5. hadsereg Mark Wayne Clark tábornok vezetésével felszabadította az örök Várost.[32]

Záró gondolatok

A fasizmus korán kisajátította a maga számára az olasz nemzeti mítoszt, a múltat és a hősöket. A hőskultusz fontosságához kétség sem férhetett, hiszen a jövő generációja számára a követendő példaképek biztosítása alapvető jelentőséggel bírt, még akkor is, ha a későbbiekben némileg eltávolodott a Risorgimento korának bálványaitól. A liberális Olaszországgal való teljes szembefordulást követően, más lett hangsúlyosabb. Saját mítosz megalkotásával, a „holnap fasisztái” számára új ideálok előtérbe helyezésével próbálkozott. Ilyen volt a fasiszta mozgalom „fenegyereke”, a háború első heteiben a líbiai Tobruknál légi baleset következtében elhunyt Italo Balbo, akit valóban „enfant terrible”-ként tartottak számon a fasiszta Olaszországban,[33] vagy a Friuliból elindult Primo Carnera (1906–1967), aki milliónyi honfitársával egyetemben a tengeren túl kereste a boldogulást, és meg is találta[34].

A fasizmus ellentmondást nem tűrően azonosította magát a nemzettel. Ez a kizárólagosság Roberto Farinacci (1892–1945) korai, nem sok magyarázatot igénylő 1925-ös kijelentésében is tetten érhető: „Olaszországban senki sem lehet antifasiszta, mert az antifasiszta nem lehet olasz.” (Dogliani 2008: 281.) Ugyanis a másként gondolkodók, a politikailag a rendszerrel szemben állók, a kisebbségek (nyelvi, kulturális, akár szexuális), és egyáltalán mindazok, akik

[30] Keresztiről keveset tudni. Valószínűsíthetően magyar lapokat is tudósító újságíróként dolgozott Rómában. A Gestapo a GAP-val kapcsolatban álló nőtlen fiatalembert 1944. február 24-én letartóztatta. Bővebben: https://www.mausoleofosseardeatine.it/a_gallery/?id=343&ord=0 (Letöltve: 2023. július 10.)

[31] https://www.mausoleofosseardeatine.it/vittime/ (Letöltve: 2023. július 10.)

[32] A 12 éves – ahogyan barátai becézték – „Ughetto” 1944. június 5-én idősebb barátaival igyekezett megakadályozni azt, hogy a városba már bevonuló amerikai csapatok elől visszavonuló és Rómát elhagyó németek felrobbantsanak egy, az Aniene folyón átívelő vasúti hidat. A híd elpusztítását a gyerekek megakadályozták, az akciót övező tűzharcban Ugo viszont életét veszítette. *Ughetto il partigiano bambino riconosciuto eroe dopo 69 anni* In: La Repubblica 6 giugno 2023 In: https://www.lorenzograssi.it/ugoforno/pdf/20230606repubblica.pdf (Letöltve: 2023. július 24.)

[33] Személyiségének erejéről mi sem árulkodik jobban, mint a Dino Grandinak tulajdonított rövid kis megjegyzés: „Balbo? Még szerencse, hogy nem volt ott július 25-én. Kezdetben a napirendem mellett lett volna. Ám utána, látva a magányos Mussolinit, mindenkitől elhagyatva a pártjára is álhatott volna, ki tudja.” (Innocenti 2012: 130)

[34] Carnera ugyanis profi bokszoló volt, első olaszként nehézsúlyú ökölvívó világbajnok lett 1933-ban.

eltértek attól, amit a fasizmus üdvözítőnek vélt, akiket nem lehetett az ideális fasiszta társadalomba illeszteni, nem képezték részét a nemzetnek.

A fiatalok is arra esküdtek, hogy Isten és Olaszország nevében követik Mussolinit és hajtják végre parancsait és szolgálják, akár életük árán is a *fasiszta forradalom* (kiemelés tőlem – A. G.) ügyét. A háború közeledtével ez a törekvés egyre csak fokozódott. Ardengo Soffici (1879–1964) író, költő, festő – a „reneszánsz típusú polihisztor" (Márffy 1943: 9.) – Mussolini 1942. december 2-án elmondott beszédével kapcsolatban jegyezte meg, hogy a Duce fasiszta háborúról és fasiszta katonákról beszélt, úgy, mintha a háború nem is a nemzeti érdekek képviseletének hangoztatása miatt indult volna (Gentile 2011: 229) „Fasiszta katonákra van szükség, akik a fasizmusért küzdenek." (Mussolini Opera Omnia XXXI: 137) Szintén ő volt az, aki már a háborúba lépés idején, 1940-ben arról írt, hogy sok olasz nemzeti érzésekkel kapcsolatos erős averziója egyértelműen annak köszönhető, hogy a rendszer Olaszországgal magával kezdte azonosítani magát. (Gentile 2011: 230) Fasisztává kellett tenni a nemzetet, ahogyan Mussolini említette „alulról felfelé és fentről lefelé," (Mussolini Opera Omnia XXII: 107) amit már ideje korán el kellett kezdeni. A marcia su Roma negyedik évfordulója alkalmából ki is adta a jelszót: „a fiatalokat be kell szervezni és fel kell készíteni a Balilla és az Avantguardista szervezetekben. A teljes, ismétlem, a teljes új generációnak fasisztává kell válnia. A fasiszta életmódnak a hajnallal kell kezdődnie. (kiemelés tőlem – A. G.)" (Mussolini Opera Omnia XXII: 451)

Minden igyekezet ellenére azonban, a teljes azonosulás elképzelt állapota helyett a teljes széttöredezettség állapota következett be. A fasizmus gyermek- és ifjúságnevelésben is érezhető erőpolitizálása, a nemzetről és hazafiságról másképpen gondolkodók teljes negligálása és pályán kívülre szorítása súlyos gondokat okozott. Gentile azt a Carlo Rossellit[35] (1899–1937) idézte általunk idézett munkájában, aki már 1935-ben is arról írt, hogy a rezsim kizárólagos nemzetkoncepciója, és az antifasizmus nemzetképe között jelentős különbség mutatkozott: „A fasizmus a nemzet nevében beszél. Mi is a nemzetről, a tényleges valóságról beszélünk: de egy szabad nemzetről, nem az állam eszközéről, egy Európára és a világra nyitott nemzetről. (kiemelés tőlem –A. G)" (Gentile 2011: 235.)

[35] Az olasz liberális szocializmus kiemelkedő alakjait, Carlo Rosellit és testvére Nello Rosellit (1900–1937) 1937. június 9-én Franciaországban (Bagnoles – de – l'Orne) rabolták el majd gyilkolták meg szélsőjobboldali francia „Cagoule" terroristaszervezet tagjai, vélelmezhetően határozott magas olasz jóváhagyás (Galeazzo Ciano) mellett. Carlo Rosselli mások mellett alapítója volt a Giustizia e Libertà (Igazság és Szabadság) antifasiszta mozgalomnak. Bővebben a testvérpár elleni merénylet magyar értelmiségre gyakorolt hatásáról, a véleményekről lásd: Takáts 2012: 118–135

Az olasz fiatalok másik jelentős részét pontosan a két évtizedes fasiszta propaganda késztette arra, hogy túllépjenek a nemzeti mítoszon. Mario Albertini (1919–1997) filozófus, a későbbi föderalista politikus írta egy helyütt a háború utolsó időszakában tapasztaltakról. Elgondolkodtató sorokat idézünk: „Teljes lényünkkel, a háború legelső napjától kezdve Olaszország vereségét kívántuk. Nem volt alternatívánk, mert Olaszország győzelme a fasizmus győzelmét is magával hozta volna. De tudtuk, vagy tudnunk kellett volna, hogy Olaszországgal és a fasizmussal minden olasz is vereséget szenved, beleértve az ártatlanokat, a kisembereket, az elnyomottakat. Valahogyan Olaszország vereségének választásával az ember elárulta vagy elveszítette hazáját, megkérdőjeleződött történelmi és társadalmi identitása…(kiemelések tőlem – A. G.)” (Gentile 2011: 240.)

A második világháború végére minden addigi bizonyosság szertefoszlott. A polgárháborús viszonyok közepette két Olaszország egészen bizonyosan létezett, amelyek jórészt ugyanazon zászlók és szimbólumok magasba emelésével, ugyanazon nemzeti hősökbe kapaszkodva életre-halálra küzdöttek egymással. A szembenállók mindegyike ugyanazt a nyelvet beszélte. De mi lett a társadalommal? Mi lett az országgal? Hova lett Olaszország? Ahogyan azt a huszonéves egyetemista lány keserűen megjegyezte: „Mi az, ami még olasz? […] Hová, merre kell néznünk, hogy Olaszországot lássuk – igazi, színtiszta és független Olaszországot?” (Duggan 2015: 455.)

Az ország sorsán és a nemzet egységén aggódó milliókat foglalkoztatta ugyanez a kérdés. A második világháborút követően radikális változások történtek: a diktatúra megbukott, az államforma megváltozott, demokratikus köztársaság született. És a válasz alighanem ott rejlett az elkövetkező évtizedekben, don Camillo és Peppone Olaszországában.

Irodalom

Balázs Eszter – Sipos Balázs – M. Madarász Anita (2018): *Gendered War Heroism and Heroisation During the 20th Century* In: [ME.DOK] Média Kolozsvár,3. 34–38.

Bosworth, Richard J. B. (2005): *L’Italia di Mussolini 1915–1945*, Mondadori

Bottai, Giuseppe (2006): *Diario 1935–1944* Giordano Bruno Guerri (a cura di) BUR Storia

Ciano, Galeazzo (2005): *Diario 1937–1943.* Renzo De Felice (a cura di) Edizione integrale BUR Storia

Dogliani, Patrizia: *Il fascismo degli italiani. Una storia sociale*, UTET 2008.

Duggan, Christopher: *A bódult nemzet. A Mussolini-imádat anatómiája.* Park Könyvkiadó, 2015.

Franzinelli, Mimmo: *RSI. La repubblica del Duce 1943–1945* Oscar Mondadori 2009.

Függetlenség, 1940. október 20. 7.

Gentile, Emilio: *La grande Italia Laterza. Il mito della nazione nel XX secolo*, Laterza, 2011

Bruno Guerri, Giordano: *Fascisti. Gli italiani di Mussolini, il regime degli italiani* Il Giornale Biblioteca Storia, 1995

Hamerli Petra (2023): *Egy fasiszta gentleman az olasz külügyek élén – Dino Grandi politikai-diplomáciai pályája* Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged

Innocenti, Marco (2012): *Lui e loro. Mussolini e i suoi gerarchi*. Mursia

Juhász Balázs (2014): *Organizzazioni giovanili italo-ungheresi al servizio della guerra, I „balilla" ed i „levente"* In: Italianistica Debreceniensis

Juhász Balázs (2022): *Le colonie italiane come terra promessa? Lo strano caso della partecipazione ungherese all'esperienza italian*a In: ‚Qualestoria. Rivista di storia sontemporanea, EUT EDIZIONI UNIVERSITÀ DI TRIESTE 2, dicembre 2022, 112–118

Juhász Balázs (2023): *A modern pápai állam születése* BBC History: A világtörténelmi magazin 5. 44–49

Lepre, Aurelio (2004): *Storia della prima repubblica. L'Italia dal 1943 al 2003*. il Mulino

Ludwig, Emil (1932): *Mussolini vallomásai* Athenaeum, Budapest

Márffy Oszkár (1943): Ardengo Soffici másokról és önmagáról In: Esztétikai Szemle, 9

Mugnone, Giuseppe: *Il calvario degli eroi* (Millecinquecento di Bir el Gobi) (é.n.)

Mussolini, Vittotio (1936): *Légi háború Abesszíniában* Franklin Társulat

Mussolini (1943): Benito Mussolini, discorso pronunciato da Radio Monaco, il 18 settembre 1943. In: Renzo De Felice (a cura di): *Autobiografia del fascismo. Antologia di testi fascisti 1919–1945.* Einaudi Tascabili 2004, 467.

Opera Omnia di Benito Mussolini [XXII, XXXI, XXXII, XXXIV,] Edoardo e Duilio Susmel (a cura di) La Fenice, 1960

De Felice, Renzo (2002): *Breve storia del fascismo* Oscar Mondadori

Interneten elérhető tanulmányok, források, adatbázisok:

Takáts József (2012): *Három magyar nekrológ a Rosselli-testvérekről.* Aetas 2. 118–135. In: https://acta.bibl.u-szeged.hu/30979/1/aetas_2012_002_118–134.pdf

Klemensits Péter (2011): A páncélos fegyvernem Észak-Afrikában (1940–1943) a brit hadvezetés tapasztalatai alapján In:
https://tudasportal.uni-nke.hu/xmlui/bitstream/handle/20.500.12944/12244/Teljes%20sz%C3%B6veg%21?sequence=1&isAllowed=y

Cisotto, Gianni A.: Introduzione al volume: G.C.CISOTTO, La resistenza vicentina. Bibliografia 1945-2004, Sommacampagna, Cierre-Istrevi, 2004, 7–26. 10. In:
https://www.istrevi.it/ark/articoli/CISOTTO_Bibliografia_2004.pdf

Biblioteca Fascista:

Decalogo del 1923
http://bibliotecafascista.blogspot.com/2012/03/decalogo-del-1923.html

Decalogo del Balilla, 1927
http://bibliotecafascista.blogspot.com/2012/03/decalogo-del-balilla-1927.html

Decalogo del Giovane Fascista, 1931
http://bibliotecafascista.blogspot.com/2012/03/decalogo-del-giovane-fascista-1931.html

Decalogo della Piccola Italiana, 1935
http://bibliotecafascista.blogspot.com/2012/03/decalogo-della-piccola-italiana-1935.html

Giuramento del Balilla, 1929
http://bibliotecafascista.blogspot.com/2013/06/giuramento-del-balilla-1929.html

Preghiera del Balilla, 1927
http://bibliotecafascista.blogspot.com/2013/07/preghiera-del-balilla-1927.html

Istituto Storico della Resistenza e dell’Età Contemporanea della Provincia di Vicenza „Ettore Gallo”
https://www.istrevi.it

https://www.vatican.va

https://www.mausoleofosseardeatine.it/

Storia e storie
https://www.lorenzograssi.it

Promessa del piccolo orfano balilla: vivere e morire per il Duce (1936)
https://www.youtube.com

K. Farkas Claudia:

Amikor a zsidó gyermekek csak zsidó iskolában tanulhattak. Olaszország, 1938–1943

Mussolini Olaszországában 1938 őszén faji alapon léptettek életbe diszkriminatív rendelkezéseket az oktatási szférában, megtiltották zsidók és nem zsidók együtt tanulását. A nevelési-oktatási szektorban indított „zsidótlanítási" program egy nagyobb politikai-nevelésügyi paradigma része volt. A rendelkezéseket később módosították, így bizonyos keretek között a kormány engedélyezte az oktatási intézményekből kizárt zsidók tanulását. A zsidó közösség ekkor országszerte elemi- és középszintű iskolákat hozott létre az állami intézményekből kizárt fiataloknak.

Írásom annak bemutatására fókuszál, hogy mit jelentett a zsidó gyermekek számára az iskolából történő kizárás és milyen alternatívát jelentettek a zsidó iskolák. A kérdések vizsgálatához olasz nyelvű elsődleges forrásokat (pl. visszaemlékezéseket, jogszabályokat) és másodlagos forrásmunkákat használtam fel. A kutatás analitikus jellegű, értelmező, a dokumentumelemzés és a szintetizáló elemzés módszerét alkalmazza. Megállapítható, hogy a gyermekek a fasiszta iskola áldozatai voltak, azonban a zsidó iskolák reményt adtak számukra.

*

Bevezetés

A gyermekkortörténet szignifikáns tudományos érdeklődésre tart számot. A gyermeki világ és múlt problematikája a történelmi megismerés szélesebb horizontjából, új szempontok, forráscsoportok és módszertan bevonásával válaszolható meg (Szabolcs 2003). A gyermekkorról szóló kutatásokban mind hangsúlyosabbak azok a megközelítések, melyek a gyermekkort a történeti idő és a társadalmi tér által meghatározott konstrukcióként fogják fel. Szabolcs Éva megközelítésében nincs „univerzális gyermekkor", amely egyetemes módon, mindenütt és mindenkor érvényes lenne, hanem „különböző gyermekkorok" léteznek, társadalmi és kulturális metszetekkel és specifikumokkal (Szabolcs 2011). A társadalmi változók nagyfokú hatással bírnak a gyermeki létre. A gyermekkor rekonstruálásához a nevelési-oktatási mező vizsgálata lényegi.

A múlt megismerése csak töredékes lehet. A múltfeltárás posztmodern vonala a sok létezhető különféle igazság, olvasat és magyarázat mellett érvel, amelyek együttesen kínálhatják a történelem rajzolatát. A posztmodern történetírás szakított azzal a hittel, miszerint képes lehet abszolút történeti igazságokat meglelni, és nem törekszik a „mindent átfogni kívánó" értelmezésekre. A történetírás posztmodern diskurzusában a személyesen megélt múlt narratívái, reprezentációi, „kis elbeszélései" értékes történeti forrásokként vannak jelen (Golnhofer és Szabolcs 2016). A mikrovilágok a visszaemlékezők saját, megélt igazságait és emlékeit fedik fel a múlt történéseire reflektálva, ezzel együtt „kitágítják a múlt képét, újabb olvasatot tesznek az

eddigiek mellé, máshonnan nem kinyerhető adalékokkal szolgálnak" (Golnhofer és Szabolcs 2016: 189).

Mussolini Olaszországában 1938 őszén törvényileg tiltották meg zsidók és nem zsidók együtt tanulását. A zsidó gyermekeket kizárták az állami iskolákból. A nevelési-oktatási szektorban indított „zsidótlanítási" program egy nagyobb politikai-nevelésügyi paradigma része volt. A rendelkezéseket később módosították, így bizonyos keretek között a kormány engedélyezte az oktatási intézményekből kizárt zsidók tanulását. A zsidó közösség ekkor országszerte elemi- és középszintű iskolákat hozott létre az állami intézményekből kizárt fiataloknak.

Írásom fókuszában a fasiszta Olaszországban 1938 őszén a zsidók ellenében életbe léptetett oktatási diszkrimináció áll. Kutatási kérdéseim annak feltárására irányulnak, hogy miként fogadták az olasz zsidó gyermekek az iskolai kirekesztést, milyen alternatívát kínáltak a zsidó iskolák, miképpen jellemezhető belső életük és milyen jelentőséggel bírtak az 1938 és 1943 között működő intézmények. A kérdések vizsgálatához olasz nyelvű elsődleges forrásokat (pl. visszaemlékezéseket, jogszabályokat) és másodlagos forrásmunkákat használtam fel. A kutatás analitikus jellegű, értelmező, a dokumentumelemzés és a szintetizáló elemzés módszerét alkalmazza.

Jogegyenlőségtől jogfosztásig

1938-ban az olasz zsidók egy szempillantás alatt számkivetetté váltak Mussolini Olaszországában az ellenük foganatosított faji törvénykezés következtében (Brusco 2019). Giorgio Bassani „Finzi-Continiék kertje" című regényében szavakba foglalta, hogy az 1860-as évek „szépségesen szép, viruló esztendők" voltak az olasz zsidók számára (Bassani 1962: 28). Az egységes Olaszország születésével párhuzamosan polgári jogegyenlőséget nyertek, ami őket „minden reménykedésre, szabad vállalkozásra biztatta" (Bassani 1962: 28). A regény távolabbi lapjain azonban Bassani már egy teljesen más szituációt mutat be egy 1938-as napilapból vett idézettel: „A jövőben […] azokat a fiatalkorúakat, akikről megállapítást nyer, hogy a zsidó fajhoz tartoznak, kivétel nélkül el kell távolítani az összes alsó-, közép- és felsőfokú iskolából." (Bassani 1962: 78).

A két világháború közötti Mussolini-érában az oktatási-nevelési szféra sarkalatos terület volt, mert itt formálódott az ifjúság, és a fiatalok fasiszta szellemű nevelése elsőszámú színterének tekintették. Kétes értékű céloknak alárendelt pedagógiai szisztéma épült ki Olaszországban ebben a periódusban. A rezsim az új nemzedék világképét a fasizmus jelszavai alapján kívánta transzformálni, és egy új kultúra víziójával megigézni. Ennek tudható be, hogy vezető világpolitikai tényezőként láttatták Itáliát, az erőt és a harcot glorifikálták, a pacifizmusra pedig úgy tekintettek, mint amely a fasiszta világképpel nem egyeztethető össze. Mussolini „új embertípus" kineveléséről ábrándozott. A fasiszta indoktrinációval olyan emberekké akarták nevelni az ifjakat, akik képesek lesznek – a korabeli tantermeket díszítő jelmondatnak megfelelően – „Hinni, engedelmeskedni és harcolni". Fokozatosan ment végbe az iskolai erőtér fasizálódása, mígnem a harmincas évek végén a „rasszista" jelző is ráillett. Az 1938-as esztendő arról nevezetes, hogy Olaszország az antiszemita politika útjára lépett. Az ún. „szellemi fajvédelem" jegyében az év őszétől a zsidók nem vehettek részt az állami oktatásban. Ez vonatkozott a tanulásra, a tanításra, sőt, zsidó még „könyv formájában" sem lehetett jelen. Hosszú út vezetett idáig (K. Farkas 2015).

Az egységes Olasz Királyság születését megelőzően a széttagolt félszigeten sokhelyütt voltak érvényben zsidóellenes törvények. A Risorgimento-t követően a gettókat felszámolták, és magától értetődő volt, hogy az olasz nemzeti tudatba a zsidók is beletartoznak. Emancipációjuk, asszimilációjuk Itália megteremtésével paralel eseménysor.
A XX. század eleji itáliai zsidó létről Szabolcsi Miksa értékes információkkal szolgált 1904-ben megjelent „Olasz zsidók között" című művében. Szabolcsi személyes tapasztalatokat osztott meg olvasóival, beszámolt arról, hogy nem sok zsidó él Olaszországban, mintegy ötvenezerre tehető létszámmal, de „az az 50 000 olasz zsidó aztán olasz is. Olasz a nyelve, olasz az érzése, olasz a gondolkozása, a szokása, a modora, a viselete" (Szabolcsi 2011: 22). Olaszországi útja során úgy tapasztalta, hogy az olaszországi zsidó közösség erőteljesen asszimilált, nem jellemző a kitérés, mert ott „a zsidó hite […] semmiben nem akadály" (Szabolcsi 2011: 100). Szabolcsi vélekedése alapján „Itália az igazi szabadelvűség hazája, ahol minden szabad, csak a felekezeti izgatás nem" (Szabolcsi 2011: 25).
Az olasz zsidók beágyazódtak Itália szövetébe. Az antiszemitizmus egészen a fasizmus létrejöttéig nem volt jellemző (Brusco 2019; Toscano 2015). Mussolini országlása során a zsidókérdésben ellentmondásos pozíciókat vett fel, és a témával kapcsolatos beszédei, megnyilvánulásai nagy kilengéseket mutattak. Gyakran játszott – nemcsak a zsidókérdésben – „két asztalnál". Zsidókkal kapcsolatos kommunikációjának alapeleme volt a félrevezetés. Nem csoda, ha az olaszországi zsidó közösség körében sokáig élt róla a „jó Mussolini-kép". A fasizmus faji teóriáiban a 30-as évek második felében mély változás állt be. Lényeges, hogy amikor nemzeti területen bevezették a zsidóellenes törvényeket, a faji elkülönítés már valóságos volt az olasz gyarmaton, Etiópiában, ahol 1937-től „interrasszista" törvények vontak határt olaszok és etiópok közé (Brusco 2019).

Zsidóellenes intézkedések az oktatás világában

A fasiszta állam egy kicsiny közösség ellen indított jogi offenzívát 1938 őszén a zsidóellenes intézkedésekkel. 1938-ban Olaszországban 58 412 embernek volt legalább egyik szülője zsidó és 46 656 ember vallotta magát zsidónak. Ez a teljes népesség mintegy egy ezrelékét jelentette (Sarfatti 2009: 141; Brusco 2019).
A fasiszták birtokolni akarták a nevelési színtereket, „teljesen olasszá" tenni, azzal a magyarázattal, hogy itt formálódik a nemzet szellemi ereje, melyet a zsidók jelenléte – a korabeli szóhasználattal élve – valósággal „beszennyezne". Mussolini el akart távolítani a nevelés-oktatás világából minden olyan elemet, amelyről valószínűsítette, hogy elutasító rendszerével szemben. A faji programtól egyidejűleg az olasz nép ideológai homogenizációját is remélte. Zsidók elleni programja így szervesen kötődött az olasz nép „totális fasizálásának" programjához (is) (K. Farkas 2015). A zsidóknak az állami oktatásból történő kizárásával a fiatal olaszokba bele akarta nevelni a zsidókkal szembeni felsőbbrendűséget (Gabrielli 2015).
Az oktatás terét érintő olaszországi zsidóellenes rendelkezések kevéssé ismertek. Érdekes tény, hogy előbb nyertek megfogalmazást, mint az 1938. november 17-i keltezésű, „Az olasz faj védelmét szolgáló rendelkezések" című fajvédelmi kerettörvény (Elmo 1939). A „Fajvédelmi intézkedések a fasiszta iskolában" címet viselő 1390. sz. Törvényerejű Rendelet 1938. szeptember 5-én kelt. A rendelet értelmében állami, állami felügyelet alatt álló, vagy nem állami iskolába, amely törvényesen elismert végzettséget ad, bármilyen rendű és szintű is az intézmény, nem vehettek fel zsidókat (betű szerint „zsidó fajú" egyéneket). Zsidókat egyetemen nem

alkalmazhattak tanársegédi állásban és egyetemi magántanári címet sem szerezhettek. 1938. október 16-i határdátummal a zsidó tanárokat felfüggesztették állásukból, ugyanez volt érvényes az igazgatókra, az elemi iskola felügyelő személyzetére, a tanársegédekre, az egyetemi segédszemélyzetre és az egyetemi magántanárokra. Elbocsátás várt az Akadémiák, az Intézetek, a Tudományos, Irodalmi és Művészeti Társulatok zsidó tagjaira. Zsidónak azt tekintette a rendelet, aki zsidó szülőktől származott, akkor is, ha nem gyakorolta az izraelita vallást (RDL, n. 1390, 1938). A jogi dokumentum tartalmának elemzése arra világít rá, hogy a kormányzat az oktatás terepének tökéletes „zsidómentessé" tételét kívánta végrehajtani, mégpedig igen rövid idő alatt.

1938. szeptember 23-i dátumozású az 1630. sz. Törvényerejű Rendelet, mely az „Elemi iskolák létesítése a zsidó fajú gyerekek számára" címet viselte. Eszerint a zsidó közösségek a Nemzeti Nevelés Minisztériumának jóváhagyásával elemi iskolákat nyithattak. Előírás volt, hogy állami tankönyveket használjanak. Az iskolák fenntartási költségeit az izraelita hitközségeknek kellett állniuk, és megengedett volt zsidó tanárok alkalmazása. A jogszabály értelmében a diákoknak a vizsgákat állami bizottság előtt kellett letenniük (RDL, n. 1630, 1938).
A zsidók oktatásának tárgykörében újabb rendelkezés született 1938 novemberében. „Az olasz iskolában alkalmazott fajvédelmi intézkedések összevonása és összehangolása egy jogszabályban" című, 1938. november 15-i keltezésű, 1779. sz. Törvényerejű Rendelet legfontosabb pontja az volt, hogy az izraelita hitközségek, vagy zsidó magánszemélyek létrehozhatnak középszintű oktatási intézményeket a zsidó gyermekek számára. A zsidó egyetemi hallgatókat érintő rész szerint a már megkezdett egyetemi tanulmányokat – ideiglenes rendelkezésként – folytathatják (RDL, n. 1779, 1938). A zsidóellenes rendelkezéseket minisztériumi körlevél- és táviratáradat egészítette ki (Tanti 2002).
Giuseppe Bottai a „Critica Fascista" című fajvédelmi tematikájú folyóirat 1938. szeptember 5-i számában magyarázatott adott arra, hogy miért az iskola világát érintik az első fajvédelmi intézkedések: „Az iskolában formálódik az ember személyisége, ezért az iskolában kell elkezdeni a tisztogatást. Ha százszázalékos olaszokat akarunk, akkor olyanná kell formálnunk őket; tehát száz százalékosan olasz iskolát kell teremtenünk; ez vonatkozik a tanítási tartalomra, a könyvekre, a diákokra. Vagyis minden szintre." (Ceshin 2023). A „Critica fascista" 1938. november 15-i száma szerint az iskola „prioritása nem véletlen", tekintettel „tényleges politikai súlyára" (Turi 1989: 100). A végkövetkeztetés az, hogy „egyetlen zsidó tanár sem kell és egyetlen zsidó diák sem" (De Vivo 1989: 8).

Az olasz zsidó közösség válasza a kirekesztésre: zsidó iskolák létesítése

Feltételezhető, hogy az 1938. szeptember 5-i dekrétum által kiváltott hatás – és nem csupán a zsidó közösségben – játszott szerepet abban, hogy a fasiszta kormányzat módosító intézkedéseket tett, melyekkel bizonyos keretek között zsidó elemi- és középiskolák létesítését engedélyezte. Az iskolai kirekesztés következményeiről az olasz nyelvű források különböző adatokkal szolgálnak. A leggyakrabban az alábbi adatokkal találkozhatunk: 96 egyetemi tanár, 133 egyetemi tanársegéd, mintegy 200 egyetemi magántanár, 200 egyetemi hallgató, 279 középiskolai igazgató és tanár, több mint 100 elemi iskolai tanító, 1000 középiskolai és 4400 elemi iskolai tanuló került kizárásra (Feltri 1995; Caffaz 1988).

Érdekes következtetések megfogalmazására nyílik lehetőség olasz nyelvű források szintetizáló elemzése és a kirekesztést átélt személyek visszaemlékezéseinek analizálása révén, makro- és mikrotörténeti optikával arról, hogy miként fogadták az olasz zsidó gyermekek az iskolai kirekesztést, mi jellemezte a zsidó iskolák belső életét, továbbá milyen jelentőséggel bírtak az 1938 és 1943 között fennálló zsidó iskolák.

Isman Finzi első találkozása az antiszemitizmussal az volt, amikor 1938 őszén egy kávéház ajtaján megpillantotta a feliratot: „Zsidóknak és kutyáknak tilos belépni!" Emlékei alapján Triesztben nem volt antiszemita közhangulat, „azt sem tudtuk, mit jelent zsidónak lenni, asszimiláltak voltunk" (Isman 2023). Nagy elkeseredést okozott számára, Mussolini ún. trieszti beszéde, amely 1938. szeptember 19-én hangzott el a „Piazza dell' Unitá d' Italia"-n, hatalmas, mintegy kétszázezer fős tömeg előtt. A Duce itt beszélt először nyilvánosan a zsidókérdésről. A gyerekek nem értették, hogy „jó olaszként" miképp történhetett meg velük a kirekesztés. „Úgy éreztük, hogy teljesen asszimilálódtunk az olasz polgárságba. Balilla voltam, nagyon büszke az egyenruhára, főleg a fez-re" – idézte fel a régi eseményeket Mario Pontecorvo (Pontecorvo M. 2007: 26). Aldo Pontecorvo tizenhárom éves volt, amikor mindez történt. Azt írja, nem tudja, felfogta-e a katasztrófát, „amelyet azok a törvények okoztak a családomnak és a népemnek" (Pontecorvo A. 2008: 27).

Bár 84 év telt el azóta, hogy Ugo Foá-t kizárták az iskolából, azonban egy 2022 őszén vele készített interjúban azt mondta, jól emlékszik 1938. szeptember 5-re. Tíz éves volt akkor, éppen befejezte az elemit és nagy vágya volt, hogy nagyobb testvéreivel együtt járhasson iskolába. Mikor apja közölte vele, hogy nem mehetnek, sírva fakadt: „Jogom volt iskolába járni" – idézte fel a történteket (Corlazzoli 2022). Úgy tapasztalta, hogy hiányzott az együttérzés, a szolidaritás a nem zsidó gyerekekből. Nem keresték őt, amit annak tudott be, hogy „diktatúra volt" és talán a szülők hatására cselekedtek így a gyerekek (Corlazzoli 2022).

Nelly Luzzatót derült égből villámcsapásként érte a rendelkezés híre. Így emlékezett: „Jó olasz lévén el sem tudtam volna képzelni hasonlót. Addig meglehetősen 'látható' voltam, azután hirtelen 'láthatatlanná' váltam. Mindenki falakat emelt." (Luzzato 2008: 36). Mario Pontecorvo csalódottságot, fájdalmat, aggodalmat és tehetetlenséget érzett, amikor megtudta, hogy többet nem járhat a Galilei-be: „Megértettem, hogy nem mehetek többé állami iskolába, de nem értettem és nem akartam tudni az igazat." (Pontecorvo M. 2007: 25).

Wanda Lattes szavai a zsidóellenes intézkedések hirtelenségét és kegyetlenségét emelik ki: „Aztán jöttek a zsidótörvények, amelyek nagyon szigorúak voltak, és most visszagondolva, több volt, mint szörnyű embertelenség, és […] a gyerekeket kitették az iskolából, az emberek nagyrészét az állásaikból, egész sereg egyetemi oktatót, […] egyik napról a másikra, előkészítés nélkül. […] nem mehettünk többé iskolába, sok gyerek járt hasonló cipőben; de ez csak az első jel volt. […] elveszítettük […] a megszokott életünket." (Lucci 1999: 57). Liliana Segre tanára csak annyit mondott neki és anyjának, hogy „Nem én hoztam a törvényeket", majd otthagyta őket, a kislánytól búcsút sem vett (Corlazzoli 2022).

Bruna Levi Schreiber a Trieszti „Liceo Ginnasio Francesco Petrarca" diákja volt akkoriban. Az iskolai fajvédelmi döntésekről a velencei vasútállomáson értesült. Éppen egy családi kiránduláson voltak, és a szülők megvették az „Il Resto del Carlino"-t. Döbbenten olvasták, hogy az olasz iskolákból kizárják a zsidó diákokat. „Pár nap múlva, immár Triesztben…megértettem, hogy ami számunkra elképzelhetetlennek tűnt, az maga a valóság." (Isman 2023). Ő is beszámol az iskolai

kizárást követő elmagányosodásról és kirekesztettség-érzésről, arról, hogy a környezet látszólag könnyen alkalmazkodott a fasizmus új törvényeihez: „Telnek a napok, kezdődik az iskola…és te, zsidó kislány, otthon maradsz. […] Telnek a napok […] a világ megváltozott, a zsidók számára a feje tetejére állt […] és nem érted, miért nem telefonál senki; a barátnők, barátok üdvözlés nélkül mennek el melletted az utcán […] talán zavarban vannak, talán bölcsen alkalmazkodnak." (Isman 2023).

Hasonló tapasztalatokat említ Jenny Bassani Liscia. Ő tizennégy éves volt, amikor kitiltották az állami iskolából. Így emlékezett: „Számomra megváltoztak a dolgok: a barátnőim, akikkel addig egy padban ültem, már nem beszéltek velem, és egy kis iskolát kellett szerveznünk, hogy tanulni tudjunk." (Mirchioni 1999: 72). Marisa Bemporad az újságból tudta meg, hogy nem járhatnak többé állami iskolába. Éppen nyaraltak. „Apám azonnal azt mondta: Holnap elutazunk, Svájcba, mert már nem akarnak látni titeket az iskolában, sem téged, sem a testvéredet. Egy napot sem maradunk tovább Olaszországban." (Bemporad 2008: 30). Nem tértek vissza Pisába, azonnal útnak indultak, előbb Svájc, Franciaország, majd az Egyesült Államok következett.

Mérhetetlenül igazságtalannak érezték a szülők is az iskolai diszkriminációt.

Enzo Levi emlékeiben úgy él ez a periódus, hogy – mint írja – „Valahányszor amikor az árja gyerekek kiabálását hallottam, akik a közeli iskolából hazafelé tartottak, arra gondoltam, hogy nem mostanában lesz, amikor mi is hazatérhetünk az iskolából és a gyerekeinket, szégyenünkre, nem tartják méltónak arra, hogy a többiekkel együtt tanuljanak az állami iskolában" (Coen 1988: 32).

A jogfosztó intézkedések 1938 őszén mélyen megrendítették a zsidó közösséget. Az olasz zsidó hitközségek erkölcsi kötelességüknek érezték a mielőbbi cselekvést. A nagyobb városok zsidó hitközségei – úgy mint Milánó, Trieszt, Róma, Velence, Torino, Firenze, Genova, Velence, Livorno – iskolákat alapítottak, esetleg a már meglévő iskoláikat bővítették további osztályokkal. Nem mindenütt jött létre azonban zsidó iskola. A visszaemlékezésekből rekonstruálható, hogy a kis lélekszámú közösségek több esetben nem tudták megszervezni. Nápolyban például családi körben tudtak csak tanulni a diákok, Goriziában ingyenes magánkurzusokat szerveztek számukra, de Mantova és Pisa zsidó közössége sem tudott zsidó iskolát állítani a kirekesztett gyerekeknek.

És hogy milyen volt a zsidó iskola? Igazi örömöt jelentett az érintetteknek. Lina Corinaldi emlékei szerint „nagyon szép volt a zsidó iskola. A zsidó gimnáziumot a Zsidó Hitközség közelében létesítették azokkal a tanárokkal, akiket az utcára küldtek az állami iskolákból és egytől-egyig kitűnő tanárok voltak. Nagyon szép emlékem ez, csodálatos." (Coen 1988: 103).

Mirella Benzimra Zuckermann, egykori diák úgy emlékezett, hogy „16 tanár és 14 diák, ez volt a Bolognai Zsidó Iskola" (Benzimra Zuckermann 1986). Minden nap felkészültek az órákra. Pardo Professzor tanította a matematikát és a fizikát, akinek világos magyarázatai a könnyű tantárgyak közé emelték mindkét tárgyat. „Tanulni kellett, hogy minden jól menjen." (Benzimra Zuckermann 1986). Ines Levi Colla, az iskola egykori tanára szerint „a légkör nem volt éppen vidám, nem lehetett az, de békés volt, akkor is, ha nagyon izoláltak voltunk. […] Persze, szórakoztunk is, de a tanulásra komoly gondot fektettünk. […] Talán nem is gondoltunk bele, hogy ezek a „normál" órák segítettek nekünk megőrizni a nyugalmat olyan időkben, amelyek egyre nehezebbek lettek." (Levi Colla 2023).

Többen úgy emlékeznek, hogy életükben új fejezet kezdődött, amikor a kirekesztést követően átléphették a sebtében megszervezett zsidó iskola ajtaját. „Amikor életbe léptek a faji törvények

és az állami iskolákból kizárták a zsidókat – írja Aldo Terracina – amikor elkezdtem járni a zsidó iskolába, pontosan attól a pillanattól kezdve egy új élet kezdődött el számomra." (Coen 1988: 104). Donatella Pavoncello nagy megkönnyebbülést érzett, amikor a zsidó iskola megnyílt. A Livornói Zsidó Iskolát például a diákok maguk között csak „iskolácskának" becézték, mert ott sikerült a szomorúságukat örömre cserélni. És ami nagyon érdekes: mindnyájan vidámak és reménykedők voltak (Coen 1988).

A visszaemlékezők egyöntetűen kivételes atmoszférájú zsidó iskolákról beszélnek. Magas színvonalú oktatás folyt, a diákok kihívásnak és kötelességnek érezték a tanulást. Tudós tanárok foglalkoztak velük, akik tisztában voltak azzal, hogy a diákokat sokkolta a kizárás élménye, ezért nem csupán a tanulásra figyeltek, hanem az emberi oldalra is. A nem kizárólag tananyag-centrikus hozzállás felszabadítólag hatott a gyerekekre, akik ilymódon még nagyobb örömöt leltek a tanulásban.

Sokan végeztek kiváló eredménnyel, ami a zsidó iskolákban folyó munka minőségét bizonyítja. Igaz, hogy külön teremben, magántanulóként lehetett csak vizsgázni. „Az iskolában nem politizáltunk. […] De új emberek lettünk." – emlékezett Paolo Ravenna (Ravenna 1988: 40). Másként szemlélték a világot, sokkal kritikusabbá és toleránsabbá váltak.

Elgondolkodtató epizódról számolt be Isman Finzi, akinek gyermeke, Franco, 1938 őszén kezdte az elemit, a Trieszti Zsidó Iskolát. 1939-ben az emberek az iskola előtt zsidóellenes jelszavakat skandáltak, a jelenetnek rendőri beavatkozás vetett véget. Mindez nagyon megijesztette (Isman 2023).

Különös módon a fasiszta kormányzat nem mutatott érdeklődést aziránt, hogy a zsidó iskolák miként működtek. A zsidó iskolák által kiállított bizonyítványokat elismerték, a program a „Vallás" nevű tantárgy kivételével megegyezett az állami iskolákéival. Ezek az intézmények azonban teljesen más képet mutattak, mint Mussolini „fasiszta iskolája", kívülállóságukban „szabadok" voltak, a fasiszta nevelési doktrína ide nem jutott be. Egy hajdani zsidó diák emlékeiben mindez így él: „A tény maga, hogy az iskolában tanár és diák tulajdonképpen 'áldozat', a szabadságmegvonó törvények miatt, egészen különösre formálta a tanár-diák viszonyt és az iskolának határozottan antifasiszta jelleget kölcsönzött." (Moneta 2002).

Az iskolák mindennapjait a vonatkozó előírásokon túlmenően további tényezők, például a diákok és a tanárok létszáma is befolyásolta. Sokan próbálták elhagyni az országból és arra is akad példa, hogy az iskola szinte néptelenné vált. A zsidó iskolákat egy 1943-as keltezésű kormányzati rendelkezés szüntette meg. Működésük fél évtizede alatt mintegy ötezer, az állami iskolákból kiszorított elemi- és középiskolás zsidó fiatal kapott lehetőséget a tanulásra falaik között.

Összefoglalás

A források áttanulmányozása és elemzése alapján kijelenthető, hogy az olasz zsidó közösséget teljességgel váratlanul érték az oktatási szférát érintő kirekesztő intézkedések. A zsidó gyermekek számára megrázó tapasztalat volt, egyúttal racionális érvekkel megválaszolhatatlan, hogy elkülönítették őket nem zsidó társaiktól az iskola világában. A zsidók oktatásának tárgykörében több jogszabály született 1938 őszén. A rendelkezések végül lehetővé tették, hogy a zsidó közösség – hitközségek, magánszemélyek – maga hozzon létre iskolákat az állami oktatási intézményekből kizárt fiataloknak. A közösség az oktatás megszervezését erkölcsi kötelességként

értelmezte, emellett praktikus okai voltak. A zsidó iskolák az állami oktatás alternatívájaként jelentek meg, a fiatalok számára reményt adtak, a kirekesztő légkörben erősítették a közösség összetartását, elterelték a figyelmet a barátságtalan külvilágról. A kirekesztés élményét fokozta annak megtapasztalása, hogy a kormányzat mennyire könnyedén és gyorsan véghez tudta azt vinni.

S végül zárásként: 2022 szeptemberében Cittadella della Pace di Rondine-ben, több mint nyolc évtizeddel később újra találkoztak az egykor az iskolából zsidóságuk miatt kizárt diákok. Jelképesen beültek az iskolapadba, mintha ismét gyerekek lennének, volt névsorolvasás, és megszólalt a csengő a tiszteletükre. Egyikük, Ugo Foá elérzékenyülten így fogalmazott: „Most visszakaptam valamit abból az ezer napból, amit a fasizmus elvett tőlem” (Corlazzoli, 2022).

Irodalom

Ceshin, Daniele (2023) L’ allontanamento degli ebrei dalla scuola italiana. *IlDiarioonline*, 26.01.2023. https://www.ildiarioonline.it/2023/01/26/lallontanamento-degli-ebrei-dalla-scuola-italiana/ (2023.06.10.)

Bassani, Giorgio (1962) *Finzi-Continiék kertje*. Magvető.

Bemporad, Marisa (2008) *Intervista* (30.06.2008). Le testimonianze. A cura di Stefania Barsanti, Donatella Carlucci, Alessio Cioni, Tania Giampieri, Alessandra Metta e Ambra Savona. In: Sodi, Stefano (2012) (a cura di): Mio padre ci disse che non saremmo piú tornate al „Galilei”. Quaderni del Centro per la didattica della Storia, pp. 30–31.

Benzimra Zuckermann, Mirella (1986) La Scuola Media Ebraica di Bologna, nei ricordi di un’allieva. http://www.comunitadibologna.it/index.php?option=com_content&task=view&id=6 (2023.05.02.)

Brusco, Carlo (2019) *La grande vergogna. L’ Italia delle leggi razziali*. Edizioni Gruppo Abele.

Caffaz, Ugo (a cura di) (1988) *Discriminazione e persecuzione degli ebrei nell’ Italia fascista*. La Giuntina.

Coen, Fausto (1988) *Italiani ed ebrei: come eravano*. Casa Editrice Marietti.

Corlazzoli, Alex (2022) *Il fascismo mi cacciò da scuola, nessuno dei compagni venne a cercarmi”. Gli ex bimbi ebrei in classe 84 anni dopo le leggi razziali*. https://www.ilfattoquotidiano.it/2022/09/06/il-fascismo-mi-caccio-da-scuola-nessuno-dei-compagni-venne-a-cercarmi-gli-ex-bimbi-ebrei-in-classe-84-anni-dopo-le-leggi-razziali/6793432/ (2023.06.25.)

De Vivo, Francesco (1989) *Testimonianza.* In: Le leggi razziali del 1938. Ricordare perché non accada mai piú. Spazio Libri Editori, pp. 74–81.

Elmo, Luciano (1939) *La condizione giuridica degli ebrei in Italia.* Baldini&Castoldi.

Feltri, Francesco Maria (1995). *Il nazionalsocialismo e lo sterminio degli ebrei*. La Giuntina.

Gabrielli, Gianluca (2015) *Come nacque la „scuola di razza*". In: CESP (Centro Studi per la Scuola Pubblica) (a cura di): Sui banchi del regime. CESP, pp. 20–24.

Golnhofer Erzsébet – Szabolcs Éva (2005). *Gyermekkor: nézőpontok, narratívák*. Eötvös József Könyvkiadó.

Isman, Franco (é.n.) *Mussolini, le leggi razziali e Trieste*. http://www.arengario.net/poli/poli528.html (2023.05.07.)

K. Farkas Claudia (2015) *Jogfosztástól a zsidó iskolákig. Fajvédelem és oktatáspolitika a fasiszta Olaszországban.* Belvedere Meridionale.

Levi Colla, Ines (é.n.) *Ricordi di un' insegnante della Scuola Media Ebraica di Bologna*. https://www.comunitaebraicabologna.it/it/bologna-ebraica/comunita/7-ricordi-di-un-insegnante-della-scuola-media-ebraica-di-bologna (2023.02.05.)

Lucci, Francesco (1999) *La persecuzione contro gli ebrei a Firenze*. In: Apicella, Daniele (a cura di): Il Novecento. I giovani e la memoria. Istituto Statale SS. Annunziata di Firenze, pp. 39–63.

Luzzato, Nelly (2008) *Intervista*. (30.01.2008). Le testimonianze. A cura di Stefania Barsanti, Donatella Carlucci, Alessio Cioni, Tania Giampieri, Alessandra Metta e Ambra Savona. In: Sodi, Stefano (2012) (a cura di): Mio padre ci disse che non saremmo piú tornate al „Galilei". Quaderni del Centro per la didattica della Storia, pp. 36–37.

Moneta, Laura (2002) Nascita, crescita e vicissitudini della scuola ebraica di Milano. http://www.morasha.it/tesi/mnta/mnta01.html (2009.01.07.)

Mirchioni, Andrea (1999) *La Chiesa, Firenze, gli ebrei*. In: Apicella, Daniele (a cura di): Il Novecento. I giovani e la memoria. Istituto Statale SS. Annunziata di Firenze, pp. 64–79.

Pontecorvo, Aldo (2008) Testimonianza (12/07/2008). Le testimonianze. A cura di Stefania Barsanti, Donatella Carlucci, Alessio Cioni, Tania Giampieri, Alessandra Metta e Ambra Savona. In: Sodi, Stefano (2012) (a cura di): Mio padre ci disse che non saremmo piú tornate al „Galilei". Quaderni del Centro per la didattica della Storia, p. 27.

Pontecorvo, Mario (2007) Intervista (02/07/2007). Le testimonianze. A cura di Stefania Barsanti, Donatella Carlucci, Alessio Cioni, Tania Giampieri, Alessandra Metta e Ambra Savona. In: Sodi, Stefano (2012) (a cura di): Mio padre ci disse che non saremmo piú tornate al „Galilei". Quaderni del Centro per la didattica della Storia, pp. 25–26.

Ravenna, Paolo (1989) *Testimonianza*. In: Le leggi razziali del 1938. Ricordare perché non accada mai piú. Spazio Libri Editori, pp. 38–42.

Regio Decreto Legge (RDL) 5 settembre 1938-XVI, n. 1390. Provvedimenti per la difesa della razza nella scuola fascista.
http://old.cdec.it//home2_2.asp?idtesto=185&idtesto1=562&son=1&figlio=558&level=3#
(2023.06.19.)

Regio Decreto Legge (RDL) 23 settembre 1938-XVI, n. 1630. Istituzione di scuole elementari per fanciulli di razza ebraica.
http://old.cdec.it//home2_2.asp?idtesto=185&idtesto1=563&son=1&figlio=558&level=3
(2023.06.19.)

Regio Decreto Legge (RDL) 15 novembre 1938-XVII. n. 1779.
Integrazione e coordinamento in unico testo delle norme giá emanate per la difesa della razza nella Scuola Italiana. In: Elmo, Luciano (a cura di) (1939): La condizione giuridica degli ebrei in Italia. Baldini&Castoldi, pp.167–170.

Sarfatti, Michele (2009) *Contenuto e modalitá della persecuzione antiebraica dell' Italia fascista 1938 –1943*. In: Garlati, Loredana – Vettor, Tiziana: Il diritto di fronte all' infamia nel diritto. Giuffré Editore, pp.137–146.

Szabolcs Éva (2003) *Gyermekkortörténet: Új elméleti megfontolások*. In: Pukánszky Béla (szerk.): Két évszázad gyermekei. A tizenkilenc–huszadik század gyermekkorának története. Eötvös József Kiadó, pp. 9–17.

Szabolcs Éva (2011) *Gyermekből tanuló. Az iskolás gyermek, 1868–1906*. Gondolat Kiadó.

Szabolcsi Miksa (2011) *Olasz zsidók között*. Gabbiano Print.

Tanti, Giovanna (a cura di) (2002). *La politica razziale del fascismo*. Documenti dell' Archivio di Stato di Pisa. Quaderni del Centro per la didattica della Storia. Bandecchi&Vivaldi.

Toscano, Mario (2015) *Il dibattito storiografico sulla politica razziale del fascismo*. In: Resta, Giorgio – Zeno-Zencovich, Vincenzo (a cura di): Leggi razziali. Passato/presente. RomaTrE-Press, pp. 95–120.

Turi, Gabriele (1989) *Ruolo e destino degli intellettuali nella politica razziale del fascismo.* In: La legislazione antiebraica in Italia e in Europa, Camera dei Deputati.

Bene Krisztián:

A francia gyermekek útja a csatamezőre 1940 és 1945 között

Az 1940-ben elszenvedett vereséget követően Franciaország elvileg nem volt hadviselő fél, azonban a háború mégsem kímélte meg teljesen sem a francia lakosságot, sem a gyermekeket. Az ország sajátos helyzetéből kifolyólag számos fiatalkorú fogott önként fegyvert és vett részt a harcokban. Ennél is speciálisabb az a tény, hogy ezt különböző táborok mellett elköteleződve tették, mivel voltak olyanok, akik a megszállókkal együttműködő ország szellemiségét követve a német haderő soraiba – elsősorban a Waffen-SS-be – jelentkeztek, mások Charles de Gaulle Szabad Francia Erőihez csatlakoztak, míg olyanok is voltak, akik az Ellenállás soraiban harcoltak a megszálló csapatok ellen. Tanulmányunk arra tesz kísérletet, hogy bemutassa ezeket a változatos utakat, amelyek következtében a francia fiatalság egy része – a hivatalos állami álláspontal gyakran szembeszállva – a második világháborús csatamezőkön harcolt egyéni meggyőződését követve.

*

Bevezetés

Franciaország második világháború alatti története sok szempontból különlegesnek tekinthető, hiszen az európai kontinens biztonságát szavatolni hivatott szövetségi rendszer meghatározó tagjaként 1939 szeptemberében Németországnak hadat üzenő állam egy éven belül teljes vereséget szenvedett, amelynek következtében fegyverszünetet kellett kötnie, területe pedig hosszú évekre német–olasz megszállás alá került. A helyzetet tovább bonyolította, hogy egymással párhuzamosan léteztek a hivatalos francia kormányzati szervek, valamint az azok szuverenitását megkérdőjelező és ezért helyüket átvenni szándékozó politikai erők, mely utóbbiak az egymással szembenálló nagyhatalmak változó intenzitású támogatását is élvezték. Ennek a rendkívül sajátos és sokszínű politikai felállásnak a következtében – noha maga Franciaország 1940 júniusát követően hivatalosan nem vett részt hadviselő félként a konfliktusban – számos különböző úton kerültek kiskorú francia állampolgárok olyan katonai alakulatok kötelékébe, amelyek katonai műveletek aktív részesei voltak Afrikától egészen a Szovjetunióig.

A tanulmány célja a politikai és katonai háttér felvázolását követően azoknak a különböző egységeknek és a soraikban szolgáló fiatalkorúaknak a bemutatása, amelyek a világháború során valamelyik tábor mellett kényszerből vagy meggyőződésből elköteleződve aktívan közreműködtek a hadműveletekben. Ezek részben a Philippe Pétain marsall vezetése alatt álló francia kormány közreműködésével létrejött ifjúsági szervezetek voltak, amelyek sorait elhagyva sok fiatal különböző irreguláris ellenálló alakulatokhoz csatlakozott. Nem szabad megfeledkezni a németekkel való kollaborációt szorgalmazó politikai mozgalmak kiskorú tagjairól sem, akik paramilitáris, majd később számos esetben német katonai egységek soraiban teljesítettek szolgálatot. Mellettük pedig feltétlenül említést érdemelnek a Charles de Gaulle

tábornokot követő fiatalkorú franciák is, akik a Szabad Francia Erők kötelékében harcoltak a háború során.
Bár ezeknek a katonai alakulatoknak a háborúra gyakorolt hatása minimális volt, a konfliktus természetének és Franciaország sajátos korabeli viszonyainak megértéséhez minden bizonnyal érdemi segítséget jelent történetük megismerése.

Párhuzamos francia utak a második világháború alatt

Franciaország csupán 1939 márciusában ébredt rá arra, hogy a háború Németországgal már a küszöbön áll, az ország pedig sem politikailag, sem katonailag nem áll készen arra, hogy sikeres háborút vívjon. Mindezek ellenére Lengyelország német lerohanását követően Párizs Londonnal közösen 1939. szeptember 3-án hadat üzent Berlinnek, amely a szövetséges hatalmak ultimátumát figyelmen kívül hagyva folytatta a szeptember 1-én Lengyelország ellen megindított offenzíváját. (Rioux 2005: 172–173) Mindazonáltal a szövetséges erők tevékenysége a nyugati fronton a következő hónapok során csupán néhány ötletszerű tüzérségi támadásban és röplapszórásban merült ki, érdemi támadó hadműveleteket pedig nem kezdeményeztek. (Muracciole 2002: 36) Ez az időszak – mely „furcsa háború” néven vonult be a történelemkönyvekbe – a német félnek kedvezett, mely Lengyelország – szovjet segítséggel végrehajtott – meghódítása után erőt gyűjtött a nyugati irányú támadáshoz, miközben a szövetséges csapatok morálját aláásta a tétlen várakozás. (Azéma – Bédarida 1993a: 62)

Az 1940. május 10-én meginduló német nyugati offenzíva meglepte a szövetséges hadvezetést, az áthatolhatatlannak tartott Ardenneken keresztül meginduló német támadás Sedan térségében pedig áttörte a frontvonalat, majd a tenger elérésével egy hatalmas katlanba zárta a szövetséges csapatokat. (Azéma – Wieviorka 2004: 18) A német erők június 7-én áttörték a Somme vonalán felállított francia védelmi állásokat, ezt követően 10-én Párizst nyílt városnak nyilvánították, és a francia kormány Bordeaux-ba menekült, miközben ugyanezen a napon Olaszország is belépett a háborúba Franciaország ellen. (Cointet 1996: 81–85) Június 17-én a Paul Reynaud irányítása alatt álló kormányt új vezetés váltotta fel – élén az első világháborús hőssel, Pétain marsallal (Cointet – Cointet 2000: 558–564) –, amely fegyverszünetet kért a németektől. (Montagnon 2009: 179–180) A fegyverszüneti egyezményt június 22-én a compiègne-i erdőben található Rethondes vasútállomásán írták alá, majd pedig június 24-én az olaszokkal is hasonló megállapodást kötöttek. (Jackson 2004: 158–161)
Az új francia kormány Vichy városát választotta székhelyéül, ahol a teljes fennálló politikai rendszer átalakítására tett javaslatot egy új alkotmány elkészítésével. A törvényhozás két háza július 10-én elsöprő többséggel (Muracciole 2002: 71) el is fogadta az új alkotmány megírásáról szóló javaslatot, és az alaptörvény elkészültéig a törvényhozó és a végrehajtó hatalmat, valamint az igazságszolgáltatást és a közigazgatást a Pétain marsall irányítása alatt álló kormány fennhatósága alá utalta. (Azéma – Wieviorka 2004: 44–46) Az új rendszerben a Francia Állam nevet vette fel és az úgynevezett Nemzeti Forradalom keretében egy antidemokratikus, tekintélyelvű politikai rendszer létrehozásán dolgozott, mely totális ellenőrzést kívánt gyakorolni a társadalom egésze felett – az ígért alkotmányt pedig négyéves fennállása során nem készítette el. (Aron 1954: 217–247)

A már korábban katonai teoretikusként ismertséget szerző De Gaulle ezredes a 4. páncéloshadosztály élén május 17-én egy részben sikeres ellentámadást indított az előretörő német csapatok ellen, melynek elismeréseként dandártábornokká nevezték ki, majd pedig június 5-én hadügyi államtitkár-helyettesi rangot kapott a Reynaud kormányban. A brit–francia kapcsolatokért felelős személyként az egyik kidolgozója volt a közös államszövetség ötletének, amely a harc folytatásának elősegítését célozta, de ez végül nem valósult meg a francia döntéshozás jóváhagyásának hiánya miatt. (Muracciole 2002: 359–360) Június 16-án Bordeaux-ban értesült róla, hogy Reynaud lemondott, ezért 17-én a brit Edward Spears tábornok kíséretében Londonba repült, hogy valamilyen módon folytatni tudja a harcot. A brit kormány részéről teljes támogatásra talált, amely fel is kérte De Gaulle-t – mint az egyetlen magas beosztású francia katonatisztet, aki Angliában tartózkodott és elkötelezte magát a harc folytatása mellett –, hogy a BBC rádióstúdiójából intézzen beszédet a franciákhoz. (Broche – Caïtucoli – Muracciole 2007: 29–33) A június 18-án sugárzott felhívás minden franciát megszólított, de elsősorban a francia fegyveres erők tagjait célozta meg, hogy csatlakozzanak hozzá és közösen lépjenek fel az ellenséggel szemben. Ennek eredményeként július 1-én létrejött a Szabad Francia Erők elnevezésű fegyveres erő, amelynek soraiban a Szabad Franciaország mozgalom részeként azok ragadtak fegyvert, akik Franciaország felszabadításáért kívántak küzdeni. (Crémieux – Brilhac 2013: 77–88)
A De Gaulle vezetése alatt álló csapatok 1943-ra elérték, hogy a francia gyarmatbirodalom majdnem egésze – Indokína kivételével – önként vagy fegyveres fellépés hatására a szabad francia mozgalom oldalára álljon, amely innentől kezdve átalakult francia felszabadító hadsereggé. (Fouquet – Lapar 1986: 84–86) Ez a háttér lehetővé tette egy viszonylag jelentős szárazföldi, légi és tengeri haderő felállítását és harcba vetését a szövetségesek oldalán. Ennek soraiban összesen 8 hadosztály, 600 repülő és mintegy 240 hadihajó teljesített szolgálatot. (Corvisier –de Villèle 1998: 21; Facon 1992: 72–74; Masson 2000: 416–417) Ez a haderő már érdemben tudott közreműködni a szövetséges győzelem kivívásában az európai hadszíntéren.

A fegyverszünet megkötését követően tucatnyi szélsőjobboldali politikai párt és mozgalom kapott erőre a német megszállás alatt álló francia fővárosban. A politikai csoportosulások között mindössze kettő volt, mely létszámánál és jelentőségénél fogva esélyes volt a szélsőjobboldal vezető erejének szerepére: a Jacques Doriot vezetése alatt álló *Parti Populaire Français* (Francia Néppárt) és a Marcel Déat irányítása alatt működő *Rassemblement National Populaire* (Népi Nemzeti Tömörülés). (Azéma – Bédarida 1993a: 86–90) Ugyanakkor ezek mégsem tudtak különösebben jelentős politikai eredményt felmutatni, amelynek számos oka volt. Az első és minden bizonnyal legfontosabb tényező az volt, hogy ezek a mozgalmak az egész időszak alatt rendkívül megosztottak maradtak, és tevékenységükre rányomta bélyegét az állandó rivalizálás. Ez különösen a két nagy párt, a PPF és az RNP viszonylatában volt jellemző. Egyik vezető sem tudott olyan támogatottságot felmutatni, hogy széles körben elismert vezető személyiséggé váljon, aki mögé a jobboldali erők egyöntetűen felsorakozhattak volna. (Brunet 1986: 329–423) A pártok vezetői ebből kifolyólag leginkább a németek támogatásában bíztak, amelynek segítségével akár egész Franciaország felett átvehették volna a hatalmat. Ugyanakkor a németek a háború első éveiben nem kívántak létrehozni egy olyan kormányzati erőt, mely túlságosan radikális lett volna, mivel az könnyen kicsúszhatott volna az irányításuk alól, ezért nem adták meg az ehhez szükséges támogatást egyik jobboldali pártnak sem. A háború vége

felé pedig, noha egyes jobboldali személyeket (Darnand, Marcel Déat és Philippe Henriot) hatalomra segítettek a francia kormányon belül, (Burrin 1986: 446–448) ezeknek a szélőséges politikai erőknek a népszerűtlensége volt a legnagyobb akadály, mivel a pártok egyike sem volt képes igazi tömegpárttá kinőni magát, a párttagok és szimpatizánsok köre legjobb esetben is alig haladta meg a 150–200 000 főt, erre pedig nem lehetett stabil kormányzatot alapozni. (Muracciole 2002: 359–360) Az egyetlen olyan terület, ahol ezek a pártok valamilyen szinten egyetértésre jutottak és bizonyos mértékig közösen léptek fel, az a németekkel való fegyveres együttműködés volt, amelyben szinte az összes szélsőjobboldali mozgalom részt vett. Erre a későbbiekben még bővebben is kitérünk.

Az 1942. november 8-án bekövetkezett észak-afrikai szövetséges partraszállás alapjaiban változtatta meg a Francia Állam helyzetét. A legfontosabb esemény az észak-afrikai francia hadsereg átállása volt, amelynek következtében a németek november 11-én a demarkációs vonalat átlépve megszállták a szabad zónát, 27-én pedig lefegyverezték a fegyverszüneti hadsereget, valamint megpróbálták lefoglalni a Toulon-ban állomásozó francia hadiflottát, mely azonban önelsüllyesztést hajtott végre. (Jackson 2004: 270) 1944. június 6-án a normandiai partraszállással megkezdődött Franciaország felszabadítása, amelyet felgyorsított az augusztus 15-i dél-franciaországi partraszállás is. (Robichon 1962: 301–485) 1944. augusztus 25-én már Párizst szabadították fel a szövetséges csapatok, a hónap közepén pedig a német hatóságok a francia kormány vezetőit a németországi Sigmaringen-be szállították. A katonai helyzet reménytelenségét felmérve Pétain fogolynak tekintette magát, ezért a továbbiakban semmilyen politikai szerepet nem vállalt. (Rousso 1984: 19–161) A háború utolsó hónapjaiban megkezdődött a kollaborációban érintett francia politikai vezetők számonkérése. Ez eleinte kontrollálatlan és véres népharag formájában nyilvánult meg, amely bírósági ítélet nélküli kivégzésekhez vezetett, (Delperrié 1969: 552) az új államhatalom berendezkedésével párhuzamosan aztán fokozatosan törvényes eljárásoknak adta át a helyét. (Novick 1985: 143–144)

Vichy és a francia fiatalság

A Vichy-rendszer fontos szerepet szánt a francia fiatalságnak. Saját eszméit kívánta átadni számára, miközben fel kívánta használni az új politikai berendezkedés létrehozása során. Az autoriter rezsimek többségéhez hasonlóan fizikailag és szellemileg egészséges, a rendszer iránt lojális fiatalokat kívántak kinevelni, akik hatékonyan tudják támogatni a fennálló politikai rendszer céljainak megvalósulását. Pétain már 1940-ben széles körben közzétette személyes meggyőződését a fiatalság nevelésével kapcsolatos elveiről. Ezek alapján az intellektuális ismereteket nem tartotta hasznosnak, ellenben az erkölcsi értékrend megszilárdítását, a fizikai edzettséget és a kétkezi munkavégzést kiemelten fontosnak vélte. A fenti megfontolások alapján a Francia Állam vezetése a kezdetektől fogva anyagilag támogatta a már létező ifjúsági szervezeteket, valamint nagy hangsúlyt fektetett a sport szerepének növelésére az oktatási rendszerben. Tekintettel arra, hogy az előbbiek nem érték el az összes fiatalt – mintegy három millió 14 és 20 év közötti személyt –, valamint nevelési elveik nem feltétlenül estek egybe a kormányéval, idejekorán felmerült egy közvetlen állami irányítás alatt álló ifjúsági szervezet

létrehozásának a szükségessége. (Azéma – Wieviorka 2004: 167–169) Ennek eredményeként hozták létre 1940. július 30-án a *Chantiers de la Jeunesse* (Ifjúsági Műhelyek) elnevezésű szervezetet, amely Franciaország szabad zónájában és Észak-Afrikában működött, valamint ezzel párhuzamosan számos olyan vezetőképző iskolát, amelyben a szervezet táboraiban kiképzőként tevékenykedő személyek – általában tartalékos vagy az elszenvedett vereség miatt fegyverszüneti szabadságra küldött katonatisztek – felkészítése zajlott. (Basdevant 1964: 66–67) A szervezet vezetőjének 1940 nyarán Joseph de la Porte du Theil tábornokot kérték fel. Az 1884-ben született hivatásos katonatiszt a tüzérség soraiban harcolt az első világháborúban, majd számos katonai intézményben oktatott a két világháború közti időszakban. A második világháború kitörése után a 42. gyaloghadosztályt, majd a 7. hadtestet irányította, csapatai az általános összeomlás ellenére sikeresen és rendben vonultak vissza, miközben a német hadsereg előrenyomulását próbálták feltartóztatni. Tekintettel katonai tapasztalatára és arra a tényre, hogy a franciaországi cserkészmozgalomban is vezető szerepet töltött be, örömmel fogadta el a felkérést és nagy lendülettel vetette bele magát az új típusú szervezet kialakításába. Korábbi tapasztalataira építve a cserkészet mintájára szervezte meg az intézményt, amely alapvetően paramilitáris képzést nyújtott a fiataloknak. (Thers 2006: 4–5) A fiatalokat eleinte önkéntes alapon, 1941-től pedig kötelező jelleggel 8 hónapos kiképzésre küldték, amelynek során a természetben kialakított táborokban félkatonai és ideológiai oktatásban részesültek. Ezzel párhuzamosan közérdekű jellegű nehéz fizikai munkát kellett végezniük (építkezés, földművelés, fakitermelés), amely kétkezi szakmai ismereteik bővítéséhez is jelentős mértékben hozzájárult. (Cointet – Cointet 2000: 146)

A táborok a lakott településektől távol helyezkedtek el és viszonylag kis méretűek voltak, egy-egy ilyen létesítmény átlagosan 1500–2000 főt fogadott egyszerre, akiket nagyjából egytucatnyi 150–200 fős csapatra osztottak fel, amelyek egyenként szintén mintegy 10 kisebb (általában 12–14 fős) csoportból álltak – tehát nagyjából egy gyalogsági ezred szervezeti felépítését követték. A táborok a szabad zóna és Észak-Afrika összesen hat régiójában helyezkedtek el, egy-egy régióban pedig 8–10 tábor volt – összesen 52 tábor került felállításra –, amelyek a képzésben részesülő fiatalok viszonylag egyenletes elosztását tették lehetővé. (Pécout 2008: 26) Külön figyelmet fordítottak arra, hogy a különböző társadalmi csoportokból érkezőket a lehető legjobban összevegyítsék, hogy ne alakuljanak ki származás szerinti (pl. értelmiségi) klikkek az állományon belül. A katonai fegyelemmel irányított táborokban a nap egyharmadában fizikai munkát végeztek a fiatalok, egyharmadában sport- és ideológiai oktatásban részesültek, a maradék időt pedig pihenéssel – gyakorlatilag alvással a kimerítő nap után – tölthették. Az ideológia elsősorban a Pétain nevéhez fűződő Nemzeti Forradalom elveinek oktatását jelentette, mivel ezeket tekintették az új társadalmi rend – amely szakított a korábbi Harmadik Köztársaság dekadens felfogásával – alapjának. (Azéma – Wieviorka 2004: 170–171) Mivel a szervezet felvállalt célja olyan fiatalok képzése volt, akik hűek az új politikai rendszerhez, a táborokban töltött időszaknak köszönhetően jó fizikai adottságokkal rendelkeznek, kétkezi szakmákban is járatosak, valamint katonai alapismereteket sajátítottak el, így a kormány nem is nagyon titkolt szándéka szerint minimális kiegészítő kiképzéssel a Francia Állam Fegyveres erőinek kötelékében is bevethetőnek kellett lenniük. Ennek érdekében két párhuzamosan és hasonló elvek alapján működő szervezetet is létrehoztak: a *Jeunesse et montagne* (Fiatalság és Hegy) elnevezésűt a légierő, illetve a *Chantiers de jeunesse de la marine* (A Flotta Ifjúsági Műhelyei) névre hallgatót a haditengerészet távlati emberigényeinek

kielégítése céljából. (Cointet – Cointet 2000: 147–148) A szervezet négyéves fennállása során összesen több mint 400 000 fiatal és hozzávetőlegesen 20 000 kiképző fordult meg ezekben a táborokban. Noha az alapvető cél a politikai rendszerhez lojális és hadrafogható fiatalok kinevelése volt, a táborok helyi vezetése nem sorakozott fel egyöntetűen Vichy mellé. A rezsimhez való kötődést az is jelentősen aláásta, hogy a táborokban élő fiatalok egy részét (16 000 főt) 1942-ben kötelező munkaszolgálatra – *Service de travail obligatoire* (Paxton 1973: 340–343) – küldték Németországba, ami egyáltalán nem esett egybe a korabeli francia fiatalság szándékaival. Ennek következtében elmondható, hogy a táborokban kiképzést kapó fiatalok nem támogatták tömegesen a német érdekeket sem elméleti, sem pedig gyakorlati síkon. (Thers 2006: 31–33)

A háborús helyzet – a tengelyhatalmak szemszögéből nézve – romlásával párhuzamosan 1942 derekától a táborlakó fiatalokat a kormányzat a korábbinál határozottabban próbálta a Nemzeti Forradalom szolgálatára nevelni. Számos személycserére került sor (1944 januárjában magát Porte du Theil tábornokot is leváltották, a német hatóságok pedig letartóztatták és Németországba szállították, ahol internálták a háború végéig), miközben a táborokban egyre szigorúbb és átpolitizáltabb lett a képzés. A kormányzat részéről felmerült az a lehetőség is, hogy esetleg a németek oldalán vetik harcba a kiképzett embereket. Ugyanakkor ezt a fiatalok többsége, sőt sokan a kiképzőik közül is elutasították, ezért mindkét csoportból fokozatosan egyre többen csatlakoztak az Ellenállás különböző irányultságú (keresztény demokrata, kommunista, giraudista és gaullista) szervezeteihez. (Collin 2010: 133) Mindezek következtében a francia kormány végül 1944. június 15-én elrendelte a szervezet(ek) felszámolását, amelyek egyébként már rövid távon is fenntarthatatlanok lettek volna, hiszen ekkor már sor került a normandiai partraszállásra, és a rendszer napjai meg voltak számlálva. Ugyanakkor ez egyben annak a beismerése is volt, hogy a Francia Állam céljainak támogatása érdekében létrehozott ifjúsági mozgalom a gyakorlatban egyáltalán nem váltotta be a hozzá fűzött kormányzati reményeket. (Pécout 2008: 32)
Mindezek alapján egyrészről megállapítható, hogy a szervezet nem érte el eredeti célját, mivel tagjai sem a Nemzeti Forradalmat, sem pedig a megszállókat nem támogatták tevőlegesen – annak ellenére, hogy ez volt a legfőbb elvárás vele szemben létrehozásakor. Másrészről a táborok kiváló toborzóhelyként szolgáltak a francia felszabadító hadsereg számára, amely Észak-Afrikában és az anyaországban is több tízezer jól kiképzett újoncot fogadott ezekről a képzőhelyekről, akiket szinte azonnal harcba is tudott vetni, így végül a Francia Állam védelmére szánt fiatalok annak felszámolásában működtek közre. (Lang 2020: 23–24) Részben ez is magyarázza azt a tényt, hogy a háború lezárását követően az Ifjúsági Műhelyekben töltött időt a francia hatóságok katonai szolgálati időként számolták el, így sok fiatal ennek köszönhetően mentesült a kötelező katonai sorszolgálat alól. (Lambert – Le Marec 1992: 195)

A kollaboráns pártok kiskorú tagjai

A német megszállást követően számos kollaboráns párt és pártkezdemény jött létre Párizsban, amelyek elsősorban a németek támogatására építve próbáltak meg érdemi politikai tényezővé

válni. Létszámánál és ideológiai súlyánál fogva a fent említett Francia Néppárt (PPF) és Népi Nemzeti Tömörülés (RNP) emelkedik ki ezek közül, amelyek mellett csupán a *Mouvement social révolutionnaire* (MSR – Forradalmi Szociális Mozgalom) érdemel önálló említést, amely Eugène Deloncle vezetésével – viszonylag alacsony taglétszáma ellenére – szintén jelentős befolyást tudott gyakorolni az északi zóna politikai életére. (Lambert – Le Marec 1993: 37–46) A közel 40 milliós francia lakossághoz viszonyítva nem volt jelentős az ezekhez a pártokhoz csatlakozó mintegy 100 000 fő, de még az ennek többszörösére becsülhető támogatói kör létszáma sem, így érthető, hogy az ország politikai életére gyakorolt hatásuk korlátozott maradt. A Párizs központtal tevékenykedő szélsőséges pártok szinte mindegyike rendelkezett ifjúsági szervezetekkel, amelyek soraihoz összességében néhány tízezer fiatal csatlakozott. A teljesség igénye nélkül ezek közül a legjelentősebbek a következők voltak. Elsőként érdemes említeni a PPF ifjúsági szervezeteit – szám szerint kilencet –, melyek 1942. május 30-án olvadtak össze *Jeunesses populaires françaises* (Francia Népi Fiatalok) néven és több ezer főt tömörítettek. (Forbes 2005: 44–46; Littlejohn 1972: 212) Hasonlóan nagy létszámú volt az RNP ifjúsági tagozatként működő *Jeunesses nationales populaires* (Népi Nemzeti Fiatalok) elnevezésű szervezet a maga háromezer tagjával. (Lambert – Le Marec 1993: 63–65) 1943 folyamán ennek tagjait összeolvasztották a pártmilíciaként funkcionáló *Légion nationale populaire* (Népi Nemzeti Légió) ezer tagjával, valamint Marcel Bucard *Parti franciste*-jának ifjúsági szárnyával – a 7000 főt számláló *Jeunesse franciste*-tal (Francia-fasiszta fiatalság) – és létrehozták a *Milices révolutionnaires nationales*-t (Nemzeti Forradalmi Milíciák), melyek már viszonylag komoly fegyveres potenciált képviseltek. (Azéma – Bédarida 1993b: 46) A *Jeunes de l'Europe nouvelle* (Új Európa Fiataljai) nevű pártot Marc Augier hozta létre 1941 márciusában a *Groupe Collaboration* (Kollaboráció Csoport) ifjúsági szárnyként, amely a 15 és 25 éves kor közti fiatalokat célozta meg és hozzávetőlegesen 1500 főt számlált, akik vezetőjükhöz hasonlóan különösen aktívnak bizonyultak a háború során a fegyveres kollaboráció területén. (Ory 1976: 96)

Ezek az ifjúsági szervezetek alapvetően fasiszta mintára szerveződtek, a tagok pártjelvényekkel díszített egyenruhát viseltek, felvonulásokat tartottak és gyűléseken vettek részt. Tekintettel a pártok alapvetően militáns céljaira, ezek az ifjúsági mozgalmak emellett az anyaszervezet lehetőségeitől függően ideológiai és félkatonai képzésben is részesültek. A legtöbb ilyen típusú szervezet saját újságot is kiadott, amellyel igyekeztek minél szélesebb közönséget – de legfőképpen a fiatalokat – megszólítani. A fenti kiképzés hatására és vezetőik utasítására gyakran fizikailag is felléptek a más politikai nézetet képviselők (pl. kommunisták) ellen, amelynek következtében rendszeresen sor került kisebb-nagyobb összetűzésekre is. Miután a németek esetenként fegyverekkel szerelték fel a legmegbízhatóbbnak tartott pártszervezeteket, ezek a továbbiakban kénytelenek voltak szorosabban együttműködni a megszálló hatóságokkal, melyek segédrendőrségi szerepkörben használták fel őket. Ebből kifolyólag a feladataik közé tartozott a kötelező munkaszolgálatot megtagadók kézre kerítése, valamint a német adminisztrációban dolgozók és azok Franciaországban tartózkodó családtagjainak védelme is. (Azéma – Bédarida 1993b: 47) Mindezekből kifolyólag a szélsőjobboldali pártok és főként azok ifjúsági szervezetei természetes toborzási terepet jelentettek a német haderő kötelékében felállított, külföldiekből álló – kollaboráns – fegyveres alakulatok számára.

Ezek a fegyveres kötelékek három csoportra oszthatók: a pártok fegyveres milíciáira (amelyekről már szót ejtettünk), a német haderő reguláris alakulataira és a német félkatonai szervezetekre.

A német hadsereg alakulatai közül a legismertebb és leghosszabb ideig működő a *Légion des volontaires français contre le bolchevisme* (LVF – Francia Antibolsevik Légió) volt, amely 1941 nyarán a francia és a német kormány jóváhagyásával, de a fent bemutatott kollaboráns pártok kezdeményezésére és főként az ő személyi állományukra alapozva jött létre. (Giolitto 2007: 7–28) Az önként jelentkezőkből álló alakulat a német hadsereg 638. gyalogezredeként – egy gyorsított kiképzés után – már 1941 októberének végén a keleti hadszíntéren került bevetésre, ahol a szovjet főváros ellen indított német offenzívában kapott rövid és dicstelen szerepet. Ezt követően egy alapos átszervezés után a hadszíntér mögötti területeken használták fel a partizánok ellen, ebben a feladatkörben pedig sokkal eredményesebben bizonyult az 1942 és 1944 közötti időszakban. (Broche 2002: 468–470) Három küzdelmes és veszteségekkel teli év után az egységet végül 1944 nyarán oszlatták fel, túlélőit pedig a Waffen-SS francia alakulatának kötelékébe irányították át. (Saint-Loup 1963: 493–503)
Mivel a német hadsereg veszteségei hatalmas ütemben növekedtek a különböző frontokon elszenvedett vereségek következtében, a német hadvezetés fokozatosan egyre nagyobb ütemben igyekezett kihasználni a megszállt országok kiaknázatlan emberi erőforrásait saját céljai érdekében. (Márkus 2022: 272–273) Ennek a folyamatnak a részeként – hosszas egyeztető tárgyalások után – jelent meg 1943. július 22-én a francia Hivatalos Közlönyben az a rendelet, mely lehetővé tette, hogy franciák is jelentkezzenek a Waffen-SS-be és annak kötelékében harcoljanak. (Leleu 2007: 186–189) Ezt követően az alakulat részére történő toborzást a német hatóságok nem csupán Franciaországban indították meg, hanem a Németországban dolgozó francia állampolgárságú munkások, valamint a német fegyveres erők kötelékében már korábban szolgálatot vállalt francia katonák körében is. A jelentkezők döntő többsége fiatal munkás és diák volt, akikre nagy hatást gyakorolt a motorizált elitalakulathoz való csatlakozás lehetősége. Az újoncok átlagéletkora 20 év körül volt (37 százalékuk 20 év alatti), vagyis a vonatkozó francia törvények értelmében kiskorú, hiszen a nagykorúság korhatára 21 év volt. (Plait 2001: 121) A jelentkezők kiképzésére Elzászban, majd a Cseh–Morva Protektorátusban került sor, ezt követően pedig az SS francia önkéntes rohamdandárának (*Französische SS-Freiwilligen-Sturmbrigade*) elnevezett alakulatot 1944 augusztusában Galíciában vetették be a Vörös Hadsereg csapatai ellen. A fiatal, lelkes, de tapasztalatlan újoncok itt hatalmas veszteségeket szenvedtek, mivel az egység eredeti létszámának közel 80 százaléka elesett, megsebesült vagy eltűnt a mindössze néhány hetes bevetés során. (Bayle 2008: 59–148) A német hadvezetés döntése alapján 1944 nyarának végén a német hadsereg kötelékéből a külföldi önkénteseket a Waffen-SS-be irányították át, így döntés született egy nagyobb létszámú francia alakulat létrehozásáról is, amely novemberben előbb az SS Nagy Károly páncélgránátos rohamdandára (*Waffen-Grenadier-Brigade der SS ”Charlemagne”*), majd 1945 februárjában SS 33. „Nagy Károly” páncélgránátos hadosztálya (1. francia) (*33. Waffen-Granadier-Division der SS ”Charlemagne” (franz. Nr. 1.*). elnevezést kapta. Az egység ezt követően Pomerániában került bevetésre, ahol újból hatalmas veszteségeket szenvedett, a harcok során létszámának 75–80 százaléka ez alkalommal is odaveszett. (Forbes 2005: 205–526) Az egység soraiban harcoló fiatalok idealizmusát és

lelkesedését jól érzékelteti, hogy még ezt követően is sikerült egy rohamzászlóaljat felállítani a túlélőkből, akik egészen 1945. május 2-ig védték Berlin belvárosában a kormányzati épületeket, tehát gyakorlatilag az utolsó töltényig harcoltak hazájuk hagyományos ellenségének védelmében. (Krukenberg 1973: 130–137)
Szót kell ejteni a német félkatonai szervezetekről is, amelyek soraihoz szintén számos francia fiatal csatlakozott a háború évei alatt. 1943-tól kezdve elsősorban a kollaboráns pártok tagságából egyre nagyobb számban jelentkeztek ezekbe az alakulatokba. Tucatnyi különböző egység volt, amelyek közül létszám szempontjából a legjelentősebbek a Nemzetiszocialista Motoros Szállítóhadtest (*Nationalsozialistisches Kraftfahrkorps*) és a Todt Szervezet (Organisation Todt) voltak. A francia részvétel ezekben az alakulatokban az esetek többségében fegyveres őrszolgálatra korlátozódott, de előfordult, hogy a hadi helyzet alakulása miatt a frontvonalban is bevetették a francia önkénteseket. Utóbbiak csatlakozását a lelkesedésen kívül a kötelező munkaszolgálat elkerülése is motiválta. Mivel a francia ellenállás több merényletet is elkövetett a kollaboránsok ellen, fegyverszállítmányokért cserébe sokan együttműködtek a német hatóságokkal az ellenállók elleni harcban. Ennek következtében a pártok tagjainak egy része a Németországba történő visszavonulást választotta 1944-ben, ahol sokan közülük a háború végéig különböző fegyveres alakulatok soraiban harcoltak. (Muracciole 2002: 193)

A Szabad Francia Erők és a fiatalok

A szabad francia mozgalom soraiba jelentkező önkéntesek két nagy hullámban érkeztek a szervezet hároméves (1940 és 1943 közötti) fennállása során. Az önkéntesek első nagy csoportja 1940 második felében érkezett, amikor a Nagy-Britanniában állomásozó francia csapatok tagjai körében megindult a toborzás, illetve ezt követően a csatlakozott gyarmati területek helyőrségei is jelentősen növelték a mozgalom létszámát. A továbbiakban nem volt ilyen sikeres, havonta átlagban csupán alig 200 fő jelentkezett a Szabad Francia Erők soraiba, az egyetlen kivételt 1941 nyara jelentette, amikor a szíriai hadjárat után hozzávetőlegesen 4500 fő csatlakozott. A második nagy jelentkezési hullám 1942 végétől (a Dzsibutiban található helyőrség csatlakozásától) 1943 nyaráig tartott, amikor mind Franciaországban (az Ellenállás soraiba), mind pedig azon kívül nagy számban érkeztek az új jelentkezők. (Crémieux-Brilhac 2013: 699–700) Létszámukra vonatkozóan eltérő számítások léteznek, amelyek közül a legelfogadottabb Jean-François Muracciole nevéhez fűződik, amelynek alapján a szabad franciák összlétszáma nagyjából 70 000 főre tehető. (Muracciole 2009: 36–37) Ugyanakkor fontos megemlíteni, hogy ennek a létszámnak nagyjából csupán a fele (körülbelül 40 000 fő) volt francia állampolgár, a többiek elsősorban a gyarmati csapatok – francia állampolgársággal nem rendelkező – tagjai és külföldiek voltak. (Broche – Muracciole 2010: 554–555)
A jelentkezők átlagéletkora meglehetősen alacsony volt, mindössze 25,4 év, ami azt eredményezte, hogy a csatlakozás pillanatában 40%-uk még fiatalkorúnak számított. Bár sokan idősebbnek tüntették fel magukat, hamar kiderült a valódi koruk, mivel sok esetben sem iskolai végzettséggel, sem pedig sorkatonai szolgálati tapasztalattal nem rendelkeztek (31%), ami egyértelművé tette a helyzetet. Ez a tény, valamint a 30 évnél idősebbek alacsony aránya (12%) magyarázza a Szabad Franciaország krónikus tiszthiányát, valamint a hosszabb időt igénybe vevő kiegészítő képzések szükségességét. A Szabad Franciaország tagjai tehát alapvetően a

fiatalság soraiból kerültek ki. (Crémieux–Brilhac 2013: 701) A jelentkezők társadalmi háttere is nagyon érdekes tendenciákat mutat. A csatlakozásuk előtti szakmai háttér a következőképpen oszlott meg: 2% földműves, 10% munkás, 10,8% alkalmazott, 4,3% független dolgozó, 14% felsővezető és értelmiségi, 23,2% tanuló, 33,9% katona, 1,7% egyéb. Ezek az adatok markánsan eltérnek a korabeli francia társadalom szakmai összetételétől. A földművesek és munkások, akik a társadalom 62%-át alkották a korszakban, a szabad franciáknak csupán 12%-át adták, ami jól jelzi e csoportok alulreprezentáltságát. A hagyományos középosztály viszonylagos gyenge jelenlétét minden bizonnyal a tanulók és a katonák nagy száma magyarázza, hiszen előbbiek túl fiatalok voltak, utóbbiak pedig a háborús helyzet miatt más irányba köteleződtek el, ezért nem tartozhattak ebbe a csoportba. A legnagyobb különbséget a társadalmi elit arányában lehet felfedezni, amelyet nem csupán a 14%-nyi felsővezető és értelmiségi képviselt, hanem a katonák és diákok jelentős része, akik felsőbb osztálybeli és nemesi családokból származtak. A tudásuk, vagyonuk vagy származásuk okán a felső osztályba tartozók aránya együttesen a meglehetősen magas 49,6%-os arányt is elérheti, ami azt jelenti, hogy minden második francia a francia népesség mindössze 4%-át kitevő társadalmi elitből származott. (Muracciole 2009: 99–108)

Az 1940 júniusában a Szabad Franciaország kötelékébe jelentkező legfiatalabb (15 és 17 év közötti) önkéntesek számára lehetőséget kívántak teremteni arra, hogy megfelelő elméleti és gyakorlati képzés után tudjanak bekapcsolódni a mozgalom fegyveres tevékenységébe. Több csalódást keltő kísérlet után végül 1941. február 4-én hozták létre az *École militaire des Cadets de la France libre* (A Szabad Franciaország Kadétjainak Katonai Iskolája) elnevezésű tisztjelöltképző iskolát Birminghamtől délre, melyben a fiatalokat leendő szakaszparancsnoki feladatok ellátására készítették fel. Az intézmény 1944. június 15-ig működött, ez idő alatt pedig öt – részben egymással átfedésben indított – évfolyam végezte el az átlagosan 13 hónapos képzést, amelynek eredményeként őrmesteri, majd tisztjelölti rendfokozatot nyerhettek el a Szabad Francia Erők kötelékében. Az André Beaudouin hadnagy vezetésével működő intézmény a Syint-Cyr Katonai Akadémia hagyományait követve biztosította a klasszikus katonai ismeretek oktatását a növendékeknek, ugyanakkor beépítette a tananyagba az éppen zajló háború legújabb tapasztalatait is. A brit kormány teljes támogatását élvező iskola, amellyel szemben a szabad francia vezetőség is komoly elvárásokat támasztott, teljes mértékben beváltotta a hozzá fűzött reményeket, mivel jól felkészült, új generációs tisztjelölteket – fennállása során összesen 211 főt – biztosított a Szabad Francia Erők számára. A végzett kadétok azonnal beosztásra kerültek a különböző harcoló alakulatokhoz, ahol a háború végéig összesen 54-en áldozták életüket Franciaországért. Az iskola színvonalát és tanulói harctéri teljesítményeit jól érzékelteti, hogy a nagy múltú és nagyra becsült Syint-Cyr Katonai Akadémia 1954-ben az intézményben végzett kadétokat saját diákjainak ismerte el. (Broche – Muracciole 2010: 503–504)

A Szabad Francia Erők személyi összetétele, illetve tagjainak szociológiai háttere nem esett egybe a korabeli francia társadalom általános jellemzőivel. A jelentkezők közel egynegyede tanuló volt, mint ahogy a katonák aránya (egyharmad) is kiemelkedően magas volt, miközben általánosságban kevés volt a munkás és a földműves a csatlakozók között. Ennek következtében a felsőbb osztályok tagjai erősen felülreprezentáltak voltak a szervezet soraiban. Jelentkezésük oka nem vallási vagy politikai volt, mivel több mint 60%-uk úgy nyilatkozott, hogy

csatlakozása előtt nem rendelkezett szilárd politikai elköteleződéssel, többségüket elsősorban a hazafias érzelmek motiválták. (Crémieux–Brilhac 2013: 703–706)
Összességében tehát elmondható, hogy egy főként fiatalokból álló, művelt, hazafias érzelmektől vezérelt közösség lépett fel tevékenyen hazája érdekeinek védelmében az elszenvedett katonai vereség után, majd pedig komoly szerepet játszott abban, hogy Franciaország a győztesek oldalán fejezhette be a háborút.

Összegzés

Franciaország 1940-ben elszenvedett váratlan és totális veresége teljesen új helyzetet teremtett, ami korábban elképzelhetetlen utakat nyitott meg a francia fiatalok előtt. Az alapjaiban megváltozott politikai és katonai helyzet következtében a megosztott ország a fiatalok egy részét döntéskényszerbe hozta, másokat pedig kényszerpályára állított. Ennek következtében egyesek elhagyták Franciaországot, hogy más államok területén harcoljanak érte, mások korábban marginális politikai mozgalmak kötelékében radikalizálódtak és fogtak fegyvert hazájuk vélt érdekeit védve, míg akadtak olyanok is, akiket saját kormányuk kötelezett arra, hogy (fél)katonai szolgálatot teljesítsenek.
Az utak eltérőek voltak, de az eredmény nagyon hasonló: a francia fiatalság egy része idő előtt kényszerült fegyvert ragadni, majd a sajátos körülményekből kifolyólag egymással szembenálló táborok tagjaiként harcoltak – a sors fintoraként esetenként egymással is szembekerülve –, a küzdelmek során pedig sokan életüket is veszítették.
Noha egyesek sorsa közülük ismertebb másokénál, mivel a későbbi győztesek oldalán szálltak harcba, a háború végkimenetelétől függetlenül mindannyian joggal tarthatnak számot érdeklődésre. A jelen tanulmány arra tett kísérletet, hogy a lehetőségek szabta keretek között teljeskörűen és objektíven adja közre a kiskorú francia állampolgárok helyzetét, választási lehetőségeit és útját a harcmezőkre – bármelyik tábor tagjai is voltak. Remélhetőleg ez nem csupán a történelem jobb megismeréséhez járul hozzá, hanem a különböző zászlók alatt felsorakozó fiatalok motivációinak jobb megértéséhez is, ami talán napjainkban is elősegíti egymás nézőpontjainak elfogadását.

Irodalom

Aron Robert (1954) *Histoire de Vichy 1940–44.* Paris, Librairie Arthème Fayard.

Azéma Jean-Pierre – Bédarida François (szerk.) (1993a) *La France des années noires. 1. kötet: De la défaite à Vichy.* Paris, Éditions du Seuil.

Azéma Jean-Pierre – Bédarida François (szerk.) (1993b) *La France des années noires. 2. kötet: De l'Occupation à la Libération.* Paris, Éditions du Seuil.

Azéma Jean-Pierre – Wieviorka Olivier (2004) *Vichy, 1940-44.* Paris, Perrin.

Basdevant André (1964) Les services de jeunesse pendant l'Occupation. *Revue d'histoire de la Deuxième Guerre mondiale*, Octobre 1964, 65–88.

Bayle André (2008) *Des jeux olympiques à la Waffen SS.* Paris, Editions du Lore.

Broche François (2002) *L'Armée française sous l'Occupation. La métamorphose.* Paris, Presses de la Cité.

Broche François – Caïtucoli Georges – Muracciole Jean-François (2007) *La France au combat de l'Appel du 18 juin à la victoire.* Paris, Perrin.

Broche François – Muracciole Jean-François (szerk.) (2010) *Dictionnaire de la France libre.* Paris, Robert Laffont.

Brunet, Jean-Paul (1986) *Jacques Doriot. Du communisme au fascisme.* Paris, Balland.

Burrin Philippe (1986) *La Dérive fasciste : Doriot, Déat, Bergery, 1933–1945.* Paris, Éditions du Seuil.

Cointet, Jean-Paul (1996) *Histoire de Vichy.* Paris, Plon.

Cointet Michèle – Cointet Jean-Paul (szerk.) (2000) *Dictionnaire historique de la France sous l'Occupation.* Paris, Tallandier.

Collin Claude (2010) De la résistance aux Forces françaises libres (Entretien avec Claude

Collin). *Guerres mondiales et conflits contemporains*, 2010/4. 113–139.

Corvisier-de Villèle Marie-Anne (1998) *Inventaire des archives de la guerre. Série P 1940–1946. Tome II. Grandes unités.* Château de Vincennes, Ministère de la Défense – Etat–major de l'Armée de Terre – Service historique.

Crémieux-Brilhac Jean-Louis (2013) *La France Libre. De l'appel du 18 Juin à la Libération. Tome I.* Paris, Gallimard.

Delperrié de Bayac Jacques (1969) *Histoire de la Milice 1918–1945.* Paris, Fayard.

Facon Patrick (1992) L'armée de l'Air nouvelle : du corps expéditionnaire au projet d'Air Force française (1942-1945). *Revue historique des armées*, 1992/3. 70–78.

Fouquet-Lapar Philippe (1986): Histoire de l'armée française. Paris, Presses Universitaires de France.

Forbes Robert (2005) *Pour l'Europe, les volontaires français de la Waffen-SS.* Paris, Éditions de l'Aencre.

Giolitto Pierre (2007) *Volontaires français sous l'uniforme allemand.* Paris, Perrin.

Jackson Julian (2004) *La France sous l'Occupation. 1940–1944.* Paris, Flammarion.

Krukenberg Gustav (1973) La « Charlemagne ». L'internationale SS. *Historia*, 32. különszám, 1973/3. 130–137.

Lambert Pierre Philippe – Le Marec Gérard (1992) *Organisations, mouvements et unités de l'État français*. Paris, Jacques Grancher.

Lambert Pierre Philippe – Le Marec Gérard (1993) *Partis et mouvements de la Collaboration.* Paris, Jacques Grancher.

Lang Alexander (2020) Enraciner les jeunes d'Algérie. Les Chantiers de la jeunesse comme institution impériale. *Genèses*, 2020/3. 8–27.

Littlejohn David (1972) *The Patriotic Traitors. A History of Collaboration in Germain-Occupied Europe, 1940–45.* London, Heinemann.

Márkus Beáta (2022) *Sorozások a Waffen-SS-be Nyugat-Magyarországon 1944/1945-ben.* In:

Masson Philippe (2000) *La Marine française et la guerre 1939–1945.* Paris, Tallandier.

Montagnon Pierre (2009) *La France dans la guerre de 39–45.* Paris, Pygmalion.

Muracciole Jean-François (2002) *La France pendant la Seconde Guerre mondiale.* Paris, Librairie Générale Francaise.

Muracciole Jean-François (2009) *Les Français libres. L'autre Résistance.* Paris, Tallandier.

Neulen Hans Werner (1992) *An deutscher Seite. Internationale Freiwillige von Wehrmacht und Waffen-SS.* München, Universitas.

Novick Peter (1985) *L'épuration française 1944–1949.* Paris, Balland.

Ory Pascal (1976) *Les Collaborateurs 1940–1945.* Paris, Seuil.

Paxton Robert Owen (1973) *La France de Vichy 1940–1944.* Paris, Seuil.
Pécout Christophe (2008) Les chantiers de la jeunesse (1940–1944) : une expérience de service civil obligatoire. *Agora débats/jeunesses*, 2008/1. 24–33.

Plait, Antoine (1997) La LVF (1941–1944): collaboration militaire vouée à l'échec. *Revue historique des armées*, 1997/2. 47–56.

Rioux Jean-Pierre (szerk.) (2005) *Une histoire du monde contemporain.* Paris, Larousse.

Robichon Jacques (1962) *Le débarquement de Provence.* Paris, Robert Laffont.

Rousso Henry (1984) *Pétain et la fin de la collaboration.* Paris, Éditions Complexe.

Saint-Loup (Augier Marc) (1963) *Les Volontaires.* Paris, Presses de la Cité.

Thers Alexandre (2006) *Les Chantiers de la jeunesse.* Paris, Histoire & Collections.

Miklós Réka:

A temesvári bencés Lioba-nővérek gyermekmissziós tevékenysége 1936–1948 között

A 19 – 20. század fordulóján sorra alakultak az új kolostori vagy szekuláris kongregációk és más rendi formát idéző szervezetek. Az I. világháborút követően Freiburg-Günterstalban megalakult a Szent Lioba bencés kongregáció. Az alapító nővérek, Maria Föhrenbach és Hildegardis Wulff a kontemplatív szerzetesközösségi életformát párosították női apostolátussal. Hildegardis nővér az 1920-as évek végén érkezett Temesvárra, Augustin Pacha későbbi püspök kérésére. A közösséghez nemsokára helyi lányok, asszonyok is csatlakoztak. A temesvári Szt. Lioba-nővérek apostoli missziója elsősorban a nők oktatására, felvilágosítására irányult, de ugyanolyan fontosságú volt a gyermekmisszió és a keresztény családok támogatása, lelkigondozása. Temesváron kórházat létesítettek szülészeti osztállyal, mely 12 évig, a rendház államosításáig töretlen népszerűségnek örvendett. A nővérek az 1945-ben kényszermunkára hurcolt bánsági németek gyerekeit is gondozásukba vették. Írásomban a temesvári Lioba-nővérek gyermekekkel kapcsolatos missziós tevékenységeit fogom bemutatni, Hildegardis Wulff nővér visszaemlékezései, valamint más dokumentumok alapján.

*

Bevezetés

A Lioba-nővérek szerzetesi közössége alig százéves: spirituális alapjai Szent Benedek regulájára építve, de évszázadokkal később, az első világháború alatt, a németországi Freiburgban érlelődtek ki. A bencés közösség alapítói, Maria Benedicta Föhrenbach vöröskeresztes nővér és Hildegardis Wulff, a freiburgi szociális főiskola tanára, már a kezdetektől fogva egy olyan korszerű, misszióval összekapcsolt női apostolátust szerettek volna megvalósítani, ahol központi jelentőséget kap a keresztény családok és elsősorban a gyermekek védelme.

A bencés Lioba-nővérek működése Temesváron[1] az 1920-as évek végén kezdődött a Banatia nevű német képzőközpontban. 1927-ben Augustin Pacha – későbbi temesvári püspök kérésére – Hildegardis Wulff nővér itt mutatkozott be először népnevelői előadásaival, melyeket nagy érdeklődés és siker kísért. A freiburgi Lioba-nővérek az ezt követő években gyakran

[1] Írásomban a Romániában felszámolt kongregáció megmaradt dokumentumaira támaszkodom. Külön kiemelem itt Josef Nischbach és Helmtrudis Fendrich által összeállított St.-Lioba-krónikát, egy eredeti példány Freiburgban, másik Temesváron található. Számos máshol nem fellelhető adat található Hildegardis Wulff nővér „Canadischer Brief" című visszaemlékezéseiben, melynek eredeti példányát Freiburg-Günterstalban, a Lioba-nővérek anyakolostorának levéltárában őrzik, ez nem kutatható; bencés világi rend tagjaként köszönettel tartozom Sr. Maris Stella Voss központi tartományfőnöknőnek, hogy Hildegardis Wulff kéziratát rendelkezésemre bocsátotta. A kommunizmus alatt felszámolt temesvári Lioba-rend még fellelhető dokumentumait a Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár főlevéltárosa, Claudiu Sergiu Călin rendszerezte. A teljes dokumentációból két doboznyi anyagot: elszámolásokat, vizitációk jelentéseit, különböző levelek első- és másodpéldányait sikerült átmenteni a temesvári Római Katolikus Püspökség archívumából. (Călin: 2011) Ezúttal szeretném megköszönni a főlevéltáros úrnak a kutatómunkám ideje alatt az irántam tanúsított önzetlen segítségét.

felbukkantak Temesvár életében: rövidebb vagy hosszabb ideig tartózkodtak a városban, itt vagy a környék településein tartottak előadásokat. Kezdetben két nővér: Hildegardis Wulff és Veronika Hammer látták el a bánsági németségben kifejtett missziós munkát. Hozzájuk nemsokára többen is csatlakoztak Németországból. Az 1930-as évek elején végül létrejött Temesvár székhellyel a romániai tartomány, mely a freiburgi anyaháztól független módon, egyenesen a temesvári püspök alá rendelődött. Hildegardis és Veronika nővérek felvették a román állampolgárságot, a temesvári Lioba-nővérek szerzetesközössége pedig saját statútummal megkezdte működését.

A Lioba-nővérek misszióinak áttekintése

A bencés szerzetesközösség védőszentjének kiválasztása már a freiburgi alapításkor Szent Liobára esett: a katolikus egyházban ő képviseli az anyák és gyermekek gondozásának az ügyét. A Lioba-nővérek tehát egy olyan bencés kongregációt képviselnek, ahol a kontemplatív (imában elmélkedő) közösségi szerzetesi életforma a kolostor falait „külsős” módon elhagyó, konkrét missziós tevékenységgel (apostolátus) párosul. Ez az apostolátus a rend statútumának értelmében a keresztény családok, s ezen belül is elsősorban a nők és gyermekek támogatására irányult. (Wulff 1960: 16–17)
A Lioba-nővérek működése Romániában az 1920-as évek végétől az államosításig tartott. Szerteágazó tevékenységeiket az éppen uralkodó szükséghelyzet szerint alakították, formálták, újították. Gyermekmisszióik a romániai, mintegy két évtizednyi működésük alatt az alábbiak voltak:

- Bonifáciusz-misszió (népoktatás, többek között ifjúsági tevékenységek; asszonykörök, nyári lánytáborok stb.)
- katechéta- és kántorképző (részben a kimaradó Bonifáciusz pótlására)
- csecsemőgondozás (szülészet és gyermekklinika)
- Norbertinum (szebeni fiúinternátus)
- Kinderhilfswerk
- más, háborús missziók (börtönmissziók, Heimkehrwerk stb.)

A bencés Lioba-nővérek tevékenységi köre – a kontemplatív, közösségi szerzetesi életen kívül – láthatjuk, mennyire szerteágazó és összetett. A kongregációt sokrétű szociális és pasztorális elköteleződés jellemzi. A Lioba-nővérek apostoli missziója a 19 – 20. század fordulóján észlelt politikai, gazdasági, technikai és szociális szféra változásaiban gyökerezik, a megváltozott életkörülményeket pedig csak tetézte az első világháború után kialakult helyzet. (Miklós: 2024) Hildegardis nővér, a temesvári rendfőnöknő korábban a freiburgi anyaház alapításában is részt vett, a temesvári statútumot nagyrészt maga dolgozta ki. A Lioba-nővérek számára a napközi imaórák, misék és különböző ájtatossági formák mellett a pasztorális-szociális oldalon elsősorban a gyermekgondozás és az újszülöttek védelme magaslik ki, ez ötvöződik az öregek, betegek, rászorulók támogatásával és az elmaradhatatlan népnevelői misszióval. Ez hatalmas munkapenzumot jelentett abban az időben, hiszen amíg a Miasszonyunk Iskolanővérek fő tevékenységi köre kimerült az oktatásban, addig a Lioba-nővérek klinikát működtettek, látogatták az öregeket, betegeket, rászoruló családokat és

rendszeresen jártak ki vidékre, ahol szintén működtettek állandó jellegű missziókat – legtöbbjükben az oktatás is végig jelen volt.

Bonifaciuswerk

A Bonifáciusz-egyletet a temesvári püspökség koordinálta és egyike volt a temesvári Lioba-nővérek legfontosabb missziós tevékenységének: Augustin Pacha is abból a célból hívta Temesvárra őket, hogy a szórványban élő németséget vallásra, német kultúrára stb. oktassák. A középkorban Szent Lioba a mesteréhez, Bonifáciuszhoz társult, hűséges tanítványaként mindenhová követte őt az ismeretlenben, hogy „tanítója és anyja legyen a szegényeknek és kicsinyeknek". (Wulff 1960: 17) Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a temesvári Lioba-nővérek többszörösen Bonifáciusz nyomdokán haladtak: az első, birodalmi német nővérek a misszió új országában, Romániában telepedtek le; a tartomány Temesváron jött létre, ám a nővérek egy része további missziós helyszínekre költözött: Szebenbe, Dettára stb.; de még a Temesváron élők is rendszeresen utaztak vidékre, hogy különböző népnevelő előadásokat, kurzusokat tartsanak, tanították a gyermekeket és a felnőtteket is, lelkigondozást tartottak a szórványban élő német családoknak. A német nyelv és kultúra ápolása és a katolikus vallásgyakorlás elé viszont lassacskán kezdtek begördülni az akadályok. Az 1930-as évekre kibontakozó, egyre feszültebb társadalmi-politikai helyzetben a bencés Lioba-nővérek Bonifáciusz-egyletben végzett tevékenysége kezdett ellehetetlenülni. Elkerülhetetlenek lettek az atrocitások, a különböző bojkottáló tevékenységek, melyek egyrészt azt próbálták sugallani a társadalom felé, hogy visszás, negatív felhangú, ahogy a katolikus németség a kultúráját ápolja; a fiatal, német nácimozgalommal szimpatizáló csoportok pedig katolikus-, egyszóval keresztényellenes magatartást tanúsítottak az előadások, táborok alatt, többször is megzavarták a nővérek tevékenységét. Érthető, hogy ezek után élesedett a németség iránti ellenszenv is. 1935-ben a Szörény megyei prefektus visszavonta Hildegardis és két társának a vidékre szóló utazási és vizitációs engedélyét s ezt a hatósági gubancot Pacha püspöknek is csak nehezen sikerült elsimítania. Hildegardis Wulff viszont nemcsak kimagaslóan jó szervezőképességű, rátermett bencés rendfőnökként állta meg a helyét, hanem korának egyik vezető egyházi értelmisége volt. A püspökség levéltárában fennmaradt levelei különböző egyházi főméltóságokkal arra engednek következtetni, hogy a társadalmi-politikai helyzet és az éppen bővülő vagy szűkülő lehetőségek alakulásának a függvényében, állandóan új megoldásokon töprengett és minden helyzetben rengeteg ötlete volt. Hildegardis nővér korán átlátta, hogy egy társadalom egészséges fejlődésének a folyamatában mennyire fontos az a népnevelés, melyre az oktatás sokrétűsége jellemző, azaz a különböző oktatási formák párhuzamos hatásainak az érvényesülése. A Bonifáciusz-egylet munkáját 1935 decemberében retrospektívan értékelte egy Pacha püspökhöz címzett levélben, gondolatait, javaslatait részletekbe menően meg is osztotta a püspökkel. Hildegardis nővér írja, 1935-re már 132 asszony- és leányegylet működött a Bánságban. Bővíteni, új partnereket keresni a Miasszonyunk Iskolanővérek személyében, legalábbis városon, ahol elvileg lenne is rá lehetőség – Hildegardis nővérre ez a jellemző: dacára a számos gátló körülménynek, egy percre nem áll le a dinamikus oktatásszervezés. Ma azt mondanánk róla: innovatív pedagógus volt, kereste az együttműködést más partnerekkel, a jövő lehetőségeit fürkészte és ezt próbálta már a jelenben előkészíteni. A püspök nem habozott, továbbküldte Hildegardis levelét, kiegészítve ezt saját és Franz Kräuter tanfelügyelőnek a

gondolataival. A levelezés hamar lezajlott, Maria Alexandra Rabong, a Miasszonyunk Iskolanővérek generális főnöknője 1936. január 10-én keltezte a válaszlevelet Pacha püspöknek, miszerint emberi erőforrás híján sajnos kivitelezhetetlennek tartja az iskolás leányok délutáni hittanos foglalkozásainak a Miasszonyunk iskolanővérek általi koordinálását, azzal érvelve, hogy a nővérek az iskolai tevékenységek után már nagyon leterheltek, minden erejükkel a kényszerítő román nyelvvizsgájukon (!) dolgoznak, de szerencsére a Lioba-nővéreknél amúgy is jó kezekben van a Bonifáciusz-féle leány- és asszonyegyleti munka.[2]
Kétségtelen, hogy jórészt Hildegardis Wulff és Pacha püspök érdeme, hogy végül létrejöhetett az érdemi párbeszéd a püspökség és a két szerzetesrend között, a Bonifáciusz-egylet háromtagú szakbizottságába a püspökség képviselőjén kívül egy Lioba- és egy iskolanővért is delegáltak. A Bonifáciusz-egyletben 1938-tól kezdődően biztosítva volt az állandó vidéki jelenlét, Gerharda Paul és Theresia Alt személyében. Az egyletben végzett tevékenységeknek a koordinálása viszont egyre több akadállyal járt. 1941-ben Josef Nischbach prépost, a Bonifáciusz-egylet elnöke már úgy készíti elő a püspökség felé az aktuális engedélyeket, hogy mellékeli a románul megírt kérelmet is a rendőrség felé. Sokatmondó az idefűzött megjegyzése: "ezt azért mellékelem, hogy a Bonifáciusz-egylet munkája terén ne kelljen a jövőben kellemetlen és sokáig tartó kimaradással számolnunk."[3]

A katechéta- és kántorképző

A kezdeti felbuzdulás és sikerek után világossá vált tehát, hogy a missziós munkát egyre inkább más formában célszerű megvalósítani. Miután kitört a háború és lassan zsákutcába ért a teljes körű Bonifáciusz-misszió, Hildegardis Wulff a lehetőségek mérlegelése után létrehozta a katechéta- és kántorképzőt, melynek tanmenetét is ő szerkesztette, majd a kétéves képzést hivatalos akkreditálási kérelemre terjesztette elő, amit meg is kapott. A minisztériumi akkreditációs szám sarokba tudta szorítani a túlbuzgó román bürokratákat – legalábbis egy időre. A missziós lehetőség a képzés kettős profiljában rejlett: a hivatalos működési engedélyek kibocsátásához hol a kántori, hol a katechétikai oldalt lehetett hangsúlyosabbá tenni, azon belül is a megfogalmazásokat a lehetőségekhez igazítani, árnyalni. A kántorképzés katechétikai profiljának a kidolgozása Hildegardis nővér számára nem jelentett problémát. A képzés elindításakor ő már több évtizedes pedagógiai múlttal rendelkezett; felnőttek oktatásában nagy tapasztalata volt már: a freiburgi szociális főiskolán már az 1920-as évek elejétől kezdve ambíciós munkát fektetett le, hiszen nem csak tanított, hanem párhuzamosan képezte is magát, olyan tantárgyakból, melyeket Heidelbergben és Bonnban az egyetemi-, illetve doktori iskolai évei alatt nem látogatott. Hildegardis Wulff sokoldalúságát dicséri az általa szerkesztett *Katholische Kantorlehre*. Az 1944-ben kinyomtatott kántortankönyv békeidőkben is megállta

[2] „Wir haben an die Möglichkeit einer derartigen Mitarbeit noch nie gedacht, da ja die Mädchenkränze und Frauenvereine ihre eigene bewährte Leitung haben." Maria Alexandra Rabong 1935. jan. 10-i levele Pacha püspökhöz.
[3] „An das hochwürdige Bischöfliche Ordinariat Temeschburg. Beiliegend ein in rumänischer Sprache verfasstes Gesuch um die Erwirkung der allgemeinen Reiseerlaubnus für die Seelsorgshelferinnen M. Gerharda Paul, M. Theresia Alt, Maria Aubermann, mit der Bitte, die Reiseerlaubnis von der Polizeiquästur Timișoara zu erwikren, auf dass die Bonifacius-Arbeit keine peinliche und langandauerne Unterbrechung erleide." Josef Nischbach 1941. november 5-i levele Pacha püspökhöz.

volna a helyét, sőt, nem csak a 20. század első felében lett volna hiánypótló mű, hanem a rákövetkező évtizedekben is, egy része még a II. Vatikáni zsinat rendelkezéseit is túlélte volna. A mű viszont, sajnos – a temesvári kántorképzéssel és a teljes Lioba-hagyatékkal egyetemben – a kommunista diktatúra egyházellenességétől vezérelve, teljesen kitörlődött a köztudatból. (Wulff 1944)

A kántor-katechéta képző tehát mindkét profilját tekintve, biztos szakmai alapokon álló tanmenettel rendelkezett. A *Katholische Kantorlehre* pedig – bár ma elsőre mi másra is gondolhatnánk – valószínűleg nem a kántorhiányt hivatott pótolni, hanem inkább elősegítette az akadálytalan pasztorális munkát a szórványban.

Szülészet és gyermekklinika

A Lioba-nővérek gyermekmissziójának legfontosabb oldala a statútum értelmében a gyermekgondozás és az újszülöttek védelme volt. Ennek értelmében nem volt kérdéses, hogy Hildegardis Wulff, a szerzetesközösség társalapítója és statútumának egyik kidolgozója, nem csak Freiburgban, hanem Temesváron is azon fáradozott, hogy mihamarább megvalósuljon a korszerű csecsemőgondozáshoz elengedhetetlen szülészet-projekt. (Pacha püspök 1935. május 1-jei levele Maria Benedicta Föhrenbach-hoz)

Társaival még az 1920-as évek elején tapasztalatokat szerzett Falkauban, Altglashütten mellett egy gyermekotthonban. A Caritashoz tartozó, kétszintes épület felső szintjén akkor egy 20 férőhelyes gyermekotthon működött. Freiburgban Maria Benedicta Föhrenbach, a szerzetesközösség másik alapítója, szintén vöröskeresztes nővérként dolgozott, jó kapcsolatai révén a főúri és jómódú asszonyokkal is kiválóan együtt tudott működni. (Wulff 1960: 44–46)

De a romániai tartományt, a perjelséget és általánosságban véve a teljes infrastruktúrát a nulláról kellett indítani. A Lioba-nővérek létrehozták az asszony- és leányegyletet, a célok ezúttal is összefonódtak: itt volt egyrészt az asszonyok missziója, másrészt a leányoké (tulajdonképpen a már tárgyalt Bonifáciusz egyik része). És nem utolsósorban a szerzetesi közösség utánpótlásának a kérdése; valamint a létfontosságú adományok begyűjtése a fő Lioba-kasszába. A nem németországi német lányoknak a kolostorba való benevelése és próbaideje évekig is eltartott. Eközben szerveződött, alakult a leendő kórház és szülészet ügye. A Banater Deutsche Zeitung *Für Glaube und Volkstum* rovatában egy rövid hirdető-beszámoló néhány pontban, de mégis oly jellemző módon villantja fel a Lioba-nővérek tevékenységi körét 1936-ban: kéthetes nyári tábort hirdetnek leányoknak az 1500 m magas Muntele Mic üdülőtelepen max. 25 résztvevővel; sikeresen lezajlott a bogarasi asszony- és leánytalálkozó, ezen az eseményen az induló szülészet javára begyűlt 10.000 lej. (Banater Deutscher Zeitung, XVIII. évf., 1936. jún. 21.,10. old.)

1. ábra Csecsemőgondozás nyáron[4].

A püspökség a nővérek számára Temesváron a Korona utca 28-as szám alatti telket vette meg a rajta levő, „Niemetz" -féle házzal. Ferch kanonok 1931-ban írja: "A ház a templomtól kissé távolabb fekszik ugyan; a nővéreket felkereső vidékiek azonban könnyen érik el; villany vasúti megálló hely. (...) szép kertje, nagy udvara van; a főépület szilárd anyagból épült; nagy, száraz pincéje egyleti célokat szolgáló, nagy teremmé átalakítható." Ferch Mátyás kanonok 1931. július 31-i levele Pacha püspökhöz.

A Szent Anna kórház 1936-os indulása és az első örök fogadalom-letételek (vagyis a visszavonhatatlan belépés a szerzetesrendbe) körülbelül egy időben történt. (Nischbach – Fendrich 1961: 4) A Bánságból származó fiatal nővérjelöltek nagyban különböztek a freiburgi novíciáktól: javarészt talpraesett, olvasatlan falusi leányok voltak, de a németen kívül többen is jól beszélték a környező nyelveket, tudtak románul, magyarul, csehül; hamar és jól tanultak, szinte bármit. (Wulff 1960: 73) Két nővér elvégezte Szebenben a bábaképzőt is, rövidesen a Lioba-nővérek Szent Anna kórház-szülészete nővérképző klinikává nőtte ki magát. 1940-ben már 500–600 szülést jegyeztek be évente. (Nischbach – Fendrich 1961: 6)

Miután megvásárolták a Korona utcában a 26-os szám alatt található szomszédos telket is, kibővítették a szülészet épületét. A kert közepén saját erőforrásból, részben használt építőanyagok felhasználásával egy stílusában letisztult, bencés szellemiséget idéző kápolnát építtettek, melyet Pacha püspök 1942-ben szentelt fel. A szülészet – az így kibővített épületszárnnyal – 1943-ra már sokban hozzá tudott járulni a nővérek anyagi kiadásainak a fedezéséhez. (Nischbach – Fendrich 1961: 4)

Ferch kanonok írta 1931-ben: "Hogy a ház nem fekszik Temesvár központjában, talán előnyös is: nem szúr szemet mindenkinek." Ez pontosan így volt. A kolostor az akkori városi

[4] Kép forrása: Temesvári Róm.-Kat. Egyházmegyei Levéltár.

viszonylatok értelmében a város szélén helyezkedett el, így a háború első három évében a kolostori életformán nem igazán hagytak nyomot a háborús események. A nővérek és a kolostorban menedéket kereső személyek a vastag falakon belül biztonságban érezhették magukat.

A közjót szolgáló kórház és a nővérek áldozatos munkája nyomán valahogy mindig jutott elegendő anyagi forrás a nővérek-, a kápolna- és a kolostor kiadásaira, de még az idősek és szegények gondozására is. Hildegardis nővér nem mulasztott el rendszeres, részletes beszámolókat küldeni Pacha püspöknek mindenről, ami a kolostorban zajlott, sőt ezen kívül hűséges szolgálóleányaként, ugyanakkor megbecsült rendfőnökként állandó levelezést tartott fenn a püspökkel. Fennmaradt néhány Hildegardistól kapott levél, amelyre Pacha püspök jegyzetelte válaszát. Az egyiken még Veronika nővér püspöktől kapott pénzének átvételét is rögzítették.

A nővéreket már a kezdetektől a szorgalmas és állandó adománygyűjtés jellemezte, ami különösen a háború idején módosult arányaiban. Nem csak pénzre volt szükség, hanem élelemre, tűzifára, ruhaneműre... A kórházba pedig egyre jöttek a betegek. A klinika kizárta az abortusz végzését, viszont szociálisan nyitott volt, befogadta a máshová már fel nem vett, vajúdó kismamákat. Hildegardis nővér visszaemlékezéseiben külön kiemelte az 1943-as esztendőt: gyakran előfordult ugyanis, hogy felvettek nyilvántartásukba olyan, szülés előtt álló nőket, akiknek végül nem írták be a vallási hovatartozásukat. Az orvos beadott egy könnyű sárgaságot okozó injekciót, így a páciensnek máris meg lehetett nyitni egy betegkartont, egyszóval el lehetett őt látni. Sok zsidó gyermek született a Lioba-nővérek klinikáján. „A zsidó asszonyok a többi kórházaknál csak zárt ajtókkal találkoztak volna. Egész családok érkeztek ilyenformán, jöttek a gyerekeikkel. Keményen dolgoztak a mi nővéreink.”[5]

[5] „Wie viele jüdische Kinder, denen andere Krankenhäuser verschlossen waren, sind bei uns auf die Welt gekommen! Es kamen auch ganze Familien mit Kindern. So hatten unsere Schwestern viel Arbeit.“ (Wulff 1960: 113)

2. ábra Tíz csecsemőt készítenek keresztelőre. Középen Hildegardis Wulff nővér, a háttérben Mühle doktor[6].

1944 húsvét éjjelén volt az első komoly temesvári légiriadó. Hildegardis erre így emlékszik vissza: „Éppen a kápolnánkban voltunk, a feltámadási szertartás kellős közepén tartottunk. Ekkoriban még iskolás lányok gyakorlatoztak nálunk; a kórházban pedig a betegek, anyák és gyerekek... De mi alaposan megszerveztünk mindent, mindenki tudta a feladatát. Példás fegyelemmel, szempillantás alatt, de mégis nyugodtan tudtunk cselekedni. Kosarakba melegvizes flakonokat raktunk, az újszülötteket kettesével ide helyeztük és levittük őket a pincébe; a nagymamákat a második emeleti öregotthonból cipeltük le, ugyanoda!... Akkoriban még jó erőben voltunk; valahányszor riadó volt, nosza neki, kettesben Magdolna nővérrel, fel a hátadra azt az öregasszonyt, le vele a lépcsőkön, egyenesen a kórház pincéjébe! Az iskolás lányok Theodóra nővérrel a kolostor pincéjébe vonultak. Johanna nővér és két fiatalabb társa őrködni mentek a tágas éléskamrába és a padlásra, hogy tűz esetén homokzsákokkal tudjanak védekezni. A betegápoló nővérek az ágybanfekvők mellett maradtak. Megbeszéltük orvosainkkal és úgy döntöttünk, hogy a nemrég szült vagy műtött asszonyokat ágyban hagyjuk. Mindegyik nővérnek be volt pakolva a vészhelyzetre tartott táska. Ebben az időszakban én is – hónapokon keresztül – tágra nyitott ablakoknál aludtam, magam mellett tartva a vészcsengőt, hogy messziről meghalljam az első repülőt. Mire beindult a légvédelmi jelzés, legtöbbször már a helyeinket is elfoglaltuk.” (Wulff 1960: 113–114)

1944 decemberében nem sok emlékeztetett a karácsonyi készülődés ünnepélyességére. A kolostor csökkentett létszámmal üzemelt. Szeptemberben a birodalmi német nővéreket Târgu Jiu és Turnu Măgurele fogdáiba szállították. (Nischbach – Fendrich 1961: 7) Hildegardis nővért is csak a román állampolgársága mentette meg attól, hogy ne vigyék el a többiekkel. A kórházba egyre csak érkeztek a betegek. Veronika és Annamária nővérek fáradhatatlanul, talpraesetten

[6] Kép forrása: Temesvári Róm.-Kat. Egyházmegyei Levéltár.

végezték a megszaporodott feladatokat; Mária Ancilla nővér a csecsemőknél teljesített szolgálatot; Adelheid és Irene nővérek, akik egyetemi klinikán végeztek kétéves bábaképzést, most, mint szakképzett tanerők, egy csoportnyi nővérképzős iskolás lánnyal dolgoztak a szülészeten, akiknek ez volt a kórházi gyakorlata. Eközben Odilia nővér egymaga vezette a teljes konyhát, s bár a nagymamák be-besegítettek, mégis nagyon érződött a fogságba került nővérek hiánya és a többiekre zúdult munkatöbblet.

A Szent Anna kórház és a temesvári Lioba-nővérek áldozatos munkája köztiszteletnek örvendett. 1945 januárjában nagy hóban és kemény hidegben, 6-ára virradó éjszakában a próbaidős apácák voltak soron, hogy marhavagonokkal kényszermunkára szállítsák őket. Hildegardis és Gerharda nővérek elkísérték a lányokat a vasútállomásra. Itt váratlan meglepetés érte őket, mert az a román tiszt, akinek az indulásra felszólító parancsot adta volna ki, egyszerre csak megszólalt: “Maguk megmentették a fiamat” – akit valóban súlyos gyomorbántalmakkal hónapokon át kezeltek a Szent Anna kórházban – “Meneküljenek hát meg a maguk gyermekei is!” – így legalább a próbaidős apácákat nem kényszerítették sem börtönbe, sem deportációba. (Wulff 1960: 119–120) Még Mühle doktort is elvitték kényszermunkára, 1949-ben térhetett csak haza. Felesége, gyerekei szintúgy a nővéreknél találtak menedéket. 2008-ban egy volt bánsági svábokból álló imacsoport elindította Hildegardis nővér boldoggá avatásához a szükséges eljárást. (Clara-Liselotte Basica 2008. július 31-i levele Martin Roos püspökhöz) Ebben nagy szerepet vállalt Clara-Liselotte Basica, Mühle doktor lánya, egykori Kinderhilfswerk-missziós gyermek. Erről a háborús misszióról a későbbiekben lesz szó.

A birodalmi apácák csak 1945. dec. 17-én szabadultak a börtönből, rendkívül legyengült állapotban. (Nischbach – Fendrich 1961: 7) A temesvári Szent Anna kórház a több, mint egy évig tartó emberi erőforrás hiányának a dacára, és még az azt követő időszakban is, teljes gőzzel működött. 1948. november 1-én, Mindenszentek napján nagy öröm volt a Lioba-házban, hiszen két örök fogadalmas beöltözését ünnepelték. Akkor még senki sem sejthette, hogy ők lesznek a legutolsó fogadalmas apácák a temesvári Lioba-rendből. Délutánra érkezett a sokkoló hír: a román állam egyik napról a másikra felszámolta a Szent Anna kórházat, államosította az ingatlanokat, minden mozdíthatót kitulajdonított. Az új tulajdonos viszont nem tervezte folytatni az intézményt addigi rendeltetése szerint, így ezt célszerű volt minél hamarább kiüríteni. A nővérek nehéz szívvel vettek búcsút a pácienseiktől, akiknek hirtelenjében gondoskodni kellett a kényszerű elhelyezéséről, további sorsukról, nem is beszélve az utolsó négy kis árva csecsemőről, akik állami intézménybe kényszerültek. (Wulff 1960: 141)

Norbertinum

Már az első, bánáti évektől kezdve felmerült annak a gondolata, hogy a német szórványmissziót ki kellene terjeszteni Erdélyre is. Bár az erdélyi szászok hagyományosan evangélikusak voltak, létezett egy kisebb számú katolikus németség is. Még az Osztrák–Magyar Monarchia idejében települtek ide különböző szakemberek, szövő- és más gyárakban dolgozó mesterek, akik családjaikkal főleg a nagyobb városok, elsősorban Szeben vonzáskörében éltek. A német leánygyermekek oktatását a szebeni orsolyita nővérek vállalták. A fiúgyermekek viszont vagy román iskolába, vagy pedig a protestáns Bruckenthal Gimnáziumba jártak, katolikus hitoktatás pedig csak magyar nyelven folyt. A hiányzó német katolikus oktatásnak az ügyét a romániai Lioba-nővérek szerették volna felvállalni. Szebenben a tehetősebb polgárság létrehozott egy

alapot, telket és házat vettek a város szélén és 1937-ben[7] megnyílt a Norbertinum fiúinternátus. (Nischbach – Fendrich 1961: 5) A Lioba-nővérek tettrekészsége viszont nem párosult kezdetben osztatlan sikerrel. A gyulafehérvári püspökség eleinte csak vonakodva, inkább csak a háztartásban kérte a segítségüket; az intézmény vezetése végül Hemtrudis Fendrich nővér irányítása alá került, aki társaival derekasan helytállt a megmérettetésben. Bár erdélyi plébánosok hívására Hildegardis Wulff gyakran tartott előadásokat nagyszámú hallgatóság előtt, arról sem Majláth püspök, sem Gajdacsy kanonok és általános helynök nem akart hallani, hogy a Lioba-nővérek besegítsenek a szórvány lelkigondozásába. Hildegardis nővér átlátta a problémát, többször jelezte is ezt feletteseinek, valamint panaszt tett Németországban a külhoni németek bizottsága felé, de sikertelenül. (Wulff 1960: 104–105)

A szebeni helyzetet 1938-ban – nem várt módon – egy főméltósági látogatás oldotta meg: „Egy reggel, amikor a fiúk az iskolában voltak, és a káplán nem volt otthon, egy meglehetősen fiatal, szürke öltönyös úr állt Helmtrudis nővér előtt. Beszélni akart vele a szobában. A nővér nem ismerte fel. A szobában akkor bemutatkozott neki: Márton Áron gyulafehérvári püspök volt az, a mi felelős püspökünk[8]; abban a kellemetlen helyzetben volt, hogy a rendőrség elől kellett rejtőzködnie, amíg a magyar-román konfliktus el nem csendesedett. Valószínűleg itt, egyházmegyéje egyetlen német otthonában volt a legnagyobb biztonságban, és kérte, hogy fogadják be. Helmtrudis nővér ezt örömmel megtette. Legyenek bár különbségek a külső munkában, a püspököt természetesen azzal a tisztelettel és szeretettel fogadták, amivel egy katolikus nővér egy püspök iránt viseltetik. Még Veronika nővér is gyorsan odautazott a Bánátból; a fiúk közül senki sem vett észre semmit, és Őszentsége a püspök, aki egyébként is egy nagyon kiemelkedő személyiség, bizonyára nem járt rosszul velünk. Nem sokkal később egy gyönyörű misekönyv érkezett tőle a kápolnába, és a lelkigondozói kérdés is megoldódott.“ (Wulff 1960: 105.) A kezdetek után 1941-re sikerült megnövelni a ház kapacitását, 70 fiú lakhatott egyszerre, a rektor mindvégig egy birodalmi német származású pap volt. A Lioba-nővérek jó kapcsolatban voltak a szebeni orsolyita nővérekkel; a fiúk is szívesen jártak át misére ministrálni, az orsolyiták tágas templomába. 1943-ban a Lioba-nővérek átvitték Szebenre is a Bonifáciusz-egylet tevékenységeit. 1944-ben már 80 fiú lakott a Norbertinumban, ekkor jött a

[7] A temesvári Lioba-nővérek kutatásának nehezítő körülménye, hogy számos dokumentum megsemmisült. Az évszámok és további pontos dátumok, adatok feltárása a fellelhető források és visszaemlékezések tükrében néhol ellentmondásosnak bizonyult. A temesvári püspökségi levéltárban található Hildegardis Wulffnak egy Pacha püspökhöz írt levele, amelyben 1933-ra teszi a Norbertinum irányításának kezdetét, ez valószínűleg téves adat lehet. Írásomban ahol csak lehetett, a Nischbach – Fendrich-féle krónikához igazodtam és utóbbi szerint a Norbertinum 1937-ben nyílt meg.

[8] A bencés kongregációk általában a monasztikus felsőbb rendekhez, tehát a perjelhez, a rendi tartományhoz, illetve a területi apátsághoz tartoznak. A romániai törvények értelmében a Romániában lakó szerzetesrendek külföldön székelő tartományhoz 1923 után már nem tartozhattak. Ezért volt szükség Temesváron Pacha püspök segítségére, aki a Lioba-nővéreket – Romániában újonnan alakultakat – beemelte az egyházmegyéjéhez engedelmességgel tartozó szerzetesrendjei közé: így jött létre a temesvári bencés Lioba-tartomány (és egyben perjelség). A Lioba-nővérek kivételesen bencésként tartoztak egyetlen megyéspüspök, azaz a temesvári hatáskörébe. Szeben viszont területileg gyulafehérvári egyházmegyének számított s ebből az következett, hogy a Norbertinum a gyulafehérvári megyéspüspök alá tartozó intézmény volt. A Lioba-nővérek de facto két tűz között gyakorolhatták az engedelmességet. Szerencsére sem Márton Áron, sem Augustin Pacha nem szították a konfliktust egymás között e témában.

nagy törés: Helmtrudis nővért és Kampe atyát fogságba vitték. A teljes ház vezetését ezt követően Theresia nővér vette át. (Wulff 1960: 106) A háborús körülmények és a felekezeti iskolák körüli ellenséges légkör viszont azt eredményezték, hogy a tevékenység az utolsó időkben ki-kimaradozott. Az első ingatlan, ami áldozatul esett az 1948-as államosításoknak, a szebeni Norbertinum volt. (Nischbach – Fendrich 1961: 8)

Kinderhilfswerk

A második világháború körülményeiből adódó, speciális romániai német gyermekmissziót gyakorlatilag Hildegardis nővér hozta életre. 1945–1948-ig, az államosításig működött.
1945 januárjában és februárjában a munkaképes német férfi és női lakosságot összeírták és marhavagonokba toloncolták, hogy Szovjetunióba szállítsák őket kényszermunkára. (Nischbach – Fendrich 1961: 7) A hátramaradt gyermekek nagyszülőkhöz, rokonokhoz vagy ismerősökhöz kerültek. (Betea et al.: 2012; Bohn et al.: 2021) Hildegardis nővér felkarolta Temesváron a német származású anyák és apák deportálása nyomán sorsukra hagyott gyermekeket, ahol már sem a nagyszülők, sem a rokonság vagy ismerősök nem tudtak segíteni. Voltak olyan német családok, ahol 3–4 vagy ennél is több, 2–10 éves korú gyermek maradt teljesen magára. Az akkori Románia ezzel a problémával nem tudott vagy nem is akart megbirkózni. Így kb. másfél éven keresztül Temesváron nappali gyermekotthon működött a kolostor-szülészet épületegyüttesben, néhányan még éjszakára is ott maradtak. (Wulff 1960: 120–121)

A Kinderhilfswerk javára többen is nagyvonalúan a Lioba-nővérek segítségére siettek adományaikkal, így pl. a temesvári vöröskereszt, de még Pacha püspök és Nischbach prépost is megmozgatott mindent, hogy létrejöhessen és olajozottan működjön a 80 férőhelyes gyermekotthon.
A Kinderhilfswerk misszió hamarosan a környező falvakra is ki tudott terjeszkedni, nem utolsósorban a nővérek állhatatossága és jó szervezőképessége által. Patrícia nővér Nischbach préposttal szervezte a gyermekek számára a pénzadományok begyűjtését. A fiatal, rátermett nővér minden lakásba bekopogott, ahol előzetesen a prépost iskolaigazgatóként nagy népszerűségnek örvendett, a családoktól pedig rendszeres havidíjat gyűjtött be. Mindezek után Patrícia nővér kiutazott a falvakba, ahonnan rendszerint tele kosarakkal tért vissza: a falusiak ahol csak tudták, felpakolták enni- és innivalóval.
A többi, helyben szolgáló nővér számára a Kinderhilfswerk egy szükség szülte, valódi erőpróba volt. Nem volt ez se nyáritábor-szerűség, se óvodai napköziotthon, hanem egy mindenes hely 1–14 éves fiúk és lányok számára. Az otthonba a gyermekek gyakran már reggel 6-kor megérkeztek, rendszerint vacsorával fejezték be a napot, de egy részük még éjszakára is ott rekedt. A kisebbeknek megvoltak a kiságyaik, délelőtt-délután tudtak aludni, szükség szerint. Mosdatás, körömvágás, fogápolás, orvosi ügyelet – ez volt a mindennapi rutin. A gyermekeket nem csak élelmezni kellett, hanem öltöztetni, a ruhájukat tisztán tartani; Ezen kívül tankönyveket kaptak és a nővérek irányították őket a tanulásban. Ha a gyermekek kint tartózkodtak az udvaron, teljesen betöltötték a kolostor kertjét.

Ezt az apparátust megszervezni és napi rutinnal lebonyolítani hatalmas feladat volt. Szerencsére legalább részben sikerült saját emberi erőforrást találni az akkor még fogságban

levő birodalmi nővérek helyett. Az egyik próbaidős apáca, Magdalena Groß előtte óvónőképzőbe járt, a kisebbek őt nagyon kedvelték. Segítségére volt az özvegyen maradt nagynénje is, Charitas nővér, aki nem sokkal azután belépett be a rendbe, hogy a háborúban megölték a férjét.
Az iskoláskorúaknak is jutott tanerő: Gertrud Buchwald német katolikus tanítónő eredetileg Dobrugeából érkezett a kolostorba. Gazdag, változatos programokat tanított be az iskolásoknak, tudott kézimunkázni, énekelni, szavalni és mindezeket tanítani. 1947-ben szökött át nyugatra, magával vitt két gyermeket is, Hansit és Georgot. Az ő történetükről a későbbiekben lesz szó.
A Kinderhilfswerk népszerűsége még a háború utáni időkben sem csappant meg. Temesvári közmunkával, nyelvre és felekezetre való tekintet nélkül, újabb épületszárnyat sikerült átadni, még az államosítás előtt.

Az utolsó periódusban fontos megemlíteni Elisabeta Radu doktornő nevét, aki kiváló, tapasztalt orvosként nemcsak a nővérek és a gyermekek testi és lelki jólétéről gondoskodott, hanem házát, tőkéjét és minden vagyonát a temesvári Szent Lioba perjelségre hagyta. 1947-ben halt meg a klinikán, tüdőgyulladásban. A kommunista állam a későbbi államosítás során természetesen a Radu doktornőtől kapott, frissen szerzett tőkét is azonnal beolvasztotta. Alig pár hét leforgása alatt már egy kommunista tanítónő tanított a néhai gyermekotthon épületében.
1949-ben, az államosítás után a romániai nővérek megpróbáltak Dániába, a testvéreikhez disszidálni, de a dokumentációt már nem sikerült elintézniük. Ez idő alatt Petru Groza miniszterelnökhöz is folyamodtak segítségért – akinek a lánya mellesleg kétszer is szült a temesvári Szent Anna kórházban –, de a Lioba-nővéreknek megígért segítséget tett már nem követte, a miniszterelnök vagy nem akart, vagy nem tudott segíteni. (Wulff 1960: 143)

Háborús missziók

A Lioba-nővérek statútumuk értelmében sem feledkezhettek el a társadalom kiszorított tagjairól, még ha ez időnként az illető törvényes keret szétfeszítését is jelentette. A háborús körülményekből kifolyólag bizony megesett, hogy a nővérek a vállalhatatlan törvényes út helyett a kerülő, de biztosabb, embermentőbb utat választották. Alábbiakban a Lioba-nővéreknek néhány, gyermekekkel kapcsolatos, háborús missziót mutatom be.

Börtönmisszió

1944 szeptemberében a birodalmi német származású Lioba-nővéreket börtönökbe szállították. Különösen keserű emlék lehetett ez a nővéreknek, hiszen a börtönben saját társaikat látogatták meg; a tél idején, a kezdetleges barakkokban ráadásul beteg gyermekeket is találtak. Erről Hildegardis Wulff így ír: „Turnu Măgurele-ben találtuk meg a tábort, ahol mintegy 5000 embert, németeket és magyarokat szállásoltak el, a kisvárostól 3-4 km-re a nagy síkságon. Hihetetlen állapotban volt ez a hely. A barakkok, amelyeknek lakóhelyként kellett volna szolgálniuk, félig összedőlve vagy lebontva álltak, de annyira bepoloskázva, hogy az első öt percben máris 50-60 állatka tapadt rá a ruhádra és a testedre. A nővérekkel együtt bementem a táborba, és láttam, hogy Aloysia nővér a rá jellemző meleg, anyai szeretettel ápolt egy csoport skarlátos gyermeket. A gyerekek ott feküdtek a földön, alig volt ágyneműjük, egy régi

éjjeliedény volt a mosdótál. Néhány orvos segített nekik, ők is az internáló tábor foglyai voltak. A nővéreknek sok megpróbáltatásban volt ott részük. Többször is jártam Turnu Măgurele-ben, ebben a kisvárosban és a közeli Odaia faluban, megtapasztalhattam az egyszerű román emberek kedvességét, vendégszeretetét. Az internálótáborban az embereket mindaddig ellenséges idegenekként tartották fogva, míg nagy sokára a kormány engedélyt adott, hogy kiengedjék – előbb az idős asszonyokat, a katolikus apácákat és a gyerekeket. Ez 1946. december 5-én[9] történt. Szülők nélküli gyermekek egész csoportjait és nővéreinket felszabadítottként vitték Bukarestbe, Pitar Mos-ba, [a kolostorba,] ahol hat bajorországi angolkisasszony élt.[10] Mechthildis nővért valamivel korábban szabadították fel. A gyermekek az orsolyitákhoz, a mi szebeni Norbertinum nevű otthonunkba és a bukaresti Szent József Intézetbe kerültek, amely szintén az angolkisasszonyoké volt; néhányat közülük Temesvárra vittünk. Köztük volt vér szerinti nővérem egyik távoli rokonának három nagy tehetségű gyermeke, akik aztán 1948-ig velünk éltek Temesváron. Az édesanyjuknak, mint minden felnőtt és fiatalabb birodalmi németnek és magyarnak, még egy évig a táborban kellett maradnia." (Wulff 1960: 127)

1946 és 1948 között a nővérek Temesváron konkrét börtönmissziót is folytattak. Wulff nővér visszaemlékezéseiben gyakran tesz említést olyan asszonyokról, akik gyermekeikkel egy helyen raboskodtak. A romániai törvények értelmében ugyanis a kisgyermekeket anyjukkal együtt hagyták, a fejadagot viszont ennek ellenére nem növelték. Miután a börtönorvos személyesen telefonált Hildegardis Wulffnak, a nővérek nem késlekedtek azonnali adományként ennivalót gyűjteni és a fogdába vinni. Hildegardis nővér továbbá meggyőzte a börtön igazgatóját is, hogy vasárnaponként engedélyezze istentiszteletek tartását, ezt követően pedig, kihasználva a helyzetet, a nővérek bőséges szeretetvendégséget, azaz agapét rendeztek a fegyenceknek. (Wulff 1960: 135)

Heimkehrswerk

Temesvár a hármashatárhoz közeli fekvése miatt a háborús migráció fordulópontjának számított a második világháborúban. A Lioba-nővérek karitatív misszióinak koordinálása nem kis fejtörést okozott a mindennapokban, hiszen párhuzamosan és nagy intenzitással több akciót is el kellett látni anyagi és emberi erőforrással. A Kinderhilfswerk egészen a háború végéig tartott; csökkentett létszámmal Temesváron az ezt követő időszakban is, egészen az államosításig működött. Erre jött rá a Bánságba hazatérő németek, az orosz fogságból érkezők, más menekültek ügye. A Heimkehrswerk azokat a kitaszított tömegeket próbálta támogatni karitatív akciókkal, amelyeket más nem tudott vagy egyszerűen nem akart ellátni.

Egyrészt a Bánságba hazatérők, másrészt a Besszarábiából, Bukovinából, Dobrudzsából itt, Romániában menedéket kereső németek a háború után még mindig Hitler szimpatizánsainak számítottak, ha azok voltak, ha nem. Ők gyakorlatilag a határnál rekedtek: Magyarország még átengedte őket hazafelé, de a román hatóságok ódzkodtak őket beengedni az országba. Magyarország persze hallani sem akart arról, hogy visszaforduljanak a területére. Kialakult a

[9] A Nischbach – Fendrich-féle krónika szerint a nővérek 1945. december 17-én szabadultak a fogságból. Valószínűleg Hildegardisnál itt téves az évszám.

[10] Az apostoli nuncius segítségével sikerült hivatalosan „internálótábor"-ként felbélyegezni nagyobb kolostorokat, így pl. az angolkisasszonyok bukaresti, Pitar Mos városrészben található intézeteit is. Ezért van az, hogy Hildegardis elbeszélésében „felszabadítottként" beszél a még tulajdonképpeni rabokról. Mechtildis nővér is csak ilyenformán kaphatott megfelelő betegellátást. (Wulff 1960: 116)

patthelyzet, hogy ezeknek az embereknek nem volt egyszerűen mit enniük, amíg a helyzet megoldására vártak. A Lioba-nővéreket az újaradi Kämmerer-Kienitz pap riasztotta a helyszínre. A karitatív akciókat Patrícia nővér koordinálta. Folyamatosan élelmiszert gyűjtött az Arad mellőli falvakból; egy parasztgazdaság udvarán felállított konyhában meleg ételek készültek a határon rekedtek számára, így biztosították számukra a napi egyszeri étkezést. A német férfiakat eközben próbálták több módon visszacsempészni az országba, oda rejtve őket, ahová lehet – üres leveseskondérba, kosarak közé stb. (Wulff 1960: 131–135) Még tartott ez az akció, amikor Nagyvárad felől elkezdtek érkezni a beteg asszonyok gyermekeikkel az orosz fogságból. Ekkor Nischbach prépost átvállalta a Kinderhilfswerk mellé a hazatérő német Heimhilfswerket, Patrícia nővér pedig felutazott Nagyváradra. Hildegardis Wulff beszámolójából lesújtó kép tárul elénk: „Az 1945 januárjában Oroszországba küldöttek közül a beteg, haldokló anyák kisgyermekeikkel tértek vissza, mindannyian szörnyű állapotban, éhezve, ruha és bármi nélkül. Míg a későbbi években a kommunista román állam gondoskodott ezekről a hazatérőkről, addig az akkori új kommunista hatóságoknak, nemkülönben külföldi kollégáiknak is a mentalitása az volt, hogy nemhogy nem segítettek ezeken a szerencsétleneken, hanem inkább kínozták vagy büntették őket.” (Wulff 1960: 133)

Jugoszláviai menekültek missziója

A harmadik háborús misszió a jugoszláviai menekültek ügyét karolta fel. Több oldalról is illegális határátlépések voltak ezek: egyrészt Jugoszlávia területéről próbáltak hazajutni a bánsági (romániai) németek; másrészt a szerb oldalon élő németek, akiket szerbiai internálótáborokba zártak, igyekeztek átmenekülni Romániába, ahol egy részüket az illegális határátlépés folytán újfent börtönökbe zárták. A nővérek a törvénnyel szembemenve, ott segítettek, ahol csak tudtak. Legálisan: a már említett börtönmissziók keretén belül rendeztek szeretetvendégséggel egybekötött istentiszteleteket, ahová tetemes élelem-adományokat gyűjtöttek. Illegálisan: továbbra is a németeket segítették átcsempészni Romániába. Évtizedekre rá, Hildegardis Wulff így vall erről: „Meglehet, hogy valaki sérelmezni fogja ezeket az akkoriban véghezvitt »illegális« cselekedeteinket. Mi mindig tiszteletben tartottuk Románia törvényeit; Pacha püspök úr a kezdetektől fogva nagyon szigorú volt velem. Én azonban azon a véleményen vagyok, hogy egy kereszténynek nem kell tiszteletben tartania egy terrorista kormánynak azon törvényeit, amelyek ellentmondanak a Tízparancsolatnak és a természet jogának. Itt az Ige az érvényes, hogy »Istennek jobban kell engedelmeskedni, mint az embernek[11]«.” (Wulff 1960: 132)

A Jugoszláviából menekültek közt nem volt ismeretlen Hildegardis Wulff neve. A menekülthullámban viszont nem csak felnőttek voltak. A 12 éves Hansi és 9 éves öccse, Georg az isteni gondviselésnek köszönhették, hogy végül élve sikerült megérkezniük Romániába és mégiscsak jó véget ért a történetük. Ezekre így emlékezik vissza Hildegardis Wulff: „Ők eredetileg Jugoszláviából jöttek, német gyerekek voltak. Apjukat a menekülő német hadsereg vitte nyugatra, anyjukat a szerbek agyonverték, nagyanyjuk a lágerben éhen halt. Egy Szerbiában élő román gazda segített a két kisfiúnak titokban elhagyni a szerbiai gyermektábort, ahol másfél évig raboskodtak. Az apa azt írta nekik: »Éjszaka hagyjátok el a tábort, a nyári éjszakákon meneteljetek, nappal bokorban bújjatok el és aludjatok. Ha kutyával találkoztok,

[11] „Istennek kell inkább engedelmeskednünk, mint az embereknek.” ApCsel 5,29b

adjatok neki egy darab kenyeret, üljetek le, nem fog bántani. Beszéljetek szerbül vagy magyarul az emberekkel, de ne mutassátok, hogy németek vagytok! napkelet felé menjetek, Romániába, ott keressétek Hillegor asszonyt, ő majd segít nektek visszajönni hozzám. Ő már sokunkon segített!« – A határon a fiúk mezítláb, szakadt ingben, kék vászongatyában gázoltak át a mocsáron. A szép szőke gyerekek, lábaikon a nád által ejtett sebekkel egyszerre csak megérkeztek a határ menti Nagyzsám faluba; onnan egy asszony Temesvárra irányította őket. Patrícia nővér a vasútállomáson felvette, majd elhozta hozzánk a fiúkat. Áldott jó gyermekek voltak, Veronika nővérnek sok öröme telt bennük. Az idősebb testvér minden reggel és este imádkozott a kicsivel. A kicsi nem tudta, hogy az édesanyjukat megölték. A nagyobbik fiú a hátizsákjában tartogatta az édesanyja papucsát, amit apjának emlékbe szánt. Néhány hónap múlva Buchwald kisasszonnyal és néhány társukkal elindultak, és egészségesen megérkeztek a határ túloldalára az apjukhoz."
1947–48 telén aztán lassacskán elapadt a jugoszláviai menekültek szivárgása Romániába. A határokat lezárták. Aki ezek után is át merészelt volna kerülni a túloldalra, azt egyszerűen lelőtték.

Utószó

A román állam 1948–49-ig szisztematikusan felszámolta mindazt, amit a temesvári Lioba-nővérek két évtized alatt felépítettek. A romániai görög katolikus egyházban történt atrocitások után számos római katolikus egyházi személyt letartóztattak, évekre börtönbe zártak, többek között Augustin Pacha püspököt és Hildegardis Wulff tartományfőnöknőt is. Utóbbi 1959-ben csere rabként szabadult és 1961-ben visszaemlékezéseiben megírta a rend krónikáját. Küldetésüket itt így fogalmazta meg: „A generális perjelnő anya gyakran beszélt a diakonisszákról, akik az ősegyházban, valamint Lioba és Hildegardis apácákról, akik a középkor egyházában dolgoztak. Alapjaiban erre a feladatra való tekintettel választották védőszentnek Szent Liobát, az istenszerető, missziós lélekkel és apostoli törekvésekkel teli szűzasszonyt, aki bátran ment az ismeretlen földre és annak veszélyeibe; a nagy apostolnak, Bonifácnak a tisztelettudó, szerető tanítványát, aki vállalta a kereszt életét hazánkban és népünkben, tanítója és anyja levén a szegényeknek és kicsinyeknek. De Lioba nevéhez más dolgok is kapcsolódtak: a szent halála után sírjához zarándokoltak az édesanyák újszülött vagy beteg kisgyermekeikkel. A beteg és gyenge csecsemőket a szarkofágjára fektették. Szent Lioba az anya és a gyermek gondozásának védőszentje volt." (Wulff 1960: 17)

2023 márciusában, Temesváron, a Korona utca 26–28. házszám alatt már csak a néhai Lioba-kolostor helyén ott éktelenkedő gázvállalati épület fogadott – dehogy zarándoklat, de még egy tábla se emlékeztett a Lioba-nővérek áldozatos ittlétére, ahogy körbetekintettem a villamosmegállóban álló házakon. Pedig ezen a helyen éltek és dolgoztak fáradhatatlanul, két évtizeden át. Ők is pont ebből a szögből látták naponta az erzsébevárosi templom tornyait: itt állhatott a Szent Anna kórház, itt pedig a gyermek- és az öregotthon. Ezen a helyen született és egykor itt lakott több száz árva, kitaszított sorsú gyermek, akik Szent Lioba és temesvári nővértársainak pártfogása és közreműködése által, megérhették, hogy végül szerető nevelőszülőknél és családoknál nevelkedtek.

Irodalom

Banater Deutscher Zeitung, XVIII. évf., 1936. jún. 21.,10. old.

Lavinia Betea et al. (2012) *Lungul drum spre nicăieri. Germanii din România deportați în URSS*. [A hosszú, sehová tartó út. A romániai németek deportálása Szovjetunióba] Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun.

Albert Bohn et al. (2021) *Die Verschleppung der Deutschen aus dem Banat in die Sowjetunion aus der Sicht ihrer Kinder. Erzählberichte*. Banater Bibliothek 20. München, Landsmannschaft der Banataer Schwaben e. V.

Claudiu Sergiu Călin (2011) Ordinul Călugărițelor Benedictine Sf. Lioba și activitatea lor la Timișoara (1929–1948) [A Szent Lioba bencés kongregáció és temesvári működése 1929 és 1948 között]. *Banatica 21*. 389–408.

Miklós Réka (2022) Az 1944-es temesvári katolikus kántorkönyv Hildegardis Wulff nővér bánsági népmissziójának tükrében. In: Virányi Péter (szerk.): *Nők a hátországban. Női sorsok és szerepek a második világháború alatt.* Pécs, Kronosz Kiadó. 277–287.

Miklós Réka (2024) Kapcsolódások Hildegardis Wulff és Slachta Margit bencés női apostoli missziója között. In: Klacsmann Borbála - Virányi Péter (szerk.) Nő, aki kimondja amit ki kell mondani. Tanulmánykötet Pető Andrea 60. születésnapjára. Kézirat. Megj. alatt]

Hildegardis Wulff (1944) *Katholische Kantorlehre. Ein Entwurf.* [Katolikus kántortankönyv. Vázlat] Temeschwar, Buchdruckerei „Sonntagsblatt".

Hildegardis Wulff (1960) *Canadischer Brief. Gerichtet an die Benediktinerinnen von der heiligen Lioba in Deutschland, der Schweiz, Rumänien, Dänemark, Belgien und Canada.* [Kanadai levél. A németországi, svájci, romániai, dániai, belgiumi és kanadai Lioba-nővérekhez] Canada – Westminster Abbey B.C. – Juni/Juli – Sept./Okt. (kézirat).

EGYÉB FORRÁSOK:

Ordinul Sf. Lioba. Temesvári Róm. Kat. Egyházmegyei Levéltár, 2 doboznyi jelzet nélküli dokumentum:

- Josef Nischbach – Sr. Helmtrudis Fendrich (1961): *Chronik der Lioba-Schwestern in Timișoara*. [A temesvári Lioba-nővérek krónikája] Kézirat.
- Prefectura Județului Severin [Szörény Megyei Tanács] 443/1935. sz. rendelete (1935. máj. 30.)
- Maria Alexandra Rabong 1935. jan. 10-i levele Pacha püspökhöz
- Josef Nischbach 1914. november 5-i levele Pacha püspökhöz
- Hildegardis Wulff 1947. nov. 10-i levele Waltner nagyprépositoszhoz
- A temesvári püspökség 3545/1947. sz. delegációs engedélye (1947. nov. 21.)
- Pacha püspök 1935. május 1-jei levele Maria Benedicta Föhrenbach-hoz
- Ferch Mátyás kanonok 1931. július 31-i levele Pacha püspökhöz
- Clara-Liselotte Basica 2008. július 31-i levele Martin Roos püspökhöz

Tulok Péter:

A gyermek, mint belső ellenség?

A második világháború idején a német hadsereg által megszállt országokban élő nők és német katonák kapcsolatából született sok százezernyi gyermek története még szakmai körökben is kevéssé ismert téma, amelynek nemzetközi szintű kutatási eredményei csak az elmúlt két évtizedben kezdtek napvilágot látni. Míg a második világháború idején Hollandiában, Dániában vagy Norvégiában a német hadvezetés fajelméleti okok miatt támogatta a megszálló csapatok tagjai és a megszállt országokban élő nők közötti kapcsolatot, addig ezt Franciaországban nem nézték jó szemmel. A vegyes kapcsolatokból született gyermekek életét születésüktől fogva determinálta a politika, akiknek mindössze annyi volt a bűnük, hogy a világra jöttek. A tanulmány célja összehasonlítani a Franciaországban és Norvégiában született gyermekekkel való bánásmódot a második világháború alatt és után.

*

2006–ban az ENSZ által támogatott „War and Children Identity Project" (WCIP) statútuma a háborúból született gyermekeket olyan gyermekekként határozta meg, akiknek az egyik szülője egy hadsereg vagy békefenntartó erő tagja, a másik szülő pedig helyi állampolgár. ahol a súly a megbélyegzésen van, amelynek származási hátterük miatt ki vannak téve e gyermekek (WCIP 2006, Ingvill C. Mochmann 2008). A WCIP a következőkre összpontosít: – A gyermekek, akiket megbélyegeztek azért, mert olyan anyáktól születtek, akiknek kapcsolatuk volt külföldi katonákkal, békefenntartó katonákkal vagy szövetséges erőkkel. Az ellenséges katonák gyermekei olyan külföldi katonák gyermekei, akik az adott országban tartózkodnak, és egyértelműen ellenségként definiálhatók, mint például a német katonák a második világháború idején a megszállt Norvégiában, Dániában, Hollandiában, Franciaországban. A megszálló erőkből származó katonák gyermekei esetében a katonák ellenségnek vagy szövetségesnek tekinthetők. A Németországot a második világháború utáni években megszálló szövetséges erők a lakossághoz pozitívan álltak, míg mások negatívan. A Nagy–Britanniában vagy Hollandiában tartózkodó kanadai csapatok vagy az Izlandon tartózkodó angol és amerikai csapatok esetében szövetséges csapatok voltak (Bertrand M. Roehner 2009). Ennek ellenére a helyi nők és a szövetséges erők résztvevői közötti kapcsolattartást gyakran nem fogadták el a közösségben, és mind az anyákat, mind a gyermekeket megbélyegezték.

Ki a felelős?

Az elmúlt két évtizedben megszaporodtak azon tanulmányok, könyvek és dokumentumfilmek Nyugat–Európában, amelyek a fegyveres konfliktusok idején a megszálló szövetséges vagy ellenséges katonák és a megszállt ország női lakosságának még mindig tabunak számító kapcsolatát helyezik nagyító alá. A téma rendkívül kényes volta miatt annak kutatása is nehéz. Nyugat–Európában és Skandináviában sok százezer gyermek született a második világháború

alatt és nem sokkal utána, akiknek sorsát alapvetően határozták meg a politikai események. A hatalmas területet felölelő téma növekvő szakirodalma miatt a tanulmány szűkebb területre fókuszál, hiszen átfogóan írni arról csak monográfiában lehetne.

Magyarországon a második világháború végén és a háború után a megszálló szovjet csapatok tömegesen követtek el nők elleni erőszakot, melynek következményeként a terhesség megszakítások száma is drámaian megemelkedett, de számtalan gyermek is született. A hazai történetírás e témában még gyermekcipőben sem jár, hiszen írott források, statisztikák lényegében nem léteznek. A traumák kibeszéletlensége és a szovjet katonáktól született gyermekek valódi identitásának elhallgatása számtalan családban búvópatakként létezik, és az időtávlatnak köszönhetően már feloldást sem fog nyújtani. Jelen tanulmány célja elsősorban a figyelemkeltés, és annak a szomorú ténynek az interpretálása, hogy ilyen vegyes kapcsolatokból tőlünk nyugatabbra is tömegesen születtek gyermekek. Az ő sorsuk számtalan esetben rendkívül keserű volt, és sokan csak idős emberként, évtizedekkel később kaptak kárpótlást, bocsánatot kérő állami szavakat, amely csak kevéssé tudják feledtetni az évtizedes diszkriminációt, amely szülőhazájuk részéről érte őket.

A téma azért is számít szerte a világon tabunak, mert sok esetben olyan államok kormányainak negatív diszkriminációjával szembesül a téma iránt érdeklődő olvasó, amelyekről azt gondolnánk, hogy a demokrácia hagyományos bástyái. Ugyanakkor nagyon fontos, a megszerzett információkon kívül elsősorban emléket állítsunk azoknak a nőknek és gyermekeiknek, akiket súlyos diszkrimináció ért. Fontos hangsúlyozni, hogy nem célunk ítélkezni a problémakörben résztvevők felett, hanem egyfajta tablóképet felvázolni arról, hogy mennyire nem egyedi esetekről beszélhetünk. Egyben szeretnénk bemutatni, hogy a gyermekek a második világégés idején minden tekintetben áldozatok voltak, akiknek mindössze annyi volt a bűnük, hogy e világra születtek. Létüket a fennálló hatalmak kihasználták. A hagymázas német fajelmélet kialakítói elsőként voltak ebben hibásak, hiszen a háborús véráldozatok pótlását és az általuk felsőbb rendű fajnak vélt árják európai túlsúlyba kerülését a gyermekektől várták, akik, miután megszülettek, szinte csecsemőként bosszúszomjas polgári és állami retorziók céltábláivá váltak a világháborút követően.

Az 1. táblázat jól szemlélteti, hogy tömegesen születtek gyermekek katonák és civilek kapcsolatából a világégés alatt és után.

Katonák és a fogadó ország lakosai nemzetiség szerint	**A csapatok tartózkodási ideje**	**A született gyermekek hozzávetőleges létszáma**
Amerikai/Angol	1941–1948	23.000
Kanadai/Angol	1940–1947	22.000+
Kanadai/Európai országok (főként holland)	1945–1946	8.000
Amerikai/Európai országok	1945–1950	36.000+

Amerikai/Nyugat–német	1945–1956	96.000
Német/Norvég	1940–1945	12.000+
Német/Francia	1941–1945	180–200.000
Német/Dán	1940–1945	5.000+
Német/Holland	1941–1945	10–15.000
Francia/Német	1945–1950	10.000+

1. táblázat Külföldi katonák és a tartózkodási országuk női állampolgárainak kapcsolatából született gyermekek[1]

A tanulmány megpróbálja eddig nem vizsgált módon bemutatni és összehasonlítani a Franciaországban és Norvégiában a megszálló német katonák és a francia, illetve a norvég nők legtöbbször konszenzusos kapcsolatából született gyermekek sorsát, különös tekintettel arra, hogy mennyiben volt hasonló és mennyiben különbözött sorsuk e két európai ország vezetésének és polgárainak köszönhetően. Talán úgy is fogalmazhatnánk, hogy megpróbáljuk bemutatni a poklot, érzékeltetve, hogy a gonosznak számtalan arca lehet, és fájdalmat, megalázottságot, szenvedést számtalan módon, ugyanakkor mégis nagyon hasonlóan lehet okozni. A tanulmány célja az is, hogy kifejezhessük reményünket, soha ne fordulhasson elő olyan többet, hogy ártatlan gyermekeket akarnak eszközként felhasználni aljas ideológiáknak, ösztönöknek, amelyeknek kárvallottjai a politika alakítói nem, csak az egyes emberek lehetnek.

Az élet forrása

A Lebensborn jelentése: Az élet forrása. Olyan államilag támogatott, bejegyzett szervezet volt a náci Németországban, amely azzal a deklarált céllal jött létre, hogy növelje azon gyermekek számát, akik megfelelnek a "fajilag tiszta" és "egészséges" árják normáinak, amely a náci eugenikán alapul. A Lebensbornt Heinrich Himmler alapította 1935–ben, és arra bátorította a nem házas nőket, hajadonokat, hogy anonim módon szüljenek az erre a célra kialakított szülőotthonokban, majd szervezte a gyermekek örökbefogadását hasonlóképpen "fajtiszta" és "egészséges" szülők, különösen az SS–tagok és családjaik felé. A koncepció alapja az volt, hogy a náci ideológia szerint a német nép elkorcsosulását csak úgy lehet megállítani, ha az árja kritériumoknak megfelelő német férfiak minél több gyermeket nemzenek a fajnemesítésre érdemes nőkkel (Richard Grunberger 1995: 246–247.).

A nácik legalizálták és támogatták az abortuszt fogyatékkal élő és nem germán gyermekek esetében, minden más esetben azonban szigorúan büntették. A szervezet a második világháború alatt Németországban 10, a megszállt osztrák területeken 3 szülőotthont nyitott, majd ezen kívül számos megszállt európai országban is, így Lengyelországban 6, Hollandiában 1, Belgiumban

[1] Forrás: Kai Grieg (2001)

1, Luxemburgban 1, Franciaországban 1 és Norvégiában 8 ilyen intézményt alapítottak. Dániában csak 1944–ben nyílt az első ilyen otthon, köszönhető volt ez a dán hatóságok és a lakosság ellenállásának. Az otthonok feladata volt egyebek mellett a "fajilag méltó" árvák kiválasztása örökbefogadásra és SS–tagokkal kapcsolatban álló árja nőktől született gyermekek gondozása. Az intézményeket rendszerint korábban zsidóktól elkobzott kastélyokban, villákban, szállodákban alakították ki. Eredetileg kizárták a katonák és a nem német nők kapcsolatából született gyermekeket, mivel mindkét oldalon nem volt teljes mértékben bizonyítható a „faji tisztaság”. Fontos megemlíteni, hogy a második világháború kezdetétől a német hatóságok elkezdtek gyermekeket erőszakkal is elválasztani szüleiktől, a megszállt országokból – főként Jugoszláviából és Lengyelországból, Szovjetunióból, ezen belül különösen ukrán területekről, Csehszlovákiából, Romániából, Észtországból, Lettországból és Norvégiából is – mindezt szintén a Lebensborn–program keretében. "Kötelességünk magunkhoz venni a gyermekeket, hogy kiemeljük őket a környezetükből. Vagy megnyerünk minden jó vért, amelyet magunk hasznára fordíthatunk, és helyet adunk nekik népünkben, vagy elveszítjük azt” – mondta Heinrich Himmler (K. Sosnowski 1983: 49.) Azokat a 2–6 év közötti gyermekeket, akiket az alapos antropológiai vizsgálatokon is megfelelőnek találtak, ezután nevelőcsaládoknál helyezték el. A 6–12 éves gyerekek német bentlakásos iskolákba kerültek. Az iskolák új német neveket adtak a gyerekeknek, és megtanították nekik, hogy legyenek büszkék arra, hogy a német nép részei lehetnek. Arra kényszerítették a gyerekeket, hogy felejtsék el valódi szüleiket, és törölték a felmenőikről szóló anyakönyvi bejegyzéseket. Azokat, akik ellenálltak a németesítésnek, bántalmazták, és ha egy gyermek esetleg továbbra is lázadozott, koncentrációs táborba került. A világháború utolsó szakaszában a program keretében elrabolt gyermekek aktáját megsemmisítették. Ennek eredményeként szinte lehetetlen pontos számadatokkal szolgálni, hány gyermeket szakítottak el ilyen módon szüleiktől. A lengyel kormány hozzávetőleges becslései szerint területükről legalább 10 000 gyermeket raboltak el a német hatóságok, akiknek később csak töredéke került vissza szüleihez.

A „tökéletes gyermekek gyára”

Franciaország egyetlen Lebensborn szülőotthonának 1944–ben Lamorlaye adott otthont, ahol "tökéletes gyerekek" születtek a náci rezsim faji kritériumai szerint. Fontos megemlíteni, hogy a francia földön létrehozott otthont a kényszer szülte. Hitler és Himmler a franciákat alapvetően alsóbbrendű népnek tartották, éppen ezért eredetileg nem volt szándékukban ilyen intézményt létrehozni. Azonban a Keleti Front veszteségei rákényszerítették e döntésre a Lebensborn vezetőit. A francia gyermekek programba való bevonását valószínűleg az is motiválta, hogy addigra már bőven több, mint 50 ezer gyermek született francia nők és német katonák közötti konszenzuális kapcsolatából. Így 1944 februárjától augusztusáig Lamorlaye–ben működött az egyetlen az egyetlen francia Lebensbornt otthon. Itt születtek meg a francia vagy belga nők és az SS–tisztek közötti kapcsolatok gyümölcsei, várandósságuk alatt természetesen „nagyítóval” vizsgálták az anyák faji származását, testi adottságaikat az árja faj kritériumainak megfelelően. Az intézményt a nácik West Wald–nak keresztelték el, és a Meunier csokoládégyáros család egykori otthonába költöztették be. Az intézmény falai között hét hónap alatt mintegy húsz gyermek született. A keresztneveket a németek választották ki és náci szertartás szerint keresztelték meg őket. Az anyáknak két lehetőséget kínáltak fel: első lehetőségként otthagyja az otthonban kisbabáját, akit aztán egy német család örökbe fogad, amelyet előzetesen

gondosan kiválasztottak meggyőződésük és politikai elkötelezettségeik alapján. Második lehetőségként dönthetett a Németországba való költözés mellett is. Az otthont végül augusztus 10–én evakuálták a német kiszolgáló személyzettel és a csecsemőkkel együtt Bajorországba. Itt érte őket a világháború vége[2]. Mivel a német dokumentumok megsemmisültek, ezért a gyermekek nagy része később nevelőszülőkhöz került. A sors furcsa fintora, hogy az egykori szülőotthon ma a Vöröskereszt kezelésében áll, és gyermek rehabilitációs központ működik benne.

Lebensborn Norvégiában

Náci álláspont szerint a norvég nép a némethez hasonlóan árja gyökerekkel rendelkezik, ezért pártolandó volt a német katonák és norvég nők közötti viszonyok kialakulása. Az eugenika által megfertőzött gondolkodás addig merészkedett, hogy egyes vélemények szerint a fajilag keveredett német tartományok árjásítását elő lehetett volna segíteni norvég nők nagyarányú odatelepítésével (Ebba D. Drolshageen 2009:183.). A csaknem egész Skandináviában megtalálható számi nép női tagjaival azonban nem propagálták a közelebbi kapcsolatok létrejöttét.

Norvégiában 1942–1943–ban nyitották meg a Lebensborg otthonokat. Ezek a következők voltak (férőhelyek feltüntetésével): Geiloban 60, Bærumban 165, Hurdalban 80, Klekkenben 100, a Bergen melletti Nesttunban, Stadtheimben 30, Trondheimben 40, Moldegaardban, Bergen közelében 80 ággyal. A létrehozott Lebensborn otthonokban becslések szerint 8.000 gyermek született, és a később onnan távozó anyák anyagi támogatást kaptak a német államtól. Az intézményekben szinte kizárólag német személyzet dolgozott, és a norvég háborús élelmiszer ellátási lehetőségekhez képest sokkal jobb ellátásban részesültek az ott élők.

Német katonáktól született gyermekek sorsa Franciaországban

A francia vereség 1940 júniusától nagyarányú népesség mozgáshoz vezetett Németország és Franciaország között. 60.000 német katona állomásozott az Atlanti fal partján, ennek köszönhetően Normandiában nagyobb számban születtek gyermekek német apáktól. Fontos megemlíteni, hogy mintegy kétmillió francia került Németországba 1940 és 1945 között hadifogolyként és hadiüzemekbe kényszermunkásként. Az ellentétes irányú áramlás 1944–1948 között következett be, ekkor közel egymillió német hadifoglyot tartottak fogva Franciaországban. Míg Norvégiában, Dániában és Hollandiában egy Hitler által hozott törvény lehetővé tette a katonák számára, hogy helyi nőkkel házasodjanak, addig Franciaországban megtiltották, hogy francia nőkkel kerüljenek közelebbi viszonyba, mert a franciákat alsóbbrendűnek tartották. Elzász, a Moselle vidékére azonban nem vonatkoztak e megkötések, mert az itt élőket, akik eleve francia–német vegyes házasságokból születtek, árjáknak tekintették. Mindezek a tilalmak azonban természetesen nem akadályozták meg a tömeges kapcsolatokat franciák és németek között. Bár nagy létszámban voltak francia férfiak hadifogságban a Német Birodalomban, 1942–ben a születések száma a korábbiakhoz képest

[2] https://portrait–culture–justice.com/article–l–unique–lebensborn–cree–par–les–nazis–en–france–lamorlaye–oise–59074703.html

még kis mértékben nőtt is. A házasságon kívül született gyermekek száma jelentős volt, amelyek nem kis százalékáért a megszálló német csapatok tehetők felelőssé. A helyzetet súlyosbította, hogy a Vichy–kormány megtartotta az 1920–ban bevezetett abortusz tilalmat, amelynek köszönhetőek sok fiatal nő ameddig csak tudta, titokban tartotta állapotát, majd szülés után igyekezett örökbe adni a tiltott szerelem gyümölcsét. Különösen fontos megemlíteni, hogy a francia ellenállás tagjai vadásztak a német katonákkal közeli viszonyba kerülő nőkre, nem egyszer meggyilkolták őket elrettentésül. Emellett természetesen sok esetben a családok is kitagadták a megesett nőket. Főleg a nagyvárosokban fordult elő, hogy a férjük hadifogságba esése miatt egyedül maradó francia nők csak úgy tudták megmenteni az éhezéstől kisgyermeküket, ha prostitúcióra kényszerültek a megszálló csapatok tagjaival. Emellett természetesen előfordult nemi erőszak is, bár jóval kisebb mértékben, mint a szovjet csapatok esetében Kelet–Európában.

Bár olyan állami szintű hátrányos megkülönböztetésről nem beszélhetünk, mint Norvégiában, a vegyes kapcsolatokból született gyermekeknek életük során tengernyi üldöztetést kellett elszenvedniük a mindennapok során. Különösen az 1940–50–es években még erősen jelen voltak a háború és a német megszállók által elkövetett bűnök. Akár „germanofóbiáról" is beszélhetünk a francia társadalomban, amely nemcsak a tömegekben volt jelen, hanem az elit köreiben is. A háború után a francia–német kapcsolatokból született gyermekeket – mellesleg nem mindig szerelemből születtek– gyakran nevezték a szégyen gyermekeinek. Sok gyermeket zaklattak az iskolában, sokszor szőke, kék szemű külső jegyük csak olaj volt a tűzre. Franciaországban akkoriban ez elég volt a gyűlölet szítására, különösen akkor, ha nem volt a gyermeknek apja. Sokszor lehetett hallani az iskolában: "Nem beszélünk a Boche–val!"

Az ilyen kapcsolatokból született gyermekek identitásukban súlyosan sérültek, és rengeteg hátrányos megkülönböztetés érte őket azért, mert apjuk az ellenség soraiból került ki. Talán nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy két kultúra között rekedtek a francia társadalomban. És egyetlen bűnt követtek el: hogy megszülettek.

Fordul a kocka

Annak ellenére, hogy megtiltották a Szövetségesek megszálló katonáinak a német lakossággal való barátkozást, mégis számtalan kapcsolat alakult ki francia katonák és a német lakosság között Pfalzban, a Saar–vidéken és Baden–Württembergben. 1945 áprilisától De Lattre de Tassigny, a francia erők főparancsnoka ellenezte az amerikaiak által szorgalmazott távolságtartás elvét. Ugyanakkor szükségesnek tartotta, hogy a francia katonákban kialakuljon a bizalmatlanság érzése minden némettel, így a nőkkel kapcsolatban is. Ezekből a nagyobbrészt tiszavirág–életű, elenyésző számban tartósabb szerelmekből olyan gyermekek születtek, akiknek a sorsát kiemelkedően politikai megfontolások pecsételték meg, ahogyan az előzőekben tárgyalt, Franciaországban német apától és francia anyától született gyermekek esetében is. A mai francia sajtóban is számtalanszor lehet olvasni cikkeket azokról a gyerekekről, akik visszakerültek Franciaországba, majd egyes vélemények szerint később Észak–Afrikába, ahol nyomuk veszett. Francia katonáktól azonban nemcsak német, hanem osztrák területen is születtek gyermekek. 1945. április 30–án a francia haderő bevonult az

osztrák Tirol–Vorarlberg tartományába, ahol 10 évig állomásozott. 1946–ban már furcsa demográfiai csúcs volt megfigyelhető, mintegy 200–300 csecsemő született a területet akkor elfoglaló francia hadseregbe besorozott „bennszülött” katonáktól. A megszállás első szakaszában marokkói katonák alkották a csapatok zömét, csak később váltották fel őket európaiak. Egyes vélemények szerint 1946 első felében figyelhető meg a születések számának megugrása, ugyanakkor ezekben a hónapokban még nem érkeztek haza a hadifogságból az osztrák férfiak. Számtalan esetben még most is tabunak számít, milyen kapcsolatokból születtek ezek a gyermekek, akiknek apja valószínűleg sok esetben más földrészről származott, muszlim vallási háttérrel. Természetesen nem zárható ki a nemi erőszak sem, erről ugyanis számtalan történet forgott közszájon a vidéken. A Vorarlbergben élő osztrák nők azért is érezhették magukat veszélyben, mert a megszálló francia hatóságok megtiltották, hogy bezárják a házak ajtajait, így akarták megkönnyíteni az esetleges katonai ellenőrzéseket. Ugyanakkor sok esetben közös szimpátián alapuló kapcsolatok jöttek létre.

Német katonáktól született norvég gyermekek diszkriminációja és megbélyegzése a második világháború után

Norvégia német megszállása idején az emigráns norvég sajtó erőteljesen bírálta a német katonákkal közelebbi kapcsolatot kialakító nőket, mivel ezt az ellenséggel való együttműködésnek és a norvég ellenállási mozgalom elárulásának tekintették. Egyik londoni rádióadásában Toralv Øksnevad[3] rádiós műsorvezető figyelmeztetett: "Azok a nők, akik nem utasítják vissza a németeket, szörnyű árat fognak fizetni életük hátralévő részében." (Hans Fredrik Dahl 1977: 154–159.) A háború befejeződése után a hozzáállás még sokkal rosszabb volt e nőkhöz, akiket egyszerűen csak német prostituáltaknak hívtak. Az Aftenposten napilap egyik cikkében 1945 júniusában ez volt olvasható: "Egy német prostituált haját levágni túl enyhe büntetés. Gyűlölni és kínozni kell őket minden elképzelhető módon." A Nordlys újság azt javasolta, hogy a kollaboráns nők viseljenek "T" betűvel jelölt karszalagot, amely a tyskertøs–német prostituált szóra utalna.

1940–45 között több, mint 12.000 gyermek született német katonáktól és norvég nőktől. Ezeknek a gyerekeknek a többsége konszenzusos kapcsolatok eredménye volt. Mindazonáltal azt bizonyítja, hogy a szerelemben fogantatás, még ha az anya megpróbált is segíteni és megvédeni a gyermeket, nem feltétlenül jelentett ezeknek a gyerekeknek biztosítékot a jó élethez. Életrajzok és kutatások azt mutatják, hogy rengeteg norvég gyermeket diszkrimináltak és megbélyegeztek, és ebben a szégyenletes eseménysorban sok esetben a norvég állam is aktívan részt vett.

Az 1945. májusi felszabadulás után a kormány tisztviselői azt tervezték, hogy a „háborús gyermekeket” Norvégiából kitoloncolják. Végül ezek a tervek meghiúsultak; 1945 nyarán csak egy körülbelül 30 gyermekből álló csoportot deportáltak Svédországba. Először is, a gyermekek deportálása, mint a társadalmi problémák megoldásának eszköze, sok országban évtizedek óta

[3] Toralv Øksnevad (1891–1975) norvég politikus, újságíró, lapszerkesztő, rádiós műsorvezető. A német megszállás idején a BBC londoni norvég nyelvű rádióadásának szerkesztő–műsorvezetője. Gyújtó hatású beszédei jelentős hatással voltak a norvég ellenállás harci moráljának fenntartására. Két cikluson át parlamenti képviselő, majd 1956–1957 között Oslo alpolgármestere volt.

bevett eljárás volt, különösen Nagy–Britanniában[4]. Fontos megjegyezni, hogy a háborús gyerekeket sok esetben alsóbbrendű állampolgároknak tekintették. Ez annak a következménye, hogy az eugenikus gondolkodás az 1920–as évektől folyamatosan hatott a politikára és az orvostudományra, amely a biológiai vagy genetikai tényezőket az egyén társadalmi pozíciója szempontjából meghatározónak tekintette. 1945–ben egy vezető norvég orvosszakértő arra figyelmeztetett, hogy a háborús gyerekek a jövőben veszélyt jelenthetnek a nemzet mentális egészségére. Érvelése így hangzott: Csak egy szellemileg fejletlen lány akar az ellenséggel barátkozni, és ezt a mentális szintet örökítheti tovább (Ingvill C. Mochmann–Stein Ugelvik Larsen 2008: 347–363.).

Ennek az állampolitikának sajnálatosan széles körű volt a közvélemény általi támogatottsága. Ennek fontos oka volt a háborús gyerekek anyjainak nyilvános elítélése. Norvégiában, akárcsak Európa más részein, 1945 májusában a megszállás alatt németekkel bensőséges kapcsolatot ápoló nők váltak a nép bosszújának célpontjaivá. Az úgynevezett „német lányokat" kettős árulásban bűnösnek tekintették, honleányi és szexuális tekintetben egyaránt. Azonban ezeknek a nőknek a nagy többsége nem rokonszenvezett a nácizmussal, és nem árulta el hazáját, az akkori általános vélekedéssel ellentétben csak kis százalékuk volt prostituált. Azt sugallják, hogy ezt az elítélést szexuális szempontból közelítették meg; az akkori uralkodó patriarchális ideológia a női szexualitást ellenőrizhetetlennek és a társadalom lehetséges veszélyének tekintette. Így a közvélemény a szexuális együttműködést a legnagyobb árulásnak tekintette, és láthatóbb, mint az együttműködés más fajtái, mert végső bizonyítéka: a gyerekek. És bár az elítélés és a bosszú nem közvetlenül a gyerekekre irányult, mégis hatott rájuk; ők voltak anyjuk bűneinek élő bizonyítékai. Részben emiatt a háborús gyerekek többsége is különböző mértékű zaklatásnak és társadalmi kirekesztésnek volt kitéve a környéken és az iskolákban. Édesanyjuk áldozattá válása és kiközösítése miatt a háborús gyerekek nagy része árvaházban, nagyszüleinél vagy más rokonainál nőtt fel, vagy fogadták örökbe. 1945 folyamán informális tárgyalások folytak norvég részről svéd tisztviselőkkel a gyermekek svédországi örökbefogadásáról. Csak egy probléma volt: a háborús gyerekek többsége norvég állampolgár volt, ami illegálissá tette a deportálásukat. Így a bürokratáknak két lehetőségük maradt: vagy az anyjuk beleegyezését kérik a gyerekek külföldre küldéséhez, vagy kezdenek valamit az állampolgárságukkal. Pontosan ez történt 1945 augusztusában, amikor egy különleges rendelet megfosztotta norvég állampolgárságuktól azokat a nőket, akik az 1940. április 9–i invázió után némethez mentek feleségül. A legtöbb nőt Németországba deportálták, néhányukat gyermekeikkel együtt Dag Ellingsen 2004). 1945 októberében aztán a norvég kormány hivatalosan is felhagyott a jövőbeli deportálási tervekkel. Néhány bürokrata azonban ezt követően is folytatta erőfeszítéseit, hogy megszabaduljon a gyerekektől. Amikor az év novemberében egy ausztrál bevándorlási bizottság érkezett Norvégiába, a tárgyalásokon megvitatták, hogy van–e reális lehetőség mintegy 9000 háborús gyermek Ausztráliába való költöztetésére. Végül a tárgyalások sikertelenül zárultak, mert 1945–ben a „félnémet" gyerekeket nem keresték a Brit Birodalomban.

Míg a legtöbb norvég 1945 tavaszán ünnepelte a felszabadulást, legalább ötezer nőt körülbelül húsz táborba internáltak Norvégia–szerte hónapokra. A kormány hivatalos álláspontja az volt, hogy azért hozza létre az internálótáborokat, hogy megvédjék a nőket a lincseléstől, és

[4] Dirk Moses (2004), Barry M. Coldrey (1993)

megakadályozzák a szexuális úton terjedő betegségek norvég férfiakra való átterjedését. Ugyanakkor a tábort „botrányos életet” élő nők fogva tartására használták a korábbi német megszállókkal kapcsolatos általános gyűlölet miatt. A háború alatt a német hatóságok nyilvántartást vezettek a nemi úton terjedő betegségekben szenvedő nőkről, és azt is feljegyezték, hogy ezek közül a nők közül ki lépett kapcsolatba német katonákkal. Amikor a háború véget ért, az Egészségügyi Minisztériumhoz került a lista, amelyet kibővítettek minden olyan nővel, akit tyskertøs[5]–ként vádoltak meg. Míg a hivatalos adatok szerint a tábor foglyainak 75%–a volt szifiliszben vagy gonorrhoeás fertőzött, a tényleges számok csak 20–30% között mozogtak.

A legnagyobb internáló tábort közvetlenül Oslo mellett volt, a Hovedøya szigeten hozták létre. A hovedøyai tábor a maga nemében ugyan a legnagyobb volt, az ország minden részéről érkezett fogvatartottakkal, de Norvégia–szerte sok hasonló tábor működött (Ebba D. Drolshageen 2009: 164–166.). Az oslói térség másik jelentősebb tábora a Kongsvinger melletti Hovelåsen volt, ahol 450 foglyot tartottak fogva. Kis táborokat is létrehoztak a legtöbb nagy norvég város közelében, mint például a Bergen melletti Tennebekkben, a Trondheim melletti Selbuban, a Hønefoss melletti Klekkenben és a Stavanger melletti Skadbergben.

„Német lányoknak” vagy „német prostituáltaknak” nevezték tehát azokat a nőket, akik a háború alatt német katonákkal voltak közeli kapcsolatban, de sok esetben csak annyi volt a bűnük, hogy a megszálló német hadseregnél dolgoztak, például takarítóként vagy varrónőként. Az emberek fel voltak háborodva, mert ezek a nők szerintük túl közel álltak a németekhez. Közmegvetés célpontjai voltak, és a hatóságok úgy érezték, tenniük kell valamit.

A londoni emigráns norvég kormány által elrendelt ideiglenes szabályozás tette lehetővé az internálást anélkül, hogy bírósági hozzájárulásra lett volna szükség ehhez. Az eljárást a rendőrség vagy az egészségügyi hatóságok bonyolították le. A hivatalos indok elsősorban az volt, hogy megvédjék azokat a nőket, „akik ki vannak téve vagy ki voltak téve annak a veszélynek, hogy németbarátságuk miatt retorziók érhetik őket, illetve a korábban említett nemi betegségek továbbadásának megelőzése. Ez a nők iránti gyűlölet megnyilvánult az Európa–szerte sok helyen, úgynevezett hajvágó atrocitásokban, ahol a meggyanúsított nőket kirángatták az utcára, és büntetésből levágták a hajukat. Ezek a hajvágó incidensek természetesen nemcsak Franciaországban, hanem Norvégiában is alkalmasak voltak arra, hogy egyesek leplezzék lelkiismeret–furdalásukat, amiért a háború alatt nem vettek részt aktívan az ellenállásban (Dag Ellingsen 2004).

A rendőrségi kihallgatási jegyzőkönyvekből azonban kiderül, hogy a nők úgynevezett nemzetellenes hozzáállása volt az elsődleges oka az internálásnak, hiszen többségük nem szorult sem védelemre, sem nem fertőzött nemi betegségekkel. Emellett a németeknek végzett munkával kapcsolatos kérdések mellett a nők szexuális életéről is tettek fel kérdéseket a rendőrök. 1945. október 1–jén kezdte meg működését a Hovedøya tábor Adolf Hals pszichológus vezetésével. Itt összesen 1100 nőt tartottak fogva, többségük 20 év körüli oslói lakos, valamint legalább 16 gyermek, aki német–norvég vegyes kapcsolatokból született (Stein Ugelvik Larsen 1999). Mivel a nőket hivatalosan soha nem vették őrizetbe, ajtajaikat nyitva, ablakaikat pedig rács nélkül hagyták. A létesítmény kialakításának számos aspektusa azonban jelezte, hogy valódi rendeltetése fogolytábor. A tábort magas szögesdrót kerítések és éjszakai

[5] „német prostituált”, a háború utáni Norvégiában a kollaboráns nők pejoratív elnevezése

reflektorok vették körül. 1946 áprilisában a tábort meglátogatta Sven Oftedal[6] szociális miniszter. A háború alatt Oftedal a grini és a sachsenhauseni koncentrációs táborok foglya volt a norvég ellenállási mozgalomban játszott szerepe miatt. Amikor meglátta a nőkkel való bánásmódot a táborban, számára túl erős volt a hasonlóság az általa a náci táborokban tapasztaltakkal, és elrendelte, hogy azonnal zárják be. A laktanyát teljesen kitakarították, és a nőket a következő hónapban visszaküldték Oslóba. Voltak ugyanakkor olyan norvég nők, akik múltbéli viselkedését kiemelten károsnak minősítették, őket az Észak–osloi Bredtveit[7] börtönbe szállították át. Amikor az internáló táborból kiengedett nők partra szálltak az oslói Vippetangenben, csoportjaikat egyesítették a vidéki norvég városokból összeszedett csaknem 2500 nővel, akik német katonákhoz mentek feleségül, később Németországba deportáltak[8]. Az 1924–es norvég állampolgársági törvény ugyanis lehetővé tette a norvégok számára, hogy külföldiekkel házasodjanak össze, és mindaddig megtartsák állampolgárságukat, amíg Norvégiában élnek. A Stortinget által 1946–ban elfogadott ideiglenes törvény azonban külön hátrányosan érintette a német katonákhoz férjhez ment norvég nőket, kivéve őket a törvény alanyai közül. E nőket tehát megfosztották norvég állampolgárságuktól, és kiutasították az országból. A legrosszabbul azok jártak, akik a Német Demokratikus Köztársaságba (NDK) kerültek. A nyugati feleséggel rendelkező német férfiak csak nagyon nehezen találtak munkát a német államszocializmus éveiben. Azokat, akiknek felesége a kapitalista Norvégiából származott, sokszor zaklatták munkahelyükön. Ezek a házaspárok éppoly nemkívánatosak voltak az NDK–ban, mint Norvégiában, és sokak reménytelenül bolyongtak az állampolgársági ügyekben, mert mind az őket kitagadó, mind az őket kényszerből befogadó országok hatóságai nem könnyítették meg a dolgukat. 1989 őszéig a norvég származású nők a vasfüggöny mögött rekedtek. NDK–s útlevéllel csak akkor utazhattak Norvégiába, ha a családban haláleset történt. Végső megalázásként azt is vállalniuk kellett, hogy a család fizette a visszautat.

A deportálási tervek feladása után a háborús gyerekeket továbbra is diszkriminálta a politika. Közülük nagy részüket kizárták a nemzeti családi pótlékrendszerből, amelyet 1947–ben vezettek be a norvég jóléti állam programjának első jelentős szociális reformjaként. Ez a rendszer minden norvég gyermeknek havi juttatást biztosított az államtól. De a háborús gyerekek jelentős része a gyakorlatban ki volt zárva ebből a rendszerből: azok, akik elvesztették norvég állampolgárságukat, mert anyjuk némethez mentek feleségül a háború alatt, és azok is, akik nem éltek anyjukkal. A nyilvános diszkrimináció másik példája a német apák gyermektartásának kérdése volt. Politikai okokból a norvég hatóságok nem akarták, hogy a hajadon anyák kapcsolatba kerüljenek gyermekeik apjával, és az apaság megállapítására irányuló valamennyi jogi eljárást – mintegy 6000 ügyet – 1946–ban leállították. Amikor ezeket

[6] Sven Oftedal (1905–1948) Norvég orvos, baloldali politikus. Már a második világháborút megelőzően határozott antifasiszta nézeteket vallott, majd részt vett a nemzeti ellenállásban. Ezért a megszálló német hatóságok letartóztatása után koncentrációs táborba deportálták. A világháború befejeződése után a megalakuló nemzeti kormányban szociális miniszterként szolgált. A koncentrációs táborok megpróbáltatásai aláásták egészségét, fiatalon hunyt el.

[7] Az Oslo közvetlen közelében található börtön épületét eredetileg bentlakásos fiúiskolának építették. Az 1940–es német megszállás után a norvég kollaboráns párt, a Nasjonal Samling politikai elítéltek börtönének használta. A második világháború után norvég kollaboráns nőket tartottak fogva a börtön mellett kiépített munkatábor komplexumban.

[8] https://www.nrk.no/dokumentar/6.oktober...krigsbrudenes–historie–i–brennpunkt–1.909162

az ügyeket 1950–ben újra megnyitották, csak az anyák egy kis része újra megalapozta követeléseit, és kevesebb, mint 500 apa fizetett végül.

Honnan származtak az adatok?

Ha egy nő teherbe esett egy német katonától, akkor neki és a feltételezett apának külön–külön kellett kitöltenie saját magáról és kapcsolatáról szóló kérdőíveket, valamint adatokat gyűjtöttek és regisztráltak a nő egészségi állapotára és faji hovatartozására vonatkozóan. Amikor a nő terhessége utolsó heteiben járt, egy Lebensborn otthonba költözhetett, és ott maradhatott a gyermek születése után hat hétig. Ha nem akarta megtartani a gyereket, a Lebensborn megszervezte az örökbefogadást, vagy valamelyik gyermekotthonba került a gyermek. Ha az anya megtartotta a gyermeket, akkor meglehetősen nagylelkű támogatást kapott a Lebensborntól. Az összes ilyen ügyre vonatkozó bizonyítékot nyilvántartásba vették és a Lebensborn archívumban iktatták. A német vereség után ehhez az archívumhoz hozzáférhettek a norvég hatóságok mintegy 8500 háborús gyermekről és anyjukról szóló részletes információkhoz. E nyilvántartások nélkül a norvég hatóságok nem jutottak volna hozzá a háborús gyermekek felhalmozott nemzeti nyilvántartásához, mivel a norvég születési anyakönyvezés akkoriban decentralizált volt, és nem vezettek központi állami anyakönyvet. Norvégia volt az egyetlen megszállt ország, ahol a német hatóságok központi Lebensborn archívumot hoztak létre. Az archívum megléte később lehetővé tette az egyes háborús gyerekek azonosítását, végső soron pedig sajátos társadalmi csoportként való kezelését. Más megszállt országokban, ahol nem létezett ilyen archívum, ez természetesen nem volt lehetséges (Kjersti Ericsson–Eva Simonsen 2005).
Az 1950–es évek elején a háborús gyerekek megszűntek nemzetpolitikai kérdésnek lenni. Előéletük fokozatosan megemlíthetetlenné, szégyent idéző társadalmi tabuvá vált, német nyomaikat pedig elrejtették a közemlékezet elől. 1953–ban egy oslói önkormányzati gyermekgondozó ezt írta: „Lényegében ezek a külföldi katonaapa gyökerekkel rendelkező gyerekek beolvadtak az ország lakosságába”. A legtöbb háborús gyermek azonban valószínűleg nem értett egyet ezzel az állítással.

A norvég háborús gyermekek rehabilitálása

1980–as évek elején a Lebensborn gyermekekhez való hozzáállás lassacskán megváltozott. A háború utáni, közel 40 éven át rejtett kérdéseket regényírók, újságírók, történészek hozták nyilvánosságra. 1986–ban egy új jogszabály feljogosította az örökbefogadott gyermekeket, hogy megtudják, kik voltak a szüleik. Ennek folyományaként az egykori háborús gyerekek felkeresték az örökbefogadási aktákat őrző archívumot, és tudomást szereztek a Lebensborn archívumról. A gyermekek fajelméleti kísérleti alanyokként való felhasználása sajnos számos, németek által megszállt országban előfordult.

Norvégia azonban speciális volt több tekintetben is: a háborús gyerekekkel kapcsolatos fő kérdés nem az egyének biológiai gyökereinek keresése volt, hanem az igazságosságért, a háború következtében megtapasztalt diszkrimináció és zaklatás kárpótlásáért folytatott küzdelem.

1998–ban a norvég kormány megbízta a Norvég Kutatási Tanácsot egy hároméves kutatási projekt megszervezésével a háborús gyerekek gyermekkoráról, és a norvég miniszterelnök 2000–es újévi beszédében nyilvánosan bocsánatot kért a gyerekekkel szembeni állami bánásmódért. 2003–ban egy kormányzati fehér könyv speciális jóvátételi rendszert javasolt a háborús gyermekek számára, amelyet a norvég parlament 2005–ben hagyott jóvá. Ez a rendszer lehetővé tette, hogy azok az egyének, akik a környéken, az iskolában vagy a köztisztviselők által jogsértést és üldözést szenvedtek el, kártérítést igényeljenek. Ennek a kompenzációnak a mértékét az egyes egyének által felhozott bizonyítékoktól kellett függővé tenni.

A francia háborús gyermekek útkeresése

2005 végén, egyfajta válaszként az egymásra találás igényére, és egyfajta testvériség–érzés, amelyet a közös szenvedés köt össze, a francia háborús gyermekek úgy döntöttek, hogy létrehoznak egy határokon átnyúló nonprofit szervezetet, melynek neve: Coeurs sans Frontières–Herzen ohne Grenzen. Céljuk az volt, hogy megszólítsák azokat, akik a második világháború alatt fogantak, majd elszakadtak egyik szülőjüktől. Tagjaik közé várták a franciaországi német megszállóktól született gyermekeket, a háború alatt a Németországba hurcolt francia hadifoglyoktól vagy kényszermunkásoktól született gyermekeket, illetve a háború utáni francia megszállási övezetekből Németországban vagy Ausztriában született gyermekeket. A szervezet deklarált célja dolgozni a múlt, jelen vagy jövőbeli konfliktusokból született háborús gyermekek törvényes elismerésén, és e célból csatlakozni az ENSZ által kidolgozott, a gyermekek jogairól szóló nemzetközi egyezményhez.

Ezen kívül segítséget szeretnének nyújtani azoknak a tagoknak, akik szüleiket vagy családtagjaikat keresik. Emellett lehetővé tenni számukra, hogy megismerjék és megértsék azokat a történelmi tényeket, amelyek születésüket és traumatizált fiatalságukat eredményezték. A mára jelentős és elismert szervezet emellett történelmi, kulturális és turisztikai jellegű találkozókat, kirándulásokat szervez tagjainak az érintett országokban. Kiemelt feladatuknak tartják még a német állampolgárságot megszerezni kívánó francia tagok támogatását, a francia állampolgárság megszerzését a francia kormánytól azon német gyermekek számára, akik a második világháború alatt francia apától és német anyától fogantak Németországban. A szervezet honlapja mára egyfajta közösségi fórummá vált, ahol egymás rokonait keresők százai tesznek közzé felhívásokat.[9]

A norvég és a francia út

A francia és a norvég történések között hasonlóság és különbség is felfedezhető. Norvégiában a német hadvezetés kifejezetten pártolta a megszálló katonák és a norvég nők közötti kapcsolatot, ezek eredménye a több, mint 12 ezer megszületett gyermek. Az északi ország lakossága ekkor nagyjából 3 millió fő volt. Franciaország lakossága a második világháború befejezésekor mintegy 40 millió fő volt. A német katonák és a francia nők közötti

[9] https://www.coeurssansfrontieres.com/fr/vie–de–lassociation/statuts/statuts/

kapcsolatokból mintegy 180–200 ezer gyermek született úgy, hogy a német hadvezetés a fajelmélet mentén gondolkodva kifejezetten ellenezte az ilyen kapcsolatokat.
Mindkét ország háború utáni vezetése tabuként kezelte a vegyes kapcsolatokból született gyermekek létét, és mindennapos hátrányos megkülönböztetés érte őket szülőhazájukban. Ugyanakkor lényeges különbség, hogy míg a norvég hatóságok reális alternatívaként képesek lettek volna akár a gyermekek deportálására is, a francia hatóságok ilyen lépéseket nem tettek, arra számíthattak, hogy a lakosság körében az idő majd megoldja a kialakult rendkívül bonyolult probléma rendszert. Utólag megállapíthatjuk: egyik út sem volt jobb a másiknál. Rossz választás volt a helyzetről nem beszélni, de ugyanaz volt tervek létrehozása a gyermekek eltávolításáról, vagy hátrányos megkülönböztetésük a mindennapokban. Mindkét út rengeteg fájdalmat okozott az azokat elszenvedőknek, és azt is tudjuk, egy évtizedekkel későbbi bocsánat kérés és pénzbeli kártérítés nem teheti meg nem történtté a dolgokat. Ezért is fontos, hogy bekerüljön a köztudatba sok százezer ember elszenvedett sérelme azért, hogy soha többet ne fordulhasson elő ilyen igazságtalanság.
A norvég és a francia út rávilágít még egy fontos tényre: sok esetben hiábavaló az államoktól várni a megkésett bocsánatkérést, a kárpótlást, és a sebek begyógyítását. Az előbbiekben felvázolt francia önszerveződés sikere mutatja, hogy alulról jövő kezdeményezések is érhetnek el jelentős eredményeket, jöhetnek létre barátságok, egymásra találhatnak a politika által szétszakított családok. Ez követendő példa lehet nemcsak Norvégiában, hanem a világon bárhol.

Irodalom

Barry M. Coldrey (1993) *Child migration and the Western Australian boys homes*.

Moses Dirk (2004) *Genocide and settler society: Frontier violence and stolen indigenous children in Australian history*. New York–Oxford.

Hans Fredrik Dahl (1978) *"Dette er London". NRK i krig 1940–1945 (in Norwegian).* Oslo.

Ebba D. Drolshageen (2009) *De gikk ikke fr*i. Oslo.

Kjersti Ericsson–Eva Simonsen (2005) *Krigsbarn i fredstid*. Oslo.

Dag Ellingsen (2004) *Krigsbarns levekår.* Oslo.

Kai Grieg (2001) *The War Children of the World, War and Children Identity Project (WCIP)*. Bergen.

Richard Grunberger (1995) *The 12–year Reich: A Social History Of Nazi Germany 1933–1945*. Da Capo Press, London.

Josian Kruger (2006) *Née d'amours interdites: Ma mère était française, mon père, soldat allemand.*

Stein Ugelvik Larsen (1999) *"Krigsbarna. Bakgrunn og søken etter egen identitet"*. Oslo, 1999.

Ingvill C. Mochmann (2008) *Children Born of War* In: Revista Obets 2, 2008. pp. 53–61.

Ingvill C. Mochmann–Stein Ugelvik Larsen (2008) *"The forgotten consequences of war: The life course of children fathered by German soldiers in Norway and Denmark during WWII – some empirical results.*" In: Historical Social Research, Vol. 33, 2008, No.1, pp. 347–363.

Jean–Paul Picaper–Ludwig Norz (2004) *Enfants maudits: Ils sont 200 000, On les appelait les „enfants de Boches".* Editions des Syrtes.

Bertrand M. Roehner (2009) *Relations between allied forces and the population of Iceland Institute for Theoretical and High Energy Physics*. University of Paris 6 Laboratoire de Physique Th´eorique et Hautes ´Energies, UPMC Working Report, Paris.

Sosnowski, K. (1983) *The tragedy of children under Nazi rule*. Howard Fertig, New York.

Rolf Steininger (2008) *Austria, Germany, and the Cold War: From the Anschluss to the State Treaty 1938–1955*.

Fabrice Virgili (2014) *Naītre ennemi*. Payot, Paris.

INTERNETES FORRÁSOK

https://www.nrk.no/dokumentar/6.oktober...krigsbrudenes–historie–i–brennpunkt–1.909162 2023. 07. 29–i letöltés

https://portrait–culture–justice.com/article–l–unique–lebensborn–cree–par–les–nazis–en–france–lamorlaye–oise–59074703.html 2023. 07. 18–i letöltés

https://www.rfgenealogie.com/dossiers/archives–diplomatiques–la–zone–francaise–d–occupation–en–allemagne 2023. 07. 14–i letöltés

https://www.radiofrance.fr/franceinter/podcasts/ailleurs/les–besatzungskinder–les–enfants–de–l–occupation–8325197 2023. 07. 14–i letöltés

Tóth Nikolett:

A gyermeki lélek és test meggyógyítása. A Magyar Nők Demokratikus Szövetségének gyermekvédelmi tevékenysége

A második világháború számos testi és lelki sérülést okozott a társadalomban, amelynek gondozására egyfajta orvosságot kellett találni. Kiemelt figyelmet kaptak a gyermekek, akik a háború legártatlanabb elszenvedői voltak. Emiatt fókuszált rájuk az 1944 novemberében megalakult Magyar Nők Demokratikus Szövetsége (MNDSZ) is. A szervezet elsődleges feladatnak tekintette a gyermekvédelmet az élet számos területére vonatkozóan. Ebből következően szeretném megvizsgálni, hogy a nőszövetség milyen módon és eszközökkel járult hozzá a gyerekek megsegítéséhez, életminőségük javításához. Az MNDSZ többek között gondoskodott a gyermekek egészségügyi ellátásáról, étkeztetéséről, szellemi neveléséről, jogi védelméről, részt vett az elhagyott és árva gyerekek elhelyezésében. Tanulmányomban e folyamatnak a részletes bemutatására teszek kísérletet mindenekelőtt a levéltári és sajtó források alapján, valamint a vonatkozó szakirodalom segítségével.

*

A második világháború és annak szörnyű pusztítása a történeti munkák egyik legfeldogozottabb és legnépszerűbb területének tekinthető.[1] Ennek részét képezi annak vizsgálata is, hogy milyen testi és lelki sérüléseket okozott a háború a társadalomban, aminek feloldására, megszüntetésére megoldást kellett találni. Kiemelt figyelmet kaptak a gyermekek, akik a háború legártatlanabb elszenvedői voltak. Emiatt fókuszált rájuk az 1944. november 5-én Szegeden megalakult Antifasiszta Dolgozó Nők Szövetsége. A szervezet még ebben az évben nevet változtatott és mint Magyar Nők Demokratikus Szövetsége (MNDSZ) jelent meg a közéletben egészen 1956-os fennállásáig. A nőszervezet megalapításakor pártoktól való függetlenségét hirdette, azonban a gyakorlatban és a köztudatban is egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy ennek pont a fordítottja igaz. Már a kezdetek kezdetén is felsejlettek olyan elemek, pontok az egyesület életében, ahol a Magyar Kommunista Párt (MKP) megpróbálta az MNDSZ-t befolyásolni, irányelveket mutatott számára, tanácsokat és utasításokat adott. Ennek következtében úgy tekintettek rá, mint a párt leányszervezetére. (Orosz 1985, Pető 1998, Orosz 2014)

A nőszövetség tevékenysége két nagyobb szakaszra osztható.

Az első periódus az 1944-es létrejöttétől kezdve az 1948 áprilisáig a „női egység" kihirdetésig terjedő időszak. Ugyanakkor az MNDSZ ekkor kifejtett működése is két részre bontható. Ahogyan a gazdasági helyzet egyre inkább konszolidálódott 1947-től, úgy változtak meg a szervezet feladatai is, fokozatosan az állam szociális tevékenységének támogatása került előtérbe.[2] Amíg az első körülbelüli két évben - azon belül főleg az első hónapokban - az

[1] Az ehhez kapcsolódó legújabb nőtörténeti kutatásokból kiemelendő: Géra Eleonóra (szerk. 2020), Virányi Péter (szerk. 2022). Illetve egy tömör leírása az újjáépítés folyamatára lásd: Ignácz (2015)

[2] Emiatt a korábban az MNDSZ saját erejéből fenntartott közhasznú intézményekre már kevésbé volt szükség, mivel megerősödtek azok a hivatalos szereplők, akik ezt ellátták. Ezután inkább csak az adott létesítmény felállításban és a megfelelő személyzet kiválogatásában segédkezett, a fenntartás már a

azonnali segítségnyújtás volt a legfontosabb cél, addig 1947-re már az állam gazdaságilag és politikailag szilárd talajon állt, ennek eredményeképp vált fontossá a szervezet számára a következő feladatvállalás: „... legfontosabb szociálpolitikai feladata: felismerni a legégetőbb, legfájóbb szociális és egészségügyi bajokat[3] és azok megoldására akár országos, akár helyi viszonylatban javaslatokat, terveket készíteni...”[4]. (Járó Dóra 1947: 5–6) Mindenesetre elsősorban ezekben az években ragadható meg gyermekvédelmi tevékenysége, ami ténylegesen arra koncentrált, hogy a világháború okozta számos lelki és testi sérülést feloldja a gyermekekben és egyúttal meggyógyítsa őket. A fiatalok orvoslása érdekében a szervezet a lehető legtöbb formában és eszközzel próbált meg segédkezni. Ebben az időben sokrétű munkát fejtett ki, legfőbb területe az egészségügy és szociálpolitika volt, de emellett odafigyelt még többek között a fiatalok és a nők oktatására is. A változást a szervezet életében elsőként az 1948 áprilisában megtartott második kongresszusa jelentette, amikor kihirdetésre került a *„női egység”*, vagyis minden más nőegyesületnek döntenie kellett arról, hogy beolvad az MNDSZ-be vagy feloszlatja önmagát. Ugyanez a folyamat egészen 1951-ig elhúzódott, de lényegében már ekkor egyeduralkodóvá tette az MNDSZ-t a nők képviseletében. Következő sarkalatos pontnak tekinthető 1948 júniusában a Magyar Dolgozók Pártjának (MDP) megalakulása, ami után az MNDSZ hamarosan kinyilvánította, hogy az MDP irány- és útmutatása alapján mozgósítja a nőket, vagyis előtérbe került a Párt akaratának, politikájának kiszolgálása, és az ehhez szükséges módszerek kidolgozása. Ennek következtében gyermekvédelmi munkássága háttérbe szorult és egy új típusú tartalommal jelent meg, amit elsődlegesen a kommunista érdekek diktáltak. Lényegében összekötő kapocsként funkcionált az asszonyok és a Párt között. (Magyar Nők Demokratikus Szövetsége 1949, Pető 2000)

Ezen tanulmányban kísérletet teszek arra, hogy bemutassam a nőszövetség milyen módon és eszközökkel járult hozzá a gyerekek megsegítéséhez, életminőségük feljavításához működésének első szakaszában. A szervezet már az 1945-ben kiadott „Az MNDSZ programadó felhívása” című kiadványában kifejtette, hogy elsősorban az édesanyákra, nőkre, csecsemőkre és gyermekekre akar koncentrálni. Lényegében minden törekvést és célkitűzést az ő javukra és védelmükre fogalmaztak meg és ezt tartották szem előtt a későbbiekben is. (Magyar Nők Demokratikus Szövetsége 1945) Gyermekvédelmi tevékenysége a következő szélesebb értelemben vett munkakörökre koncentrálódott: egészségügy, oktatás és szociálpolitika. Ezeknek különböző részterületei lesznek majd láthatók, amelyek nem minden esetben gyermekspecifikusak, többször az egész társadalmat érintő kezdeményezésekről, intézkedésekről van szó. Az első két kategória részben az MNDSZ legjelentősebb és egyben legsikeresebb feladatkörének is tekinthető.

---

közület dolga volt. MNL OL M-KS 274. f. 19/18. ő. e. A Magyar Nők Demokratikus Szövetségének munkája.

[3] Ilyen volt például a női munkanélküliség, elhagyott és menhelyi gyerekek gondja, a nemi betegségek elleni küzdelem. MNL OL M-KS 274. f. 19/7. ő. e. A Magyar Nők Demokratikus Szövetsége Szociális Osztályának három hónapos munkatervének vázlata, 1947. január 7.

[4] Járó ezenfelül az 1945–1947 közti időszakot az MNDSZ *„hőskorszakának”* jelölte meg egyik írásában, amelynek fókuszában az egyesület család- és gyermekvédelmi, szociális és egészségügyi feladatkörének változásait vázolta fel. MNL OL XXVIII M 20 k 211. ő. e. Járó Dóra: A felszabadulás utáni magyar nőmozgalom három évtizedes szociális, család-, gyermekvédelmi és egészségügyi tevékenysége. Kézirat, é. n.

Ahhoz, hogy teljesebb képet tudjak nyújtani, főként levéltári forrásokat dolgoztam fel, melyeket a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára őriz. Fontos adalékkal szolgálnak azok az iratok is, melyeket az MNDSZ adott ki, ide sorolhatjuk többek között az *Asszonyok* című képes folyóiratát, valamint a szervezet különféle brosúráit. Szintén fontos volt górcső alá venni az MKP napilapját, a Szabad Népet, mivel a két intézmény között szoros kapcsolat állt fenn.

A Nőszövetség és a gyermekvédelem a szociálpolitika szemszögéből

Habár hivatalosan az MNDSZ előtt álló feladatok állami hatáskörbe tartoztak, ezek teljesítésére az állam az adott körülmények között nem volt képes, mivel nem voltak erre anyagi lehetőségei. Így a kezdeti években az MNDSZ-csoportok többször nemcsak egyedül dolgoztak, hanem igyekeztek együttműködni különböző pártokkal, egyházakkal és más társadalmi nőszervezetekkel. Elsődleges feladatnak számított az éhezés mielőbbi megállítása, amely során szorosan együttműködött a Nemzeti Segéllyel[5]. A csecsemők megsegítésére az előbbi szervezettel közösen dolgoztak az anyatejgyűjtő- és elosztó állomások megszervezésén, ami azért is volt nagyon fontos, mert egyúttal így kívánták megállítani a magas csecsemőhalandóságot. Az éhezőknek mozgókonyhákon keresztül nyújtottak meleg ételt, népkonyhákat, külön gyermek- és tejkonyhákat alakítottak ki. Megoldották az üzemek és egyéb bölcsődék, óvodák létesítése során azok élelmezését. Az MNDSZ számos alkalommal étkezési akciókat rendezett, aminek keretében tejesuzsonnák százait adta az éhező pesti gyerekeknek. Az élelmiszerek bővítése és növelése érdekében a nőszervezet részt vett a kiskertek megművelésében parkokban, külvárosokban. (Magyar Nők Demokratikus Szövetsége 1947, Burucs 1991, Sipos 1996, Sipos 2014)

Az MNDSZ 1945. szeptember 22-én tartotta nagygyűlését „Ruha! Élelem! Fűtés!" jelszó alatt, ahol legfőbb célnak tekintette, hogy az adott évben el kell érni, hogy ne legyen egyetlen gyermek étel, ruha és meleg szoba nélkül. (Orosz 2014) Az éhezés és a téli fagyok leginkább a fővárosi gyerekeket érintették. A helyzet megoldására a Nemzeti Segély nagyszabású akciót szervezett, amelybe az MNDSZ is bekapcsolódott. Az akció célja a legyengült gyerekek és várandós édesanyák megmentése és ellátása volt. 1945 első felében megindultak a gyermekvonatok, Szegedre és Debrecenbe, ahol biztosították élelmezésüket. Vidéki elhelyezésüket ideiglenesnek tekintették, – maximum fél évre tervezték – amíg Budapest közellátása helyreáll. (Tarnai 2023) Utazásuk előtt az MNDSZ gondoskodott a gyerekek felöltöztetéséről, ruhát, meleg fehérneműt, kabátot és cipőt kaptak. A Budapesten maradt gyermekekről[6] is megpróbáltak gondoskodni azáltal, hogy lépéseket tettek annak érdekében,

[5] A világháború után minél sürgősebb volt felállítani egy segélyszervezetet, amit végül az 1945-ben alapított Nemzeti Segély testesített meg, egészen 1948 májusáig, amikor beolvadt a Magyar Vöröskeresztbe. Az intézmény az MKP kezdeményezésére alakult meg, de koalíciós alapon működött. Feladatköre elsősorban a közellátás megszervezésében és a gyermekvédelem biztosításában összpontosult. Hantos János (1981): 123–127.

[6] Arra vonatkozó forrás még nem került a látóterembe, amely arról írna, hogy létezett-e egyfajta szelektálás, amely arról döntött ki mehet vidékre és kinek kellett a fővárosban maradnia. Annyi bizonyos, hogy a leginkább rászorult gyerekeken próbáltak meg ilyen formában is segíteni. Jól tükrözi ezeknek a családoknak az életkörülményeit az alábbi idézet, mely ugyan később keletkezett, de a helyzet

hogy minden pesti házban legyen fűtött szoba. A sokgyermekes anyák számára egy idő után kiharcolták, hogy csökkentsék számukra a gáz- és villanyárakat, ezzel is elkerülve a hideg és nyirkos szobákban tartózkodást. Szintén a mindennapi megélhetés megkönnyítését jelentette, hogy a nőszövetség tagjainak sikerült elérni ezen családok számára az ingyenes élelmiszerjegyek juttatását.[7] (Magyar Nők Demokratikus Szövetsége 1947) Másik megoldásnak számított például ezeknek a gyerekeknek külföldre valló ideiglenes elköltöztetése. Részben ennek keretében indult meg az MNDSZ útján a svájci gyermekmentő akció, ami először három hónapig vállalta kétszáz hadiárva gondozását. Emellett a svájci családok elszánták magukat további száz hasonló sorsú fiatal csomagok útján való patronálására.[8]

A háború következtében rengeteg gyerek maradt magára, mintegy százezer fiatal élt rendkívül nyomorúságos körülmények között, vagy éppen elhagyatottan, menhelyeken tengődtek. A legkiszolgáltatottabb helyzetben az a körülbelül negyvenezer fő volt, akik menhelyeken éltek vagy, akiket családokhoz helyeztek ki. Ezeket a kisgyermekeket főként árvaházakban, különféle intézményekben, családoknál, nevelőszülőknél szállásolták el. Az elhagyott csemeték közül nem mindenki veszítette el a családját, nagyon magas volt azoknak a száma, akiknek édesanyja nem volt képes gyermekét ellátni. Emiatt az anyák kényszerűségből segítséget kértek és ideiglenesen oda adták gyermekeiket a nevelőszülőknek. Számos esetben azok az asszonyok vállalták ezt a feladatot, akik a háborúban elvesztették gyereküket. Ezeknek a csoportoknak a megsegítésére a Népjóléti Minisztérium meghirdette gyermekmentési akcióját. Annak érdekében, hogy minél sikeresebb erőt fejtsenek ki, közreműködésre szólították fel az egyházakat, pártokat és a tömegszervezeteket. Az MNDSZ természetesen magáénak érezte a feladatot, részt vett a gyűjtésben, valamint meghirdette az „MNDSZ-négyszög a gyermekért" mozgalmát. Ez röviden annyit jelentett, hogy a maradék pamutanyagból 10 centiméter alakú négyszögeket kötöttek az asszonyok és lányok, az egyesület tagjai. Ezekből a darabokból kabátot, sapkát, sálat, pulóvert, takarót készítettek. Az akció eredményeképp pár héten belül enyhültek a körülmények a menhelyeken, javult az élelmezés, megindult a fűtés, és a létszám is csökkenésnek indult.[9] (Orosz 2014)

1948-ra már egyre kevesebb család kényszerült arra, hogy az államra bízza gyermekét, de még mindig majdnem huszonnégyezer fő élt menhelyeken, kihelyezett családoknál. Az MNDSZ felelősnek érezte magát, azért, hogy ezek a fiatalok a lehetőségek szerint a legjobb életet éljék. Ennek biztosítására kezdeményezte egy új örökbefogadási törvény[10] megalkotását, amely

---

hasonló volt. Egy édesanya szájából hangzott el, aki kénytelen volt ideiglenes vidékre küldeni kislányát: „... sírok..., mert az én gyerekemnek el kell menni, hogy enni kapjon... én nem tudom neki a mindennapit megszerezni... kétszer kibombáztak... az uramat katonának vitték, most is odavan... még csak munkába sem tudtam menni az én egyetlenemtől... nem volt senki, aki vigyázzon rája... mindenhova cipeltem magammal..." Izsáky Margit: Mentsétek meg a gyermeket! *Asszonyok* 2. évf. (1946) 3. sz.

[7] Izsáky Margit: Mentsétek meg a gyermeket! *Asszonyok* 2. évf. (1946) 3. sz.; Budapest népe megmenti a tél hidegétől a gyermekeket. *Szabad Nép* 3. évf. (1945) 160. sz. 4.

[8] Hírek. *Szabad Nép* 4. évf. (1946) 130. sz. 4.

[9] Izsáky Margit: Mentsétek meg a gyermeket! *Asszonyok* 2. évf. (1946) 3. sz.; „Gyermekmentő négyszögek". *Szabad Nép* 4. évf. (1946) 40. sz. 4.

[10] Erre csak az 1952-ben kiadott családjogi törvény tért ki részletesen, ahol rögzítésre kerültek az örökbefogadás feltételei és körülményei. Az ötvenkettedik paragrafus szerint: „Az örökbefogadás folytán a vér szerinti családi jogállásból származó szülői felügyeleti és tartási jogok, valamint

gondoskodna arról, hogy a gyerekével nemtörődő, olykor züllött és erkölcstelen szülő ne vehesse el őt az évekig nevelő családjától, amikor a fiatal munkaképes korba lép és anyagi hasznot remélhet belőle. Emellett a menhely rendszerrel is véglegesen szakítani akartak. A cél az volt, hogy a hajdúhadházi gyermekváros mintájára szervezzék meg az elhagyott gyermekek nevelését. Ameddig a rendelet és a többi hasonló intézmény nem születetett meg, zászlajára tűzte, hogy folyamatosan figyeli ezeknek a gyerekeknek a sorsát, meglátogatja őket és ha felfedez valami rendellenességet, akkor elveszi a csemetét attól a családtól. Emellett a korábbiakhoz hasonlóan folytatta azoknak a személyeknek, családoknak a felkeresését, akik mindenekelőtt szeretettől hajtva veszik magukhoz a gyermekeket, nem pedig pénzügyi megfontoltságból. A megfelelő családok címeit összegyűjtötték és továbbították az illetékes hatóságokhoz, majd kérték a kisgyermekek odahelyezését.[11] (Magyar Nők Demokratikus Szövetsége 1948a)

Nem újkeletű problémaként jelent meg a fiatalkorúak erkölcsi züllése és bűnelkövetése, amely már a századfordulón elképesztő méreteket öltött, de csúcspontját a második világháború alatt és után érte el. (Schiffert 2008) 1947 áprilisában az előbbi probléma redukálására és megakadályozására hozta létre az MNDSZ gyermekvédelmi szervezetét. Elsőként csak Budapest területén működtek, de terjeszkedni szándékoztak az egész országban. Ennek az intézménynek a feladata az volt, hogy a problémás gyerekeket a megfelelő, helyes útra terelje, illetve átformálja őket azért, hogy hasznos tagjai legyenek a társadalomnak. Mindezt nem egyedül kellett elvégeznie, együtt dolgozott a Fiatalkorúak Rendőrbíróságával, illetve a Belügyminisztérium Rendőrségi Gyermekvédelmi Alosztályával. A nőegyesület kezdeményezte, hogy utóbbi szervezetbe vonjanak be rendőrnőket is. Az MNDSZ-nek kellett megvizsgálni a rendőrségre bekerült gyerekek környezetét, részletes jelentés nyújtott be családi állapotukról, a szülők bánásmódjáról anyagi körülményeikről, vagyis feltérképezték mi állhat annak hátterében, hogy a fiatalok bűnözésre adják a fejüket. Ha szükségesnek ítélték, akkor intézményekben helyezték el ezeket a gyerekeket. E munkának a támogatására két gyermekotthon is működött a Belügyminisztérium szervezésében az MNDSZ részvételével. Két intézményt tartottak fenn: a Hárshegyen a lányok, Gyömrőn pedig a fiúk épülete volt. További segítségnek számított a Keleti pályaudvaron a Közlekedésügyi Minisztériummal megszervezett gyermekszoba, melyet később a Belügyminisztérium újjászervezett. Ezen a helyen az átutazó védtelen nők, gyerekek – 10 éven aluliak – reggel és este nyolc óra között meghúzhatták magukat. Az itt dolgozó asszonyok felvilágosítói és tanácsadói munkát végeztek, ha kellett gyorssegélyben részesítették a rászorulókat, vagy épp munkát találtak nekik. Az éhes gyerekeknek reggelit és ebédet (kakaó, kávé vagy tejberizs) adtak. A terem fűtve volt, képeskönyvek, építőkockák és plüssmackók garantálták a szórakozást.[12] (Magyar Nők Demokratikus Szövetsége 1948a, Sipos 2014)

1948-ban az MNDSZ újabb akciót indított a gyermekek javára az alábbi jelszóval, „Szeresd a gyermeket!”, amelynek céljai között egyaránt szerepeltek kulturális – különböző szórakozási

---

kötelezettségek megszűnnek.” Nemzeti Jogszabálytár: 1952. évi IV. törvény a házasságról, családról és gyámságról. https://njt.hu/jogszabaly/1952-4-00-00 utolsó letöltés: 2022. július 29.

[11] A gyermekekért érzett felelősségünk legszebb bizonysága lesz a gyermekhét (június 18–27). *Asszonyok* 4. évf. (1948) 12. sz.

[12] Gál É. Zs.: Gyerekszoba a pályaudvaron. *Asszonyok* 3. évf. (1947) 21. sz.; A hajléktalan és csavargó gyermekek megmentése. *Szabad Nép* 5. évf. (1947) 69. sz. 5.

lehetőségek megteremtése –, politikai és pedagógiai – a közvélemény formálása a demokratikus nevelés mellett –, szociális – kapcsolódni a Népjóléti Minisztériumhoz az elhagyott gyerek fogalmának megszüntetésének[13] tárgyában – irányú elképzelések. (Sipos 2014)

A gyerekek és egyben édesanyák megsegítésére koncentrált az MNDSZ karácsonyi akciója is, melyet több éven át megrendeztek.[14] A karácsonyi gyűjtés elsősorban a sokgyermekes édesanyáknak szólt, akiknek életkörülményei nem tették lehetővé a karácsonyi ajándékozást, sőt sokszor az alapvető elemi anyagi feltételek megteremtése is gondot jelentett. Továbbá kiemelt figyelmet fordítottak a hadifoglyok és hadirokkantak gyerekeire, illetve a menhelyek és árvaházak lakóira. Ezeknek a csoportoknak ruhával, cipővel és élelemmel való ellátását célozták meg. Annak érdekében, hogy ténylegesen a hátrányos helyzetben élőket segítsék meg, környezettanulmányozásra mentek ki a családokhoz és ezt követően listát készítettek a rászorulókról, amit továbbítani kellett a központba. Ezzel párhuzamosan lehetőséget teremtettek az MNDSZ számára szervezeteinek aktivizálására és megerősítésére, illetve lehetőség nyílt az akció sikeres véghezvitelével a társadalmi elismertség megszerzésére, népszerűségük növelésére.[15] (Sipos 2014)

Az eredményes gyűjtés érdekében felhívással fordultak a többi nőegyesülethez, szervezethez, segítséget kértek az államférfiaktól, a gazdasági élet irányítóitól, és a sajtótól. Azzal a kéréssel fordultak feléjük, hogy ők is járuljanak hozzá valamilyen formában az adakozáshoz és ha lehetséges, ösztönözzék a saját környezetüket a céljuk támogatására.[16] Az akció népszerűsítésére szolgált a rádióban és sajtóban való hirdetések megjelenítése, különböző plakátok és röpcédulák nyomtatása és elhelyezése. Lényegében minden eszközzel igyekezték mozgósítani az egész társadalmat. A gyűjtés keretében számos eseményt rendeztek – hangverseny, műsoros este, operaelőadás, tánc- és teadélután, tömbmulatságok –, amelynek bevétele szintén a karácsonyi adományozás javára folyt be. Az anyagi forrásokat kiegészítették

---

[13] 1948-ban eltörlésre került a fiatalok ezen címszó alatti megbélyegzése, helyette bevezetésre került az *„állami gondozott”* kifejezés. Emellett pedig a befogadottak körét is kibővítették, azáltal, hogy a korábbi tizenöt évről tizennyolcra emelték meg a korhatárt. Zámbó Géza (2003): 15–16., 18.
Már korábban is tettek hasonló követeléseket, amikor a törvénytelen gyermek fogalmának eltörlését eszközölték ki. [Magyar Nők Demokratikus Szövetsége Országos Találkozó 1]. [1946]: *Üzenet a magyar Nőkhöz. A Magyar Nők Demokratikus Szövetségének 1946. április hó 6–8-i I. országos találkozójáról.* [Budapest], [Igazság Nyomda]. 6. Erre végül 1946 decemberében került sor. Ezer év törvényei: 1946. évi XXIX. törvénycikk a házasságon kívül született gyermek jogállásáról. https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94600029.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42 utolsó letöltés: 2023. július 29.

[14] Decemberben rendszeresen Mikulás napi ünnepségeket is rendeztek, ahol kisebb apróságokat, édességet és gyümölcsöt ajándékoztak a gyerekeknek. Viszont ez a rendezvény mindig kisebb hangsúllyal szerepelt a rangsorban, a karácsonyi akció háttérbe szorította. MNL OL M-KS 274. f. 19/1. ő. e. Jegyzőkönyv a kerületi nőtitkárok 1945. november 6-i üléséről.; MNL OL M-KS 274. f. 19/14. ő. e. Jegyzőkönyv a kerületi nőtitkárok 1945. november 10-én tartott üléséről.; Jelentés az MNDSZ eddigi munkájáról, 1946. december 2.; Az MNDSZ Mikulás napi ünnepsége, Mafirt Krónika, 46. 1946 december. https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6284 – utolsó letöltés: 2023. július 29.

[15] MNL OL M-KS 274. f. 19/1. ő. e. Jegyzőkönyv a nőtitkárok üléséről, 1945. december 8.; MNL OL M-KS 274. f. 19/14. ő. e. A Magyar Nők Demokratikus Szövetség Központjának levele a Magyar Kommunista Párt Országos Titkárságának, 1945. december 29.; Magyar Nők Demokratikus Szövetsége: Segítsük a gyerekeket: mentsük meg a magyar jövőt! *Asszonyok* 2. évf. (1946) 15. sz.

[16] Legyen mindenkinek karácsonya! Felhívás a magyar társadalomhoz! *Szabad Nép* 3. évf. (1945) 200. sz. 2.

a természetbeni adományok, melyek sok tételből álltak össze, például: alapvető élelmiszerek, iparcikkek, játékok, nyersanyagok, ruha és cipő.[17] Az akció sikeresen karácsonyi ünnepségekkel zárult, ahol az MNDSZ-központ irányítása mellett kerületenként és vidéken szétosztásra kerültek az adományokból összeállított csomagok, ezzel ötvenezer[18] gyereket boldoggá téve. Ezenkívül az MNDSZ-re is pozitív hatást gyakorolt, felélénkült szervezeti élete, egyre több asszony csatlakozott hozzá, már csak kezességet kellett vállalni ennek fennmaradásáért és későbbi bővítéséért, erősítéséért. Viszont arról sem szabad megfeledkezni, hogy ez nemcsak a nőszövetség érdeme, a háttérben állami segítséget is kapott, sőt az MKP is ott állt mögötte és támogatta anyagilag és elvi szinten.[19] (Magyar Nők Demokratikus Szövetsége 1948a) Sőt a Szabad Nép előszeretettel hangsúlyozta az akcióban a szovjetek segítségét, melyet főként Vorosilov marsall testesített meg, aki többféle élelmiszert és több vagon papírt adományozott az esemény javára.[20]

1946-ban, ismét szükségessé vált az esemény megrendezése az akkori nehéz gazdasági helyzet miatt. Sőt lebonyolítása egyszerre volt már a tagság és a szélesebb közönség elvárása is. Utóbbit jól alátámasztja, hogy egyéb szervezetek is hozzá fogtak hasonló formátumú esemény megindításához, ami az egyesületet szintén az újbóli szervezésre motivált. Az akció fókuszában – hasonlóan az előző évhez – a sokgyermekes családok, hadifoglyok és hadirokkantak gyermekei, a menhelyek és gyermekkórházak lakói álltak. Számukra ismét élelmet, cipőt és ruhát kívántak adományozni. A sikeres gyűjtés érdekében a külföldön lévő kirendeltségekkel is felvették a kapcsolatot, a határon túli segélyszervezeteknek és ismerősöknek levelet küldtek, a követségekhez pedig Gyöngyösi János külügyminiszter táviratozott, majd a Magyarországon tartózkodó külföldi segélyszervezetekhez fordultak felajánlásokért. Az országon belül megint különféle rendezvényeket tartottak, mint a karácsonyi vásárt, – ahol még produkciókat is tartottak a Nemzeti Színház előadóival, divatbemutatót rendeztek – az itt befolyt összeget szintén az adományokra fordították. A siker érdekében, éppúgy, mint egy évvel korábban, bevonták a propaganda legkülönfélébb eszközeit: felhívást és rendszeres tudósítást intéztek a társadalom felé a rádióban és a sajtóban, plakátokat és röpcédulákat készítettek, propaganda autót járattak az országban. Végül összesen körülbelül százezer gyereknek juttattak alapélelmiszereket, cipőt, csecsemőholmit, ruhát, játékot. Az MNDSZ ebben az évben még nagyobb általános népszerűségre tett szert, tekintélye tovább emelkedett a hivatalos szervek és a társadalom előtt. Nem mellékesen a határon túli magyar és a hazai külföldi segélyszervezetekkel való kapcsolatán is javított.[21]

---

[17] MNL OL M-KS 274. f. 19/1. ő. e. Jegyzőkönyv a nőtitkárság üléséről, 1945. november 29.; Jegyzőkönyv a kerületi nőtitkárok üléséről, 1945. december 1.; Jegyzőkönyv a nőtitkárok üléséről, 1945. december 8.; MNL OL M-KS 274. f. 19/14. ő. e. Az Országos Nőtitkárság jelentése a Magyar Kommunista Párt Főtitkárságának a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének karácsonyi akciójáról, 1946. január 5.

[18] A levéltári források ötvenezer gyermekről írnak, viszont a *Szabad Nép* cikke szerint hatvanezer csemetét sikerült megajándékozni. 60 000 gyermeket ajándékozott meg karácsonyra a MNDSZ. *Szabad Nép* 4.évf. (1946) 8. sz. 2.

[19] MNL OL M-KS 274. f. 19/1. ő. e. Jegyzőkönyv a kerületi nőtitkárok üléséről, 1945. december 29.; Az Országos Nőtitkárság szavai a Magyar Kommunista Párt Főtitkárságához, 1945. [vége].; Az MKP 10 millió pengőt adott a karácsonyi akcióra. *Szabad Nép* 3. évf. (1945) 204. sz. 2.

[20] Hírek. *Szabad Nép* 3. évf. (1945) 222. sz. 4.

[21] Százezer magyar gyermek megsegítése. *Szabad Nép* 4. évf. (1946) 261. sz. 7.; MNL OL M-KS 274. f. 19/7. ő. e. A Magyar Nők Demokratikus Szövetségének 1946. évi munkájának mérlege és jövőbeli

Még 1947-ben is szükségesnek bizonyult ezen jótékonysági akció lebonyolítása a rossz gazdasági helyzet miatt. A korábbiakhoz képest nagyobb számokban gondolkodtak, legalább százötven-kétszázezer főt vagy akár félmillió gyermeken, szerettek volna segíteni. A központi cél ekkor az iskolás, főleg a vidéki gyerekek cipő és ruha ellátásában összpontosult, illetve a munkanélküliség és az aszály következtében válságba jutott családok megsegítésére is koncentráltak. A támogatásra jogosult családok listáját a Népjóléti Minisztérium állította össze és osztotta el a pénzbeli adományokat is, amelyeket tovább adtak a társadalmi szervezeteknek, akik típuscsomagokat állítottak belőle össze és azokat juttatták el a rászorulóknak. Hasonlóan az előzőkhöz, ekkor még szélesebb körű összefogást képzeltek el a különböző társadalmi szervekkel és rétegekkel. Viszont nagy különbségnek tekinthető, hogy magát az akciót ekkor már a Népjóléti Minisztérium irányította, az MNDSZ, mint kezdeményező, szervező és végrehajtó jelent meg.[22] A kormány „tavaly százezer gyerek, idén százezer család!" jelszóval hirdette meg az akciót. A siker érdekében újdonságként jelent meg a korábbiakkal ellentétben, hogy különböző összegű bélyegeket bocsátottak ki, amivel szintén támogatni lehetett az akciót. Az előző évekhez hasonlóan, a nőszövetség különféle eseményeket rendezett. Többek között, a szövetség sportegyesülete, az Atalante sportbemutatót, egyik kerületi csoportja pedig kultúrhetet tartott, a másik karácsonyi bazárt működtetett. Emellett a nőszövetség külön akciót is indított, a karácsonyi ünnepségeket az iskolákkal együtt rendezték meg, ahol ajándékokat, cukrot, író- és tanszereket osztottak ki. Maga az MNDSZ végül nyolcszánötvenezer forint és harmincezer csomagot osztott szét. A legkisebb csomagok száz forintért kerültek az emberekhez, amiben élelmiszer (cukor, liszt), cipő és textilnemű volt. Emellett minden rászoruló család ötven forintnyi készpénzt kapott.[23]

A nőszervezet a gyerekek számára több intézményt is alapított vagy hozott helyre, - 1947-re önerőből összesen kétszázötven darabot – mint például bölcsődéket, óvodákat, iskolákat, napközi otthonokat. Utóbbinál törekedtek arra, hogy lehetőség szerint nyáron minél több óvoda alakuljon át nyári napközi otthonná, ezzel is segítve a szülők problémáját a gyermekeik elhelyezésében. A Népjóléti Minisztérium rendeletének köszönhetően 1947-től kötelező volt átformálásuk, természetesen az MNDSZ részvételével. Annak érdekében, hogy a kisgyermekek minél jobb ellátásban részesüljenek, a nőegyesület az itt dolgozókat ingyenes oktatásban

tervei.; MNL OL M-KS 274. f. 19/14. ő. e. A Magyar Nők Demokratikus Szövetségének karácsonyi akciójának munkaterve, 1946. december 2.; A karácsonyi akció elszámolása, 1947. január 7.; A karácsonyi akció intézőbizottságának jelentése az MNDSZ akciójának eredményeiről, 1947. január 9. Ugyanakkor utóbbi forrásnál megjegyzendő, hogy az MNDSZ kommunista vezetői nem érezték kielégítőnek az MKP támogatását, ugyanis véleményük szerint, csak egyes személyek támogatták. Összességben nem adtak elfogadható segítséget a sajtóvonalán, de főként a munkatervük és munkájuk bírálata és annak helyes irányba való terelése is elmaradt. Sipos Levente (2014): 294.

[22] MNL OL M-KS 274. f. 19/3. ő. e. A karácsonyi akció előkészítésének és végrehajtásának vázlatos terve, 1947. október 13.; MNL OL M-KS 274. f. 19/18. ő. e. Az MNDSZ munkája és célkitűzései, 1948.; Cukor, cipő, textiláru a karácsonyi akció típuscsomagjaiban. *Szabad Nép* 5. évf. (1947) 260. sz. 5.

[23] Tavaly százezer gyerek, idén százezer család! *Asszonyok* 3. évf. (1947) 22. sz.; Százezer családnak juttat karácsonyi segélyt a népjóléti minisztérium akciója. *Szabad Nép* 5. évf. (1947) 257. sz. 1.; Az „Ezer munkanélküli család megsegítése". *Szabad Nép* 5. évf. (1947) 266. sz. 5.; Az Atalante bemutatója a karácsonyi akció javára. *Szabad Nép* 5. évf. (1947) 272. sz. 4.; Hírek. *Szabad Nép* 5. évf. (1947) 286. sz. 6.; Az asszonyok is túlteljesítik a „tervet". *Szabad Nép* 6. évf. (1948) 10. sz. 5.

részesítette, ahol a legegyszerűbb nevelői és egészségügyi ismereteket sajátíthatták el.[24] (Sipos 1996)
Az MNDSZ odafigyelt a gyermekek szórakoztatására is. A szervezet a fiatalok nyaraltatásában is kivette részét, nyaralási akciót szervezett nekik, vidéki családokhoz kerültek, akik önként vállalták a kicsik ellátást. Azokról sem feledkeztek meg, akik nem voltak ilyen szerencsés helyzetben: megpróbálták őket a hétköznapokból kimozdítani. Az egyesület meghirdette az „ezer gyerek sétál" akcióját, aminek segítségével a pesti szegény gyerekek számára megpróbálták élvezhetővé tenni a nyarat.[25]

A nőszövetség és a gyermekvédelem az egészségügy szempontjából

Azonnali megoldást igényelt a járványveszély elhárításának kérdése is, így amikor még a háború javában zajlott, megkezdődött a holttestek, a romok és a különféle szennyeződések eltakarítása, az utak fertőtlenítése. A szövetség tagjai a tisztiorvosokkal együttműködve házról-házra járva ösztönözték a családokat a pincéből való feljövetelre, a lakások, udvarok, utcák takarítására és fertőtlenítésére. A Vörös Hadsereg és a Nemzeti Segély országos gyűjtések eredményeként tisztító és fertőtlenítőszereket osztott ki. Az MNDSZ működését kiterjesztette 1945 első hónapjaiban, amikor oltási- és tetvetlenítési akciókat kezdeményeztek, a gyerekeket előre meghatározott napon ingyenes és rendszeres mosdatásban részesítették a Széchenyi fürdőben. Utóbbit a Gyermekbarátok Egyesületével együtt vállalta el a szervezet.[26] (Burucs 1991)
Az itteni tevékenységük során kiemelt figyelmet fordítottak az egészségvédelemre, főként az anyák, asszonyok és gyermekek közt. Átmeneti és állandó gyermekambulanciákat állítottak fel, orvosi tanácsadókat létesítettek, gyermekorvosi szakrendelőket és szülőszobákat rendeztek be, több helyen beindították a vándorkelengye-mozgalmat, aminek keretében biztosították a rászoruló édesanyák számára a szükséges felszerelést a szüléshez és a csecsemő ellátásához. Kórházakat építettek újjá, pótolták azok felszerelését, megszervezték az egyedülálló betegek látogatását. Egyik jelentősebb intézkedésük az egészségügyi vándorautó-akciójukhoz – „falvak és tanyák egészségéért" - köthető, amelyet a Népjóléti Minisztériummal közösen 1946 ősze – 1947 szeptembere között számos alkalommal útnak indítottak a legtávolabbi falvakba és tanyákba.[27] (Sipos 2014) Erre hatalmas szüksége volt a lakosságnak, hiszen rengetegen voltak, akik egészségügyi ellátás nélkül éltek évek óta, sőt voltak olyanok is, akiket még soha nem látott szakember. Azonban nem mindenki bízott meg a vándorautóban, amelynek hátterében a különféle „rémhír" terjesztők álltak. Olyan pletykák terjedtek, amelyek arról szóltak, hogy az autók nem is léteznek. Sőt egészen szélsőséges elképzelések is keringtek a lakosság körében

[24] MNL OL M-KS 274. f. 19/3. ő. e. Az MKP Országos Nőtitkárságának levele az Országos Szervezési Osztályhoz, 1947. május 20.
[25] Ezer gyerek a Népligetben. *Asszonyok* 3. évf. (1947) 16. sz.; Megkezdődött az MNDSZ gyermeknyaraltatási akciója. *Szabad Nép* 6. évf. (1948) 143. 7.
[26] MNL OL XXVIII M 20 k 211. ő. e. Járó Dóra: A felszabadulás utáni magyar nőmozgalom három évtizedes szociális, család-, gyermekvédelmi és egészségügyi tevékenysége. Kézirat, é. n.; A Gyermekbarátok a járványok ellen. *Szabad Nép* 3. évf. (1945) 10. sz. 4.
[27] MNL OL XXVIII M 20 k 211. ő. e. Járó Dóra: A felszabadulás utáni magyar nőmozgalom három évtizedes szociális, család-, gyermekvédelmi és egészségügyi tevékenysége. Kézirat, é. n.

mi szerint: „Ha jön, nem lesz benne köszönet, most a nőket szedik össze, azokat viszik majd kényszermunkára a hadifoglyok helyett." (Asszonyok 3. évf. (1947) 3. sz.) Azonban a vándorautónak köszönhetően számos emberi életet megmentettek, így a szóbeszédek szertefoszlottak.[28] Az akció során rengeteg embernek mentették meg a látását – legnagyobbrészt gyerekekét –, akiket a trachoma nevű népbetegség sújtott, mely a szemet támadta meg. Az egyik leggyakoribb egészségügyi problémát a fogak és azoknak főként elszuvasodása jelentette. Valószínűleg emiatt is vállalták el, hogy 1947 januárjától az autók havonta tizennégy telepes községet keresnek fel, ahol ingyenes fogkezelést nyújtanak a rászorulóknak. A fogak romlásának megakadályozására alakult egy bizottság is, melyben a Fogászati Klinika mellett az MNDSZ is helyet foglalt.[29] Másik legnagyobb gondot a rüh jelentette, a gyerekek nagy része elkapta ezt a bőrbetegséget, amit megállítani, csak úgy lehetett, ha mindenki kezelteti magát. Ezenkívül több helyen a rossz lakás és lakó körülmények okoztak egészség károsodást, különböző fertőzéseket, tüdőbajt.[30] Összesen ötven autót küldtek le vidékre, több mint 1100 közösségbe, ahol a budapesti szakorvosok – általában bel-, bőr-, nőtüdőgyógyász, sebész, szemész, néhány autón röntgen szakorvos ment segíteni –, hatósági orvosok, védőnők és MNDSZ asszonyok, nőnevelők látták el az egészségügyi kezelésre szorultakat. Az akció során félmillió fő felett volt a megvizsgált személyek száma, akiknek orvosi ellátása mellett még cukrot, gyógyszert, ruhaneműt, tápszert, szappant, vándorkelengyét vittek.[31] A kivizsgálások mellett előfordult, hogy gyors műtéteket kellett rögtönözniük vagy ha nem tudták ők maguk ellátni a beteget kórházba szállították.[32] Megjegyzendő, hogy az ellátás mellett azonban az akciónak volt egy másfajta célja is, még hozzá a propaganda egy kiváló eszközeként szolgált annak érdekében, hogy az MKP mellett folytasson le agitációt, hogy az augusztus 31-i választáson rájuk voksoljanak. Így nem volt véletlen, hogy Rákosiék teljes mellszélességgel támogatták az akciót. A pártvezér ezzel kapcsolatban röviden így fogalmazott: „A Magyar Kommunista Párt a legteljesebb erővel támogatja[33] ezt a mozgalmat, amely nemcsak egészséget visz a faluba, hanem egészségesebbé teszi a falvak politikai levegőjét is."[34] (Szabad Nép 5. évf. (1947) 182. sz: 1) A vizsgálatok kitűnő lehetőséget biztosítottak arra, hogy

[28] Osváth Zsuzsa: Mit hoztak a vándorautók? *Asszonyok* 3. évf. (1947) 13. sz.; Pongrácz Zsuzsa: Nem könnyű egy vándorautó útja. *Szabad Nép* 5. évf. (1947) 195. sz. 5.

[29] Sásdy Károlyné: ... Mindenki ott hagyja a fogát...?! *Asszonyok* 3. évf. (1947) 3. sz.

[30] Izsáky Margit: A vándorautók nyomában... A magyar vidék minden gondja baja feltárul a falujáró mozgókórházak előtt. *Asszonyok* 3. évf. (1947) 9. sz.

[31] MNL OL M-KS 274. f. 19/3. ő. e. Az MKP KV Nőtitkárságának levele a kommunista elvtársakhoz, 1947. május 22.; MNL OL M-KS 274. f. 19/14. ő. e. Az MNDSZ jelentése az egészségügyi vándorautók első kéthetes útjáról, 1947. május 19.; MNL OL M-KS 274. f. 19/18. ő. e. A Magyar Nők Demokratikus Szövetségének szociálpolitikai, egészségügyi feladata és munkája.; MNL OL XXVIII M 20 k 211. ő. e. Járó Dóra: A felszabadulás utáni magyar nőmozgalom három évtizedes szociális, család-, gyermekvédelmi és egészségügyi tevékenysége. Kézirat, é. n.; A falvak és tanyák egészségéért. Elindult vidékre az MNDSZ első orvos-karavánja. *Szabad Nép* 5. évf. (1947) 85. sz. 3.; Százhetvenezer orvosi vizsgálat. Beszámoló az MNDSZ vándorautóinak útjáról. *Szabad Nép* 5. évf. (1947) 119. sz. 5.

[32] Ismét vannak falujáró autók. *Asszonyok* 3. évf. (1947) 10. sz.

[33] Ezt bizonyítja az is, hogy a vándorautók útjáról és tevékenységéről három (korábban egy) filmhíradó is készült. Ezeknek a riportoknak a készítése az MKP kezében volt, így tudatosan használhatta ezt a propaganda eszközt is. A filmhíradók koalíciós évek alatti készítéséről és helyzetéről lásd: Bene – Sükösd (2020) 75–104.

[34] Elindult az MNDSZ 25 egészségügyi vándorautója. Százhetvenezer orvosi vizsgálat. *Szabad Nép* 5. évf. (1947) 182. 1.

miközben egészségügyi ellátásban részesítették a vidék lakosságát, hangsúlyozásra kerüljön a nőszövetség asszonyai által osztogatott kis brosúrákon, illetve személyes elbeszélgetéseiken keresztül a kommunisták melletti kampányolás. Sőt, mind ezt tovább erősítette, hogy ezeken az autókon elsősorban olyan MNDSZ-tagokat próbáltak meg foglalkoztatni, akik egyben MKP-tagok is voltak, ezzel ellensúlyozva az orvosokat, védőnőket, akik nem voltak részesei a pártnak. A vándorautókon ezenkívül kommunista propagandisták is helyet foglaltak, amivel még jobban hirdetni tudták az MKP eddigi sikereit. Ráadásul a program második útja már az 1947-ben bevezetett hároméves terv keretében valósult, meg, ami szintén az MKP nevéhez köthető.[35] (Sipos 2014)

Az egészségügy feljavítására, megsegítésére és egyben az egyházak lelki-gondozónő hálózatának ellensúlyozására szolgált a fővárosban minden házban, tömbben működő egészségügyi megbízotti rendszer, ahova 1945-től női tagot is választani kellett. Ennek a személynek a teendői közé tartozott az egészségügyi és tisztasági rendelkezések végrehajtása és ellenőrzése. Ezt a funkciót vidéken az utcánkként bevezetett önkéntes népegészségőri hálózat kiépítésének megkezdése jelentette.[36] (Járó 1947, Sipos 2014) Utóbbit a Népjóléti Minisztérium 1947-es rendelete után kezdték el megvalósítani, szemben előbbivel, amit kétéves működése után – 1947 nyarán – ismertek csak el a hivatalos hatóságok. A rendelet értelmében az MNDSZ küldetésül megkapta: „Az önkéntes népegészségügyi szolgálat megszervezésével a Magyar Nők Demokratikus Szövetségét bízom meg. A Szövetség feladata a népegészségőrök toborzása, munkába állítása és társadalmi tevékenységük, valamint a szociális munkára való képzésük irányítása." (Sipos 2014: 359) A jelentkezők a hatósági orvosok vezetése alatt, az MNDSZ szervezeteiben jelentkezhettek az önkéntességre, majd egy tanfolyam elvégzése után munkába állhattak. Feladatköre számos területre kiterjedt, többek között az anya-, család-, csecsemő- és felnőttvédelemre, aminek keretében családlátogatásokat tartott. Emellett folyamatosan odafigyelt a köz- és személyihigiéniára, részt vett az egészségügyi akciókban és felvilágosításokban, egyúttal harcot folytatott a népi babonák és a kuruzslás ellen. Továbbá felvette a harcot a járványokkal, népbetegségekkel és nemi bajokkal[37] szemben. (Magyar Nők Demokratikus Szövetsége 1948a, Az Önkéntes Népegészségőrök munkaköre 1948)

[35] MNL OL M-KS 274. f. 19/14. ő. e. Javaslatok a Szervező Bizottság felé az egészségügyi akcióra, 1947 június; A második egészségügyi akció terve, 1947. július 12.; Az MNDSZ egészségügyi vándorautóinak ünnepélyes indulása, Mafirt Krónika, 82. 1947 augusztus. https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6486 – utolsó letöltés: 2023. július 29.; Az MNDSZ egészségügyi autói vidéken, Mafirt Krónika, 86. 1947 szeptember. https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6514 – utolsó letöltés: 2023. július 29.

[36] MNL OL M-KS 274. f. 19/3. ő. e. A Szervező Bizottság által január 17-én kiküldött bizottság javaslatai a nőmunka terén, 1947. január 31.

[37] Érdekesség, hogy a *Szabad Nép* egyik számában egy rövid említést tesznek arról, hogy a 10–12 éves lányok körében milyen magas a nemi betegek száma. Ebben a cikkben ezt a problémát, csak egy rövidebb felsorolás részeként említik meg, ahol többek között a kiskorú bűnözők számának növekedése mellett kerülnek szóba. Kemény tél és éhség fenyeget: Mentsük meg a gyerekeket! *Szabad Nép* 3. évf. (1945) 197. sz. 2. Annak, hogy ennek az egészségügyi problémának a hátterében a Vörös Hadsereg katonái álltak mélyen hallgattak. Ennek részletesebb ismertetését és a némaság okát lásd többek között: Pető Andrea (2004) 88–95.; Pető Andrea (2018) Az MNDSZ-szel kapcsolatos forrásokban eddig nem találtam nyomot arra vonatkozóan, hogy a nemi betegség nemcsak a felnőtt nők körében, hanem a nagyon fiatal épphogy serdülő lányoknál is tetten érhető volt.

Összességében elmondható, hogy az egészségügyben elvégzett munkájuk során sikerült szoros kapcsolatokra szert tenni a hatóságokkal, együttműködtek a tiszti főorvosokkal, hatósági orvosokkal és védőnőkkel, valamint lépéseket tettek, hogy ezt a fajta összefogást kiterjesszék a zöldkeresztes védőnőkre. (Magyar Nők Demokratikus Szövetsége 1948a) Az MNDSZ állást foglalt és feladatának tekintette a védőnőképzés kiszélesítését, a szakmában dolgozók helyzetének megjavítását.[38] Sőt az egészségügyi vándorautó-akcióból nőtte ki magát a „Város a faluért egészségügyi baráti kör", amelynek tagjai a vándorautón szolgálók közül kerültek ki. A társaság célul tűzte ki a társadalom egészségügyi működésének szakszerű irányítását, a népegészségőrök munkájának támogatását és további országos akciók lefolytatását.[39]

A Nőszövetség és a gyermekvédelem az oktatás nézőpontjából

A gyerekek testi kúrálása mellett az MNDSZ nagyfokú figyelmet fordított a gyerekek szellemi nevelésére is. Így a szervezet fókuszába már fennállásának kezdetétől az oktatás helyreállításában betöltött szerepvállalása is kulcsfontosságúnak számított. 1944 ősze és 1945 ősze között elsősorban az iskolák fizikai helyreállításában vettek részt, illetve kezdeményezték az olcsó vagy esetenként ingyenes tankönyvek bevezetését. (Bassa 1982) 1946 nyarán meghirdette több hónapos iskolaakcióját, melynek legfontosabb célja első körben a sérült épületek és berendezések rendbehozása, illetve az új típusú demokratikus tankönyvek kiadásához szükséges papír megszerzése érdekében gyűjtés rendezése. Ezt követően pedig a szociális segítségnyújtás részeként az ebből befolyt összegből megvásárolt tízezer tankönyv szétosztása. Következő pontként az oktatás tartalmának demokratizálása és az MNDSZ pedagógusokkal és szülőkkel való kapcsolatának kiépítése és a szülői munkaközösségek kialakítása szerepelt. Ezen céljait mind sikerült elérnie, ugyanis az ekkoriban kifejtett munkájának köszönhette a későbbiekben a tanárokkal való jó kapcsolatát, illetve ebben az időszakban rakta le az alapjait a nemsokára megalakult szülői munkaközösségeknek (szmk), amelyeken keresztül állandóan képes volt befolyásolni az iskolák tanítás szellemét.[40] (Sipos 2014) Az akcióba a hétköznapi emberek, a különféle intézmények és a társadalmi szervezetek mellett a nagyobb iparágak is bekapcsolódtak. Például a vegyipar festéket, a bőripartól a tornaszerek bőrrészeinek javítását, az üvegipar önkéltéges áron vállalta az épületek üvegezését.[41] Az akció keretében többek között helyreállították a mennyezeteket és az ablakokat, megjavították a tetőket és a zárakat, falazási és meszelési munkákat végeztek. A gyűjtések részeként többféle rendezvényt tartottak, mint például hangversennyel egybekötött uzsonnákat, előadásokat, matinékat, színdarabokat adtak, szüreti mulatságokat és táncestéket

[38] Védőnők védelmében. *Asszonyok* 3. évf. (1947) 5. sz.
[39] MNL OL M-KS 274. f. 19/18. ő. e. A Magyar Nők Demokratikus Szövetségének szociálpolitikai, egészségügyi feladata és munkája.
[40] MNL OL M-KS 274. f. 19/3. ő. e. Jelentés az MKP Főtitkárságának az iskolaakció megindításáról, 1946. augusztus 7.
[41] MNL OL M-KS 274. f. 19/14. ő. e. Jelentés az „iskolaakció" újjáépítési munkájának szervezéséről, 1946. október 7.

szerveztek. Emellett érkeztek természetbeni adományok, munkaóra felajánlások is.[42] Az MNDSZ végül összesen kétszázötvenezer forint értékű anyagot és tízezer kötetnyi tankönyvet juttatott az iskolák részére.[43]

Miután hivatalosan az MNDSZ egyedüli nőszervezetként jelent meg a magyar politikai közéletben, a korábbiakkal ellentétben nyíltan színt vallott az egyházi iskolák államosítása mellett, amely már egyértelmű állásfoglalás volt a kommunisták oldalán. Az MNDSZ feladata volt, hogy az asszonyokat, édesanyákat meggyőzzék az államosítás szükségszerűségéről. Emiatt már a javaslat elkészültekor felvilágosító munkát végezték a nők körében, ahol megismertették annak fontosságát és jelentőségét. A nőszervezet eltérő érveket hozott fel azokon az eseményeken – megyei konferenciák, gyűlések –, amelyeket azért rendeztek meg, hogy megmagyarázzák és meggyőzzék az embereket miért is szükséges az egyházi iskolákat az állam kezébe adni. Nemcsak tömeges úton érték el az embereket, az egyéni meggyőzést éppúgy alkalmazták. A személyre szóló agitációban az MNDSZ-tagok mellett, falujárók is dolgoztak, sőt bevetésre kerültek a népegészségőrük és házgondozónők.[44]

Az egyházi iskolák államosítására végül 1948. június 16-án került sor. (Romsics 2010) Ezt követően még ezen a nyáron az MDP javaslatára, Ortutay Gyula kultuszminiszter vezetésével, több társadalmi szervezettel – köztük az MNDSZ-szel – együtt útjára bocsátották a *„dolgozók az iskoláért”* mozgalmat. Az akció célja a korábbi egyházi iskolák megsegítése volt a legkülönbözőbb formákban. Az MNDSZ asszonyok többek között részt vettek az iskolák felé vezető utak javításában, az épületek meszelésében, takarításában, a környék fásításában, sőt egyes helyeken a fürdőmedencék készítésében. A mozgalom sikeréért nyáron többféle eseményt rendeztek, például kulturdélutánokat, tánccal egybekötött gyümölcs- és fagylaltdélutánokat, amelyeknek a bevételét az akció javára fordították. (Magyar Nők Demokratikus Szövetsége 1948b)

Összegzés

Jól látható, hogy az MNDSZ gyermekvédelmi tevékenysége elsősorban az egészségügy, oktatás és szociálpolitika területére koncentrálódott. A sikeres munka érdekében alárendelte ennek saját folyóiratát is az Asszonyokat, nem beszélve arról a sok brosúráról, amelyben működését ismertette, népszerűsítette. Nemcsak a sajtót használta fel önmaga reklámozására és tevékenységének bemutatására, hanem a kor egyéb népszerű propaganda eszközeit például a filmhíradókat, a rádiót. Az bizonyos, hogy elhanyagolhatatlan szerepük volt a gyermekek megsegítésében, de arról sem szabad megfeledkezni, hogy ezt sokszor nemcsak egyedül tették, hanem egyéb társadalmi és tömegszervezettekkel karöltve munkálkodtak. Még fontosabb, pedig, hogy a háttérben az MKP is eltérő formákban és mértékben támogatta és irányította őket. Mindenesetre részben az itteni erőkifejtésének is köszönheti, hogy a társadalom és a hivatalos hatóságok is egy idő után támaszkodtak rá. Egyúttal fokozatosan egyre fontosabbá vált létezése

[42] MNL OL M-KS 274. f. 19/14. ő. e. Jelentés az MNDSZ iskolaakciójáról, az újjáépítésben elért szeptember 19-től végzett munkáról, 1946. október 2.; Nincs üveg az iskolák számára. *Szabad Nép* 4. évf. (1946) 247. sz. 4.

[43] Az MNDSZ iskolaakciójának záróünnepélye. *Szabad Nép* 4. évf. (1946) 252. 6.

[44] MNL OL M-KS 274. f. 19/3. ő. e. Az MNDSZ feladatai az iskolák államosításáért folyó harcban.

és fenntartása is. Ugyanakkor arról sem szabad megfeledkezni, hogy az itt betöltött hasznos szerepvállalását számos esetben átszőtte a politika. Végül 1948 áprilisa egyfajta törést hozott el a szövetség életében, hamarosan előtérbe került az MDP érdekeinek kiszolgálása, ezzel háttérbe szorítva ezt a típusú munkavállalást.

Irodalom

Bassa Endre (1982) *Mit kell tudni a nőmozgalmakról?* Budapest, Magyar Nők Országos Tanácsa. Kossuth Könyvkiadó.

Bene Márton – Sükösd Miklós (2020): „A többiek is próbáltak híradót csinálni, de nem tudtak". Filmhíradók a koalíciós korszak médiamezőjében Magyarországon, 1945–1948. Politikatudományi Szemle. 29. évf. 3. sz. pp. 75–104.

Burucs Kornélia (1991): MNDSZ. Magyar Nők Demokratikus Szövetsége. *História*, 13. évf. 4. sz. pp. 24.

Géra Eleonóra (szerk. 2020) *Budai úrinők romlakásban. Levelek a Fény utcából 1944–1947.* Budapest, BFL. ELTE BTK.

Hantos János (1981): *A Magyar Vöröskereszt 100 éve. Emberiesség háborúban és békében.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Ignácz Károly (2015): A katasztrófa és újrakezdés időszaka – Budapest 1945-ben. *Levéltári Közlemények.* 86. évf. pp. 33–52.

Járó Dóra [1947]: *A MNDSZ szociálpolitikai és egészségügyi feladatai.* A Magyar Nők Demokratikus Szövetsége vezetőképző tanfolyamának anyagából. [Budapest], [Szikra Kiadó]. Magyar Nők Demokratikus Szövetsége (1945): *A Magyar Nők Demokratikus Szövetsége az asszonyokhoz.* Budapest, Szikra Kiadó.

Kocsis Piroska (2015): „Esőben, sárban való gyalogjárás cipőjüket elkoptatta...". Száz éves a magyar védőnői szolgálat. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/esoben_sarban_valo_gyalogjaras_cipojuket_elkoptatta utolsó letöltés: 2023. július 29.

Orosz Júlia (2014): A Magyar Nők Demokratikus Szövetségének szerepe Magyarország újjáépítésében a második világháború után (1945–1946). *Debreceni Szemle.* 22. évf. 4. sz. pp. 302–310.

Orosz Szilárd (1985): Adalékok a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége Szabolcs és Szatmár megyei szervezeteinek megalakulásához és tevékenységéhez (1944–1948). In: Dr. Gyarmathy

Zsigmond (szerk.): *Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás.* Nyíregyháza, Nyírségi nyomda, pp. 437–471.

Pető Andrea (1998): *Nőhistóriák: A politizáló magyar nők történetéből (1945–1951).* Budapest, Seneca Könyvkiadó Kft.

Pető Andrea (2000): A nők politikai képviselete a fordulat évében. In: Feitl István – Izsák Lajos – Székely Gábor (szerk.): *Fordulat a világban és Magyarországon 1947–1949.* Budapest, Napvilág Kiadó, pp. 318–333.

Pető Andrea (2004): Átvonuló hadsereg, maradandó trauma: az 1945-ös budapesti nemi erőszak esetek emlékezete. In: Valuch Tibor – Andorka Rudolf et al. (szerk.): *Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig.* Budapest, Argumentum, Osiris Kiadó, pp. 88–95.

Pető Andrea (2018): Elmondani az elmondhatatlant. A nemi erőszak története Magyarországon a II. világháború alatt. Budapest, Jaffa Kiadó.

Romsics Ignác (2010): Magyarország története a XX. században. Budapest, Osiris Kiadó.
Schriffert Zsuzsa (2008): A gyermek – és fiatalkorúakkal kapcsolatos büntetőpolitika és a gyermekvédelem alakulása hazánkban az I. világháborútól az 1950-es évekig. Themis, 2008 december. pp. 4–21.
https://epa.oszk.hu/02300/02363/00010/pdf/EPA02363_themis_2008_12.pdf utolsó letöltés: 2023. július 30.

Sipos Levente (1996): A magyar nőmozgalom történetéről (1944–1956). In: Izsák Lajos – Stemler Gyula (szerk.): *Vissza a történelemhez… Emlékkönyv Balogh Sándor 70. születésnapjára.* Budapest, Napvilág Kiadó, pp. 321–330.

Sipos Levente (szerk. 2014): *Dokumentumok a magyar nőmozgalom történetéből 1944–1948.* Tatabánya, Alfadat-Press Nyomdaipari Kft.

Tarnai Eszter (2023): Közellátási válsághelyzet Budapest ostroma után – A Nemzeti Segély és a főváros élelmezési akciói. Kézirat.

Virányi Péter (szerk. 2022): *Nők a hátországban. Női sorsok és szerepek a második világháború alatt.* Budapest, Kronosz Könyvkiadó Kft.

Zámbó Géza (2003): Gyámság, gyermekvédelem, az intézeti gyámság problematikája. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tudományos bizottsága.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

MNL OL M-KS 274. f. 19/1. ő. e. A nőmozgalom szervezésével foglalkozó testületek, szervezetek iratai, 1945.
MNL OL M-KS 274. f. 19/3. ő. e. A nőmozgalom szervezésével foglalkozó testületek, szervezetek iratai, 1947–1948.
MNL OL M-KS 274. f. 19/7. ő. e. A Magyar Nők Demokratikus Szövetsége Országos Központja üléseinek jegyzőkönyvei, 1945–1947.
MNL OL M-KS 274. f. 19/14. ő. e. A Magyar Nők Demokratikus Szövetsége szociális tevékenységére vonatkozó iratok, 1945–1948.
MNL OL M-KS 274. f. 19/18. ő. e. Összefoglalók a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége munkájáról, 1945–1948.
MNL OL XXVIII M 20 k 211. ő. e Járó Dóra: A felszabadulás utáni magyar nőmozgalom három évtizedes szociális, család-, gyermekvédelmi és egészségügyi tevékenysége. Kézirat, é. n.

INTERNETES FORRÁSOK

Ezer év törvényei: 1946. évi XXIX. törvénycikk a házasságon kívül született gyermek jogállásáról. https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94600029.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42 utolsó letöltés: 2023. július 29.
Az MNDSZ Mikulás napi ünnepsége, Mafirt Krónika, 46. 1946 december. https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6284 – utolsó letöltés: 2023. július 29.
Az MNDSZ egészségügyi vándorautóinak ünnepélyes indulása, Mafirt Krónika, 82. 1947 augusztus. https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6486 – utolsó letöltés: 2023. július 29.
Az MNDSZ egészségügyi autói vidéken, Mafirt Krónika, 86. 1947 szeptember. https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6514 – utolsó letöltés: 2023. július 29.
Nemzeti Jogszabálytár: 1952. évi IV. törvény a házasságról, családról és gyámságról. https://njt.hu/jogszabaly/1952-4-00-00 utolsó letöltés: 2022. július 29.

EGYÉB FORRÁSOK:

Magyar Nők Demokratikus Szövetsége [1947]: *Az MNDSZ munkája és célkitűzései.* Tanulj velünk könyvtár. Budapest, MNDSZ. Universum Nyomda.
Magyar Nők Demokratikus Szövetsége [1948a]: *Az MNDSZ szociálpolitikai, egészségügyi feladata és munkája.* Tanulj velünk könyvtár. Budapest, Universum Nyomda.
Magyar Nők Demokratikus Szövetsége (1948b): „Dolgozók az iskoláért” kulturanyag. Budapest, MNDSZ.
[Magyar Nők Demokratikus Szövetsége] [1949]: Békés, boldog jövőnkért! Ismertető az MNDSZ végzett munkájáról és célkitűzéseiről. Budapest, MNDSZ. Globus Nyomda.
[Magyar Nők Demokratikus Szövetsége Országos Találkozó 1]. [1946]: *Üzenet a magyar Nőkhöz. A Magyar Nők Demokratikus Szövetségének 1946. április hó 6–8-i I. országos találkozójáról.* [Budapest], [Igazság Nyomda].
Szerzője ismeretlen [1948]: *Az Önkéntes Népegészségőrök munkaköre.* Tanulj velünk könyvtár! Budapest, MNDSZ. Universum Nyomda.

Sajtó

Asszonyok (1945–1948)
Szabad Nép (1945–1948)

Virányi Péter:

A propaganda ereje a gyermekek világban, avagy gyerekek a propaganda hálójában

A propagandisták a II. világháborút a jó és a rossz, a demokrácia és a fasizmus harcává tették. A fiatalkorúakat is arra kérték, hogy vegyenek részt a háborús erőfeszítésekben. Propaganda plakátok, gyerekkönyvek és iskolai feladatok segítségével jutottak el a propagandisták a gyerekekhez, és vonták be őket a nemzeti háborús erőfeszítésekbe. A propagandaipar arra használta a szülőket, hogy elismételjék üzeneteit a gyerekeknek. A propagandisták felismerték a szülők fontos szerepét, és ezt használták fel a fiatalok háborúba való bevonására. Propaganda vibrált a filmvásznon, szólt a rádióban, virított a játékboltok polcain. Az iskolák megtanították diákjaiknak, hogy a jó állampolgárok mindent megtesznek a háborús erőfeszítésekért. A szülők olyan könyveket olvastak, amelyekben azt mondták fiaiknak, hogy vegyenek háborús kötvényeket és gyűlöljék az ellenséget. A gyerekek mindezeket magukba szívták, de nem voltak tudatában a hatásának. Emlékeik és háborús tetteik megmutatják a propaganda üzeneteinek erejét és életükre gyakorolt hatását. Valamennyien a propaganda áldozatai voltak. Tanulmányom a gyerekek irányába kifejtett háborús propaganda módszereiről szól.

*

A 20. század egyik politikai gondolkodója, a Hitler mellett elkötelezett, Carl Schmitt 1937-es, Totális ellenség, totális háború, totális állam című tanulmányában a következőket állította: Egyrészt azt, hogy az első világháború sajátossága, hogy totális volt, pontosabban a totalitás korábban nem tapasztalt mértéke jellemezte. Ekkor nem lehetett világosan elválasztani egymástól a háborúban részt vevő katonákat a részt nem vevő polgároktól, és nem lehetett világosan elválasztani egymástól a hadviselő államokat a nem hadviselőktől, mert a háború híre igen hamar körbejárta az egész világot. Ráadásul a háborús akarat a világháború folyamán egyre csak „fokozódott”.

Másrészt azt állította, hogy a világháború totális jellegének egyik fontos jellemzője, „tünete” a propaganda volt, amely elérte és behálózta az egész világot. Másként szólva: a világháború propagandaháború is volt, és ez a „szellemi harc ugyanolyan brutális [volt], mint az emberek csatája”. Schmitt szerint ezt a propagandát a totalitáson (azaz a világméretűvé váláson és az egész társadalom elérésén) kívül az jellemezte, hogy a szembenálló felek összecsapását a civilizációk harcának mutatták. Erre a felfokozott hangulatra és erre a nem túl finomkodó propagandára szerinte azért volt szükség, mert a háborút megelőzően nem létezett az a fajta ellenségeskedés a hadviselő népek között, amely szükséges lett volna (volt) (Schmitt 2002). Bár Carl Schmitt ezeket a gondolatokat az I. világháborúval kapcsolatosan fogalmazta meg, nem volt ez másképpen a II. világháborúban sem.

A háborút, akárcsak a kormány bármely más termékét, el kell adni a lakosságnak. Edward Bernays, a modern propaganda atyja és az amerikai első világháborús propagandakampány szervezője „engineering of consensus" -nak, a konszenzusteremtés technikájának nevezte a propagandát, s ha valamihez, hát a háborúhoz igazán szükség van konszenzusra.(Bernays, 1923) Hitler a Mein Kampf-ban a silány német propagandában látta az első világháború elvesztésének egyik fő okát, amit David Welch azzal egészít ki a Germany, Propaganda and Total War, 1914–18-ban című könyvében, hogy nem annyira a propaganda minőségével, mint inkább a súlyával volt a baj, azzal, hogy a császár és a hadvezetés nem tulajdonított nagy jelentőséget a közvélemény nyomásának s ebből következően befolyásolásának. (Welch 2000)

A háborús propaganda lényegét Harold Lasswell fogalmazta meg 1927-ben a Propaganda Technique in the World War című munkájában „A háborús propaganda fő céljait az ellenség iránti gyűlölet felkeltése, a szövetséges országok rokonszenvének megőrzése, a semlegesek barátságának elnyerése, valamint az ellenség demoralizálása jelentette." (Lasswell 1927)

A propaganda hatása, eredményessége két alappilléren nyugszik: a tervezésén és a kivitelezésen. Sokan sokféleképpen mérték a propaganda hatását, de konkrét összefüggéseket nem tudtak kimutatni. A propaganda alapvetően két formában ölt testet. Az egyik a választások alkalmával, amikor a cél a legtöbb szavazat elérése. A választók személyes (face to face) megnyerése egy jövőképnek. A jelölt személyek testesítik meg a mögöttük álló pártok erejét, felkészültségét, kompetenciáját. Itt a propaganda eredményesség a választások eredményével többé-kevésbé mérhető

A másik forma a „politika magyarázás". Itt a face to face viszonyok mellett, inkább a média és az indoktrináció játszik kiemelkedő szerepet. Ennek a formának a hatékonyság mérése már sokkal nehezebb. Azonban mélyebb hatása is lehet, hiszen folyamatos, nem korlátozódik egyetlen eseményre, akcióra. A náci Németországban az idős korosztály emlékiratai világosan beszélnek arról, hogy már 5 és 6 éves korukban a nacionalista ideológiában és a faji gyűlöletben indoktrinálták őket. Alfons Heck, aki a háború vége előtt magas pozícióba került a Hitlerjugendben, írja, hogy „az öt- és hatévesek nem tudtak semmit a Weimari Köztársaság szabadságáról…". (Heck (1985) Az NSDAP felismerte, hogy ezek gyerekeket fogják irányítani a jövőt. Naponta úgy megkapták a nacionalista oktatásukat, mint a reggelijüket. Például a nácik antiszemita propagandája Hitler uralma alatt beszivárgott az összes tantárgyba, emellett a tanórán kívüli iskolai elfoglaltságokon is megjelent. Előfordult, hogy a náci tanítók feladatként adták fel a diákoknak, hogy templomi feljegyzésekben kutassanak kikeresztelkedett zsidók nevei után. Az iskolások "kutatásainak" eredményeit később felhasználták a deportálandó zsidók jegyzékeinek összeállításakor.

A II. világháború idején az érintett országok a nők és a gyermekek támogatását is igyekeztek megnyerni a háborúnak. A háborús célok eléréséhez a különböző hadszíntereken harcoló erők mellett a hátország vagy a hazai front is hozzájárult. A gyerekek semmi esetre sem mentesültek e mozgósítás alól, és a háborús propaganda célpontjaivá váltak.

A fiatalabb generáció intenzív „beszivárgásának" sokféle oka lehetett. Egyrészt a hatóságok aktívan meg akarták nyerni a gyerekeket és a fiatalokat a háborús erőfeszítések közvetlen támogatásában, és munkaerőként használni őket. Másrészt a gyerekeket propaganda terjesztésére használták fel. A hatóságok a gyerekek szüleik felett gyakorolt befolyással is

számoltak, Valamennyi hadviselő állam a gyermekeket és a tinédzsereket az intenzív propaganda célpontjává tette, azzal a céllal, hogy integrálja őket a konfliktusba. A mozgósítás fő eszközei a szülők, az iskolák és a klubok, a média, valamint a könyvek, dalok, játékok és szervezetek voltak. Ennek az ideologizálásnak az volt a célja, hogy közvetítse az „igazságos háború" fogalmát, lelkesedést keltsen a gyerekekben, és toborozza őket a háborús erőfeszítéseket támogató tevékenységekre.

A kötelesség, a fegyelem és az engedelmesség központi szerepet játszott a tanárok, szülők és más tekintélyek által továbbított üzenetekben. A gyerekek ezeket a különböző hazafias kezdeményezésekért való munkával próbálták demonstrálni. A propagandacélokra kihasznált egyéb körülmények között szerepelt az általános nélkülözés és a hiány, amelyet inkább az ellenséges államok okoztak, mint a nemzetgazdasági tervezés hibái. Gyakran szándékosan gerjesztettek félelmet a rombolás, az „élelmiszer- és árublokád" borzasztó kilátásaira hivatkozva.
A gyerekektől elvárták, hogy járuljanak hozzá a „háború sikeréhez". A győzelmet vagy a vereséget úgy ábrázolták, mintha éppúgy függött a hátországtól, mint a fronton harcoló katonáktól. Legyen szó hazaszeretetről, jó magaviseletről, a katonákért való imádkozásról vagy tényleges háborúról.
A gyerekektől elvárták, hogy normákat, értékeket és politikailag elfogult információkat közvetítsenek a szülők és a családok felé. A propaganda segített bevonni őket a háborúba. Katonai eszméket és tevékenységeket hirdettek, abban a reményben, hogy ezek kézzelfoghatóan segíthetik a háborús erőfeszítéseket. Ezzel a háborús témákat, nap mint nap a gyerekek elé vitték, ami nem más, mint a gyermekkor militarizálása.

A világháború, amint azt az amerikai propaganda a gyerekeknek elmondja, szükséges és igazságos volt. Nem volt félnivaló, nem elítélendő; napi kötelesség volt, elkerülhetetlen, mint az eső. A hős katonák, gyakorlati szükségletein túlmutató hazafias célokért küzdöttek. Ezek a célok a gyerekeket érintették, hiszen ők jelentik a jövőt. A katonák sokat, és néha mindent feláldoztak ezért a jövőért, de akiknek sokat adtak, attól sokat követeltek.
A felnőttek nem sokkal a háború kitörése után kezdtek eltűnni a gyerekek életéből. Az idősebb testvérek, nagybácsik és apák bevonultak a katonának. A férfi tanárok lassan elhagyták az osztálytermet, hogy a fegyveres erőknél szolgáljanak. A civil ruhás férfiak egyenruhás hősök lettek – és néha mártírokká váltak.
Amíg az apák katonai szolgálatban voltak, fehér- vagy kékgalléros munkakörben az anyák léptek a helyükre. A gyerektől várták, hogy a főzéstől a takarításig segítsenek a ház körül. A nagyobb gyerekeknek pedig kisebb testvéreikről kellett gondoskodniuk. Az újságokban olyan hirdetések jelentek meg, amelyek „általános házimunkához" vagy „gyerekekkel való segítségnyújtáshoz" kértek segítséget. Hamarosan 10-12 éves lányokat is alkalmaztak ezekben a pozíciókban.

Gyerekek a háborúkban[1]

Nagyon nem új jelenségről van szó. Csak néhány példa a gyerekek háborús felhasználásáról.

[1] Mihály Ildikó: Gyermekáldozatok a politika és a háborúk világában (2004) című tanulmánya alapján.

1212-ben húsz-harmincezernyi francia és német gyermekből álló keresztes hadsereget indítottak a Szentföldre, hogy felszabadítsa Jeruzsálemet a muzulmán uralom alól. Az egyház vezetői ugyanis – az előző keresztes háborúk sikertelenségei után – az „ártatlanoktól" várták annak visszafoglalását. A Marseille-ből és Olaszországból kihajózott csapatok tagjai azonban nem érték el a harcok színhelyét sem; többségük már útközben rettenetes körülmények között elpusztult. (Mihály 2004)

1655-ben a svéd hadsereg livóniai ezredében 302 tizennyolc év alatti gyermekkatona harcolt. Magyarország török megszállása idejéből is fennmaradt néhány ellenálló gyermek legendája, mint ahogy a kis Gavroche regénybeli figurája sem csupán az író fantáziájának szülötte volt: sok hasonló korú társa küzdött a felkelőkkel együtt Párizs utcáin a nagy francia forradalom idejében. Nagy Frigyes katonái közt is százával voltak gyermekek, mint ahogy az 1848-as szabadságküzdelmek hősei sorában is külön őrzi az emlékezet a katonák harci kedvét rendületlenül ébren tartó kisdobosok alakját. (Mihály 2004)

A 20. században azonban minden képzeletet felülmúlt a gyermekek háborús szerepvállalásának mértéke! Ha a két világháború adatait nem is vesszük számba – így például azokat a 14 év fölötti fiúkat és lányokat sem, akiket Hitler besorozott a reguláris német hadseregbe (Nekik állít emléket az író lánya, Erika Mann Tízmillió náci gyermek című könyvében.)], azokat a magyar leventéket sem, akiket a háború utolsó szakaszában, fiatal koruk ellenére, ugyancsak behívtak, vagy akik Szerbia, Montenegró, Románia, Bulgária és Görögország nemzeti öntudatra ébredésekor a felnőttekkel együtt a függetlenségért maguk is fegyvert ragadtak –, gondoljunk legalább arra: a második világháború befejezése óta, 1945 és 1992 között a világban 149 nagyobb háború volt, összesen 23 millió gyermekáldozattal. (Mihály 2004)
Sajnos, azonban nem csak a háború követelt gyermekáldozatokat; a politika egyéb eszközöket is megragadott – főleg a felnőttek elrettentéséül – gyermekek kínzására. A Szovjetunióban, a sztálini terror idején sem volt ritka a gyermekek bebörtönzése, sőt kivégzése sem. „Az elmúlt hónapban a balacsevói börtön hetvennyolc elítéltet visszaküldött Elanba, és közülük negyvennyolcan tízévesnél fiatalabbak voltak… egy egész éjszakán át tartó kihallgatás után egy tízéves gyerek beismerte, hogy hétéves korától kezdve tagja volt egy fasiszta szervezetnek…; egy tizenkét éves fiú, akit megerőszakolt a kihallgatója, tiltakozott az ügyeletes tisztnél, mire agyonlőtték." (Amis 2004)
Vajon miért vonják be a felnőttek időről időre – akár a hatalom, akár valamilyen eszmény nevében – a gyermekeket a legszörnyűbb harci cselekményekbe is? Valószínűleg igaza van annak az orvosnak, aki e kérdésre adandó válaszaként úgy gondolja: a háborús veszélyek vállalásához eleve „a felnőtteknek olyan gyerekké kell válniuk, aki vakon engedelmeskedik az őrmesternek vagy a hadnagynak". Ugyanitt olvasható ezzel kapcsolatban egy pszichológus magyarázata is, aki szerint: „Mivel a gyerekek sem a háború valóságával, sem a veszély valóságosságával nincsenek tisztában, kihasználják tapasztalatlanságukat…" (Louyot 2002) Az elmondottak alapján egyértelmű: a gyermekek sokkal könnyebben manipulálhatók, mint a felnőttek, s ezt alaposan ki is használják parancsnokaik. Ezt példázza a neveléstörténet néhány jellemző megállapítása is például a spártai és a lovagi nevelési eszményekről. Az előbbi kort ugyanis mindmáig a nevelési intézményekben alkalmazott egyoldalú katonai dresszúra

időszakaként emlegetjük[2] Arisztotelész is úgy magyarázta, hogy ezekben az iskolákban azért teszik szinte állatiassá a gyermekeket, „mert szerintük ez a legbiztosabb út a vitézséghez”.[3] Ugyanez az elvárás, azaz a testi erő, a harcedzettség, a fejlett fizikum eszménye valósult meg – sok-sok évszázaddal később – a férfiak lovagkori nevelése során is, amikor a fiatal fiúkból olyan bátor és hős férfiakat akartak nevelni, akik készek voltak – habozás nélkül – adott helyzetben akár az életüket is feláldozni…(Pukánszky – Németh 1997)

A harci tudományok már igen korán kialakítottak a hadseregekben olyan „szerepköröket” is – a fegyverhordozókét, a küldöncökét, a hírszerzőkét stb. –, melyekben a gyermekek a felnőtteknél sok szempontból jobban hasznosíthatók. (Grace 2006) De alkalmaztak gyermekeket a harctéren dolgozó szakácsok segítőjeként is.
A fegyveres küzdelmekbe közvetlenül bevont gyermekek nemcsak állandó életveszélyben, hanem személyiségfejlődésükre sok egyéb miatt is rendkívüli módon ártalmas körülmények között élnek. Kezdeti lelkesedésük – ha volt is ilyen egyáltalán – csak addig a traumatikus „élményükig” tart, amíg környezetükben valaki meg nem sebesül vagy szemük láttára meg nem hal. Attól kezdve ugyanis mindenki másnál jobban rettegnek, s ezen a bénító, a harci teljesítményt kifejezetten veszélyeztető érzésen legfeljebb úgy tudnak úrrá lenni, hogy maguk is hasonló félelmet keltenek – másokban. Ezért törekszenek katonai parancsnokaik arra, hogy – amint a spártai nevelés során is tették a gyermekekkel – a lehető legjobban elvadítsák őket a családjuktól, a kortársaiktól is. (Stohl 2002) Emiatt „A katonaságnál mozgósított gyermeknek (…) súlyos identitászavarai és antiszociális reakciói lesznek, deviánssá válik. Így pedig még inkább gyengülnek, majd teljesen megszakadnak a gyermekkatonákat a családjukhoz, eredeti szociális környezetükhöz fűződő kötelékek; ennek következtében akkor sincs már hova menniük, ha netán élve sikerül kikerülniük a harcokból. Ha túlélik, a háborúk, a harcok után számukra még nehezebb feladat következik: újból meg kell tanulniuk élni.” (Louyot 2002),

Propaganda formáinak hatása a gyerekekre

A gyermekkép erős propagandaeszköz lesz a világháború idején. A gyerekekről a háború áldozataiként (plakátokon) vagy egy valódi háború szereplőiként (fiatal katonák) vagy egy képzeletbeli háború (a fiataloknak szóló kiadványokban) szereplő képe, néha a végletekig is hatással lesz a gyerekek képzeletére. nyilvánosságot, akár felnőttként, akár gyerekként élték át a háborút.
A propaganda hatása a gyerekekre jelentős és kritikus szerepet játszhat az érzelmek, gondolkodás és viselkedés formálásában. A felnőttekhez képest könnyebben befolyásolhatóak és sebezhetőbbek lehetnek a manipulatív üzenetekkel és képekkel szemben. A propaganda különböző formái kihatnak a gyerekek életére a következő módon:

[2] Pl. Az európai ókor neveléstörténete. Debrecen, 2003. Prohászka Lajos egyetemi előadásaiból I. Szerkesztette Orosz Gábor.)

[3] Az 5. századi Athénban is ragaszkodtak ahhoz, hogy minden fiatal fiú legalább egy esztendőt katonáskodással töltsön, de ott a kötelező határszolgálattal megvárták a 18. év betöltését.) (James Bowen: A History of Western Education. Volume I. The Ancient World. Methusen&Co. Ltd. London, 1972.)

1. **Gondolkodásmód formálása**: A propaganda képes olyan értékeket, ideológiákat és előítéleteket átadni a gyerekeknek, amelyek befolyásolhatják a világképüket és a gondolkodásmódjukat. Ez lehet pozitív, például hazafias érzelmek erősítése, vagy negatív, amikor gyűlöletet és előítéleteket kelt más népcsoportok vagy kultúrák ellen.
2. **Érzelmek befolyásolása**: A propaganda célja gyakran az érzelmek manipulálása, hogy megszerezze a gyerekek támogatását, hűségét vagy éppen félelmüket keltsék az ellenségként ábrázolt csoportokkal szemben. Például hazafias érzelmek erősítése, vagy az ellenség dehumanizálása révén növelik a gyűlöletet és az ellenszenvet. A háborús propaganda többek között azzal veszi rá a lakosságot, ezen belül a gyerekeket a háború terheinek vállalására, hogy bagatellizálja, illetve önkéntes „munkának", természetes hazafias cselekedetnek, a haza védelmének tünteti fel a vérontást.
3. **Hősök kultusza**: A propaganda igyekszik hősi példákat állítani a gyerekek elé, ami hatással lehet az értékrendjükre és viselkedésükre. A propaganda által kreált hősökkel való azonosulás arra ösztönözheti őket, hogy kövessék a hősies példákat.
4. **Befolyásolás az iskolában és média révén**: A propaganda a gyerekek életének különböző területein jelen lehet, beleértve az iskolát, a televíziót, rádiót és internetet. Az iskolai tananyagok, propagandisztikus irodalom, televíziós műsorok, filmek és online tartalmak mind hatással lehetnek a gyerekek gondolkodására és érzéseire. A közvélemény különösen a gyerekekről és a fiatalkorúakról tartja úgy, hogy ki vannak szolgáltatva a médiának, mert úgy gondolja, az ő személyiségük még nem elég érett ahhoz, hogy megvédje őket a média „káros" hatásaitól. A fiatalok éppen a kellő élettapasztalat hiányában automatikusan elfogadják a látottakat, így lényegében észrevétlenül válik számukra elfogadottá, elismertté, követendő mintává. (Bajomi Lázár Manipulál-e a média)
5. **Katonai környezetben való részvétel**: A propaganda néha arra ösztönzi a gyerekeket, hogy vegyenek részt katonai tevékenységekben, például ifjúsági szervezetekben vagy hadseregben, aminek hosszú távú hatása lehet az életükre és pszichéjükre.
6. **Ellenségkép kialakítása**: A propaganda sokszor igyekszik a gyerekekben megteremteni az ellenségképet, ami befolyásolhatja a társadalmi kapcsolataikat és azonosulásukat más emberekkel vagy csoportokkal.

II. világháború egyik meghatározó jellemzője volt a kiterjedt és intenzív propaganda, amelyet mind a tengelyhatalmak (Németország, Olaszország, Japán) mind a szövetséges hatalmak (Szovjetunió, Egyesült Államok, Egyesült Királyság stb.) alkalmaztak. A propaganda stratégiai célja az volt, hogy befolyásolja a lakosságot, növelje a nemzeti egységet, ösztönözze a katonai erőfeszítéseket és gyűlöletet keltsen az ellenséges országok iránt.
Propaganda vibrált a filmvásznon, és dúdolt a rádióban. Az iskolák átvették ennek értékeit, és megtanították diákjaiknak, hogy a jó állampolgárok mindent megtesznek a háborús erőfeszítésekért. A szülők olyan könyveket olvastak, amelyekben azt mondták fiaiknak, hogy vegyenek háborús kötvényeket és gyűlöljék az ellenséget. A gyerekek magukba szívták, de nem voltak tudatában a hatásának. Minden gyerek, aki átment ezen az időszakon, a személyiségének részévé vált „a kemény munka, a házimunka és az, hogy az ország részének érzi magát. A háború behatolt a fiatalok életébe. Az ellenséges bombázók támadásaira (amelyek soha nem jöttek) való felkészülést célzó sötétítő gyakorlatok arra késztették őket, hogy azon gondolkodjanak, vajon Németország vagy Japán, avagy Anglia, vagy Amerika hamarosan

inváziót indít-e. A csapatok katonai neveket vettek fel, a fiatal felnőtteknek szóló könyvek hamarosan megteltek a harcoló bátor katonák történeteivel. A gyerekek megtanulták a híres csatahelyek, a kereskedelmi hajók védelméért küzdő hadihajók és a városokat bombázó repülőgépek nevét.
A II. világháború idején az országok kormányai és hadseregei sokféle propagandatechnikát alkalmaztak a gyerekeknek szóló üzenetek terjesztésére is. A propagandának ez a formája arra törekedett, hogy befolyásolja a fiatalok véleményét, érzéseit és viselkedését a háborúval kapcsolatban. Az alábbiakban néhány – közel sem a teljes - *gyakori módszerekről és eszközökről* lesz szó, amelyeket a gyerekek propagálására használtak:

Ifjúsági szervezetek

A kormányok által létrehozott ifjúsági szervezetek, célja a hazafiság és a nemzeti büszkeség erősítése volt. Az ilyen szervezetekbe való belépés ösztönzése és a közösségiek kialakítása megerősítette a fiatalok nemzeti identitását és az ország iránti elkötelezettségüket. Az ifjúsági szervezetek, mint például a Hitlerjugend Németországban[4] vagy a Fiatal Pioneerek a Szovjetunióban[5], aktívan bevonódtak a propagandába, hogy erősítsék a nemzeti egységet és az ideológiai hűséget. De ide tartozik az 1926. április 3-án megalkult Opera Nazionale Balilla (Nemzeti Balilla, ONB) mozgalomról, amely pár éven belül a fasiszta Olaszország szimbóluma lett. A fasiszták dagályos megfogalmazással „a Duce szeme fényének" nevezték és úgy vélték, hogy a fiatalság állami nevelésére irányuló hasonló kísérlet egyenesen példa nélküli az egész történelemben (Cavaleri 2006) [6]

Hitler arra törekedett, hogy a fiatalokban azt az érzést keltse, hogy a Birodalom jövője elsősorban rajtuk múlik. Ez tükröződött Hitler beszédében is a HJ birodalmi ifjúsági napján Potsdamban[7]: „Nektek, német fiúim és lányaim, újra meg kell tanulnotok a nemzetiszocialista mozgalomban, hogy egy nemzet testvéreinek és nővéreinek érezzék magukat. Meg kell keresnie és megtalálnia a német nyelv közös nevezőjét a szakmák és a társadalmi osztályok között, mindenekelőtt, ami szétszakítással fenyeget. (...) A német fiatalokat nem lehet elég korán nevelni, hogy elsősorban németnek érezzék magukat. A nemzetiszocialista ifjúsági nevelés nem egy pártnak, hanem a német népnek kell, hogy szolgáljon […]. A többiek gúnyolódjanak és nevessenek, egy napon te leszel Németország jövője. Ti vagytok az eljövendő emberek, és annak a befejezése, amiért ma harcolunk, rajtatok múlik." (von Schirach 1936: 183-186)

[4] Bővebben ld. Vitári Zsolt: DJ. háborús szerepvállalása In.: A háború sodrásában Gondolat 2021.

[5] All-Union Pioneer Organization / Kutsenko T. A. , Furin S. A. // Nagy Szovjet Enciklopédia / ch. szerk. A. M. Prohorov . - 3. kiadás 460 – 463).

[6] Bővebben ld. K. Farkas Claudia: Diákok és Balillák a fasiszta Olaszországban In.: Sólyomfi Andrea Hanna – Virányi Péter szerk. A propaganda propagandája 2020. Budapest. Gondolat.

[7] 1932. október 1

A náci diktatúra már egészen kicsi korban szerette volna magához csábítani a gyerekeket, és kinevelni a Hitlerhez hűséges, nemzetiszocialista ideológia alapján képzett ifjúságot. A Hitler Jugendet 1926-ban szervezték meg. 1931-ben Hitler régi bajtársa, Baldur von Schirach lett a legfőbb SA vezetőségben a birodalmi ifjúsági vezér. Az ifjúsági szervezet alsó fokozata az ún. Jungvolk volt a 10—14 évesek számára. Ezután következett a tulajdonképpen Hitler Jugend 14—18-ig. Ugyanezen fokozatoknak felelt meg a leányoknál Jungmädebundl, 10—14, és a Bund deutscher Mädel (BDM) a 14—21 évesek számára.
Az Adolf Hitler iránti odaadás kulcsfontosságú eleme volt a Hitlerjugend képzésének. A német fiatalok születésnapját (április 20.) – nemzeti ünnepet – ünnepelték a tagfelvétel alkalmából. A német kamaszok hűséget esküdtek Hitlernek, és ígéretet tettek arra, hogy leendő katonaként szolgálják a nemzetet és vezetőjét. Százezrek léptek be önként a HJ-be és a BDM-be, bár ezek a gyerekek általában nem politikai *meggyőződésből tették*, hanem mert tetszett nekik az egyenruha, a menetelések, kirándulások, énekek. 1939-től kötelezővé vált a mozgalomban való részvétel, akár rendőrségi eszközökkel is felléphettek a renitens szülők ellen, akik nem engedték a gyereküket belépni. Ha valaki sokat hiányzott a HJ vagy a BDM szolgálatából, azt rendőrökkel vitették el. A 18 éveseket már feleskették a Führer iránti hű szolgálatra. A Hitler-ifjak foglalkoztatásának fő pontjait a terep- és hadijátékok és a lövészeti kiképzés jelentette. 1937-ben félmillió, 1938-ban már közel egymillió fiatal vett részt lövészversenyeken. Az utóbbiak fele 10–14 éves közötti volt. (J. Öhquist: A Führer birodalma). A 13 14 éves gyerekek nem ihattak nem dohányozhatnak de joguk volt ölni. Ők voltak a 3. birodalom utolsó reményei. 1945 áprilisában, egy hónappal a kapituláció előtt még mindig gyerekeket küldtek a harcba köztük 10 éveseket is.

A nemzetiszocialista propaganda és az ifjúság

A nemzetiszocialista propaganda középpontjában a közösségtudat erősítésével és az egyén decentralizációjával járó közösségre nevelés, a lojalitásra nevelés, az elittudat ébredése és erősítése állt. A fiatalok harci lelkesedése, a fizikai szembenézés és a fegyverkezelés, a fajfenntartás, az ősimádat és az anyaimádat is meghatározó szerepet játszott a fiatalok nevelésében. (Gudrun Brockhaus, Schauder und Idylle, München 1997, S. 247, zit. nach: Pausewang, S. 40 – 42)
A példaképeket kereső, ideálokat utánzó fiatalokról szóló tézisemben különösen fontos a példaképek felé orientáció. A nemzetiszocialista rendszer fiatalok nevelésével megbízott hatóságai mindent megtettek annak érdekében, hogy a fiatalokat olyan személyiségekkel ismertesse meg, akiket példaképnek kell tekinteniük. Ilyen személyiségek voltak olyan pártfigurák, mint Hermann Göring, Rudolf Hess vagy Baldur von Schirach, de sikeres német sportolók, vagy már a háború idején a német Wehrmacht híres tisztjei is. (Brockhaus 1997:247),

A német történelem és irodalom olyan alakjai, mint Nagy Frigyes, Hindenburg vagy a hitleri ifjúsági Quex, szintén példaképül szolgáltak a Harmadik Birodalom fiataljai számára. De a legnagyobb példakép maga Adolf Hitler volt, akivel minden középületben és a legtöbb magánháztartásban találkoztak képek és fotók formájában. Az irodalomban, dalokban és himnuszokban is mindig képviseltette magát. (Gudrun Brockhaus, Schauder und Idylle, München 1997, S. 247, idézi: Pausewang, S. 43)

Az "irodalom" kulcsszó elvezet a média kérdéséhez, amelynek segítségével a nemzetiszocialista világnézetet eljuttatták a Harmadik Birodalom német ifjúságához. A legfontosabb médium erre a célra a könyv volt. Wilhelm Fronemann „Könyvek és ifjúság” című esszéjében a könyvek döntő szerepéről írt a fiatalok fejlődésében:
„A könyv óriási életerőt jelent a fiatal életében, döntően képes befolyásolni személyiségének formálódását. Súlyos felelősség tehát az iskola és a szülők számára, hogy milyen irodalommal ismerkednek meg a fiatalok és hogyan történik az irodalom megismertetése. (...) A könyvvilág személyes fontossága mellett a nemzeti kulturális közösség szempontjából is fontos tényező. (...) A fejlődő ember népével szembeni helyzete végső soron a nemzeti kulturális javakhoz való személyes viszonyától függ.” (Brockhaus 1997:247),
Ez az irodalom kiválasztásának felelőssége, amelyet a fiataloknak olvasniuk kell, és az ezzel járó hatalom, hogy befolyásolja a gyermekeket és a fiatalokat, és nevelje őket a nemzetiszocializmus hűséges támogatóivá, bitorolta Hitler oktatási apparátusát. Az irodalom tehát a nemzetiszocialista propaganda alapja lett. 1934-ben Hans Schemm megalapította a "Dietrich-Eckart-Bücherei"-t, amely elsősorban a kötelező olvasmánynak szentelte magát, vagyis azoknak a könyveknek, amelyeket az NSDAP utasításai szerint minden német fiatalnak el kell olvasnia legalább egyszer, ahogy felnő. Az irodalmi művek „első hét” közé a következők tartoztak:
„1. Adolf Hitler: MEIN KAMPF

2. Alfred Rosenberg: DER MYTHOS DES 20. JAHRHUNDERTS

3. Hans Günther: KLEINE RASSENKUNDE

4. Otto Dietrich: MIT HITLER AN DIE MACHT

5. Benedikt Lochmüller: HANS SCHEMM

6. Karl Aloys Schenzinger: HITLERJUNGE QUEX

7. Erhard Wittek: DURCHBRUCH ANNO ACHTZEHN (Hercher 2006)

A nevelés, a mintakövetés a gyermekmesékben is helyet kaptak. Például Johanna Haarer, a hithű náci orvosnő által 1934-ben írt, hírhedt, mintegy Bibliaként kezelt csecsemőápolási szakkönyv (Die Mutter und ihr erstes Kind[8]) szerzőjének, Mutter, erzähl von Adolf Hitler![9] című könyvében szól a gyerekekhez. Tündérmesékbe illő stílusban mesél a zsidók és a kommunisták rémtetteiről. A 1939-ben kiadott, könyv mondanivalóját jól összefoglalja e néhány mondat: „Ma már itt van nekünk a Führerünk. Ő nem kíván tőlünk semmilyen áldozatot, amit ő maga nem hozna meg bármelyik pillanatban. Már csak a Führerre és azokra szabad hallgatnunk, akik régóta hűségesek hozzá. Bízni akarunk benne, hinni akarunk neki, és követni akarjuk, bárhova is vezessen minket. Most és mindörökké, ezt sose felejtsétek el.” (Haarer 1939)

[8] A német anya első gyermeke

[9] Anya, mesélj nekem Adolf Hitlerről!

A náci korszak másik kiemelkedő gyermekkönyve a Der Giftpilz[10], amelyet Ernst Hiemer írt, a tudomány és az elbeszélés mérgező kombinációját mutatja be egy olyan szövegben, amelyben a náci eugenika az antiszemitizmus biológiai igazolása. A könyvhez kiadó, *Der Stürmer* (Bytwerk, 2001:105.) szerkesztője - Julius Streicher - által írt szöveg tizenhat illusztrált jelenetet kínál, amelyek a zsidók állítólagos hazugságát ábrázolják. A 64 oldalas könyv a nemzetiszocialista propaganda stílusában írt szövegek mellett Philipp Rupprecht (Fips művésznéven) antiszemita rajzait is tartalmazza. A könyv címadó fejezete, „A mérgező gomba" élénken példázza a rasszista biológia és a narratíva összemosását. A kép egy anyát és kisfiát ábrázolja, amint gombásznak egy német erdőben. (1. kép),

1. kép „A mérgező gomba"[11]

A képen szereplő felirat: „Ahogy gyakran nehéz megkülönböztetni a mérgező gombát a jó gombától, úgy a zsidót is nagyon nehéz szélhámosnak és bűnözőnek felismerni…"

Iskola

Mindennek meglett a háborús változata vagy a háborús vonatkozása. A sorból az iskola sem maradhatott ki. Sőt, a háború közvetlen emberi hatásainak számbavételében oktatási szakemberek, politikusok kezdeményező szerepet vállaltak. Az iskolának ki kell vennie részét a háborús erőfeszítésekből – vallották. Az iskolai tantervek és az oktatási anyagok gyakran tartalmazzák a nemzeti hősök történeteit, a háborús oktatásokat, valamint az ellenség negatív ábrázolását. Az iskolai órákon és eseményeken keresztül hatékonyan közvetítették a hazaszeretet és a háború szükségességének üzenetét. A propaganda hatása megjelent az iskolai tantervekben és az oktatásban is. Az iskolákban és egyes ifjúsági szervezetekben olyan

[10] A mérgező gomba

[11] Copyright: az Egyesült Államok Holokauszt Emlékműzeuma, „Kutatásra elérhető" https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa1069700

értékeket és ideológiát tanítottak, amelyek megerősítették a nemzeti identitást és a katonai hősöket állították példaként.
„Ki hihetné azt – olvasható a Nagy László háborús pedagógiai munkájához írt előszóban –, hogy minden megindult a nagy rázkódástól, a kolosszális nemzet-összerobbanások erejétől, csak a gyermeklélek nem?!" A kor nagy ellentmondása, hogy a háborús pedagógia nem egyszerűen a háborút szolgáló propaganda egyik öntőformáját hozta létre, hanem a modern, reformszemléletű pedagógiai törekvésekkel fonódott össze.
Az egyik fő probléma, amellyel a diákoknak szembe kellett nézniük a háború alatt, az iskolaépületek hiánya volt. Sok iskola megsérült vagy teljesen megsemmisült. Szintén bevett gyakorlat volt, hogy az iskolákat a katonaság laktanyaként, vagy a polgári biztonsági szolgálat székhelyeként használták.
Az osztályokat két, három, sőt négy műszakra osztották, de ez nem segített. Ezért különféle helyiségeket osztálytermekké alakítottak át - templomok, raktárak, bárok és bombamenedékek. A meleg évszakban pedig az órákat a szabadban tartották.
A katonai környezetből hiányoztak a tankönyvek és az iskolai felszerelések is. A másik probléma a tanári kar hiánya volt. Sok tanárt besoroztak a hadseregbe vagy a polgári védelmi szolgálatba. Ezért csökkenteni kellett az osztályokat. Hely- és iskolapadhiány miatt sokaknak a földön kellett ülniük óra közben. És ez annak ellenére, hogy a tanórák gyakran félbeszakadtak légiriadó bejelentése vagy áramszünet miatt.

A Harmadik Birodalom oktatása arra szolgált, hogy a tanulókat a nemzetiszocialista világnézetbe indoktrinálja. A náci tudósok és oktatók az északi és más „árja" fajokat dicsőítették, miközben a zsidókat és más úgynevezett alsóbbrendű népeket élősködő „fattyúfajoknak" titulálták, amelyek nem képesek kultúrát vagy civilizációt teremteni. Hitler megváltoztatta az iskolai tantervet. A „faji tudatosság" oktatása az iskolában kezdődött, és a gyerekeket folyamatosan emlékeztették a „nemzeti közösséggel" szembeni faji kötelességükre. A biológia a politikai oktatással együtt kötelezővé vált. A gyerekek tanultak a "érdemes" és "méltatlan" fajokról, a szaporodásról és az örökletes betegségekről. "Mérőszalaggal megmérték a fejüket, ellenőrizték a szemük színét és a hajuk állagát az árja vagy északi típusok diagramjai alapján, és saját családfájukat építették fel, hogy megállapítsák biológiai, nem pedig történelmi származásukat... a zsidók faji alsóbbrendűségéről". (Grunberger 1971)
1933 után a náci rezsim megtisztította az állami iskolarendszert a zsidóknak vagy „politikailag megbízhatatlannak" tartott tanároktól. A legtöbb pedagógus azonban továbbra is a posztján maradt, és csatlakozott a Nemzetiszocialista Pedagógus Ligához. Az összes állami iskolai tanár 97%-a, mintegy 300 000 személy csatlakozott a Ligához 1936-ra. Valójában a tanárok nagyobb számban csatlakoztak a náci párthoz, mint bármely más szakma.
Az osztályteremben az oktatás célja fajtudatos, engedelmes, önfeláldozó németek nevelése volt, akik hajlandóak voltak meghalni a Führerért és a Hazáért.
Az iskolák fontos szerepet játszottak a náci eszmék terjesztésében a német fiatalok körében. Míg a cenzorok eltávolítottak néhány könyvet az osztályteremből, a német oktatók új tankönyveket vezettek be, amelyek megtanították a diákokat Hitler iránti szeretetre, az állami hatalomnak való engedelmességre, a militarizmusra, a rasszizmusra és az antiszemitizmusra.

A német gyerekeket az első iskolai napjaiktól kezdve áthatja Adolf Hitler kultusza. Portréja az osztálytermek szokásos kelléke volt. A tankönyvek gyakran leírták azt az izgalmat, amikor egy gyerek először látja a német vezetőt.
A kelet-európai iskolásokkal kapcsolatban azonban a náci vezetőknek egészen más terveik voltak. "Kelet-Európa nem német lakossága számára ne legyenek egyetemek. Nekik elég egy négyéves népiskola. Ebben a népiskolában egy egyszerű számla legyen a cél, maximum 500, a az aláírás képessége, az a meggyőződés, hogy Isten parancsa a németeknek való engedelmesség, legyünk becsületesek, szorgalmasak és engedelmesek" – írta 1940-ben az SS vezetője, Heinrich Himmler. (https://euroradio.fm/ru/kak-uchili-v-shkolakh-pod-nemeckoy-okkupaciey)

Egyesült Államokban speciális iskolai program indult, melynek fő célja a megtakarítások és a katonai szükségletek fedezésére szolgáló források előteremtése volt. Ennek érdekében az iskolások katonai bélyegeket és kötvényeket árultak. Ebbe a programba 200 ezer 30 millió diákot számláló iskola vont be. Az amerikai iskolások 2 000 000 000 dollárt gyűjtöttek össze a hadsereg megsegítésére. (https://euroradio.fm/ru/kak-uchili-v-shkolakh-pod-nemeckoy-okkupaciey)

Kanadában az általános és középiskolákban a formális tanterv és a háborús témák oktatásba való beépítése volt a jellemző. A szövegek és a háborúval kapcsolatos utasítások egyre inkább nacionalistává váltak, és hangsúlyozták Kanada gyarmatról nemzetre való átállását. Az iskolákban a National Film Board hazafias filmjeit vetítették, a diákok pedig a Canadian Broadcasting Corporation rádiós háborús tudósításait hallgatták. Az oktatási testületek röpiratokat és füzeteket terjesztettek olyan címekkel, mint "Education for Victory in War and Peace" és a Canadian Democracy in Action."[12] A történelem és a földrajz órákon nagy hangsúlyt fektettek a kormányzat fejlesztésére, Kanada és az Egyesült Államok közötti kapcsolatok fontosságára, valamint Kanada háborús szerepére. 1942-ben az ontariói oktatási miniszter kiadta az "The Way to War and the Second World War"[13] című füzetet, amely a tizenharmadik osztályos tanulókat a háború fontosságáról és jelentéséről tanította. A szöveg az erősödő „gazdasági nacionalizmust" és a „náci fenyegetést" okolja a háborúért. A háború kitörését minden áron elkerülték, de a világnak „el kellett döntenie, hogy a totalitárius barbárság vagy a törvény, a rend és a biztonság érvényesül". A hadüzenetekkel zárul, megjegyezve, hogy Kanada függetlenségi nyilatkozata „jelentős lépés volt nemzetként való fejlődésében". (Ontario History of Education Collection)

A háború alatt Angliában az iskolai tantervek változáson mentek keresztül. Először is meg kellett erősíteni az iskolások hazafias nevelését. Másodszor, megnőtt a hallgatók katonai fizikai felkészítése, az orvosi segítségnyújtás alapjainak elsajátítására, a légi és vegyi támadások elleni védekezésre óraszám. A tanulók és a tanárok gyakran dolgoztak ki cselekvési tervet arra az esetre, ha menhelyre vészhelyzetben evakuálnának. Az iskolákban elkezdték szigorúbban

[12] „Oktatás a győzelemért a háborúban és a békében" és „A kanadai demokrácia akcióban").

[13] „Út a háborúhoz és a második világháborúhoz),

tanítani a történelmet és a földrajzot. Az ország minden ötödik iskolája megrongálódott a bombatámadásokban, sok más iskolát pedig a kormány rekvirált. A gyerekeket nagylétszámú osztályokba zsúfolták össze. Gyakran hiányoztak az írószerek és a könyvek. Fiatal férfi tanárokat behívták katonának, a helyüket idős tanárok foglalták el. A háborús gyermekek jelentős részénél komoly problémát jelentett az írás-olvasás és a számolás.

Újságok, magazinok

A sajtó és a nyomtatott média is aktívan részt vett a propaganda terjesztésében. A cenzúra, a hírek elferdítése és az ellenséges országok rágalmazása olyan technikák voltak, amelyekkel a propaganda próbálta befolyásolni az állampolgárok véleményét és ebből nem maradtak ki a gyerekek sem.
A második világháború idején a gyerekeknek szánt újságok és irodalmi anyagok jellemzően a háborúval kapcsolatos témákat járták körül. Az ilyen kiadványok célja általában az volt, hogy megpróbálják a fiatalabb generációt tájékoztatni a háború eseményeiről és hatásairól, ugyanakkor átadni nekik olyan üzeneteket is, amelyek támogatják az ország és a háború iránti elkötelezettségüket. A háború idején a gyerekeknek szánt újságok tartalma gyakran korlátozott volt a kormányzati cenzúra miatt, és a náci propagandát vagy az állampárt értékeit előtérbe helyező tartalmakkal telitett. Ugyanakkor voltak olyan kiadványok is, amelyek inkább az érzelmi és szórakoztató tartalmakra helyezték a hangsúlyt, hogy a gyerekeknek megpróbálják enyhíteni a háborús traumákat és aggodalmakat.

Néhány példa a gyerekeknek szánt újságokra a második világháború idején

A Bund Deutscher Mädel (BDM) hivatalos magazinja a Das Deutsche Mädel volt. Havonta jelent meg, számonként 20 pfennigbe került, és 1938-ban több mint 143 000 példányban volt forgalomban. Mint minden ifjúsági magazin, ezt is sok fotóval illusztrálták. A főszerkesztő Hilde Munske volt 1934-től az újság bezárásáig a háború utolsó éveiben. A magazin témaválasztása a nemzetiszocialista nőképet tükrözte: a lányokat „jó” és „egészséges” anyákká és háziasszonyokká kellett nevelni. A „nemzeti közösséget” propagálták, teljesítményt, versenyt, fegyelmet, engedelmességet követeltek a gyerekektől. A lap az NS ifjúsági szervezeteinek munkájáról közölt riportokat a BDM és a HJ céljainak, munkájának megismertetése és népszerűsítése érdekében a gyerekekkel, szülőkkel és pedagógusokkal.
A német lány a nemzetiszocialista rasszizmust a koruknak megfelelő cikkekbe csomagolta, és olyan témákban oktatta az olvasókat, mint sport, a lakberendezés és az anyaság. A háború kitörése után a lap a fiatal nők „hazai fronton” betöltött feladatairól számolt be. Sok cikk a gyerekek és fiatalok szemszögéből született – ma már nem lehet megállapítani, hogy valójában ki írta. Mindenesetre a közelség érzését kell közvetíteniük az olvasóknak, és a lehető legintenzívebben kell őket a nemzetiszocialista világképre képezniük hitelesnek vélt tudósításokon keresztül. (Presse in der Zeit des Nationalsozialismus)

Komszomolszkaja Pravda (Комсомóльская прáвда) A Szovjetunióban megjelent újság, amely a Komszomol (kommunista ifjúsági szervezet) tagjait célozta meg, és a szocialista eszméket és a szovjet hősöket dicsőítette.

The Young Pioneer (A Fiatal Pionír): Az Egyesült Államokban, az amerikai Hittitkok Társaságának ifjúsági tagjai számára készült propagandisztikus újság, amely a vallási és nemzeti értékeket erősítette a gyerekekben.
Yank, az American Junior Red Cross News és a USA Junior Magazine.

Ezek az újságok gyakran tartalmaztak képregényeket, rövid történeteket, dalokat és más szórakoztató formákat, hogy a fiatalokat vonzóvá tegyék, és könnyedén befogadhatóvá tegyék az állampárt üzeneteit. Fontos megjegyezni, hogy ezek az újságok szigorú ellenőrzés alatt álltak, és az állampárt által előírt ideológiát és propagandát kellett közvetíteniük a fiatal generációk felé.

Képregények

A színes és látványos képregények kiválóan alkalmasak voltak a fiatalok érdeklődésének felkeltésére és a propagandisztikus üzenetek eljuttatására. Ezek a grafikai elemek erős érzelmi hatást gyakoroltak a gyerekekre és hatékonyan közvetítették a nemzeti üzeneteket. Az olcsón előállított, könnyen emészthető történetek egykor tökéletes fedezékei voltak az állami propagandának.

Amikor az Egyesült Államok a szövetségesek oldalán belépett a háborúba, az amerikai katonák révén terjedtek el a *képregények*. **A** második világháború alatt a képregények olyan mértékben elterjedtek, hogy ma már szinte elképzelhetetlen. Évente közel egymilliárd példányt adtak el – és a világ minden táján eladták őket. Nem csak az Egyesült Államokban, ahol minden bizonnyal vadul fogyasztották őket otthon. A kormány a képregényeket alapvető anyagnak tekintette, mint a dohányt – olyasvalaminek, amire a katonáknak szükségük volt a terepen való működéshez. Képregényeket mindenhova szállítottak, amerre amerikai katonák harcoltak. A DC Comics (Detective Comics, Inc az egyik legnagyobb képregénykiadó) már a hadbalépés előtt is hevesen bírálta Hitler uralmát. A Marvel Comics által kiadott Captain America (Amerika kapitány) célja Hitler legyőzése volt, Superman pedig olyan náciellenes volt, hogy Goebbels német propagandaminiszter azonnal zsidónak nyilvánította.
A DC Comics Szellemőrjárat című sorozatának egyik epizódjában a hősnők kiszabadítják az ellenséges vonalak mögött fogvatartott újságírókat. A történetnek egyszerű címet adtak: "Hitler, a semmirekellő." Az egyik 1942-ben megjelent Superman-epizódban a hős Hitler és Hirohito japán császárt csípi nyakon (2. kép) Ha olyan karakterek, mint Superman részesei voltak a háborús erőfeszítéseknek, akkor a képregényt olvasó gyerekek is segíteni akartak, elvégre ki nem akart olyan lenni, mint Superman? Ez a képregény nem volt olyan ritka, mivel Superman és Batman is a háborús kötvényeket reklámozta a képregényborítóikon a háború során, és Amerika Kapitányt ugyanezen okokból hozták létre.

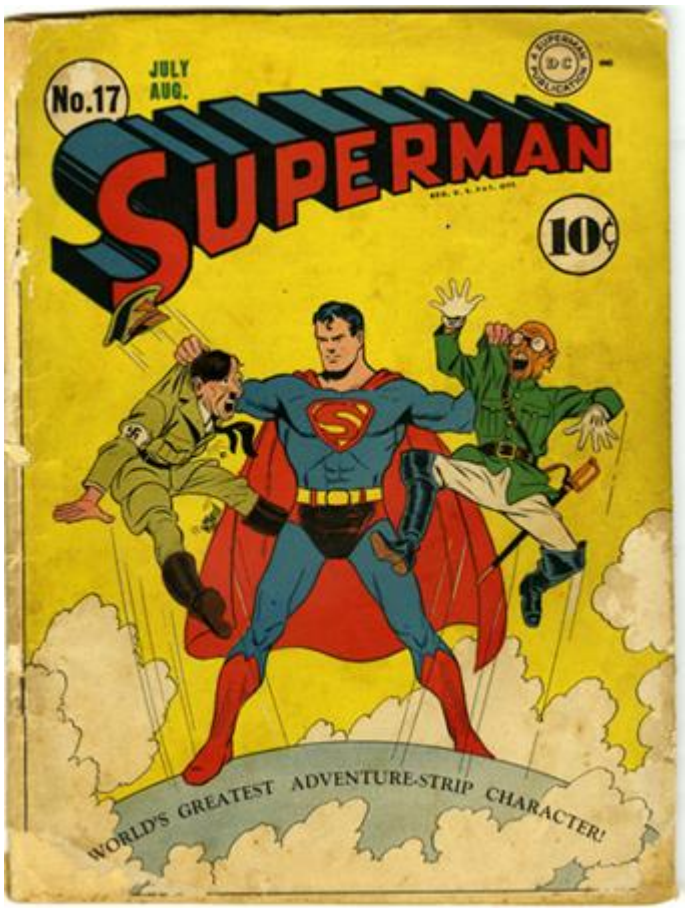

2. kép Superman Hitlerrel és Hirohito császárral (1942)[14]

A háború évei alatt Kanadában is megugrott képregények iránti kereslet. A színes borítók és a fekete-fehér belső terek miatt „fehéreknek" neveznek. A kanadai hősök, Johnny Canuck, Nelvana of the Northern Lights, aki az első női szuperhős volt, néhány hónappal megelőzte Wonder Woman-t[15]_ és Canada Jack[16] mindannyian a nácikkal és más gonosztevőkkel küzdöttek. Adrian Dingle által létrehozott ugyancsak kanadai Nelvana A Nelvana of Northern Lights vagy röviden Nelvana of the North a Hillborough Studios 1941 augusztusában kiadott Triumph-Adventure Comics című számában debütált. A 3. ábrán a Triumph 1943 évi 10. számának címlapja látható, ahol Nelvana és testvére, Tanero is Koliak segítségével védi az északi népet.

[14] Forrás: https://www.ideal.es/granada/culturas/libros/201508/15/cuando-superman-vencio-hitler-20150813174337.html

[15] Wonder Woman egy szuperhős, amelyet William Moulton Marston amerikai pszichológus és író (író neve: Charles Moulton) és Harry G. Peter művész alkotott meg 1941-ben a DC Comics számára.

[16] George Menendez Rae által alkotott karakter először a montreali Educational Projects Inc. által kiadott Canadian Heroes 1-5-ben jelent meg, 1943. márciusban)

3. kép Triumph 1943/12 szám címlapja[17]

A propaganda céllal készült angol képregények hősei közül a legismertebb a Hitlert és Göringet ábrázoló Addy és Hermy. A képregényekben Desperate Dan űzte ki Hitlert Angliából, Mussolini pedig „Musso the Wop"[18] néven jelent meg. A nyelvi sztereotípiáktól, nyílt rasszizmustól sem mentes képregények az ellenség kigúnyolása által az emberek félelmét csökkentették. Ilyen értelemben a képregények is jelentősen hozzájárultak a háborús erőfeszítésekhez.

Amikor Párizs felszabadult 1944 nyarán megjelent egy 29 oldalas keménykötésű képregény, amelyet Edmond-François Calvo rajzolt. A kiadvány: La bête est morte![19] (4. kép) 2 kötetben[20] Quand la bête est déchaînée és Quand la bête a été abattue), mesél az állatok közötti háborúról, amely a II. világháború összes jelentős szereplőjét bemutatta. Hitlert a nagy rossz farkasként, Mussolinit hiénaként, Sztálint a Nagy Medveként, a japánokat sárga majomként, az angolokat kutyaként, az amerikaiakat bölényként ábrázolták. Eközben a megszállt franciákat engedelmes nyulaknak és szorgalmas mókusoknak mutatták, akiket más országokból származó barbár hordák vesznek körül. Megmentőjük, egy lotaringiai keresztet viselő fehér gólya egyértelműen Charles De Gaulle-t és az Ellenállást jelképezte.

[17] Forrás: (https://epe.lac-bac.gc.ca/100/200/301/lac-bac/guardians_north-ef/2009/www.collectionscanada.gc.ca/superheroes/t3-302-e.html

[18] „Musso a digo”

[19] A szörnyeteg halott. Forrás: https://www.bedetheque.com/BD-Bete-est-morte-La-Guerre-Mondiale-chez-les-animaux-Tome-2-Quand-la-bete-est-terrassee-9315.html

[20] Amikor elszabadul a vadállat és Amikor a szörnyeteget megölik

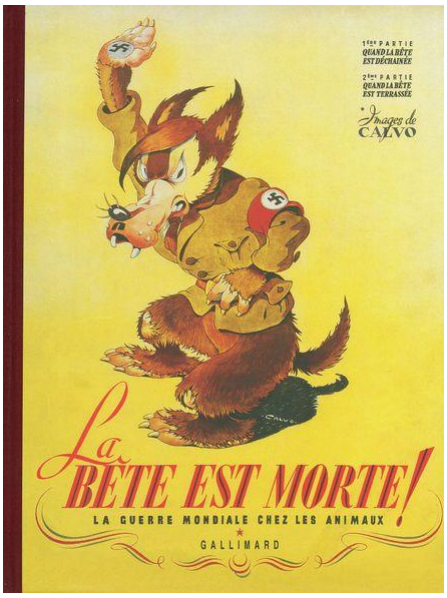

4. kép *La bête est morte címlapja*[21]

Játékok

A háború természetesen megjelent a gyerekek játékaiban is katonásdit és kórházasdit játszottak, játék fegyverekkel harcoltak és háborús témájú társasjátékokkal ütötték el az idejüket

Winston Churchill brit miniszterelnök elrendelte, hogy az ország minden energiaforrását a háborús erőfeszítéseknek kell szentelni, ez alól a társasjátékok sem voltak kivételek.
Angliában a németek és angolok közötti első nagyobb tengeri ütközetet, az 1939. december 13-i La Plata-i csatát feldolgozó társasjáték volt az első, amely a háborús konfliktust választotta témájául. A játékosok úgy szerezhettek pontot, ha fapálcikákat lőttek a hajókra, s találat esetén a hajón lévő fegyvertorony felrobbant. A darts játékoknál gyakran használták célpontként hírhedt politikai alakokat is. A Victory bomber társasjátékot pedig bombázó repülőgépekkel játszották. A játékosoknak Berlint kellett elpusztítaniuk.

A nácik a gyerekek lelkesedését mind a háborús erőfeszítéseik, mind a népirtás iránt, részben azzal is táplálták, hogy a játékboltokat vidám külsejű, de alattomos társasjátékokkal töltötték fel. Például miniatűr fegyverekkel versenyeztek a szövetséges országok meghódításáért, és megtisztították a világot a zsidóktól. Kedvelt német játék volt a Lache, nicht so früh[22]. A játékosok azzal szerezhetnek pontokat, hogy bombázóikkal a Brit-szigetek fölé berepülve kell a városokra bombát dobniuk, kicselezve az angol légvédelmet. Egy másikban - amely Günther Prien tengeralattjáró parancsnok élményein alapul - egy német kikötőből kell eljutni Scapa Flow brit flottabázisára, ahol a hajók elsüllyesztése után kell hazatérni. Szintén érdekesnek számít még az a játék, ahol német ejtőernyősökkel kell elárasztani az angol vidéket.

[21] Forrás: https://www.gallimard-bd.fr/9782070616022/la-bete-est-morte!.html

[22] Ne nevess korán

A második világháború kezdetével a játékok gyártása fokozatosan leállt, és 1943. március 19-én törvényileg betiltották. A háború után a német családok irdatlan mennyiségben dobták ki az inkriminált játékokat, de az elmúlt néhány évben több tucatnyi került elő az intézményi gyűjteményekben és a piacon.

Egy 1944 végén, Belgiumban készített darts-táblán pedig különböző német vezetők szerepelnek, míg annak középpontjában Adolf Hitler fejébe dobhattak tűket.

A kanadai gyerekek is korán megismerkedtek a háborús játékokkal. A régi kedvenc Snakes and Ladders egy variációját Bomb Berlin néven újra kiadták. Az új játékok közé tartozott a bingószerű Bomb the Axis, valamint a kétnyelvű War Game/Jeu de Guerre. Játékfegyvereket, sisakokat és egyenruhákat lehetett felvenni, hogy látszatcsatákban legyőzzék az ellenséget.

Rádióadások, filmek

A rádióadások és filmek szintén fontos propagandaeszközök voltak. Az államok ellenőrzése alatt álló rádióadók és filmstúdiók a katonai győzelem és a nemzeti büszkeség ábrázolására összpontosítottak, miközben dehumanizálták az ellenséget. A rádió az egyik legelterjedtebb médium volt a propaganda terjesztésére. Különböző rádióműsorokban sugároztak hazafias dalokat, beszédeket és híreket a háború eseményeiről, melynek célja az volt, hogy megerősítsék a fiatalok hazaszeretetét és támogatását. A filmek és rajzfilmek népszerű médiumok voltak a gyerekek között, és a háborús propagandában is fontos szerepet játszottak. Ezek a médiumok a nemzeti hősöket, az ellenséget és a hazai erőket ábrázolták pozitív vagy negatív fényben, attól függően, hogy milyen üzenetet akartak közvetíteni. A náci Németországot, a Szovjetuniót és az Egyesült Államokat összeköti egy közös felismerés: annak idején mindannyian rájöttek, hogy a filmekkel kiválóan lehet befolyásolni a közvéleményt.

Miután Németországban Adolf Hitler hatalomra került a helyi filmes világ is kifordult a sarkából. A moziipar ezután közvetlenül Joseph Goebbels propagandaminiszterhez tartozott, aki betiltotta a filmkritikákat. Az irányítása alatt a mozi is elkezdett szárnyalni: voltak, amelyek a politikai üzeneteiket kendőzetlenül, mindenféle szűrő nélkül adták át.
Ilyen volt például az 1933-as Hitlerjunge Quex, amely egy fiatalemberről szól, aki kommunista-szimpatizánsból hithű náci lesz.

A második világháború az amerikai filmipar is gyökeresen átalakította. Az Egyesült Államok Háborús Információs Hivatala 1942-től 1945-ig gondoskodott róla, hogy olyan film ne kerüljön a mozikba, amely az amerikaiakat háború-ellenesnek mutatja be.
Közben a kormányzat több rajzfilmstúdióval is szerződést kötött. Így a Warner és a Disney is elkezdett olyan háborús propaganda-anyagokat gyártani, amelyek aztán egyenesen a mozikba kerültek.
A humor a rajzfilmek lényeges összetevőjeként a propaganda számára is hasznosnak bizonyult. Egész sor film ötvözi és oldja fel a háborús fenyegetést humoros jellem- vagy helyzetkomikumokban, de a hagyományos komikus elemek mellett egy új, minden továbbinál fontosabb poénforrás is megjelenik a harci propagandafilmekben: az ellenség kifigurázása, kigúnyolása. Nem találunk olyan filmet, amely valamilyen szinten ne élne az idegen nyelvek

parodizálásával: a Blitz Wolf farkasának német halandzsáját feliratok segítenek megérteni, de általánosan bevett szokás a német vagy japán akcentus kidomborítása is, ahogy teszik azt például a háborús Superman-filmek
A Warner stúdiónak olyan filmje is volt, amely vicces háziállatokkal magyarázta el a nácizmus előretörését. (Ducktator)
A korszak egyik leghatásosabb szkeccse azonban a Disney studióhoz köthető.
A „Der Fuhrer's Face" 1943-ban mutatták be. Célja az volt, hogy a gyerekeket hazafiasságra és a nácizmus leküzdésére ösztönözze kissé rasszista és nem hízelgő ábrázolásokkal. Ellentétet teremt aközött, hogy az Egyesült Államok kormánya azt akarta, hogy a gyerekek elhiggyék a nácizmust, és az aközött, hogy az amerikanizmus hogyan néz ki. Jelentős a Olyan gyerekekre irányult, akik történelmileg fogékonyabbak az effajta propagandára, mivel kevésbé valószínű, hogy megkérdőjelezik őket, mint a felnőttek. A Der Fuehrer's Face nem a német embereket tünteti fel negatív színben, hanem azt a gépezetet, melynek motorja maga a Führer: a náci ideológia és annak abszolutizálása áll a középpontban, s több szinten is bemutatja, hogyan szövi át a káros eszme az élet minden alkotóelemét.
Miután a lakosság a Pearl Harbor-i támadás óta maga is támogatta az USA hadba lépését, a korszak animációs propagandafilmjeinek elsődleges célja nem a nézőközönség meggyőzése volt a háború szükségességéről, inkább a végső győzelembe vetett hitet közvetítették. Az animációs propagandafilmek célja a győzelem hirdetése, a nemzetiszocialista eszme megismertetése, azonban az oktató jellegen túl egyfajta megfélemlítést is körvonalaznak: a néző most már tudhatja, milyen következményekkel járhat egy esetleges vereség elszenvedése, s ez a negatív jövőkép tovább ösztönözheti őt arra, hogy a katonák mellett otthonmaradóként tegyen meg minden erőfeszítést a világháborús győzelem érdekében[23].

Propagandaplakátok

A beszédek és a rádió, tv adások feledésbe merülhetnek néhány órán belül, az újságok naponta új és új információkat közölnek cserélték, olvasásuk időt és erőfeszítést igényelt. A plakátok viszont egyszerűek, állandóak, megfoghatóak és emészthetőek bárki által, akár írástudó, akár nem. A moziba jegyet kell venni, az olvasóknak könyveket és újságokat kellett vásárolniuk, a rádió hallgatáshoz, tv nézéshez technikai eszközök kellenek. A plakátok ingyenesen hozzáférhetők bárki számára. A plakát a kereskedelmi és kulturális tematika mellett, már a kezdetektől jelentős szerepet játszott a politikai propaganda területén is. A plakát mindig szem előtt van, vonzza a tekintetet, s nem lehet kikerülni. A plakát tud igazán hatásos propaganda eszközként működni, hiszen a plakátot nem olvassuk, nem nézzük, hanem csak megpillantjuk. Nem egyformán tetszik mindenkinek, de sokaknak feltűnik, passzívan, ám mégis agresszíven tud hatni.

A háborús propaganda egyik fő elve, hogy a különböző társadalmi csoportoknak más eszközökkel, más típusú üzenetet kellett közvetíteni. A plakátoknak éppen ebben rejlett az előnye, hiszen minden társadalmi csoporthoz eljutott, ugyanakkor mindenki számára érthető

[23] Bővebben: Bővebben: Zsély Csilla: Rajzfilmfigurákkal Hitler ellen.

üzenetet fogalmazott meg. (Virányi 2022.) A plakátok alapvetően nem a katonáknak, inkább a hátországi társadalomnak készültek. Rendkívül leegyszerűsített jelrendszerrel, éppen ezért hatásosan hatnak érzelmileg a tömegekre, mielőtt az megkérdőjelezné a háború céljának jogosságát. (Révész 2014)

A politikai plakátok a propaganda egyik legkiválóbb médiumai: nagyon sok emberhez eljutnak, tömegeket tudnak megmozgatni, továbbá a képi világ és a plakáton szereplő felirat nagyon meggyőző tudott lenni. Mindig van egy központi kép, amely tudatosan az emberek érzelmeire hatott. Törekedtek a rövid és lényegre törő feliratokra, ha az ember odapillant, gyorsan tudatosuljon benne az üzenet. A háború idején különösen fontos szerepük volt abban, hogy a lakosságot befolyásolják. Meggyőzzék arról, hogy amit az ország irányítói tesznek, az a lakosság érdekeit szolgálja, a másik félről vélt vagy valós információkat közölve a vélt vagy valós ellenséget még ellenszenvessé tegyék az emberek szemében. Ennek elérésében különböző technikákat alkalmaztak, többek között speciális szavakat használtak, vagy éppen bizonyos szavakat próbáltak elkerülni, amellyel olyan bűnöket tudatosítottak a lakosságban, amelyeket az ellenség el sem követett, és ezzel együtt félelmet kelt bennük, s mozgósítja őket a cselekvésre.

A II. világháború idején készült plakátokon az új témákat formai változás is követte. A megfogalmazás durvább, a megjelenítés markánsabb, köznapibbá vált. A pártok, katonai., félkatonai szervezetek szükségleteik és anyagi eszközeik függvényében készítették a plakátokat. A kommunikációs célok között kiemelt fontosságú volt a buzdítás a végsőkig való kitartásra, toborzás, a munkásság mozgósítása a hadiipari termelés fokozására, hadikölcsönök iránti kereslet növelése A gyermekkép erős propagandaeszköz lesz. A gyerekekről a háború áldozataiként, vagy a háború valódi szereplőiként (fiatal katonák) szereplő képe, néha a végletekig is hatással lesz a gyerekek képzeletére. nyilvánosságot, akár felnőttként, akár gyerekként élték át a háborút. Érdekes különbség fedezhető fel a Szovjetunió és Németország, valamint Nagy-Britannia és az Egyesült Államok propagandaplakátjainak tartalmi között. Míg az előbbiek gyakran negatív propagandához folyamodnak, és szélsőséges képeket, például meggyilkolt gyerekeket használtak. Addig Nagy-Britannia és az Egyesült Államok inkább a pozitív képekkel operált.

A szovjet propagandaplakátok szemléletesen illusztráltak egyrészt a náci csapatok atrocitásait a megszállt területeken, másrészt a szovjet hadsereg erejét és ennek következtében elkerülhetetlen győzelmet. A plakátokon a gyűlölet és a bosszú felváltja a félelmet. A különféle propagandatechnikák közül az egyik legfontosabb a „közönséges” emberek érzelmi megszólítása volt, akik olyan háborút kényszerültek megvívni, amely nem állt érdekében. Széles körben elterjedtek a férjüket, fiukat, apjukat otthon váró nők és gyermekek képei. A háborús poszterek nagyon érzelmesek, lélektanilag élesek, tele vannak szánalmas haraggal. A nők és a gyerekek ezeken a képeken nyomorultnak tűntek, és szégyellték magukat, hogy szeretteik a keleti fronton harcolnak, és ezek a igazán megrendítőnek és megindítónak tűntek. Az 1941-es német inváziótól kezdve a szovjet plakátok a barbároknak ábrázolták a német hadsereget. Azonban a plakátok Sztálingrád és Kurszk után megváltoztak és a szovjet emberek hősies tettei és a németekre való célozgatásokat a „dicsőséges Vörös Hadsereg” -re való utalások váltják fel. Olyan szlogenek szerepeltek mint pl. Vörös Hadsereg harcosa, ments meg minket! (5. kép), vagy Kíméletlenül pusztítsd el gyermekeink gyilkosait.

5. kép Vörös Hadsereg harcosa, ments meg minket![24] (Készítette: Viktor Borisovich Koretski 1942)

A plakátok többnyire szenvedő, valamint a háborús erőfeszítésekben aktívan részt vevő gyerekeket és az értük áldozatot hozó anyákat, apákat mutatott. Megfenyegetett, megsebesült és meggyilkolt gyerekek képeit használta a (náci) brutalitás elítélésére és az ellenállás mozgósítására. Az ilyen üzenetek egyértelmű politikai célokat szolgáltak, nyilvánosságra hozták a náci, avagy a szövetségesek atrocitásait, miközben elterelték a figyelmet arról, hogy az állam nem védi meg gyermekeit. Sokan hajlamosak az ilyen képeket és történeteket olyan trauma keretein belül megközelíteni, amely igazolja a gyermekek szenvedéseiről szóló történeteket, politikai céljaik ellenére, ugyanakkor figyelmen kívül hagyják a háborús beszámolókat és a háború utáni visszaemlékezéseket, amelyek kiemelik a gyermekek erejét. 1943 május 12-én Alexander Fadejev szovjet író, a Komszomolszkaja Pravdaban megjelent cikkében (Дети города-героя: Из зарисовок Ленинграда A hős város gyermekei: Leningrádi vázlatokból”) azt írta, miszerint 1942 áprilisában meglátogatta az ostromlott Leningrádot, amikor az a blokád leghalálosabb hónapjaiból lépett ki, egyértelmű bizonyítékot látott a traumára: „Annak a szörnyű télnek a lenyomata [gyerekek] arcán maradt, és játékaikban kifejezve. Sok gyerek egyedül játszott. Még a kollektív játékokban is csendben, komoly arccal játszottak…” (The Journal of Interdisciplinary History 2017.)

Mennyire lehetnek kitartóak a gyerekek, amikor ki vannak téve a háború borzalmainak? Mindezekre csupán egyetlen példa. Egyik legismertebb magyar háború idején készült plakátot Szennik György készítette 1944 nyarán, a címe: „Én is hadicél vagyok?” (6. kép) A plakát központi eleme Páger Antalék könnyes szemű kislánya, Juliska. A kislány mellett egy felrobbant baba hever, ez arra figyelmeztet, hogy az amerikaiak robbanó játékokat szórnak szét a repülőgépekről a nagyvárosok felett. A képen látható Juliska csonkolt keze, amelyet

[24] Forrás: https://arthive.com/artists/22279~Victor_Borisovich_Koretsky/works

valószínűleg a baba felrobbanása okozott. A baba a robbanás következtében még füstöl és a füst egy emberi alakot formáz meg, amely az ellenség katonája lehet. A kislány kezéből ömlik a vér, amely azt is jelképezi, hogy a fronton is hány magyar életet oltanak ki, s az otthon maradtak is veszélyben vannak. A plakáton látható jelenet is az üzeni, hogy külön a front és külön a hátország már nem létezik, a kettő egybeforr, így azok is veszélyben vannak, akik a hátországban élnek, még a gyerekek is. A kislány néma ajkán pedig ott lapul a súlyos és fenyegető kérdés: „Én is hadicél vagyok?”. Összeségében a plakát üzenete az, hogy elgondolkodtassa az embereket arról, hogy már senki nincs biztonságban.

6. kép Én is hadicél vagyok? plakát (Készítette: Szennik György 1944)[25]

A Mikulást sem kímélte a háborús propaganda. Amikor néhány héttel 1941 karácsonya előtt Pearl Harbor bombázásával a második világháború beköszöntött az Egyesült Államokba, a Mikulást ismét beküldték, hogy segítsen a háborús erőfeszítésekben. Plakátokon arra szólította fel az amerikaiakat, hogy vásároljanak háborús kötvényeket, óvják meg az erőforrásokat és maradjanak csendben, hogy megakadályozzák a kiszivárogtatást az ellenség felé. De a militarisztikusabb ikonográfiába is burkolta a War Production Board a gyerekek kedvenc figuráját. Plakát készült egy vidám, fegyvert cipelő Mikulásról puskával a vállán, amelyen ez állt: „Santa Claus has gone to War” Eltűnt a piros ruhája és jellegzetes sapkája, helyette a hadsereg zord olajbogyó színű egyenruhájába öltözött. (7. kép)

[25] Forrás: https://grofjardanhazy.tumblr.com/post/82989767016/budun-archivum-%C3%A9n-is-hadic%C3%A9l-vagyok

7. kép „A Mikulás háborúba ment!”[26]

Versenyek és kitüntetések

A gyerekek motiválása és elismerése érdekében olyan versenyeket és kitüntetéseket szerveznek, amelyek azokat jutalmazták, akik a nemzeti ügyért vagy a háborús erőkért tettek valamit. Ez a pozitív visszacsatolás növeli a fiatalok elkötelezettségét és részvételét a propagandisztikus tevékenységekben.

A második világháború idején a kitüntetések a gyerekek számára is elérhetők voltak, különösen azok számára, akik hősies vagy kiemelkedő teljesítményt nyújtottak, például a Hitlerjugend (HJ) tagjai vagy más ifjúsági szervezetek tagjai. Az alábbiakban néhány példát találhatunk a gyerekeknek a II. világháború idején adományozott kitüntetésekre:

Hitlerjugend Arany Díszvitézségi Kitüntetés (Goldenes Hitler-Jugend Ehrenzeichen): A HJ tagjai között a legmagasabb kitüntetés volt, amelyet kimagasló teljesítményükért vagy hűségükért adományoztak. Az arany kitűző mellett ezüst és bronz fokozatok is léteztek az alacsonyabb szintű teljesítmények elismeréseként.

Bund Deutscher Mädel Arany Díszvitézségi Kitüntetés (Goldenes Ehrenzeichen des Bundes Deutscher Mädel): A Bund Deutscher Mädel (BDJ) tagjai között is léteztek kitüntetések, amelyek az ifjú nők hűségét és vezetőképességét ismerik el.

Blutorden (Vértrend): Ez egy kitüntetés volt, amelyet a Hitlerjugend tagjai kaphattak meg, akik sebesülést szenvedtek a harcmezőn.

[26] Forrás: http://enroll.nationalww2museum.org/learn/education/for-students/ww2-history/at-a-glance/christmas-on-the-home-front.html

Flieger-HJ (Repülő-Hitlerjugend) kitüntetések: Azok a HJ-tagok, akik részt vettek repülő programokban vagy repülőkkel kapcsolatos képzéseken, különleges kitüntetéseket kaphattak, amelyek a repüléssel kapcsolatos teljesítményüket ismerik el.
Fontos megjegyezni, hogy a náci kitüntetések és az ifjúsági szervezeteknek való részvétel nemcsak az elismerésről szólt, hanem arra is szolgált, hogy az ifjúságot befolyásolják és elkötelezzék őket az állampárt irányába. A náci rezsim nagy hangsúlyt fektetett az ifjúság befolyásolására és indokolt módon manipulálta őket az ideológiájuk szolgálatában. Az ilyen kitüntetések szimbolikus jelentőséggel bírtak és hozzájárultak az ifjúság náci hűségének megerősítéséhez.

Az angol gyerekeknek is adományoztak kitüntetéseket különböző teljesítmények vagy hősiesség elismeréseként. Az Egyesült Királyságban számos katonai kitüntetés és díj létezett, amelyeket a hadsereg, a légierő és a haditengerészet szolgálatában megkülönböztetett szolgálatért adományoztak. Néhány példa az angol gyerekeknek adományozott kitüntetésekre:

George Cross: Az Egyesült Királyság második legmagasabb kitüntetése volt, és bátor és kimagasló civil teljesítmények elismerésére adták. Fiatalok is kaphatták ezt a kitüntetést, ha például hősiességüket a háború alatt tanúsították.

George Medal: Ez az érme a George Cross-csal együtt azoknak adományozták, akik veszélyes körülmények között tettek kiemelkedően bátor cselekedeteket.

British Empire Medal: Ez az érme a brit birodalom polgári tagjainak elismerésére szolgált, beleértve a fiatalokat is, akik kiválóan teljesítettek különféle területeken, például a polgári védelmi munkában.

Children's George Cross: Ezt a kitüntetést olyan fiataloknak adták, akik kiemelkedően bátor cselekedeteket mutattak be veszélyes körülmények között, például a bombázások vagy az ellenséges támadások közben.

A Szovjetunió sem maradt el a gyerekek kitüntésében.
Néhány példa a szovjet gyerekeknek adományozott kitüntetésekre a II. világháború idején:

"Ifjú Hős a Szovjetunióban" kitüntetés (Молодой Герой Советского Союза): Ez a kitüntetés a legmagasabb kitüntetés volt, amelyet fiatalok kaphattak meg a Szovjetunióban. Azokat a fiatalokat tüntették ki vele, akik rendkívüli hősies tetteket hajtottak végre, például a háborúban vagy más veszélyes körülmények között.

"Lenin Ifjúsági Gárda" kitüntetés (Ленинский юнармеец): Ez a kitüntetés azoknak a gyerekeknek adományozták, akik kiemelkedő teljesítményt nyújtottak a Lenini Ifjúsági Gárda tagjaiként, amely a Szovjetunióban működő ifjúsági szervezet volt.

"Gyermekhős a Szocialista Munkáért" kitüntetés (Герой труда): Ez a kitüntetés azoknak a gyerekeknek járt, akik jelentős hozzájárulást tettek a szocialista munka területén vagy segítettek a háborús erőfeszítésekben.

Hatás - ellenhatás

Van egy oroszmondás: „На войне детей не бывает”[27]. Akik részt vettek a háborúban, azoknak meg kellett válnia gyermekkorától. Mindenki emlékezetében őrzi életének egy-egy pillanatát, amely második születésnek tűnik, fordulópontnak egész jövőbeli sorsában. Ez az az emlék, hogy a háború mindenkiben él, aki túlélte.

A média többnyire szenvedő, valamint a háborús erőfeszítésekben aktívan részt vevő gyerekeket és az értük áldozatot hozó anyákat, apákat mutatott. Megfenyegetett, megsebesült és meggyilkolt gyerekek képeit használta a (náci) brutalitás elítélésére és az ellenállás mozgósítására. Az ilyen üzenetek egyértelmű politikai célokat szolgáltak, nyilvánosságra hozták a náci, avagy a szövetségesek atrocitásait, miközben elterelték a figyelmet arról, hogy az állam nem védi meg gyermekeit. Sokan hajlamosak az ilyen képeket és történeteket olyan trauma keretein belül megközelíteni, amely igazolja a gyermekek szenvedéseiről szóló történeteket, politikai céljaik ellenére, ugyanakkor figyelmen kívül hagyják a háborús beszámolókat és a háború utáni visszaemlékezéseket, amelyek kiemelik a gyermekek erejét.
A gyermekkép erős propagandaeszköz lett. A gyerekekről a háború áldozataiként (plakátokon) vagy egy valódi háború szereplőiként (fiatal katonák) vagy egy képzeletbeli háború (a fiataloknak szóló kiadványokban) szereplő képe, néha a végletekig is hatással lesz a gyerekek képzeletére. nyilvánosságot, akár felnőttként, akár gyerekként élték át a háborút.

A gyerekek a háborús erőfeszítések szerves részévé váltak, de identitásuk fontos részévé is váltak. "A [propagandának] állandó hatása van" - mondja Mary Sue Kallander -, ezt nem tagadhatod. Sok gyermek számára az, amit a háborúért tettek, meghatározta önértékét. Barbara Wright Reed szerint a háborúval kapcsolatos tevékenységek "valami náluk nagyobb résznek érezték magukat, az ország részének". Gyermekmunka töltötte be a lőszer, bombák és katonai járművek kétségbeejtő szükségét. Több ezer órát önkénteskedtek, és rengeteg anyagot gyűjtöttek össze. Fájdalmaik és tűréseik azt a hitet testesítették meg, hogy a győzelemhez az ő részvételükre van szükség. ”Nem voltunk tökéletesek – mondja Barbara –, mindannyian a propaganda áldozatai voltunk. (The Ready Ones 2015)

Élethosszig tartó hatást gyakorolt az antiszemita propaganda azoknak a német gyermekeknek a gondolkodására, akik a náci uralom ideje alatt jártak iskolába - állapította meg egy 2011 júniusban megjelent tanulmány, amelynek eredményei szerint ez a korosztály a második világháború után fél évszázaddal is sokkal hajlamosabb maradt a zsidókkal kapcsolatos negatív nézetekre, mint a korábban vagy később született korosztály. Amerikai és svájci kutatók olyan, 1996 és 2006 között készült német közvélemény-kutatások adatait vizsgálták, amelyek kérdései érintették a zsidókkal kapcsolatos nézeteket és véleményeket is. A felmérések Németország 264 településéről összesen 5300 személy válaszait tartalmazták, és lehetőséget adtak a vélemények nem, kor és lakhely szerinti vizsgálatára is. (Voigtlaender – Hans- Voth 2011)
A tudósok szerint a kutatás eredményei arra engednek következtetni, hogy a közvélemény befolyásolása a fiatal korosztályok körében tud leginkább eredményes lenni, különösen ha a

[27] (Na voyne net detey) „A háborúban nincsenek gyerekek”.

sulykolt üzenet már egyébként is létező hiedelmeket szilárdít meg. A kutatók ugyanis a felmérések adatainak vizsgálata alapján úgy találták, hogy a második világháború vége óta eltelt mintegy fél évszázad dacára a legszélsőségesebb antiszemita nézeteket azok vallották, akik az 1930-as években születtek. "Nem csupán arról van szó, hogy a náci iskolák jól működtek, hanem arról is, hogy ha az embereknek egy totalitárius diktatúrában kell eltölteniük a fejlődésük szempontjából legfogékonyabb éveket, az mindenképpen hatással lesz gondolkodásukra" - mondta el Hans-Joachim Voth, a Zürichi Egyetem munkatársa, a tanulmány egyik írója, hozzátéve, hogy mellbevágó módon ez a hatás nem múlik a totalitárius rendszer bukásával sem. A kutatás azt is megmutatta, hogy az Adolf Hitler vezette diktatúra oktatási rendszerének leginkább kitett korcsoportokon belül is lehet különbségeket kitapintani a zsidókkal kapcsolatos nézetekben lakhely alapján, vagyis nem mindegy, hogy a válaszadó olyan környékről jött, ahol már az 1930-as éveket megelőzően is erős volt az antiszemitizmus, vagy sem.
A már említett közvélemény-kutatások adatait ennek vizsgálatára az 1890-es évek végéig visszamenő választási eredményekkel vetették egybe. A kutatók ennek alapján arra jutottak, hogy azokon a helyeken, ahol az antiszemita pártok hagyományosan erősnek számítottak, nagyobb hatásfokkal működött az antiszemita propaganda is. "Ez azt jelenti, hogy a befolyásolás jól tud működni és hatása is meglepően sokáig meg tud maradni, de ehhez összeegyeztethetőnek kell lennie azzal, amit az emberek már egyébként is gondolnak" - magyarázta Hans-Joachim Voth.
Benjamin Ortmeyer, a frankfurti Goethe Egyetem náci oktatást vizsgáló kutatóközpontjának vezetője a tanulmány eredményeit meggyőzőnek nevezte. "Az ilyesfajta propagandának a fontosságát nem igazán tárták fel korábban. A náci tömeggyilkosságok brutális cselekedeteihez képest a bűntettek ezen formáját, az agymosást, eddig többnyire figyelmen kívül hagyták" - jegyezte meg. Véleménye szerint ennek egyik oka, hogy nehéz az idősebb németeket rávenni arra, hogy beszéljenek a náci uralom alatti iskolai tapasztalataikról. Miközben a holokausztot túlélő zsidók sokszor élénken idézik fel az iskolatársaiktól elszenvedett megaláztatásokat, a nem zsidó németek többnyire szórakoztatónak és békésnek írják le diákéveiket. Ugyanakkor kivételként említette a müncheni Fehér Rózsa (A Fehér Rózsa a nemzetiszocialista diktatúra elleni ellenállási csoport volt, amely 1942 nyara és 1943 eleje között szórólapokat adott ki, amelyekben passzív ellenállásra, majd később a rendszer megdöntésére szólítottak fel.) és a kölni Edelweiss Pirates (A Német Birodalomban 1939 és 1945 között nemkonformista, néha ellenzéki magatartást tanúsító fiatal németekből álló informális csoportokat edelweiss kalózoknak nevezték Tevékenységük főleg külföldi hírek terjesztése, szórólapok terjesztése, szlogenek írása a házfalakra, bujkálás, menekültek és bujdosó zsidók gondozása a Hitlerjugend militarizálásának szigorú elutasítása) elnevezésű ellenállócsoportokat, amelyeket diákok alkottak a mindent ellepő náci propaganda ellenére. (A Swing Judendliche elsősorban a közép- és középosztálybeli nonkonformista fiatalokból álltak, akik saját személyiségüket akarták megtalálni, és a nemzetiszocialista ideológiától függetlenül meg akarták élni. Amerikai életstílusa meghatározta szabadidejét, de egyben a nácik elleni provokáció is volt. Eleinte nyilvános bulikat szerveztek, razziák és kitiltások után pedig már csak privátokat, ahol angol nyelvű swing zenét hallgattak. Angol nyelvű neveket adtak maguknak, hosszú hajat és feltűnő, leleplező ruházatot viseltek, amelyek mindegyike ellentmond a nemzetiszocialista eszméknek, és például betegnek tartották. "Ezek fontos példák a mai fiatalok számára" - tette hozzá. (Jugend im widerstand)

A tanulmány rávilágított arra is, hogy a közvélemény-kutatások adatai szerint az 1920-as években született korosztályok képviselői között nem volt kiugróan magas az antiszemita nézetek aránya, a válaszaikból kitűnő vélemények csak kis mértékben különböztek attól, ami az 1940-es években születettek válaszaiban is megjelent. Mindez azért érdekes, mert az 1920-as években születettek sokkal inkább ki voltak téve a náci oktatás véleménytorzító hatásainak. Ennek oka az lehet, hogy a náci ideológia iránt leginkább elkötelezett, 1920-as években születettek közül sokan vonultak be önkéntesként a második világháború utolsó éveiben a Waffen SS alakulataiba. Ezekben rendkívül magasak voltak a veszteségek, így legtöbben nem érték meg a háború végét - véli Hans-Joachim Voth. (Múlt-Kor 2015)

A társadalomban sokáig hat a gyűlöletpropaganda, de a megtámadott csoportok is hosszú ideig hordozzák az elszenvedett sérelmeiket. Minden leszivárog a társadalom mélyrétegeibe. Nagyon igaz Albert Einstein azon gondolata, miszerint „Milyen sivár az a kor, melyben könnyebb egy atomot szétrombolni, mint egy előítéletet.

Irodalom

Amis, Marton (2004) Koba, a rettenetes. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2004. Fordította: M. Nagy Miklós.)

Edward Bernays (1923) Crystallizing Public Opinion. Boni and Liveright, New York.

Bowen, James (1972) A History of Western Education. Volume I. The Ancient World. Methusen&Co. Ltd. London, 1972.)

Brockhaus, Gudrun (1997) Schauder und Idylle, München 1997, S. 247,

Bytwerk, Randall - Julius Streicher, Julius (2001) The Man Who Persuaded a Nation to Hate Jews (New York: Stein and Day, 1983). Reprinted by Dorset Press, New York, 1988. Revised edition published by Cooper Square Press, 2001.

Cavaleri, Paolo (2006): Eravamo tutti Balilla. Dalle scuole del Duce al Lager. Mursia, Milano.

Egyesült Államok Holokauszt Emlékmúzeuma, https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa1069700

Élethosszig tartó hatást gyakorolt a náci propaganda a német gyermekekre. INFORÁDIÓ 2015. / MTI https://infostart.hu/kulfold/2015/06/16/elethosszig-tarto-hatast-gyakorolt-a-naci-propaganda-a-nemet-gyermekekre-734789)

Feldman, Daniel (2021) “Reading Poison: Science and Story in Nazi Children’s Propaganda.” Children’s Literature in Education, 2021, https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8146176/

Grunberger, Richard (1971) 2-Year Reich, The: A Social History of Nazi Germany, 1933–1945 New York: Holt, Rinehart és Winston of Canada Ltd.

Haarer, Johanna (1939) Mutter, erzähl' von Adolf Hitler! https://archive.org/details/HaarerJohannaMutterErzaehlVonAdolfHitler1939260S.ScanFraktur_201905

Heck, Alfons (1985). Child of Hitler: Germany in the Days When God Wore a Swastika (Arizona: Renaissance House, 1985)

Hecher, Dagmar (szerk. 2006) Propaganda und Gegenpropaganda im Zweiten Weltkrieg im Hinblick auf Kinder und Jugendliche, München, GRIN Verlag, https://www.grin.com/document/62345

Jugend im widerstand. https://simpleclub.com/lessons/geschichte-jugend-im-widerstand

Как учили в школах под немецкой оккупацией (2022.01.11) (https://euroradio.fm/ru/kak-uchili-v-shkolakh-pod-nemeckoy-okkupaciey)

Laswell, Harold (1927) Propaganda Technique in the World War. https://ia801208.us.archive.org/26/items/PropagandaTechniqueInTheWorldWar/Propaganda%20Technique%20In%20the%20World%20War.pdf

Louyot, Alain (2002) Gyermekek fegyverben. Budapest. Pont Kiadó.

Machel, Grace (2001) Impact of Armed Conflict on Chidren. UNICEF, 2001.

Mihály Ildikó (2004) Gyermekáldozatok a politika és a háborúk világában (2004) Új Pedagógiai Szemle 2004 december > Gyermekáldozatok a politika és a háborúk világában https://ofi.oh.gov.hu/tudastar/gyermekaldozatok *Gyermekáldozatok a politika és a háborúk világában https://epa.oszk.hu/00000/00035/00087/2004-12-vt-Mihaly-Gyermekaldozatok.html*

Múlt-Kor (2015) Élethosszig tartó hatást gyakorolt a náci propaganda https://mult-kor.hu/elethosszig-tarto-hatast-gyakorolt-a-naci-propaganda-20150616

Ontario History of Education Collection (OHEC), Ontario Department of Education, “The Way to War and the Second World War, Topics 9 and 10, Modern World History, Grade XIII,” 21, 25.)

Öhquist, Johannes (1999) A Führer birodalma Budapest, Gede testvérek

Presse in der Zeit des Nationalsozialismus DDB Studio. https://ausstellungen.deutsche-digitale-bibliothek.de/ns-presse/

Pukánszky Béla – Németh András (1997) Neveléstörténet. Budapest.Nemzeti Tankönyvkiadó,

Révész Béla (2014) Tíz híres világháborús plakát https://honvedelem.hu/hatter/multidezo/tiz-hires-vilaghaborus-plakat.html)

von Schirach, Baldur (1936) Hitlerjugend, Leipzig 1936, S. 183-186, Stohl, Rachel J. (2002) Under Gun. Children and small arms. African Security Review, 2002/3.

Schmitt, Carl (2002): Totális ellenség, totális háború, totális állam. [1937.] In: Uő: A *politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok.* Szerk.: Cs. Kiss Lajos. Budapest: Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor.

The Journal of Interdisciplinary History 2017. Lisa A. Kirschenbaum: The Meaning of Resilience: Soviet Children in World War II. 2017. 47 évf. 4

The Ready Ones: American Children, World War II, and Propaganda 2015.https://spec.lib.miamioh.edu/longform/readyones/

Virányi Péter (2022) „Rosies the Riveter", a dolgozó nők ikonikus képe, avagy a második világháború hátországának amerikai hősei. In.: Nők a hátországban. Szerk. Virányi Péter. Kronoss 2022.

Voigtlaender, Nico Hans - Voth, Joachim (2011) Persecution perpetuated: the medieval origins of antisemitic violence in nazi Germany. National bureau of economic research 1050 Massachusetts Avenue Cambridge, MA 02138 June 2011)

Welch, David (2000) Germany, Propaganda and Total War, 1914-18. New Brunswick. Rutgers University Press.

Zsély Csilla (2012) Rajzfilmfigurákkal Hitler ellen. Az USA animációs propagandája a II. világháború alatt. Apertúra, 2012/nyár. https://www.apertura.hu/2012/nyar/zsely-rajzfilmfigurakkal-hitler-ellen-az-usa-animacios-propagandaja-a-ii-vilaghaboru-alatt/

Bányai Viktória – Horváth Rita:

Gyermekrajzok a vészkorszakról és a túlélésről

Tanulmányunk a Pesti Izraelita Hitközség leánygimnáziumában 1945 késő tavaszán – kora nyarán készült 26 gyermekrajzból álló, korábban még nem elemzett forráscsoporttal foglalkozik. A rajzokat Budapesten élő holokauszt-túlélő 13–14 éves zsidó lányok készítették néhány hónappal Budapest felszabadulása után, a háború utáni első, különleges tanévben. Az időpont természetesen meghatározza a rajzok tartalmát is: a közelmúlt eseményei, nyilas uralom, Budapest ostroma és a felszabadulás utáni friss élmények.
A homogenizáló iskolai környezet, amelyben keletkeztek, teszi igazán egyedivé a forrásegyüttest. A keletkezés körülményeinek egységessége lehetővé teszi, hogy a rajzokat ne csak önmagukban, hanem egymás kontextusában is elemezhessük. Tanulmányunkban arra mutatunk be példákat, hogy milyen többletet ad a rajzok megértésében ez megközelítés.

*

Tanulmányunk a Pesti Izraelita Hitközség leánygimnáziumában 1945 késő tavaszán – kora nyarán készült 26 rajzból álló forráscsoporttal foglalkozik. A rajzokat 13–14 éves lányok készítették, s rajztanárnőjük, Klein Tiborné – 1946-tól, férje névváltoztatása után, Kertai Tiborné, született Friedrich Klára – őrizte meg. Fia, Kertai Iván adományozta őket a budapesti Holokauszt Emlékközpontnak (Gyarapodási szám 3534).
A rajzokat Kertai Klára több alkalommal is bemutatta:1984-ben az Anna Frank Gimnázium 40. évfordulós megemlékezésén (Sándor Anna 1984), 1991-ben pedig a Chagall Galériában egy kiállításon.[1] Több alkalommal azt is lehetővé tette, hogy különböző folyóiratok – *Szombat, Múlt és Jövő, Új Élet* – illusztrációként közöljenek belőlük néhányat például a kiállítás alkalmából, ill. Holokauszt megemlékezéshez.[2] Mindennek ellenére a rajzok átfogó bemutatására és elemzésére eddig senki sem vállalkozott. Tanulmányunk célja ennek a hiánynak (legalább részleges) pótlása: illusztrációból az elemzés tárgyává kívánjuk tenni a rajzokat.
Ismerünk a korszakból, például a Kunt Gergely által közzétett (2017) naplókból, más, hasonló korú kamaszlányok által készített rajzokat, amelyekben részben hasonló történelmi tapasztalások jelennek meg, ez a 26 rajz mint forráscsoport különleges. A homogenizáló iskolai környezet, amelyben keletkeztek, teszi igazán egyedivé a forrásegyüttest.[3] Készítőik körülbelül egyidős, budapesti zsidó lányok voltak, a rajzok ugyanazon tanár instrukciói alapján, iskolai feladatként, időben is egymáshoz nagyon közel készültek. Az iskolai anyakönyvekből tudjuk,

[1] A megőrzött rajzokból 12-őt 1991. november 17-től december 13-ig a Chagall Galéria (Garay u. 48.) kiállított.
[2] *Szombat* 1991/9. számban 6 rajz (pp. 38–42), *Múlt és Jövő* 1994/2. számban 11 rajz (pp. 32–49), *Új Élet* 1994. ápr. 1. szám 1 rajz (p. 5). Jelent meg továbbá az *Ezredvég* 2021/2. számában 12 rajz, ezek azonban a Magén István által őrzött fekete-fehér másolatok alapján.
[3] Levéltári és sajtóforrásokból egy másik sorozat gyermekrajzról is van tudomásunk, azonban ezek a rajzok elvesztek vagy még lappanganak. 1947 márciusában a Bibliotheca Officina helyiségében (Andrássy út 47.) rendeztek gyermekrajz-kiállítást. A rajzokat a Pesti Izraelita Hitközség fiúgimnáziumának és Szt. Domonkos utcai általános iskolájának tanulói készítették.

hogy a lányok – ha nem is mindannyian Budapesten születtek, de – mindannyian már az 1943/44-es tanévet is a Pesti Izraelita Hitközség leánygimnáziumában végezték, és iratkoztak be 1944 őszén a következő tanévre, vagyis nem csak a háború után kerültek a fővárosba. (Anyakönyv 1944/45) A keletkezés körülményeinek egységessége teszi lehetővé, hogy a rajzokat ne csak önmagukban, hanem egymás kontextusában is elemezhessük. Tanulmányunkban arra mutatunk be példákat, hogy milyen többletet ad a rajzok megértésében ez megközelítés.

A rajzok – készítésük idején – kettős szerepet töltöttek be. Egyrészt segíthettek a traumák feldolgozásában, másrészt dokumentálták a tragikus közelmúltat: a nyilasuralmat, Budapest ostromát, a felszabadulást és a közvetlenül utána következő időszakot is. A pszichológia iránt fogékony, a rajzolás művészetterápiás lehetőségeivel is tisztában lévő, erről még a háború előtt cikkező (Friedrich 1937) fiatal tanárnő elsődleges célja a feladattal, traumatizált tanítványainak segítése lehetett. Abból azonban, hogy megőrizte őket, kitűnik, hogy kordokumentumként is értékesnek, fontosnak tartotta. A tanú szerepet a gyerekek is nagyon komolyan vették: részletgazdagon, meglepő pontossággal ábrázolták a közelmúlt általuk megörökítésre kiválasztott eseményeit.

A keletkezés körülményei

Az iskola 1944/45-ös tanévről beszámoló évkönyve alapján azt látjuk, hogy a szintén túlélő pedagógusok több tantárgy keretében, többféle módon is igyekeztek teret adni az átéltek kibeszélésének, kiírásának, kirajzolásának.[4] Ilyen fórum volt (vagy ilyenné vált) a gimnázium irodalmi pályázata is, melynek dobogósai között találjuk ebben az évben Jordán Judit *Emlék a munkatáborból* című írását és Munkácsi Éva *Menekülés* című munkáját. (Zsoldos Jenő 1945: 43) Ebbe a sorba illeszkednek a rajzok is.

Kertai Klára a következő módon emlékezett az 1945-ös tanévre 1991-ben a kiállításkor írt rövid, „Add vissza a gyerekkoromat…” című írásában:

„Mindannyian sérültek, begyógyulatlan, kiheverhetetlen sebekkel: tanárok, gyerekek. Talán túlságosan is korán fogtunk hozzá, hogy valahogy elkezdjük az életre szoktatni ezeket a felsebzett lelkeket: magunkat és a többieket is. *Zsidó gimnázium 1945*. A gyerekek szeméből is kitörölhetetlen a történelem, mely kitépte őket az iskolából, kitépte belőlük gyermekkorukat. Emlékeik félelmetesek. Az ő élet-iskolájuk megtanította őket hazudni, hazudni nevet, vallást, megtagadni önmagukat.” (Kertai Klára 1991: 38)

A visszaemlékezésben említett „talán túlságosan korai” tanévkezdés 1945. március 13-án történt, szűk két hónappal a pesti gettó felszabadulásától, épp egy hónappal a város ostromának lezárultától. 1944 őszén csak a beiratkozások és pótbeiratkozások zajlottak le, azok viszont szokatlanul nagy számban, mivel az állami és városi gimnáziumokból kitiltott zsidó vagy zsidónak minősülő lányok is növelték a beiratkozók számát. Az Abonyi utcai korszerű iskolaépületet már évek óta nem használhatták, mivel azt hadi célokra vették igénybe: 1945 tavaszán épp orosz katonai kórház működött benne. A tanítás megkezdésekor még tanterem

[4] Hasonló pedagógiai kezdeményezésekre Európa-szerte tudunk példákat. Néhány külföldi párhuzamot megemlít tanulmányában Tuomas Laine-Frigren (2022), illetve két hazai párhuzamot elemez.

sem volt, csak az ORT[5] irodájának (Erzsébet krt. 32) két helyisége állt rendelkezésre, de még március folyamán a Rabbiképző Intézet épületében helyet kapott a leánygimnázium, s a fiúkkal délelőtt-délutáni váltásban használhattak néhány tantermet.

A márciusban kezdődő tanév 1945. július 6-án véget is ért. Ebben a nem egész négy hónapban, ahogy az iskolai értesítő fogalmaz: „Csak a továbbhaladás szempontjából fontos és lényeges anyagrészeket dolgoztuk fel." (Zsoldos Jenő 1945: 32) Sokan így is csak később kapcsolódtak be a tanításba: betegségekből lábadoztak vagy segélyakciók keretében vidéken tartózkodtak. Akik három hónapnál rövidebb ideig vagy egyáltalán nem jártak iskolába, azok július közepén osztályozó vizsgákat tehettek, hogy mégse vesszen el a tanévük.
Kertai Klára, aki 1940-től tanított a leánygimnáziumban rajzot és kézimunkát, ebben a rövid tanévben a III/A, B, és a IV/A osztályt tanította, továbbá a Személynök utcai tagozatban is a IV. osztályosokat. (Zsoldos Jenő 1945: 39) Mai számozással 7. és 8. osztályos lányokról beszélünk. Többségük 1932-es születésű, vagyis 13 éves volt ekkor. A rajzok felén, tizenhármon, szerepel keltezés, amelyet a diákok maguk írtak fel: egy-egy osztályon belül azonos napon, bizonyára az órarendnek megfelelően. A dátummal ellátott rajzokon a jobb felső sarokba a lányok az osztályukat tüntették fel, valamint az szerepel, hogy „1. lap". Ezek a formai elemek azt mutatják, hogy az év végi osztályzatért összeállított portfólió részei lehettek a rajzok. A 26 rajz a négy osztályból a következőképpen került ki: a III/A. osztályból 8 rajz, 1945. június 1-i dátummal, a III/B. osztályból 14 rajz, csak egyen szerepelt dátum: május 31., a IV/A. osztályból 3 rajz június 5-i dátummal és a Személynök utcai IV. osztályból egy rajz, amin április 25 szerepel.
A négy osztályba azonban jóval több, mint száz lány járt, legalábbis ennyien szereztek év végi osztályzatot. Így logikus a következtetés, hogy a tanárnő valamilyen szempont szerint kiválogatta a megőrzendő rajzokat. A lehetséges szempontok közül egyet tudunk biztosan kizárni: nem a jeles rajzolókét válogatta össze, nem azokét, akik a legkönnyebben tudták magukat kifejezni a rajz nyelvén. Ahogy a tanárnő maga fogalmazta egyik volt tanítványának, az egyik rajz készítőjének: „Ezek a rajzok, amiket megőriztem és elhoztam, nem remekművek. Alig akad közöttük olyan, amelyik valamilyen rajzkiállításon díjat nyerhetne. Mégis szívbemarkolóak." (Kertai Klára 1982: 4) Másutt „suta gyerekrajzok" -ként említi őket. (Kertai Klára 1991b: 3)
A tanárnő értékelése objektív. Művészi szintű rajzkészséget egyedül G. Éva „Éjjeli rablás" című grafitrajzán fedezhetünk fel. További három rajz fekete-fehér, a többi színes, vagy legalább bizonyos részeiben kiszínezett. Valóban jelentős különbségek mutatkoznak a lányok rajzkészségében, illetve abban is, hogy a tananyagként is elsajátított eszközöket, elemeket (perspektíva, rövidülés, méretarányok, keretezés, szövetminták, szabásminta stb.) miként építik be, használják-e, mozgósítják-e. Több rajzot is ezek teljes hiánya jellemez, és egyes képeket dominálnak a – minden bizonnyal a rajzolók lelkiállapotát tükröző – kisiskolás életkorban szokásos ábrázolások.

[5] ORT: Kézműves és mezőgazdasági munkát zsidók között terjesztő szervezet, amely 19. század végén Oroszországban alapult, de a két világháború között már Közép- és Kelet-Európa más államaiban is tevékenykedett.

Múlt és jelen – múlt a jelenben

Ahogy készítésük időpontjából is következik, a rajzolók a még csak félmúlt háborút, ostromot, nyilasuralmat, üldözést, és a még épp csak elkezdődött jelent, az élet fokozatos normalizálódását (áram, villamos, iskola, színház), a megjelenő új ideológiákat (május elsejei felvonulást, cionista tábort) választották témául. Összesen 12 rajz ábrázolta a múltat, 10 a jelent, 4 pedig a kettőt egymás mellé állítva, egy mini narratívát képezve. Ismét a tanárnőt idézve: „Azt sem tudom, honnan szereztünk papírt, ceruzát. De ők rajzoltak. Rajzolták, ami bennük volt. A múltat, a jelent." (Kertai Klára 1991: 38) Vagyis nem csak a rajzokat készítő lányok alkottak sok szempontból homogén csoportot, hanem – minden bizonnyal a tanári instrukcióktól sem függetlenül – a rajzok tematikája és készítésük körülményei is egységesek voltak. A rajzokat forráscsoportként kezelve, egymás kontextusában is elemezve, új szempontokra figyelhetünk fel, új értelmezési rétegeket fejthetünk fel bennük.

Az elemzett képpárokat azonos osztályban tanuló lányoktól választottuk – az egyiket a III/A-ból, a másikat pedig a III/B-ből –, ahol az is elképzelhető, hogy rá-ránéztek egymás rajzára, talán meg is beszélték azokat, ötleteket adva egymásnak. A III/B. osztályban készült rajzok között mindenesetre van kettő, G. Borbála és P. Marianne rajzai (lásd 1. és 2. kép), ahol a hasonlóság annyira szembeszökő, hogy minden bizonnyal „másolásról" van szó, amikor az egyik gyerek a másik rajzának egy kevésbé összetett, a színek használatát is elhagyó változatát készítette el. Olyan feladatok esetében, amelyek érintették a gyerekek egyszerre kollektív és személyes traumáit, okunk van feltételezni, hogy a másolás nem azért történt, mert lettek volna gyerekek, akik sértetlenül úszták meg a közelmúlt történelmi katasztrófáját, hanem éppen azért, mert nem akarták, akkor és ott, nem tudták feldolgozni gyötrő és retraumatizáló emlékeiket. Találunk példát erre a jelenségre az aschaui hontalan tábor iskolájában készült fogalmazások között is.[6] (Horváth Rita – Zana Katalin 2013)

R. Éva Egy alvó kolónia fölött őrködő chaluca című rajza (3. kép) az 1945 tél végén, tavasszal meginduló, különféle cionista mozgalmak által szervezett táborok egyikét örökíti meg. A címben a „chaluca" a cionista szervezetek sajátos, igen sok héber kifejezést beépítő nyelvhasználatának lenyomata, magyarul 'mozgalmi tag, úttörő'. Az őrségben álló lány kék-fehér egyenruhája alapján valamelyik baloldali szervezet táborát látjuk: Ha-somer ha-cair, Dror vagy Ha-bonim. Ezek a szervezetek, valamint a Ha-noar ha-cioni, a Makkabi ha-cair és az orthodoxiához kötődő, vallásos Bné Akiba szervezet 1945 februárjától–áprilisától szerveztek gyermek- és ifjúsági táborokat, otthonokat, kivándorlásra felkészítő mezőgazdasági és ipari hakhsarákat. (Novák Attila, 2000)

[6] Ott 16 és 15 éves fiúkat kértek meg az osztályban, hogy írják le a tanúvallomásaikat fogalmazásként. Két tanúvallomás-kompozíció egymás melletti elemzése során világossá vált, hogy a másolás egy védekezési mechanizmus volt a másoló fiatal részéről. Abban a pillanatban, amikor kénytelen volt feladni ezt a védekező eszközt, traumatikus emlékei elárasztották, ami miatt a szövege kaotikussá, töredezetté és röviddé vált.

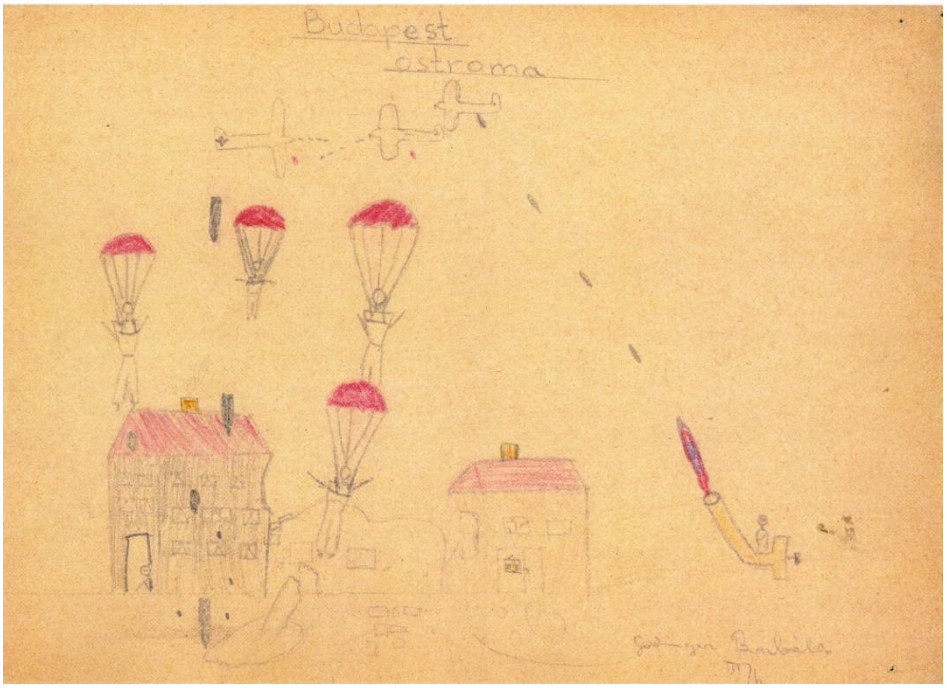

1. kép *G. Borbála (III/B): Budapest ostroma* [7]

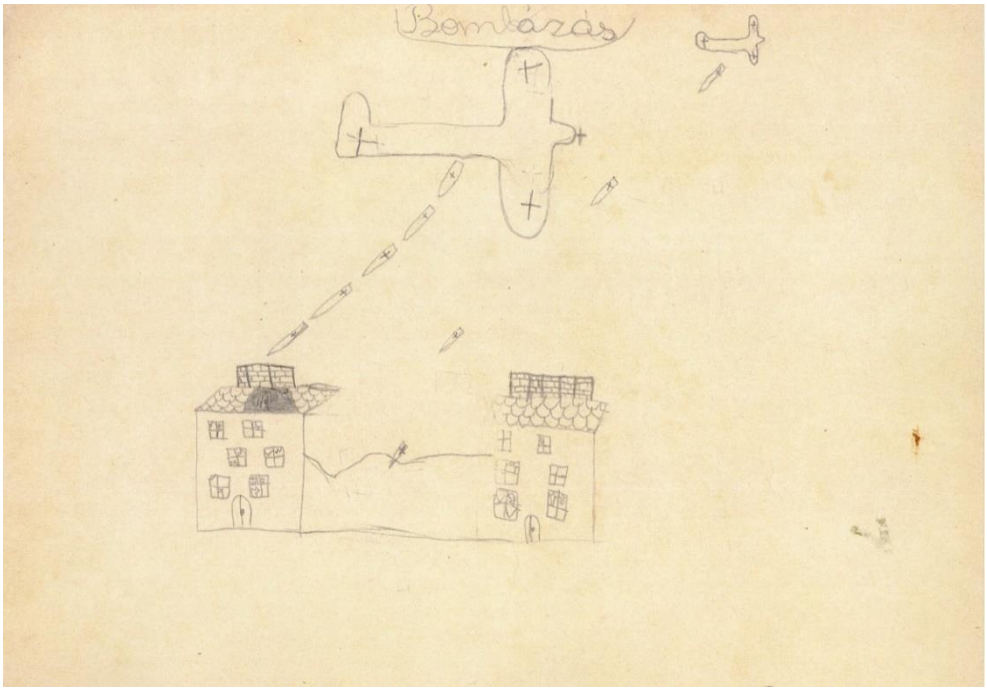

2. kép *P. Marianne (III/B): Bombázás* [8]

A friss és lelkesítő élményt megjelenítő rajz első pillantásra csak a jelenről és a jövőről szól. Azonban ha a többi rajz kontextusában vizsgáljuk meg, azt találjuk, hogy több módon is ellentétébe fordítja a vészkorszak traumatikus tapasztalatait, ezáltal azokat is megjeleníti,

[7] Forrás: Holokauszt Emlékközpont gyűjteménye
[8] Forrás: Holokauszt Emlékközpont gyűjteménye

tanúskodik róluk. Párnak D. Éva ugyanaznap – 1945. június 1-én – készült rajzát állítjuk mellé: *Egy zsidó ház őrzése* (4. kép). A kiemelt szempontok többsége más képekkel összevetve is igaz lenne, azonban ebben a párosításban koncentráltan mutatkoznak meg: R. Éva és D. Éva rajzai minden elemükben, vizuálisan és konceptuálisan is megfeleltethetők egymásnak, egymás ellentétét képezik.

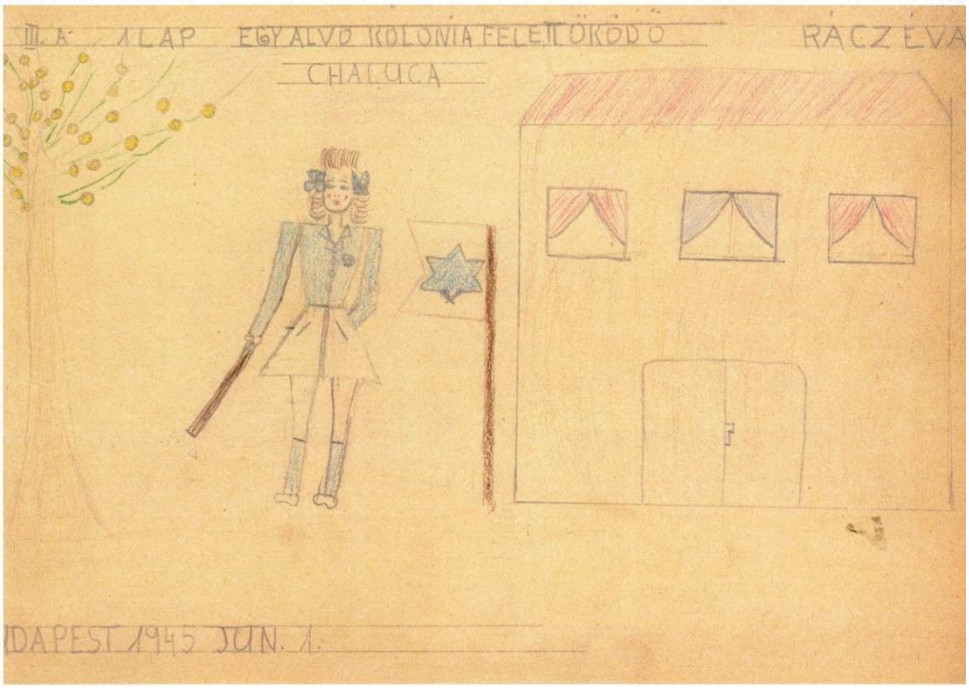

3. kép *R. Éva (III/A): Egy alvó kolónia felett őrködő chaluca* [9]

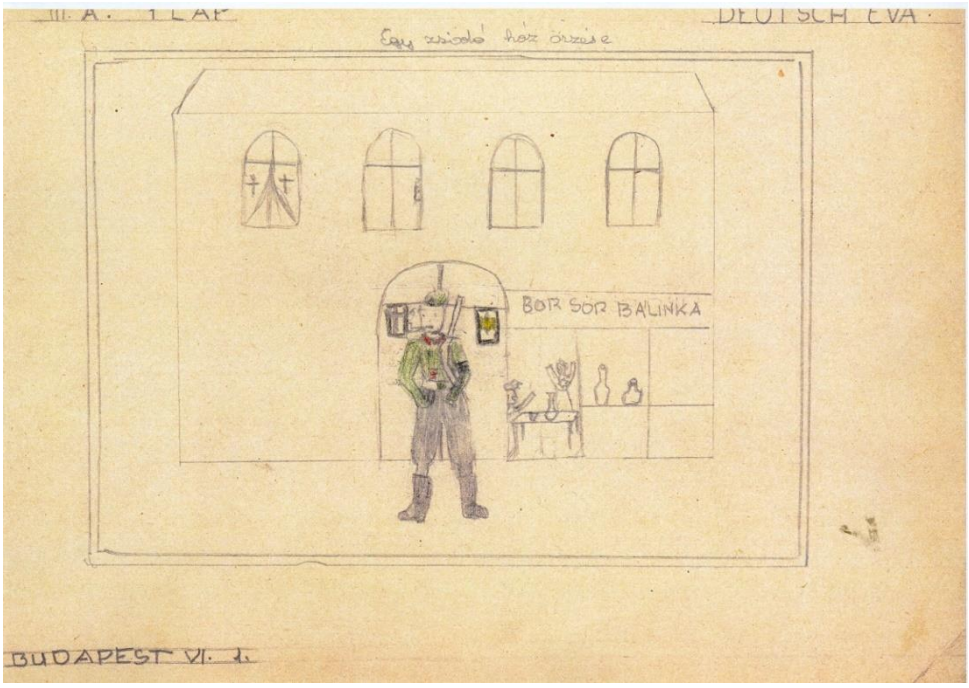

4. kép D. Éva (III/A): *Egy zsidó ház őrzése* [10]

[9] Forrás: Holokauszt Emlékközpont gyűjteménye
[10] Forrás: Holokauszt Emlékközpont gyűjteménye

Mindkét kompozíción egy házat és egy őrségben álló személyt látunk. D. Éva a nyilas uralom időszakának egy jelenetét mutatja be. A fekete-fehér képen csak a megkülönböztető jelek színezettek, ezekre irányítja figyelmünket: a házat megjelölő sárga csillag és az őrködő fegyveres zöld inge, sapkája. A megkülönböztető jelzések – csillagok, karszalagok – a forráscsoport minden múltat ábrázoló rajzán hangsúlyosak, a jelenetek értelmezésének alapvető elemei.[11] A suhanc zsebre tett kézzel, pipázva áll, háttal a háznak és a ház földszintjén egy kocsmában zajló fenyegető eseménynek, amelynek épp a „zavartalanságát" biztosítja. Ott egy üvöltő férfi fegyverrel kényszerít egy feltett kezű, csillagot viselő zsidó nőt, hogy szolgálja ki. Az emeleti ablakok egyikén szinte észrevétlenül leselkedik kifelé valaki. Az egész házat a félelem és a teljes kiszolgáltatottság uralja.
R. Éva rajzán egy magabiztos fiatal lány kontrolálja a szituációt – a nemi szerepek felcserélése önmagában is jelzi a gyökeres fordulatot. A csillagos ház negatív megjelölését a központba állított kék színű Dávid-csillagos zászló ellenpontozza, és a fiatal lány mellkasán, a megbélyegző sárga csillag helyét egy cionista jelvény veszi át. A házat csendesnek, nyugalommal teltnek érzékeljük. Nagyon érdekes ellentétezés az üldözés és a felszabadulás utáni idők között, hogy R. Éva a ház ablakaira színes függönyöket rajzolt. A múltat megjelenítő rajzokon, ha látunk is függönyt, sosem színezettek, de jellemzően inkább bezárt, vagy az ostrom idején betört ablakok láthatók. A színes függönyök és a látható élvezettel megrajzolt csinos frizura, színes masnik által is jelzett életöröm, teljes egészében a felszabadulás utáni időkhöz tartozik. A vészkorszakot ábrázoló rajzokon ilyesmiknek nyoma sincs.
A rajzoknak adott címek – Egy alvó kolónia fölött őrködő chaluca és Egy zsidó ház őrzése – is párba állíthatók: mutatják, hogy ugyanaz a téma, ugyanaz a szó „őrizni" mennyire eltérő jelentéseket hordoz. Az első esetben az őrzés a pihenő csapat nyugalmát védi, a másik képen a fegyveres azért őrzi a zsidókat, hogy ne tudjanak megszökni a halál, a megalázás és a kínzás elől. Az „őrködő" alak folyamatos melléknévi igenév: egyszerre jelzője az őrlánynak (tulajdonságként hozzátartozik), s hordozza az ige szófajának aktivitását. A másik címben szereplő „őrzése" szó viszont főnév: személytelen és passzív – egy kívülálló szemszögéből érzékelteti a zsidó áldozatok kiszolgáltatott passzivitását.

A második képpár – K. Noémi Október 16 (5. kép) és R. Éva Gyermekcsapat a május 1-i felvonuláson (6. kép) című rajzai – meneteket ábrázolnak. Mind a nyilasuralom időszakának fegyveresek által kísért halálmeneteit, mind a május elseji felvonulást több lány is megörökítette. Ezek menetek a városi nyilvános térben, mindenki számára láthatóan haladtak, saját korában mindkettő emblematikus jelenség volt. A vörös zászlókat lobogtató színes gyerekcsapat, és az élen haladó feltűnően csinos fiatal nők felvonulását megjelenítő kép önmagában ismét csak sokkal kevesebbet mond el, mintha a többi rajz, köztük a korábbi menetek ábrázolásai kontextusában szemléljük.
Az összehasonlításban hangsúlyossá válik R. Éva rajzán a ruhák és hajviseletek – már említett – színessége, gondos kidolgozása. Hirtelen szembetűnővé válik, aminek természetesnek kellene lennie, hogy senki sem visel megbélyegző megkülönböztető jelzést: a vörös zászlós színes

[11] A nyilas keresztes karszalagok mint hatalmi szimbólumok és identitáskifejezők jelentőségét hangsúlyozza Pető Andrea a népbírósági jegyzőkönyvek alapján. (Pető Andrea 2019: 63–65).

forgatag ennek meghaladását ígéri. Ebből a szemszögből kap jelentést a hajszínek tudatos sokfélesége, szőke, barna, vörös, fekete együtt vonul, egy irányba halad. K. Noémi rajza, amely címében a nyilas hatalomátvétel másnapját viseli, épp abban különleges, hogy a menetben haladókon – áldozatokon és elkövetőkön, fegyveres kísérőkön – túl a kívülállókat is megjeleníti. A csúfolódó gyereket, a menettől elforduló elegáns asszonyt, a menet felé siető, talán segítő szándékú nőt és az ablakokból bámészkodókat. A május elsejei felvonulás ábrázolásában – ezzel szemben – nincsenek kívül állók, nincs elkülönítő megszégyenítés és nincsenek lehajtott fejek, reményvesztetten meggörbült hátak, nincs kiszolgáltatottság se.

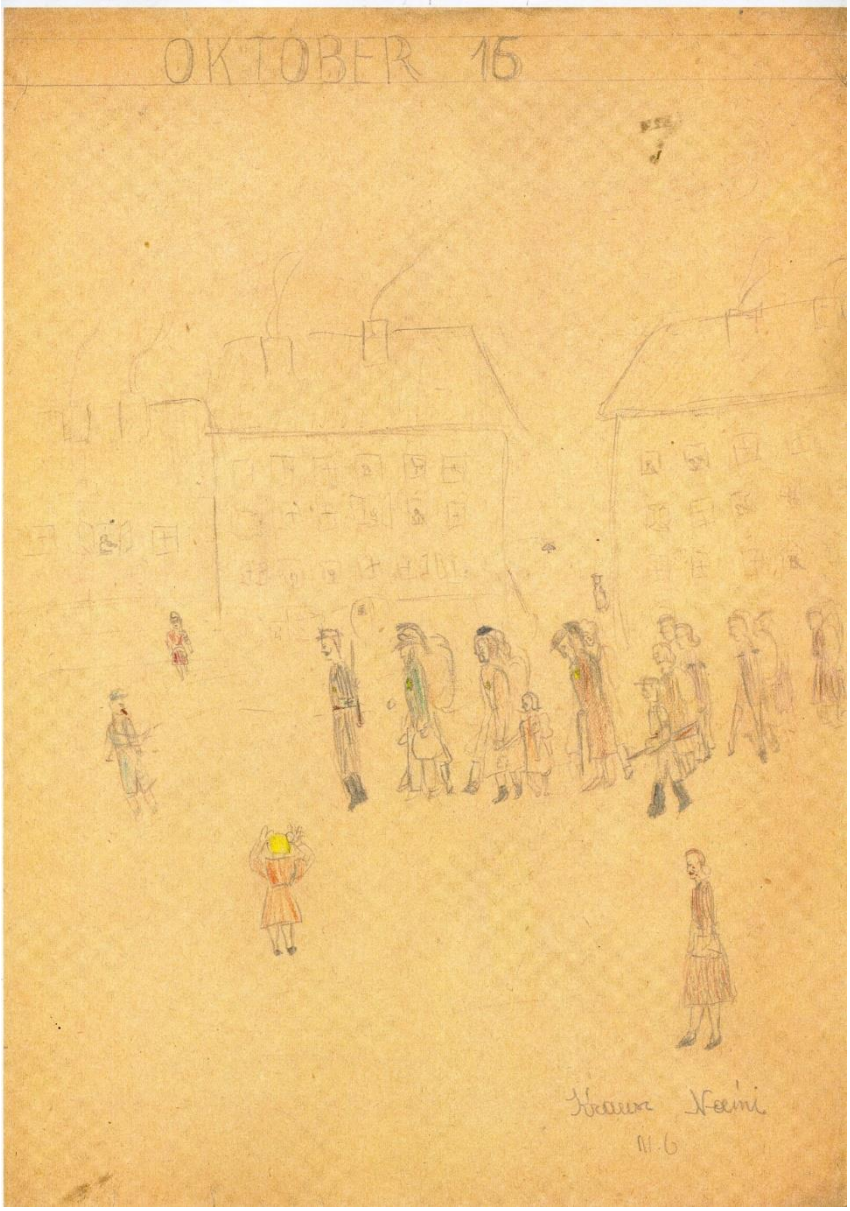

5. kép *K. Noémi (III/B): Október 16* [12]

[12] Forrás: Holokauszt Emlékközpont gyűjteménye

6. kép R. Éva (III/B): *Gyermekcsapat a május 1-i felvonuláson* [13]

Saját kontextusteremtés

Harmadikként egy olyan rajzot emelünk ki, amely saját kontextusát teremti meg s tágítja ki. (7. kép) A kettéosztott rajzlap jobb felét Arany János Családi kör című verséhez kötődő rajz foglalja el. R. Vera a rajz készítésekor egyszerre befogadója egy műnek és alkotója egy másiknak. Egyszerre elemez, interpretál egy műalkotást, és hoz létre egy újat. E művelet során, a műelemzés keretében a saját környezetét értelmezi, a saját traumáját törekszik megérteni, megjeleníteni.

A forrásegyüttes más rajzai is érintenek kulturális tevékenységeket, műalkotásokra utalva. Ilyen például A. Erzsébet A múlt és a jelen című rajza, amelynek a „múlt" -nál kicsit nagyobb helyen ábrázolt „jelen" része az újrainduló színházi életet jeleníti meg, látható örömmel. Azt mutatja, ahogy jólöltözött emberek sietnek a Rádius mozi épülete felé, megnézni a Vígszínház társulatának első előadását: Gorkij Éjjeli menedékhelyét. A rajz nagyon pontosan dokumentál. Nem csak a mozi/színház nevét feliratozza, de plakátra felírva megörökíti a valóban elsőként, 1945. május 30-án előadott mű címét is.[14] (Gajdó Tamás 2012) A bombázásokkal,

[13] Forrás: Holokauszt Emlékközpont gyűjteménye

[14] A Rádius mozi a Nagymező utca 22–24. szám alatt működött, a mai Thália Színház épületében. Makszim Gorkij *Éjjeli menedékhely* című drámáját 1945. május 30-án mutatták be Somló István rendezésében.

óvóhelyekkel, valamint zsidóként bujkálással terhes előzmények után a darab címe, Éjjeli menedékhely, s maga a darab témája is erősen áthallásos volt, mindenki, a rajzoló gyerek számára is. Nem beszélve arról, hogy milyen más ezt, a már háború előtt is játszott orosz darabot 1945-ben előadni. Erzsébet rajza tehát finoman interpretálja a Vészkorszak traumáit, utalva Gogol művére, ugyanakkor nagyon pontosan dokumentálja a felszabadulás utáni idők kiemelkedő eseményeit.
Ezzel szemben a Családi kört illusztráló rajz nagyon áttételesen kapcsolódik a tanárnő által feladatként adott témához. R. Vera itt inkább egy nagyon sok túlélő gyerek és kamasz által megélt érzéskomplexumot mutat be egy műalkotás elemzésével: a gyászt, a veszteséget, a még bizonytalan, de valószínűleg reménytelen várakozást, együtt az újrakezdés lehetőségével és félelmeivel. Emiatt az érzéskomplexum miatt fontos, hogy a túlélő lány a vers lány főszereplőjén keresztül lép be a vers világába. A versbeli nagylány újrakezdené az életét, ünnepeken venne részt („Vasalót tüzesít: új ruhája készen, / Csak vasalás híja,... s reggel ünnep lészen”), férjhez menne, de még reménykedik, hogy talán visszajön a bátyja, s nem kell élete folytatásával/újrakezdésével ezt a gyászt is megélnie. Hiszen amíg vár, lehetségesnek tartja szerettei visszatérését, nem kell a gyászt teljes mélységében megélni.

R. Vera a teljes egyértelműség jegyében nem csak a vers címét írta fel, de felirattal látta el a „béna harcfit” is. Jellemzően, a rajzlap másik felén látható absztrakt képet is feliratozta. Fontosak tehát számára a képi szimbólumok mellett a nyelvi megfogalmazások is: a kettő kombinációjával tudta a mondanivalóját egyértelművé tenni. Nagyon erős absztrakciós képessége, amely egyben a trauma érzelmi távolítását is eredményezi, kitűnik abból, hogy míg több gyerek rajzánál – bizonyára a kapott feladatnak megfelelően – a vészkorszak és a felszabadulás, illetve az azt közvetlenül követő időszak a lap két felét ellentétező koncepció, addig R. Vera rajzán a lap két fele közt feszülő ellentétek közül a legfontosabb az, hogy egy elbeszélő realista rajz ellentétez egy absztrakt, szimbolikus rajzot.

R. Vera kettős szerepe — egyszerre a vers olvasója és a rajz alkotója — bepillantást enged abba a kreatív és értelmező folyamatba, amelynek során a túlélő gyerekek szembenéztek, illetve próbáltak szembenézni a vészkorszak traumáival. Hogy bizonyos művek, mint például Arany verse mennyire fontosak voltak a trauma feldolgozás folyamatában, mennyire másképp szóltak a túlélő gyerekekhez, arra a Sztehlo Gábor vezette Pax Gyermekotthon iskolájában tanító magyar tanár, Rákosi Zoltán is felhívta a figyelmet. (Kunt Gergely 2022) 1947-ben a *Válasz* című folyóiratban naplószerűen írt az ötödikes osztállyal folytatott (ritmus)gyakorlatainak, versírási kísérleteinek, verselemzéseinek céljáról, hatásáról. Rákosi megfigyelései azért nagyon fontosak, mert ő tudatosan használta az irodalmat a gyerekek traumafeldolgozásának támogatására. Így írt: „Annakidején legalább 10 legsúlyosabb traumákkal sújtott fiút hozott lelkiéletében, külső, közösségi kapcsolataiban rendbe a megtalált költészet.” (Rákosi Zoltán 1947: 422)
A Családi körről ezt írta: „A helyi adottságoknak megfelelően (a tanulók java része árva, félárva), a sablonos feldolgozáson kívül ilyen problémák foglalkoztatták őket a verssel összefüggésben: lehet-e otthona annak, akinek nincsenek szülei? mi az otthon? lehet-e segítség nélkül elhagyott szegény gyerekből is valaki, mint a *Családi kör* olvasó fiújából; hogyan lehet olvasással életünk határait kitágítani?” (Rákosi Zoltán 1947: 419) Rákosi tehát azt figyelte meg,

hogy a túlélő fiúk az olvasó fiú alakján keresztül lépnek be a versbe. R. Vera illusztrációja ugyanakkor azt mutatja, hogy a lányok a vers nagylány alakján keresztül tudtak közelíteni, és ennek megfelelően a vers más aspektusait kiemelve reflektálni a saját és a körülöttük lévők személyes traumáira.

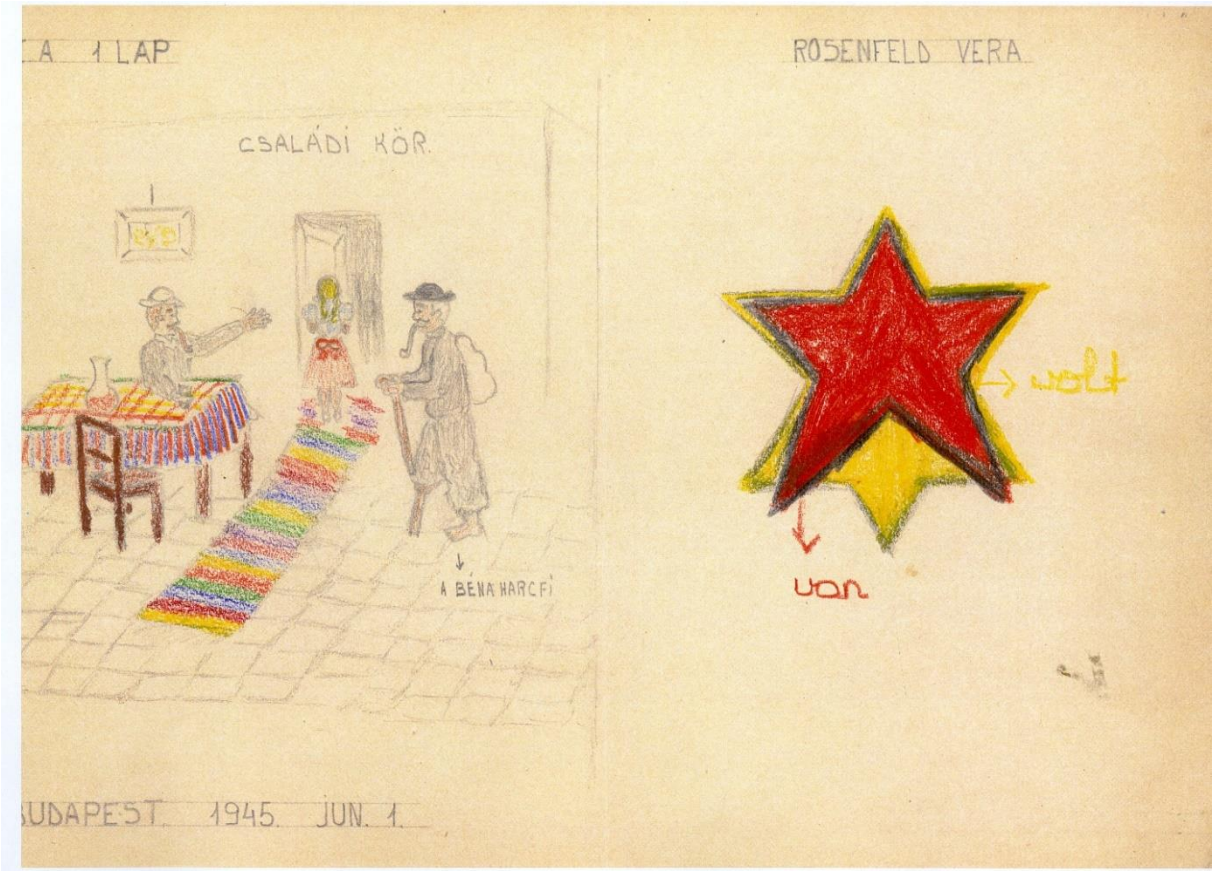

7. kép *R. Vera (III/A) rajza* [15]

R Vera rajzán, a versben is fontos szerepet kapó „eladó lyány” az egyik fő alak: „Ő a legnagyobb s szebb... a hajnali csillag”. A versben leírt nagycsalád többi része azonban nincs a képen, fájdalmasan hangsúlyozva, hogy a családi körből csak kevesen lehetnek jelen. Rosszat sugallóan nincsenek a rajzon a versben fontos anya és a kisebb gyerekek. Nincs kör, csak háromszög. S a túlélő vendég mint esetleges hírhozó jelenik meg, aki tudhat olyan a családtagok felől, akik még nem jöttek haza, s hír sem jött róluk. 1945 kora nyarán még nagyon sok család nem tudott semmit munkaszolgálatra hurcolt fiúkról vagy deportált szeretteikről. Az eltűnt hozzátartozók felkutatása a háború utáni időszak hatalmas kihívása volt. (Frojimovics Kinga 2005)

A lap másik felén lévő rajz absztrakt, letisztult gondolkozásról tanúskodik: a múlt és a jelen ábrázolásának feladatát egyetlen absztrakt, szimbólumokból álló, magában is szimbolikus képbe sűrítette. A volt-at megjelenítő sárga csillagot majdnem teljesen lefedő, a *van*-t szimbolizáló vörös csillag optimizmust sugároz, de csendesen arra is figyelmeztet, hogy a múlt

[15] Forrás: Holokauszt Emlékközpont gyűjteménye

traumái nem tudnak teljesen elmúlni, hiszen a sárga csillag nem tüntethető el teljesen. Ezt mutatja a rajz geometriai tudatossága: a sárga csillag egy szabályos hatágú csillag, ellenben az ötágú vörös csillagot úgy torzította a gyerek, hogy fölül teljesen elfedje a sárga csillagot, s alul ne. Ez a szimbólumsűrítés egyfajta válaszként is felfogható a néhány hónapja még Budapest utcáit elárasztó „Zsidóság és Szovjet, Magyarország halála!" feliratú hungarista propagandaplakátokra, amelyeken a sarló és kalapács szimbóluma és a Dávid-csillag közé egyenlőség jelet tettek. (Lissák Tivadar, Fortepan-72907) Vagyis A. Erzsébet és R. Vera rajzát nemcsak az köti össze, hogy egy-egy irodalmi alkotást vonnak be az értelmezésbe, hanem az is, hogy az őket körülvevő plakátokra reflektálnak.

Konklúzió

Ennek a Vészkorszakot és a közvetlenül azt követő időszakot dokumentáló forráscsoportnak a homogenitása tette lehetővé a rajzok egymás kontextusában való elemzését, ami ráirányította a figyelmünket egyes, a rajzokon felbukkanó, azokat rendszerező, központi jelentőségű témákra és motívumokra. Ilyen módon, felfejthetővé és megmutathatóvá váltak a gyerekek jelenét ábrázoló rajzok kevésbé explicit rétegei is: azok a hiányok és ellenpontozások, amelyek félreérthetetlenül utalnak a felszín alatt jelenlévő traumatikus múltra. Ebben az értelmezési keretben tehát még az explicit módon csak a vészkorszak utáni időszakot ábrázoló rajzok is mind a Holokausztra, mind pedig a felszabadulás utáni időszakra nézve fontos tanúvallomások.

Irodalom

Friedrich Klára (1937) A rajztanítás védelmében. *Budapesti Hírlap 1937. szept. 11*. p. 4.

Frojimovics Kinga (2005) Different Interpretation of Reconstruction: The American Jewish Joint
Distribution Committee and the World Jewish Congress in Hungary after the Holocaust. In: Bankier, Davis (ed.): *The Jews Are Coming Back. The Return of the Jews to their Countries of Origin after WW I.* Jerusalem, Yad Vashem, pp. 277–292.

Gajdó Tamás (2012) A magyar színházi élet újjászervezése 1945-ben. *Szinhaz.net 2012. május* (https://szinhaz.net/2012/05/30/gajdo-tamas-a-magyar-szinhazi-elet-ujjaszervezese-1945-ben/)

Horváth Rita – Zana Katalin (2013) Trauma és szelf-narratíva: Gyerek holokauszt-túlélők tanúvallomásainak interdiszciplináris elemzése. *Lélekelemzés 2013, no. 2*. pp. 230–256

Karády Viktor (2002) *Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945*

után. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.

Kertai Klára (1982) Levél egy volt tanítványomhoz. *Új Élet 1982. jan. 1.* p. 4.

Kertai Klára (1991) „Add vissza a gyerekkoromat…" *Szombat 1991, no. 9.* p. 38.

Kertai Klára (1991b) A holocaust gyermekei. Kiállítás a Chagall-körben. *Új Élet 1991*. december
1. p. 3.

Kunt Gergely (2017) *Kamasztükrök. A hosszú negyvenes évek társadalmi képzetei fiatalok naplóiban.* Budapest, Korall.

Kunt Gergely (2022) *The Children's Republic of Gaudiopolis. The History and Memory of a Budapest Children's Home for Holocaust and War Orphans*. Budapest, CEU Press.

Laine-Frigren, Tuomas (2022) *Traumatized Children in Hungary After World War II*. In: Ville Kivimäki – Peter Leese (eds.): Trauma, Experience and Narrative in Europe after World War II.
Palgrave Macmillan. pp. 149–176.
Novák Attila (2000) *Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon.* Budapest: Múlt
és Jövő.

Pető Andrea (2019) *Láthatatlan elkövetők – Nők a magyarországi nyilas mozgalomban.* Budapest,
Jaffa Kiadó.

Rákosi Zoltán (1947) Gyermekköltészet vagy a „közönség" útja a művészethez. *Válasz 7, no. 2.*
pp. 414–426.

Sándor Anna (1984) Fiatalok emlékeznek. *Új Élet 1984. szept. 1.* p. 2.

Zsoldos Jenő (szerk.) (1945) *A Pesti Izraelita Hitközség Leánygimnáziumának és Ipari Leányközépiskolájának Évkönyve az 1944/45. iskolai évről.* Budapest.

EGYÉB FORRÁS

Kertai Klára tanítványainak rajzai, 1945 – Holokauszt Emlékközpont, Budapest, Gyarapodási szám 3534.

A Pesti Izraelita Hitközség Leánygimnáziuma, Anyakönyv – 1944/45-ös tanév. Scheiber Sándor Iskola irattára.

Tarnai Eszter:

Közellátási válsághelyzet Budapest ostroma után. A Nemzeti Segély és a főváros élelmezési akciói

Budapest ostroma során közel kétezer gyermek hunyt el, jelentős részük a harci cselekmények folytán. A túlélők számára 1945 első hónapjaiban az egyik legégetőbb kérdés az élelmezés megoldása volt, hiszen a fővárosban nem maradtak készletek, az infrastruktúra pusztulása pedig megnehezítette az új, vidéki szállítmányok érkezését. Veszélyeztetett helyzetben voltak ebben a környezetben a gyermekek: a legyengült, még fejlődésben lévő szervezetük súlyos kezdeményezésű Nemzeti Segély már a kezdetektől összhangban szervezte szociális akcióit a budapesti gyerekek megsegítésére. Tanulmányomban ezek bemutatásán túl (gyűjtések, vidékre költöztetés, főzőhelyek, intézményi ellátás) mérleget kívánok vonni sikerességükről, és arról, hogy milyen propagandacélokat szolgáltak a kezdeményezésekben résztvevő nők és gyermekek.

*

A tanulmány célja, hogy bemutassa a különböző megoldási kísérleteket a második világháborút követő közellátási válsághelyzetben, különös tekintettel a gyermek élelmezésnek javítására. Az 1944/45 fordulóján kialakult hatalmi vákuumban jelentős szerep jutott a frissen megalakult, kommunista indíttatású Nemzeti Segélynek, valamint a főváros új vezetésének, így kettejük sokszor egybefonódó, gyermekeket célzó szociálpolitikai intézkedéseit vizsgálom. Számos olyan akciót indítottak, amelyeknek korábban már volt hagyománya Magyarországon, így ebből a szempontból különösen érdekes, hogy a Magyar Kommunista Párt hogyan próbálta magát részben ezek folytatójaként, részben ezektől elhatárolódva meghatározni magát. A gyerekek, mint a jövő generációi, mindig is fontos részét képezték a politikai célkitűzéseknek és ez 1945-ben sem volt másként: a fiatalok, s rajtuk keresztül szüleik, lassacskán a koalíciós küzdelmek középpontjába kerültek a propagandán keresztül.

Közellátási válsághelyzet 1945-ben

Az élelmiszerhiány akkori súlyosságát Budapesten jól érzékeltetik a fővárosi közellátásügyi ügyosztályon tapasztalt hivatalnokként dolgozó dr. Gámenczy Béla adatai: a főváros elégséges élelmiszerellátásához naponta 80–100 vagon élelmiszert tartott elegendőnek, hogy a körülbelül másfél milliós lakosság ne éhezzen. Ez feltételezte az infrastruktúra gördülékeny működését is, hiszen a fővárosnak nem volt közvetlen ellátóterületei és a szomszédos megyék sem tudták önmagukban teljesíteni ezt a feladatot.

A második világháborús front átvonulását követően Budapest az éhezés szélére került. Az elmenekülő nyilas adminisztráció minden mozdíthatót igyekezett magával vinni, beleértve az élelmiszerkészleteket is. A helyben maradt lakosság, amely első kézből tapasztalhatta meg az ostrom pusztítását, teljesen felélte a fővárosban maradt csekély készleteket. Az óvóhelyeken átvészelt hetekben az emberek étrendje főként hüvelyesekből, burgonyából és tésztafélékből

állt, amit esetenként a takarmány nélkül éhhalálra ítélt lovak húsával egészítettek ki. Ez ugyan biztosította a túléléshez szükséges fehérjét és szénhidrátot, vitaminokat és egyéb tápanyagokat azonban aligha nyújtott. A szegényes táplálkozás az óvóhely nyirkos, sötét, levegőtlen életterével kiegészülve megviselte az emberek, különösen a gyermekek egészségét.
Az infrastruktúra megbénulása, az akadozó mezőgazdasági termelés és a megszálló szovjet hadsereg ellátásának terhe mellett az élelmiszerhelyzet 1945 elején sem javult érdemben. Az ostrom során az 1941-ben bevezetett jegyrendszer is akadozott, majd teljesen megszűnt. Új nyilvántartásokat kellett készíteni a megmaradt lakosságról, majd ezek birtokában 1945. február 25-én, először a pesti oldalon kaphatták kézhez az emberek az első szelvényeket. Az első jegyekre mindössze napi 10 dkg kenyeret tudott a főváros biztosítani, illetve eseti jelleggel hagymát, tojást, lisztet, túrót, sajtot, húst és cukrot.[1] A tejellátás a gyermekek- és betegek ellátására szűkült le, de összességében is igyekeztek a 12 éven aluliaknak több zsiradékot, szénhidrátot és fehérjét biztosítani.

A gyermekek helyzete

Budapest lélekszáma hullámzóan alakult a második világháború során, 1941-ben még meghaladta az egymillió főt és 1944 márciusában érte el tetőpontját. A német megszállást követően azonban a bombázások és a különböző népességmozgások (deportálások, menekültek) következtében több százan hagyták el a fővárost. Az ostromgyűrűben 800–900 ezer ember rekedt, és 1945 folyamán csak lassanként szivárogtak vissza az emberek Budapestre. (Kővágó 1946) Mihályi Balázs számításai alapján Budapest ostroma alatt összesen több mint 1.700 tizennyolc év alatti hunyt el, 48,5%-uk, vagyis csaknem felük a harci cselekmények következtében. (Mihályi 2020) Az összlakosságnak körülbelül 13%-a volt 14 éven aluli gyermek még 1941-ben, akik az egyik legkiszolgáltatottabb réteget képezték. Nem csak a háború borzalmait, pusztításait kellett már fiatalon átélniük, fejlődésben lévő szervezetüket az éhezés és a különböző betegségek is megviselték.
A hideg, huzatos szobák vagy éppen dohos pincehelységek, az elégtelen táplálkozás, a szociális háló hiánya, mind olyan életkörülmények közé szorította a kismamákat, amelyek a csecsemőhalandóság kiugró emelkedéséhez vezettek. Az 1945-ös adatok szerint az év első kilenc hónapjában a halálesetek 10%-át a csecsemők adták. A legnagyobb mértékű csecsemőhalandóság (39.8%) 1945 júniusában volt, amely jól érzékelteti, hogy a front átvonulását követően sem javultak sokáig érdemben a körülmények. (Kővágó 1946) A legnagyobb mértékben a bélhurut okozott problémát: egyrészt az elégtelen táplálkozás miatt az anyák teje elapadt, másrészt a fővárosba nehezen jutottak el a tejkészletek, s azok minősége sem volt mindig megfelelő. A nyári hőségben elszabaduló baktériumoknak köszönhetően a bélhurut ezekben a hónapokban szedte legtöbb áldozatát. Igen magas volt a veleszületett gyengeségben elhunytak száma is, ami számos tényezőnek volt köszönhető, például a traumának, a stressznek vagy a nélkülözésnek. A tüdőgyulladás aránya főként a téli hónapokban volt magas, míg a fertőző betegségek – különösen a vérhas –, inkább nyáron pusztítottak. (Kővágó 1946)
Az 1–10 és a 11–18 év közötti gyermekek igen magas arányban hunytak el a harci cselekmények folytán, de az ostromot követően sem volt veszélytelen a fővárosban való

[1] BFL XIV.52.3.: 129–130.

tartózkodásuk. A kíváncsi gyerekek előszeretettel gyűjtöttek a romok közül mindenféle apró „kincseket", de gyakran előfordult, hogy játék közben élesítettek egy-két épen maradt aknát. Szappanyos Tamásnak kisgyerekként is ki kellett vennie a részét a szemét eltakarításából, amit így örökített meg naplójában: „Délelőtt az udvaron szemetet válogattunk. Én is munkálkodtam nagyban a szemétdomb közepén. Sok mindent találtam: 6 szöget, egy ceruzát, két pisztolygolyót, köztük egy fel nem robbantat, sütővasat, 2 fejetlen katonát, drótot és egy csatos üveg nyakát." (Szappanyos Tamás 2015: 48) Az idősebb gyerekek esetében is problémát okoztak a nélkülözés következtében kialakult hiánybetegségek (pl. a skorbut), valamint a fertőző megbetegedésekre is hajlamosabbá váltak.

A szociális intézkedések megindulása a fővárosban

A front átvonulását követően számos olyan társadalmi csoport akadt, amelynek szociális támogatása a közigazgatásra, valamint a különböző hazai- és nemzetközi segélyszervezetekre hárult. A kereső nélkül maradt családok, a visszatérő hadifoglyok, a túlélő zsidóság, vagy az árván maradt gyermekek helyzetének megoldása kiemelt figyelmet kívánt. Különösen megnehezítette a helyzetet, hogy a nyilas adminisztráció elmenekülése után egyfajta hatalmi vákuum alakult ki, amelyben az újonnan alakult Nemzeti Bizottságok igyekeztek helytállni. Ilyen körülmények között jött létre a Budapesti Nemzeti Bizottság 1945. január 21-én. Életre hívását az a tény is indokolta, hogy a főváros szinte teljesen elszigetelt helyzetben találta magát, hiszen az 1944 végén alakult Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. április 11-ig Debrecenben székelt. Az infrastruktúra és a távközlési vonalak pusztulásának köszönhetően a lakosság ellátásának feladata a főváros új vezetésére, valamint a segélyszervezetekre hárult.

A nyilasok által hátrahagyott, kifosztott Vöröskereszt nem tudott talpraállni, így feladatát a Nemzeti Segély kívánta betölteni. A szervezet előzményei 1944 végére nyúlnak vissza, amikor Szemenyei Pál irányításával Orosházán megalakult a Vörös Segély. (Hantos 1981) Már a név is egyfajta kontinuitást kívánt jelezni az 1923 és 1937 között működő Magyarországi Vörös Segéllyel, amely önkéntes alapú adományokkal és jogi segítséggel támogatta az üldözött vagy börtönbe került kommunistákat és családtagjaikat. (Borsányi 1979) Ugyancsak ezen a néven kívánt segélyt nyújtani a Magyar Kommunista Párt mohácsi szervezete, 1945 februárjában el szét is választották tevékenységüket a helyi Nemzeti Segélytől. A Magyar Kommunista Párt (MKP) azonban ragaszkodott hozzá, hogy élelmiszergyűjtésüket a Nemzeti Segély útján küldjék Budapestre, mert mint fogalmaztak „A Nemzeti Segély mellett külön Vörös Segély szervezetre nincs szükség.".[2] A kommunisták igyekezett látszólag és a lehetőségekhez mérten elhatárolódni korábbi tevékenységüktől, így a szervezet kapcsán az alulról építkezésre, a társadalmi összefogás igényére került a hangsúly.

A MKP Központi Vezetősége által megalakított tiszántúli szervezet 1945. január 6-án kezdte meg működését Debrecenben. Sorra alakultak vidéken a helyi Nemzeti Segély bizottságok, de kezdetben csak azon területeken lehetett „országos" hálózatról beszélni, amelyeken már átvonult a front – ide tartozott többek között a már említett Orosháza, Hódmezővásárhely és Szeged. A főváros kritikus helyzetére való tekintettel 1945. január 28-án a Budapesti Nemzeti

[2] MNL OL MKP KV 274. fond 17. csop. 8. ő.e. 7/1945 Az MKP mohácsi szervezetének levele a budapesti szervezethez és annak válasza Vörös Segély alakításáról és élelmiszerküldeményről

Bizottság helyi Nemzeti Segély megalakításáról döntött, továbbá Gergő Zoltánt[3] a Nemzeti Segély főtitkárának nevezték ki. (Gáspár – Halasi 1975)

A Nemzeti Segély szervezeti felépítése, valamint a szervezéssel járó feladatok a Kommunista Párthoz voltak köthetők, azonban hangsúlyozták, hogy „ez olyan feladat, amelyet nem vállalhat egyetlen párt sem egyedül magára". (Gáspár – Halasi 1975) Ennek megfelelően egyrészt megindultak a kerületekben a helyi pártszervezetek indíttatására a kerületi nemzeti segélybizottságok, valamint a Nemzeti Segély budapesti bizottsága, amelyben az összes párt részvételére számítottak. (Gáspár – Halasi 1975) A Nemzeti Bizottság által kinevezett elnök felhívta a szervezetek és pártok figyelmét, hogy delegáljanak tagokat az alakuló közgyűlésre, majd ezen személyekből állt össze a helyi Nemzeti Bizottság vezetősége és titkársága. A nyolc tagból álló szervező reszort feladata volt a tagtoborzás, a gyűjtések megtervezése, illetve a többi reszort felállításának megszervezése. Az agitáció és propaganda reszort tagjai a szervezet népszerűsítésében vettek részt. Röplapokat készítettek, a sajtóban állandó Nemzeti Segély rovatot vezettek, illetve plakáttervezési pályázatot hirdettek. A patronázs részleg Szegeden a helyi Vöröskereszt beolvadásával jött létre, sokrétű karitatív tevékenységet látott el, többek között a menekültek és hadiárvák elhelyezését és ellátását, napközi otthonok fenntartását, családtagok felkutatásában való segítségnyújtást, orvosi- és gyógyszerellátást, valamint katona kórházak ellátását. A gazdasági bizottság egyrészt a raktározásról gondoskodott, másrészt a pénzügyi források felkutatásában vett részt. Ezen kívül jogi és kulturbizottság felállítását is tervezték.[4] Az egyes részlegek felépítésében is jól kidomborodott a Kommunista Párt befolyása, hiszen ugyan a vezetőség koalíciós alapon működött, a szervező bizottságban már csak a Független Kisgazda Párt és a Nemzeti Paraszt Párt kapott helyett mellettük, illetve a szintén kommunista kötődésű Dolgozó Ifjúság Szövetsége, valamint a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége.

A Nemzeti Segély központja a budapesti Munkácsy Mihály utca 19. szám alatt kapott helyet, 1945 nyarától pedig már saját logóval is rendelkeztek, amely egy vízbe dobott mentőövet ábrázolt, utalva a szervezet tevékenységére. 1945 júliusától saját lapot is indítottak, *Magyar Jövő* címmel, amely ugyan hetilapként definiálta magát, valójában azonban ennél ritkábban jelent meg.

Működéséhez a szervezet nem kapott állami támogatást, 1945 februárjában azonban a Budapesti Nemzeti Bizottságtól kaptak háromezer pengőt működtetésükre, a belügyminiszter javaslatára pedig megkapták a mozik által fizetett szociális illeték 28%-át. Ezeken kívül a tagok és a védnökök felajánlásaiból tartották fenn magukat. (Hantos 1982) Minden nagykorú magyar állampolgár tagja lehetett a szervezetnek, s ezen belül is négy különböző kategóriát határoztak meg. A rendes tagokat az országos választmány vette fel és ők fizették a legalacsonyabb tagdíjat, 1–10 forint közötti összeget. A pártoló tagokat szintén az országos választmány vette fel, de ők már 10–20 forintot fizettek és lehettek akár jogi személyek is. Az országos választmány által felvett védnökségi tagok 20 forint feletti tagsági díjat fizettek, míg a meghívott tagoknak egyáltalán nem kellett fizetniük, mert őket az országos választmány javaslatára az országos küldöttközgyűlés hívott meg a Nemzeti Segélybe.[5]

---

[3] Közgazdász, 1945. októberéig volt a Nemzeti Segély főtitkára.

[4] MNL OL MKP KV 274. fond 17. csop. 9. ő.e. 7–8. lap

[5] Nemzeti Segély alapszabályai 1947

A segélyszervezet működésével párhuzamosan a lassan éledező fővárosi apparátus is munkába lendült a Budapesti Nemzeti Bizottság születésével egyidőben. Egyik első intézkedése volt az új polgármester megválasztása Csorba János[6] személyében, aki felszólította az főváros ügyosztályait a munka felvételére. A szociális ügyekkel foglalkozó IX. számú, társadalompolitikai ügyosztály élére először dr. Vásárhelyi Leó főjegyző került, majd az addig szaktanácsadóként tevékenykedő Pollák Ferencné Stern Szeréna[7] vette át a helyét. A IX. ügyosztály nem volt újkeletű, még 1925-ben hozták létre közjótékonysági és szociálpolitikai ügyosztály néven, új nevét azonban már 1940-ben kapta.[8] Az ügyosztályhoz tartozott a különböző anya-, csecsemő- és kisdedvédelmi intézmények működtetése, a hat éven felüli gyermekek szociális védelme (étkeztetés, ruházkodás, üdültetés, gyermekotthonok fenntartása, tanoncok szociális gondozása) és a szegény és rászoruló családok támogatása (például hatósági főzőhelyek működtetése).[9]

Gyűjtések

Az egyik legsürgetőbb feladat az önellátásra képtelen, éhezés szélére került lakosság élelmezése volt, különösen a városokban és a bányavidékeken. A városokban és a fővárosban maradt készletek kimerültek, így 1945 januárjában a Nemzeti Segély a közellátási és a népjóléti miniszterrel együttműködésben országos gyűjtési akciót indított a vidéken fennmaradt élelmiszerkészletek felkutatására és a leginkább nélkülöző területekre való szállítására. A helyi szervezetek a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség segítségével utcáról-utcára járták a településeket természetbeni és pénzbeli adományok után. Kínosan ügyeltek ugyanakkor, hogy ne lehessen közvetlenül a Kommunista Párttal azonosítani a szervezetet, így például Szegeden kisebb konfliktust okozott, hogy az adományok a gyűjtés alkalmával közvetlenül a kommunistákhoz futottak be.[10]

1945 márciusáig összesen 109 vagon mennyiségű élelmiszert sikerült összegyűjteni, amely elsősorban tartós élelmiszerekből tevődött össze, búzát, lisztet, zsiradékot, cukrot, hüvelyeseket, kukoricát, tojást, vajat, füstölt húsféléket és konzervet juttattak Budapestre, de fel lehetett ajánlani élőállatot és ruhaneműt is.[11] Az első szállítmányok javarészt szekereken és a szovjet hadseregtől kölcsönkapott vasúti szerelvényekkel érkeztek Budapestre. Az összegyűjtött készletek szakszerű raktározásáról, valamint szakszerű őrzéséről is gondoskodni kellett, hiszen a közbiztonsági állapotok miatt tartottak a fosztogatóktól.

A gyűjtésre való felhívást a Nemzeti Bizottságoknak, a főispánoknak, a politikai pártoknak, a szakszerveteknek és az egyházak vezetőinek szánták. Az akció elősegítésére irodalmi esték, színielőadások, társadalmi összejövetelek, teadélutánok szervezését javasolták, ahol nagyobb

[6] Jogász, kisgazda politikus, 1945. január és június között Budapest polgármestere.

[7] Szociálpolitikus, a szociáldemokrata párt tagja, 1946 augusztusától a városháza első női ügyosztályvezető tanácsnoka.

[8] 22.821.1940–I. sz. rendelet. *Fővárosi Közlöny* 51. évf. 55. sz.

[9] 1769/1943. I. sz. rendelet. *Fővárosi Közlöny* 54. évf. 5. sz.

[10] MNL OL MKP KV 274. fond 17. csop. 9. ő.e. 6. lap

[11] MNL OL MKP KV 274. fond 17. csop. 9. ő.e. 6. lap

arányban lehetett adományokra számítani.[12] Budapesten is akadtak ilyen kezdeményezések, 1945. február 14-én például a Magyar Színházban rendeztek matinét a Nemzeti Segély javára, olyan népszerű színművészek részvételével, mint Várkonyi Zoltán, Major Tamás és Gobbi Hilda.[13] Az erőfeszítések ellenére az első szállítmányok mérete meg sem közelítette a fővárosi lakosság élelmiszerigényét, így a főváros vezetésének prioritási sorrendet kellett felállítania, így a gyermekeket, a szociális intézményeket és a kórházi betegeket részesítették előnyben.

Intézmények

A gyermekvédelemmel kapcsolatos intézményeket minél hamarabb újra kellett indítani, nem csak az elhelyezés szempontjából, hanem, hogy megfelelő élelmezést is tudjanak biztosítani a legyengült szervezeteknek, ebben pedig jelentős szerepet vállalt 1945-ben mind a Nemzeti Segély, mind pedig a főváros.

Az 1. ábrán térképre vetítve kirajzolódik, hogy kezdetben az Andrássy út és a Stefánia út környékén tömörültek a Nemzeti Segély intézményei, a korábbi villákban és palotákban, amelyeket a szervezet igénybe vett. 1945 február elején két gyermekotthont működtettek, az egyiket a Hermina úton 100 férőhellyel, míg a Bulyovszky utcában 50 gyermek részére. Ekkor már kialakítás alatt volt további két intézmény a Munkácsy Mihály utcában, összesen 380 fős kapacitással.[14] A hónap végére már több mint ezer fő ellátásáról tudtak gondoskodni, részben más karitatív intézményekkel együttműködésben, ugyanakkor nehezítette a hálózat kiterjesztését, hogy nagyon lassan folyt az épületek lakhatóvá tétele.[15] A Nemzeti Segély dinamikus fejlődését jelzi, hogy 1946-ban Nagy-Budapest területén már 28, vidéken pedig 56 gyermekvédelmi intézménnyel rendelkezett, melyek többsége napközi otthon volt, de akadtak szülőotthonok és gyermekkórház is. Az intézményhálózaton keresztül körülbelül 15 ezer gyermek ellátását tudták biztosítani.[16]

[12] Felhívás! *Szabadság* 1. évf. 10. sz. 3.
[13] A Nemzeti Segélyakció Hírei. *Szabadság.* 1. évf. 21. sz. 4.
[14] Így dolgozik a Nemzeti Segély! *Szabadság* 1. évf. 18. sz. 2.
[15] MNL OL MKP KV 274. fond 17. csop. 9. ő. e.
[16] A Nemzeti Segély centenáris albuma: 1848-1948.

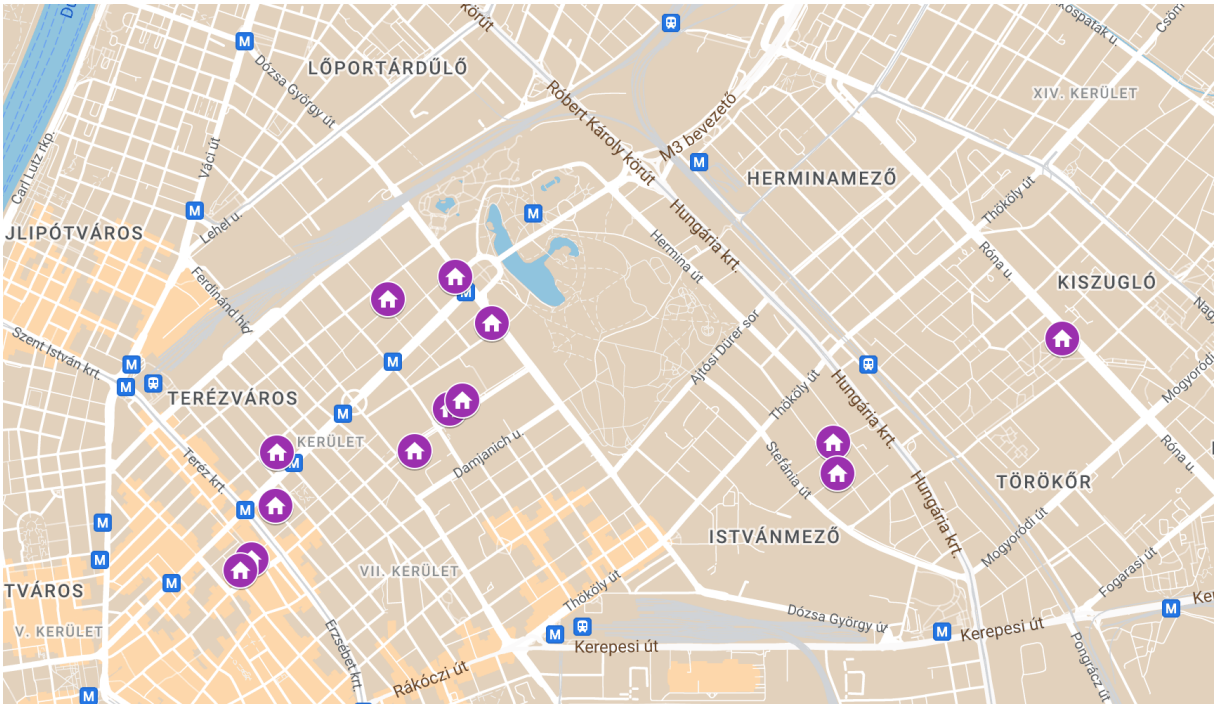

1. ábra *A Nemzeti Segély 1945. február 20-i állapotok szerint működtetett gyermekotthonai*.[17]

A főváros összesen 23 védőintézettel rendelkezett, ahol a csecsemők és kisdedek gondozásáról, elhelyezéséről, az édesanyák orvosi ellátásáról gondoskodtak. Ezen kívül csecsemő- és kisdedotthonokat működtetett, az idősebb gyermekek helyzetére pedig a Fővárosi Gyermek- és Ifjúságvédelmi Központ felügyelt. (Kővágó 1946) A főváros egyik célkitűzése az volt, hogy a legyengült gyermekek számára a napi legalább 1200 kalóriát biztosítani tudják. Összehasonlításképpen, a Népszövetségi Egészségügyi Bizottsága ekkortájt 1440 kalóriában határozta meg egy öt-hét év körüli gyermek ellátásának megfelelő fejadagot, így még ez a megemelt mennyiség is elmaradt a szükségestől.[18] A logisztikai és szervezési problémák okán Budapestre csekély élelmiszermennyiség került, így csak 1945 szeptemberétől sikerült teljesíteni a kitűzött kvótát. Ettől kezdve azonban a Gyermek- és Ifjúságvédelmi Központ heti rendszerességgel küldött ki az intézményeknek követendő mintaétrendeket és adagolási táblázatokat.[19]

Az 1. táblázatban látható egy átlagos étrend. A reggeli általában folyékony halmazállapotú volt, leves, kávé vagy tea. Ebédre főként leves- és főzelékfélék, valamint tésztás ételek kerültek az asztalra, igyekeztek minél több szénhidrátot és fehérjét adni a gyerekeknek. Húsos étel ritkán készült, a zsiradék mennyiségén azonban próbáltak emelni, igaz, csak a zsírt helyettesítő margarin formájában. Alacsony volt a gyümölcsfogyasztás is, ami leginkább annak tudható be, hogy inkább kalóriadúsabb élelmiszerekre költöttek az emberek, de például a téli időszakban a sütőtök gyakori szereplője volt az étrendeknek. (Marczell 1946, Kővágó 1946)

[17] MNL OL MKP KV 274. fond 17. csop. 9. ő.e. 14. lap

[18] *Food, famine and relief 1940–1946* (1946). League of Nations: Geneva. 25–26.

[19] BFL 1507.a. 17/1945

1945. április 22–29. – Átlagosan napi 1.240 kalória			
	Reggeli	Ebéd	Vacsora
Vasárnap	Feketekávé[20] vagy rántott leves kenyérrel	tarhonyaleves, salátafőzelék, lekváros bukta	tea, margarinos kenyér, lekváros bukta
Hétfő		rántott leves, szárított répafőzelék	bableves
Kedd		köményleves, paprikás burgonya galuskával	lencseleves
Szerda		rántott leves, babfőzelék	tea, ízeskenyér
Csütörtök		köményleves, paprikás burgonya galuskával	hamisgulyásleves
Péntek		tésztaleves, káposztás kocka	burgonyaleves, margarinos kenyér
Szombat		bableves, lángos	parajfőzelék

1. táblázat *Mintaétrend 1945 tavaszán a főváros egyik intézményében*[21]

Főzőhelyek

A legnélkülözőbb fővárosi lakosság élelmezésére a hatóságok és segélyszervezetek főzőhelyeket, népkonyhákat állítottak fel, ahol az emberek legalább naponta egyszer egy tányér meleg ételhez – leveshez, főzelékhez, esetleg valamilyen egytálételhez – juthattak hozzá (2. ábra). Dévényi Sándorné, aki zsidó származású kismamaként élte át az ostrom és az üldöztetés borzalmait, 1945. január elején próbálta meg először felkeresni a Nemzeti Segélyt, némi élelmiszer reményében, de ekkor még nem tudtak neki segíteni: „Megyek a városházára a Nemzeti Segélyhez, de még nincs megszervezve semmi, és én üres kézzel jövök haza." (Dévényi Sándorné 2015: 197) Kicsivel később, Schifferné Szakasits Klára azonban már sikerrel járt, s családi kapcsolatai révén közvetlenül Gergő Zoltántól kapott segítséget élelmiszer- és ruhautalvány formájában: „A Munkácsy Mihály utcában megálltam egy pillanatra, és megnéztem a kapura erősített táblát: »Nemzeti Segély Akció Központja«. [...] A

[20] A feketekávé jelen esetben koffeint nem tartalmazó cikóriakávét jelentett, amit valamilyen felkockázott pékáruval teleszórva szinte levesként lehetett fogyasztani.
[21] BFL 1507.a. 17/1945

márványpadlós előcsarnok zsongott a sok embertől. Élelmiszerek, ruhaneműk halmazát pillantottam meg egy felig nyitott ajtón át. (Schifferné Szakasits Klára 1985: 13)

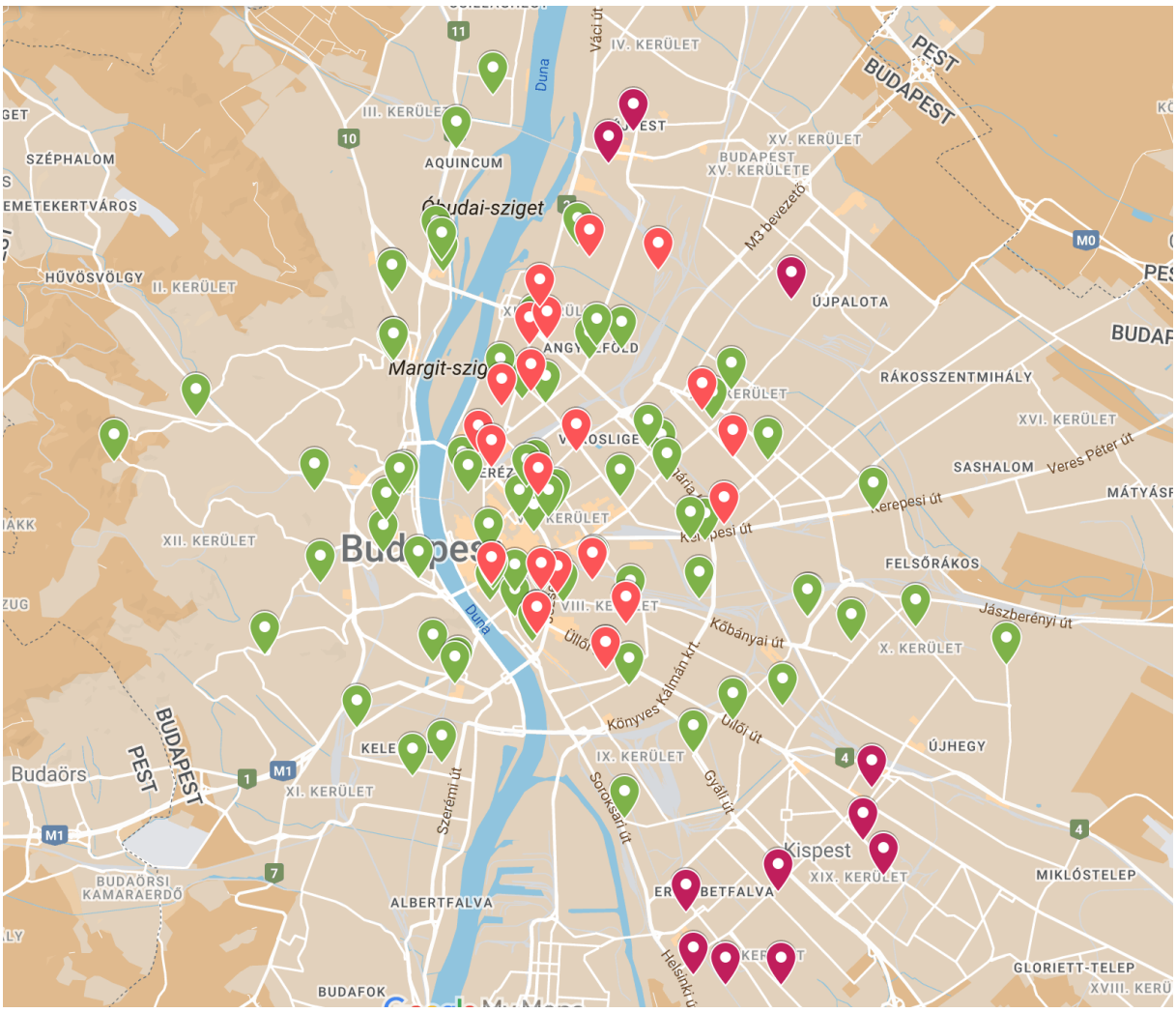

2. ábra *A Nemzeti Segély (piros és lila) és a főváros (zöld) által üzemeltetett főzőhelyek Nagy-Budapest területén.*[22]

A főzőhelyek szükségét jól érzékelteti, hogy 1945 február 20-án a főváros szűken vett területén belül 26, míg Nagy-Budapesten további 14 népkonyhát üzemeltetett a Nemzeti Segély, de az ellátási problémák miatt kapacitásuknak csak 60%-át sikerült kihasználniuk.[23] A gyűjtések folytán szerzett élelmiszereknek köszönhetően folyamatosan tudtak terjeszkedni, így 1945 márciusában már napi 22 ezer adag ételt állítottak elő.[24] A Nemzeti Segéllyel szemben a fővárosi konyhák jóval nagyobb területet tudtak lefedni, és a budai oldalon is jelen voltak.[25]

[22] BFL IV.1409.m

[23] MNL OL MKP KV 274. fond 17. csop. 9. ő.e. 13. lap

[24] BFL XIV.52.3. 120.

[25] A hidak pusztulása miatt 1945. március 21-ig megszűnt az összeköttetés a budai és a pesti oldal között, ekkor adják át az első ideiglenes pontonhidat, amelyet a néphumor a Margit név becézése alapján Mancinak nevezte el. Tervezője Mistéth Endre volt.

Naponta 28 ezer adag étel készült, így 1945 márciusában a pesti oldal ellátatlanjainak (4,5 és 3,5%) kb. 8%-át tudták ezek a konyhák ellátni.
Nagy hangsúly került a tejellátásra is, mert az ostromot követően a tej Budapestre szállítása különösen nehézkes volt. A főváros a különböző védőintézményeiben, majd pedig a jegyrendszer bevezetését követően pótjegyekkel, illetve néhány tejkonyha fenntartásával segítette a legyengült csecsemők fejlődését.[26] A Nemzeti Segély számszerűen több tejkonyhát működtetett, ezek ellátását azonban szintén a főváros, pontosabban a közellátási kormánybiztos biztosította, míg a munkaerőt a szervezet és a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége adta. 1945 áprilisában már kilenc ilyen tejkonyha működött, javarészt a pesti oldal belső kerületeiben, s összesen kb. 1800 csecsemőt ellátásáról gondoskodtak. Hat hónapos korukig naponta két deci tejet kaptak a csecsemők, kétéves korukig pedig tejtermékeket és egyéb élelmiszereket kaptak az idősebb gyerekekek. A tejkonyhák munkáját gyermekorvos is segítette, aki előzetesen megvizsgálta a csecsemőket és fejlődési állapotához mérten megállapította, hogy naponta hányszori étkezésre van szüksége a megerősödéshez. A vizsgálat ugyan ingyenes volt, az ellátásért azonban fizetniük kellett a szülőknek, mert a tej nehezen beszerezhető, drága élelmiszer volt akkoriban.[27] A tejkonyhákról Schifferné Szakasits Klára az alábbiak szerint emlékezett meg: „A Szondy utcai tejkonyhát egy lakásból alakították ki. A tűzhelyeken nagy lábasokban főtt a gyermektápszer, a főzelék, a krumpli, és forrt a tej. Fehér köpenyes fiatal nők mérték ki az adagokat, és egy ablakon át adogatták ki a várakozóknak.” (Schifferné Szakasits Klára 1985: 32)
A főzőhelyek üzemeltetésénél problémát okozott, hogy az élelmiszerkészleteket nem mindig sikerült arányosan elosztani Nagy-Budapest területén belül, így például a hatodik kerületben a Nemzeti Segély saját gyűjtése után mákos kalácsot kaphattak a gyerekek, más kerületekben viszont csak a kiutalt készleteknek megfelelően tudtak főzni. Néhány kerületben csak némi pénzösszegért lehetett hozzájutni az ételhez, ezt azonban nagyon sok rászoruló család nem engedhette meg magának, a szegénység mértékének ellenőrzése azonban mindvégig megoldatlan maradt. A jegyrendszer fokozatos kiépítése háttérbe szorította a főzőhelyeket, hiszen aki továbbra is igénybe akarta venni a napi étkezést, annak egy élelmiszerjegyet fel kellett áldoznia érte, családok esetében azonban jobban megérte a napi kenyéradagot kiváltani.[28]

Gyermekvonatok

A nyilvánosság szempontjából talán az egyik legmeghatározóbb akciónak a legyengült, hontalan és árván maradt gyermekek vidékre telepítése bizonyult 1945-ben. A gyermeküdültetési akciók előzményei az első világháborúig nyúltak vissza, amikor IV. Károly védnöksége alatt a Balatonhoz és Abbáziába vittek gyerekeket. Stern Szerén ekkor már egy éve aktív tagja volt az akkori gyermekvédelmi mozgalomnak, így az üdültetések lebonyolításában is részt vett. (Varsányi 2005)

[26] *Fővárosi Közlöny* 56. évf. 60. sz. 6.
[27] Kilenc tejkonyhán élelmezi a csecsemőket a Nemzeti Segély. *Szabadság* 1. évf. 74. sz. 4.
[28] 1945.03.10. MNDSZ országos vezetőségi ülés. Sipos 2014. 53.

1945 kezdetén gyors megoldásként a gyermekeket, valamint a várandós édesanyákat legfeljebb hat hónapos időtartamra vidéki családoknál kívánták elhelyezni, hogy jobb ellátásban részesülhessenek amíg a főváros élelmezése helyreáll. A tömeges áthelyezés megszervezése a Nemzeti Segély, a főváros, a nemzetközi Vöröskereszt és a budapesti közellátási kormánybiztosság közös feladata volt. A kommunista Vas Zoltán közellátási kormánybiztosi kinevezését követően kiemelt jelentőségűnek tartotta az akciótervet: „Menthesse magát az éhhaláltól mindenki, ahogyan tudja. Szervezzük meg, hogy aki megélhet vidéken, távozzék a fővárosból. Telepítsük ki a gyermekeket!" (Vas Zoltán 1970: 193)
A gyermekvonatra való jelentkezést a Nemzeti Segély kerületi bizottságánál vagy az elöljáróságnál lehetett megtenni. Az első vonatok 1945 március elején indultak, előbb Szegedre, majd Debrecenbe, majd ismét Szegedre. Mindkét úticél olyan területen feküdt, amely viszonylag hamar tudott regenerálódni a front átvonulását követően, ráadásul mindkét településen volt a Nemzeti Segélynek helyi szervezete. A háborút követő néhány hónap során több mint 20 ezren kerültek elhelyezésre, a célpontok közül pedig Szeged vállalta a legtöbb gyermek fogadását, összesen 3.800 fővel.[29] A gyermek csoportokat fogadó települések jegyzéke látható a 2. számú táblázatban. Az 1945 februárjában készült feljegyzés szerint több mint 14 ezer fővel számoltak összesen, így jelentősen sikerült túlszárnyalni az előzetes becsléseket.

Vidéki gyermekfelvevő (sic!) helyek jegyzéke (1945. február 20.)	
Kiskunfélegyháza	500 fő
Szeged	3.800 fő
Kecskemét	2.000 fő
Csongrád	400 fő
Hódmezővásárhely	1.000 fő
Szentes	2.500 fő
Kiskunmajsa	300 fő
Orosháza	1.500 fő
Gyöngyös	1.500 fő
Jászárokszállás	700 fő

2. táblázat *A gyermek csoportokat fogadó települések jegyzéke 1945 elejéről.*[30]

[29] MNL OL MKP KV 274. fond 17. csop. 9. ő.e. 15. lap
[30] MNL OL MKP KV 274. fond 17. csop. 9. ő.e. 15. lap

Az első csoportot a Nemzeti Segély szegedi szervezete várta, a gyerekeket tanyákon és külterületi gazdaságokban kívánták elhelyezni. A hat éven felüliekre először alapos orvosi vizsgálat várt, a kisebbeket pedig gyermekotthonokban helyezték el.[31]
1945 őszétől a főváros önállóan is szervezett önálló gyermeküdültetéseket saját üdülőben, Fonyódon, Balatonbogláron, Zamárdiban, Bakonyoszlopon, Törökbálinton és Hékútpusztán. Ezek keretében körülbelül 700 gyermek ellátásáról gondoskodtak, az élelmezést pedig a VIII. közellátási ügyosztály látta el olyan alapvető élelmiszerek kiutalásával, mint a liszt, búzadara, olaj, só, cukor és hüvelyesek.[32]
Az egyik Szegedre induló csoportról készült részletes összeírás alapján következtethetünk arra, hogy átlagosan milyen háttér jellemezte ezeket a gyerekeket. A csoport átlagéletkora 10 év volt, a legfiatalabb hároméves, míg a legidősebb 14 éves volt. Legtöbben az V. és a IX. kerületből érkeztek, de voltak jelentkezők a VI., VIII. és X. kerületekből is, tehát sok volt a jelentkező a hagyományosan munkáskerületeknek számító részekből. A gondviselők többsége ennek megfelelően gyári munkás, tisztviselő, kereskedő, házmegbízott, takarítónő vagy alkalmi munkás volt.[33] Ezt erősíti meg a korabeli statisztika is, mely szerint a fővárostól javarészt az iparban vagy a kereskedelemben dolgozó fizikai munkások kértek szociális segítséget. (Kővágó 1946)
Az üdülésen részt vevő gyermekek a közélelmezési ügyosztály előírása szerint az intézményrendszerhez hasonlóan bőséges ételadagokat kaptak, amiknek az összetételét itt is szigorúan meghatározták. Reggelire három deci tejeskávét kaptak vagy ugyanennyi rántott levest; ebédre két fogást, levest, főzeléket vagy tésztát; vacsorára pedig egytálételt vagy hideget: kenyeret, sajtot, túrót, tejfölt, vajat, füstölt húst, szalonnát, kolbászt vagy felvágottat. Az ügyosztály megadta az adagolást is, ugyanakkor az üdülőkre bízta, hogy milyen idénygyümölcsöket- és zöldségeket tudnak beszerezni és hogy milyen menüsort állítanak ezekből össze.[34]
A célkitűzések ellenére a gyermekvonatokat rengeteg negatívum lengte körül. Kaotikusan alakult például a szervezéssel járó adminisztráció, mert több szervezet is gyűjtötte a jelentkezőket, ezeket azonban összesíteni kellett a Nemzeti Segély központjában.[35] Az utazás előtt a gyermekeknek orvosi vizsgálaton kellett átesniük, sokan azonban már hetekkel korábban letudták ezeket, így sokan utaztak az azóta beállt testi-lelki változások következtében tetvesen, betegen vidékre. Felszerelés tekintetében a főváros saját üdültetései során egy névvel ellátott hátizsákba fehérneműt, cipőt, harisnyát, zsebkendőt, kabátot, fogkefét, fésűt és esetleg papucsot várt el, ezekről pedig leltári lapot is felvettek. Az utazás időtartamára – amely akár több napot is igénybe vehetett – az élelmezést a szülőknek kellett biztosítani.[36]

[31] Rövidesen elindulnak vidékre a pesti gyerekek. *Szabadság* 1. évf. 36. sz. 2.; Elindult vidékre az első gyermek-vonat. *Szabadság* 1. évf. 39. sz. 2.
[32] 1377/1945 BFL IV.1507.a.
[33] 17/1945 BFL IV.1507.a.
[34] 144.708/1945 BFL IV.1507.a.
[35] 1945.03.10. Jegyzőkönyv az MNDSZ országos vezetőségi üléséről. Sipos 2014. 54.
[36] BFL IV.1507.a. Tudnivalók az üdülő gyermekek szülői számára.

Bizonytalan volt a vonatok ütemezése is, hiszen a kevés vonatszerelvény miatt csak akkor tudták a következő járatot elindítani, ha azok előző útjukról épségben visszaértek.[37] A vasúti hálózat pusztulása és a rossz közbiztonsági viszonyok miatt nem lehetett előre megjósolni, hogy mikor érkeznek meg a gyermekek vidékre, így a szülők gyakran csak a sajtóból értesülhettek erről.[38] Az indulás és érkezés kiszámíthatatlansága miatt az egyik Debrecenbe induló vonat esetében arról számoltak be, hogy a gyermekek reggel nyolctól este hatig várták a vonat indulását, sokan étlen-szomjan. A hosszú utazás kezdetekor egy-egy merőkanál tésztát és 25 dkg kenyeret kaptak. A gyermeki szervezet számára rendkívül megterhelőek voltak ezek a vonatutak, nem csak a megfelelő táplálkozás hiánya miatt, hanem mert gyakran csütörtök reggeltől egészen szombat éjjelig tartottak, fekvőhely hiányában pedig csak a földön vagy a csomagjaikon tudtak megpihenni.[39] A Nyíregyházára induló vonat esetében kifogásolták, hogy a gyermekek csak négy napra elegendő élelmet kaptak, valamint nem biztosítottak számukra kályhát és a szükségleteik elvégzésére szolgáló edényt. A hidegben való utazás miatt sok gyermek már betegen érkezett meg vidékre, sőt, előfordultak fagyási sérülések is.[40]

A szülők a fővárosi üdülések esetében nem látogathatták meg gyermekeiket, és a Nemzeti Segély is csak úgy engedélyezte a családtagok utazását, hogy szállásukról és ellátásukról maguknak kellett gondoskodniuk. A postai hálózat is nehezen állt helyre, így ennek hiányában a családtagok futárszolgálattal tudtak a vidéken elhelyezett gyerekekkel kommunikálni.[41]

Az érkezést követően az idősebbeket egy nagyobb, nyílt területre terelték össze, ahol a fogadó családok kiválaszthatták maguknak a szimpatikus gyermekeket. Ezt a folyamatot a források „embervásárként" vagy „marhavásárként" emlegetik, s általában a jobb erőnlétben lévő fiúk keltek el először, hiszen munkaerejüket fel lehetett használni a mezőgazdasági munkák során az ellátásért cserébe. Vitray Tamás újságíró–riporter, tizenkét évesen szintén vidékre került az egyik gyermekvonattal és az alábbi sorokkal emlékezett vissza a jelenetre önéletrajzi ihletésű regényében: „A marhavásárt, ahogy azt később egymás közt nevezték a gyerekek, a piactér melletti iskola udvarán rendezték. Jöttek a helybeliek, akik részben emberiességből, részben számításból, leginkább együtt a kettő okán, gyerekeket kívántak maguknak választani. A valós szándék abból kitetszett, hogy a termetre nagyobbak, erőteljesebbek azonnal gazdára leltek.". (Vitray Tamás 2021: 125)

Nők és gyermekek a propaganda árnyékában

A kommunista párt számára kiemelten fontos volt a háborút követően, hogy a közélelmezési és szociálpolitikai feladatokból kivegyék az oroszlánrészüket, annak ellenére, hogy mindkét területen nehéz helyzetekkel kellett szembenézni, s nagy volt a kudarc lehetősége. Az intézkedések sikerességétől azonban komoly politikai tőkét reméltek maguknak, amit aztán a választási küzdelemben is felhasználhattak. A Nemzeti Segély kapcsán már kezdettől fogva igyekeztek annak össztársadalmi jellegét kihangsúlyozni, amelyben kidomborították az alsóbb

[37] 1945.03.10. Jegyzőkönyv az MNDSZ országos vezetőségi üléséről. Sipos 2014. 54.
[38] 1945.03.10. Jegyzőkönyv az MNDSZ országos vezetőségi üléséről. Sipos 2014. 54.
[39] 1945.03.24. Jegyzőkönyv az MNDSZ országos vezetőségi üléséről. Sipos 2014. 60.
[40] 1945.03.24. Jegyzőkönyv az MNDSZ országos vezetőségi üléséről. Sipos 2014. 60.
[41] BFL IV.1507.a. Tudnivalók az üdülő gyermekek szülői számára; Sipos, 2014. 54.

rétegeknek, a „kisembereknek” az összefogását. A kommunisták narratívája szerint csak nekik köszönhetően sikerült megmenteni Budapestet és a bányavárosokat az éhezéstől. A megalakulás kapcsán is az önsegély elve alapján történő spontán kezdeményezésként jelent meg, amelyet csupán felkarolt a Magyar Kommunista Párt.

Ennek a látszatnak a fenntartásában fontos szerepe volt annak, hogy a helyi fiókszervezetektől kezdve az egész hálózat koalíciós alapon működjön, minden párt részt vegyen az akciók lebonyolításában. Igyekeztek minél több húzónevet is megnyerni, például tudósokat, szakembereket, politikusokat, akik már személyükkel, nevükkel képesek voltak tömegeket megmozgatni a célkitűzések érdekében.[42] Ilyen védnökök volt például Tildy Zoltán köztársasági elnök, Nagy Ferencné, Rákosi Mátyásné, Szakasits Árpádné vagy Keresztury Dezsőné.[43]

A fenti felsorolás is jól mutatja, hogy a Nemzeti Segélyen belül kiemelten fontos szerepet szántak a kommunisták a nőknek és sok volt az átfedés saját nőszervezetükkel, a Magyar Nők Demokratikus Szövetségével is. Ugyan a szervezet papíron koalíciós alapon működött, a kommunista politikusok feleségei egyértelműen kulcspozícióba kerültek. A budapesti közellátási kormánybiztosként, majd Budapest polgármestereként tevékenykedő moszkovita Vas Zoltán felesége, Vadas Sára orvosként vett részt a munkában. A gazdasági rendőrség vezetőjének, Villányi Andrásnak felesége, Frank Zsuzsanna a Nemzeti Segély tiszteletbeli alelnöke volt, e pozíciójában például 1946 karácsonya előtt a filmhíradó felvételein is látható, amint tojást osztogat a rászoruló munkáscsaládoknak.[44]

A nők sorából kiemelendő Gerő Ernőné Fazekas Erzsébet, aki nemcsak a Nemzeti Segély szervezője volt, hanem annak Gyermekvédelmi Osztályát is vezette. (Boreczky 2009) Személyén keresztül mutatható be talán leginkább, hogy hogyan fonódtak össze a segélyszervezet akciói és a Kommunista Párt saját programját népszerűsítő propagandája. 1947-ben, a kékcédulás választásokra készülve az egyik plakát például az akkori közlekedésügyi miniszter újjáépítésben való szerepét kívánta hangsúlyozta. A felirat szerint: „Engem is Gerő bácsi és a Nemzeti Segély vitt nyaralni!” (3. ábra)

[42] A Nemzeti Segélybizottság ügye. *Szabadság* 1. évf. 10. sz. 3.

[43] Molnár Erikné rádiófelhívása. *Kis Újság* 60. évf. 236. sz. 3.

[44] 1946. december. A Nemzeti Segély tojást oszt a rászorulóknak. (https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6292) (utolsó letöltés: 2023.06.17.)

3. ábra *„Engem is Gerő bácsi és a Nemzeti Segély vitt nyaralni!” (Tervezte: Tedesco Anna.)*

A plakát a gyerekek hangján igyekezett megszólítani a szülőket, így nem például a „Gerő, a hídverő” szlogennel operált, hanem „Gerő bácsiként” nevezte meg a politikust. A háttérben nem csak egy vasúti szerelvény jelenik meg, amely egyrészt utalt a helyreállítási munkákra, másrészt a Nemzeti Segély üdültetéseire is. A szervezet felirata és logója több, jól látható helyen is megjelenik a plakáton, amelynek előterében egy jól táplált, egészséges, tiszta ruhában szereplő kisfiú szerepel. A plakáton emellett domináns a Kommunista Párt vörös színe is.[45]
Habár ezek a nők vélhetően saját képességeik birtokában is képesek lettek volna a különböző szociális akciókat megszervezni, mégis a sajtóban csak férjüknek köszönhetően szerepelhettek, kihangsúlyozva azok politikai pozícióját. A szervezetben betöltött szerepük már előrevetítette a kommunisták nőpolitikáját is, hiszen csupán biodíszletként használták fel őket a gyermekekkel együtt, a Párt célkitűzéseit kellett közvetíteniük a társadalom felé.
A sajtóban igyekeztek kihangsúlyozni a szovjetek segítségét a vidéki üdültetések lebonyolításában, mivel vasúti kocsikat és kíséretet is ők biztosítottak. Itt egyértelműen a korábbi belga és holland nemzetközi gyermekmentő akciókkal igyekeztek magukat meghatározni.

[45] A plakát jelzete az Országos Széchenyi Könyvtár Plakát- és Kisnyomtatványtárában: PKG.1947/4 - Engem is Gerő bácsi és a Nemzeti Segély vitt nyaralni /

A munkáspárti sajtóban igyekeztek kihangsúlyozni a szovjetek segítségét a vidéki üdültetések lebonyolításában, mivel a vasúti kocsikat és a kíséretet is ők biztosították. A kommunisták egyértelműen igyekeztek a korábbi belga és holland nemzetközi gyermekmentő akciókkal szemben meghatározni magukat. A „gyerekekért" vívott küzdelem a politikai ellenfelek ellehetetlenítését is jelentette. A Független Kisgazdapárt 1946 augusztusáig 27 ezer gyermeket és 1200 kismamát juttatott vidékre a jobb ellátás reményében. A kommunisták a kisgazdák ellen próbáltak agitálni a szülőknél, ami felháborította a kisgazdákat, mert úgy gondolták, hogy ők képviselik a politikai palettán azt a parasztságot, amely ideiglenes otthont adott a gyermekeknek. Gerő Ernő a gyakorlatban is mindent megtett, hogy rendelkezésre álló eszköztárával hátráltatni tudja a kisgazdák üdültetéseit, például megszűntette számukra a gyermekek ingyenes hazaszállítását Budapestre. A szovjet hadsereg lapjában, az Új Szóban pedig reakciósnak, nácibarátnak igyekeztek beállítani az Actio Catóikat, amely egyházi mozgalomként szintén segítette a gyermekeket, mint fogalmaztak: „a gyermekek az üdültetésből visszatérve svábul beszélnek, és teljesen megfertőződtek a sváb-náci szellemtől." (Maarten J. Aalders – Pusztai Gábor – Réthelyi Orsolya 2020: 170)

Összegzés

A második világháború pusztítása az 1945-ös évben a humanitárius katasztrófa szélére sodorta a magyar lakosságot. A munkáspártok, különösen a kommunisták körében ideológiai és propaganda szempontból is kiemelt fontosságú volt a városi lakosság, azon belül is a munkásság megsegítése. Így a szociálpolitikai intézkedések összekapcsolódtak a politikai csatározásokkal, amelyek egyre jobban elmélyültek a választások közeledtével. A fővárossal együttműködésben, illetve azzal párhuzamosan, a MKP igyekezett a felkínálkozó lehetőségekből, így például a gyermekek nyomorúságos helyzetéből a legtöbb hasznot kihozni. A politikai színezet, illetve a lebonyolítások körüli negatívumok azonban nem csökkentették az intézkedések jelentőségét.

Irodalom

A Nemzeti Segély alapszabályai (1947) Budapest, Szikra.

A Nemzeti Segély centenáris albuma: 1848–1948. (1948) Budapest, Kardos Nyomda.

Boreczky Ágnes (szerk.) (2009) *Majdnem száz év. Boreczky Ágnes beszélget Méhes Verával.* Budapest, Gondolat Kiadó.

Borsányi György (1979) *A Magyarországi Vörös Segélyről*. História 1979/3. pp. 9–10.
Food, famine and relief 1940–1946 (1946). League of Nations: Geneva.
Hantos János (1981) *A Magyar Vöröskereszt 100 éve*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Gáspár Ferenc – Halasi László (Szerk.) (1975) *A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei: 1945–1946*. Budapest, Zrínyi.

Kővágó József (1946) *Budapest közállapotai az 1945/46. tél küszöbén*. Budapest, Szfőv. házinyomda.

Marczell Gyula (1946) Budapest lakosságának élethalálharca ötszáz tanuló étrendjében. Városi Szemle 32. évf. pp. 145–150.

Mihályi Balázs (2020) *Budapest ostroma – A polgári áldozatok*. Budapest, Kárpátia Kiadó.

Schifferné Szakasits Klára (1985) *Fent és lent: 1945–1950*. Debrecen, Magvető.

Sipos Balázs (szerk.): Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon. Budapest, Napvilág Kiadó, pp. 207–219.

Sipos Levente (2014) *Dokumentumok a magyar nőmozgalom történetéből 1944–1948.* Vál. és a jegyzeteket készítette: Sipos Levente.

Szappanyos Tamás (2015) *Naplókönyv – Így éltünk mi, 1942–1956*. Budapest, Kairosz.

Varsányi Erika (2005) *Egy karrier a budapesti közéletben: Stern Szeréna*. In: Palasik Mária –

Vas Zoltán (1970) *Hazatérés – 1944.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
274. fond 17. csop. 8. ő.e. Magyar Kommunista Párt Központi Vezetősége. Az MKP mohácsi szervezetének levele a budapesti szervezethez és annak válasza Vörös Segély alakításáról és élelmiszerküldeményről

274. fond 17. csop. 9. ő.e. Magyar Kommunista Párt Központi Vezetősége. A Nemzeti Segély és a Vöröskereszt iratai

Budapest Főváros Levéltára
IV.1507.a. Budapest Székesfőváros Gyermek- és Ifjúságvédelmi Hivatalának iratai

BFL IV.1409.m. A Nemzeti Segély főzőhelyeinek jegyelszámolási kérelme

XIV.52.3 dr. Gámenczy Béla fővárosi tanácsnok személyi fondja. Kiadatlan kéziratok

EGYÉB FORRÁSOK

Fővárosi Közlöny (1941, 1943)

Szabadság (1945)

Kis Újság (1945)

Filmhíradó
1946. december. A Nemzeti Segély tojást oszt a rászorulóknak.
(https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6292) (utolsó letöltés: 2023.06.17.)

Klacsmann Borbála:

Válaszutak: Két gödöllői zsidó fiatal útja a holokauszt során

A második világháború idején Gödöllő egy tízezer fős kisváros volt, mindössze 220 zsidó lakossal. Közülük csupán maroknyian élték túl a holokausztot, és még annál is kevesebben – mindössze ketten – közvetítették történetüket az utókornak: Forgács János (sz. 1928) és Mezei László (sz. 1931). Bár ugyanabban a városban éltek, más körülmények között nőttek fel: egyikük édesapjának jól menő hentesüzlete volt, míg a másikuk ügyvéd apja épphogy csak annyit keresett, hogy eltartsa népes családját. A két család különböző stratégiákat választott, és a családtagokra – így a gyermekekre is – különböző sors várt a holokauszt során. Forgács Jánost a szüleivel együtt deportálták, míg a Mezei család 1944-ben Budapestre menekült és ott élték túl a háborút.
Ezen tanulmányban a két túlélő tapasztalatait hasonlítom össze, különös tekintettel a szülővárosukról és az ott megjelenő antiszemitizmusról szóló emlékeikre, a családok döntési helyzeteire és a döntések következményeire, valamint a különböző elbeszélési formákkal (interjú, illetve memoár) járó narratív stratégiákra.

*

E tanulmányban két gödöllői zsidó fiatal történetét hasonlítom össze. A két holokauszt túlélő különböző módokon osztotta meg a világgal az emlékeit: Forgács János (született Fischer, 1928–2022) az Élet Menete aktív tagja volt, rengeteg megemlékezésen és egyéb eseményen vett részt, ahol a közönség hallhatta az ő és családja történetét. Miután rutinos elbeszélő volt, kialakult és bevált narratívával, így amikor 2014-ben interjút készítettem vele, ezt a jól begyakorolt történetet mesélte el nekem is, kiegészítve természetesen a kérdéseimre adott válaszokkal. Vele szemben Mezei László (1931–) sokáig egyáltalán nem beszélt az emlékeiről; viszonylag későn, 1985-ben mesélt először a múltjáról más túlélőknek és leszármazottaiknak. 2019-ben az Azrieli Alapítvány[1] adta ki emlékiratait, amelyeket két nővére, valamint lengyel származású első felesége visszaemlékezéseivel fűzött egybe. Az alapítvány felkérésére előszót írtam A Tapestry of Survival c. kötethez, 2019-ben elmentem Torontóba a bemutatóra, és azóta is tartom a kapcsolatot Mezei Lászlóval.
Habár mindkét túlélő Gödöllőn született és nőtt fel, sok tekintetben más az életútjuk: mind családi körülményeik különböztek, mind a családok által a holokauszt során meghozott döntések, valamint a háború utáni egyéni döntéseik; ebből kifolyólag a világ más-más pontján élték le felnőtt életüket. Mindezek a különbségek rányomták bélyegüket a visszaemlékezések

[1] Az Azrieli Alapítvány izraeli-kanadai filantróp szervezet, amelyet David Azrieli holokauszt túlélő alapított; intézményeket és programokat támogatnak, különös tekintettel az oktatásra, kutatásra. Emellett Kanadában élő holokauszt túlélők visszaemlékezéseit adják ki The Holocaust Survivors Memoirs Programjuk keretében. https://memoirs.azrielifoundation.org/ (Utolsó letöltés: 2023. július 24.).

struktúrájára, megformálására, hogy a visszaemlékezők mely elemeket tartották fontosnak, ezeket hogyan interpretálták. Ehhez hozzájárul a kétféle elbeszélési mód is, elvégre egy szóban előadott történet – még ha mégannyira is jól begyakorolt és gördülékeny – spontán, a beszélő pillanatnyi gondolatait és érzelmeit tükrözi, míg a leírt visszaemlékezés megszerkesztett, több ember által átolvasott és korrigált szöveg.
Ezen különbségeket figyelembe véve e tanulmányban négy fő témára helyezem a hangsúlyt, azokat hasonlítom össze a két elbeszélés alapján: a két túlélő tapasztalatait szülővárosukról és az ott felbukkanó helyi antiszemitizmusról a holokauszt előtt és alatt; a családok döntési helyzeteit és a meghozott döntéseket; a döntések következményeit; valamint az elbeszélések narratív stratégiáit, és hogy az elbeszélésmód hogyan befolyásolta a narratívákat. Ezek a kérdések rámutatnak arra, mennyire más életutak következhetnek részben a holokauszt miatt, részben pedig a zsidók cselekvési lehetőségei és azok mentén meghozott döntések miatt; milyen hosszútávú hatásai lehettek az üldöztetésnek a túlélők életére még évekkel, akár évtizedekkel a második világháború vége után is. Emellett a kétféle visszaemlékezés összehasonlítása megvilágítja, mennyire másképp látta ugyanazt a mikroközösséget, ugyanazokat az eseményeket két fiatal, és igyekszem arra is fényt deríteni, hogy ennek milyen okai lehetnek.

Gödöllő a két világháború közt és a holokauszt idején

Gödöllőn a zsidók 1841-től telepedhettek le: ekkor vette meg a birtokot Sina György báró, aki engedélyt adott erre nekik, ellentétben a korábbi tulajdonossal, a Grassalkovich családdal. (Mélykúti – Mélykúti 2003: 1) A gödöllői zsidó közösség száma gyorsan gyarapodott: az 1910-es évekre elérte a 350-et, 1920-ra a 450-et. (Kepecs 1993: 224) Az első zsidó családok 1852-ben alapították meg a hitközséget, (MNL PVL IV.408.b 4979/1889) Chevra Kadishát és iskolát is létesítettek, 1894-ben pedig megépült a zsinagóga a Kossuth Lajos utcában. (Mélykúti – Mélykúti 2003: 8) A közösség gyorsan asszimilálódott: a neológ vallási irányzathoz csatlakoztak, sokan magyarosították a nevüket, és már a 19. század vége előtt köttettek zsidó–nemzsidó házasságok. (Györe 1996: 832–853) Szerves részévé váltak a település életének, bankokat alapítottak, üzleteket nyitottak, tagjai voltak a helyi képviselő-testületnek, és zsidó művészek is alkottak a gödöllői művésztelepen. Emellett a zsidó férfiak kivették részüket az első világháborúból is.
A gödöllői zsidóság története abban különleges, hogy 1919-től kezdve Endre László[2] állt a település élén: a hírhedt antiszemita hivatalnok előbb szolgabíró, majd 15 évig főszolgabíró volt, végül 1938-ban a vármegye alispánjává is megválasztották. Ez több szempontból is súlyos következményekkel járt a zsidóságra nézve, Endre ugyanis már ekkor meghonosította antiszemita adminisztratív gyakorlatait, szélsőjobboldali csoportokat hozott létre (pl. Ébredő Magyarok Egyesülete, Magyar Országos Véderő Egyesület), és rendeleteivel, bürokratikus eljárásaival ellehetetlenítette a helyi zsidókat. (Klacsmann 2016: 290–291) Ennek

[2] Vitéz dr. Endre László (sz. Abony, 1895. január 01.) jogász és politikus. 1919 év végén került Gödöllőre. Több jobboldali mozgalom tagja, és igen korán elhíresült antiszemita, fajvédő nézeteiről. 1938-tól Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei alispán, 1944 áprilisától a Sztójay-kormány belügyminiszteri államtitkára. Jelentős szerepe volt a magyarországi gettósítás és a deportálások kivitelezésében. A háború végén Ausztriába menekült, azonban amerikai csapatok elfogták és kiadták a magyar hatóságoknak. Népbírósági per során halálra ítélték és 1946-ban kivégezték.

folyományaként a zsidó népesség száma az 1920-as évektől kezdve folyamatosan csökkent, míg 1941-re kevesebb, mint 200-an maradtak csupán. (Kepecs 1993: 224; MNL PVL V.1044 Cb 8013/1944)

Endre alispánná választásától és az első zsidótörvények meghozatalától kezdve a levéltári iratok tanúsága szerint a gödöllői főjegyző, Hajlamász János teljes mértékben Endre keze alá dolgozott, antiszemitizmusban nemritkán túlszárnyalva felettesét is. A zsidótörvényeknek megfelelően az 1930-as évek végétől a gödöllői zsidók egy része is elveszítette az állását, és kevesebbet fizető, képzettségének meg nem felelő munkakörökbe kényszerült. Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye szinte teljes zsidó lakossága – köztük 24 gödöllői képviselő-testületi tag – elveszítette a választójogát. (Gödöllői Hírlap, 1941. február 16.; MNL PVL V.1044 Cb 10953/1941) Endre rendeleteinek megfelelően a vármegye zsidóságát eltiltották a piacoktól, vásároktól, (MNL PVL V.1044 Cb 6990/1940) strandokról és fürdőhelyekről, (MNL PVL V.1016 Cb 5461/1941) továbbá nem kaphattak zsírjegyet és sertéshúst sem. (Gödöllői Hírlap, 1941. december 14.) Miután a Baross Szövetség tagja lett, a Gödöllő és Környéke Kereskedők Egyesülete kizárta zsidó tagjait; (Gödöllői Hírlap, 1941. szeptember 14.) a helyi közgyűlés pedig felmondta a községházában üzlethelyiséget bérlő zsidók bérleteit, és azokat nemzsidó kereskedőknek adta át. (MNL PVL V.1044 Cb 2071/1942) 1942-ben a 15. törvénycikk előírásainak megfelelően a zsidóknak összes erdő- és mezőgazdasági birtokaikat át kellett adniuk nemzsidóknak – így Gödöllőn is 55 zsidót köteleztek azok átadására, illetve jelentkeztek értük nemzsidók. (MNL PVL V.1044 Cb 1732/1943)

A gazdasági és adminisztratív megszorítások mellett a katonakorú zsidó férfiaknak a munkaszolgálattal is számolniuk kellett: az 1939-ben bevezetett munkaszolgálat intézményét eredetileg a rendes katonai szolgálatra alkalmatlan férfiak számára hozták létre, 1940-től azonban minden magyar zsidó férfit is behívtak. Legalább tíz gödöllői zsidó férfi veszítette életét hadműveleti területen a második világháború során. (Klacsmann 2016: 295)

Gödöllőn általánosan antiszemita hangulat uralkodott ebben az időszakban, amiről a Gödöllői Hírlap cikkei tesznek tanúbizonyságot: 1938 decemberében már cikkeztek arról, hogy a helyi nyilasok „zsidó” feliratot festettek a zsidó üzletek falaira, (Gödöllői Hírlap, 1938. december 04.) valamint folyamatosan tájékoztatták a közönséget a zsidótörvények tartalmáról, azok parlamenti vitáján elhangzó antiszemita kijelentésekről és fajbiológiai kutatásokról.

1944. március 19-én a náci Németország megszállta Magyarországot, ezzel együtt a holokauszt eseményei is felgyorsultak. A magyar zsidóknak ki kellett tenniük a sárga csillagot a ruhájukra, értékeiket be kellett szolgáltatniuk, és hamarosan megkezdődött a gettósítás is. Gödöllőn ekkor 140–150 zsidó élt, (MNL PVL V.1044 Cb 8013/1944) akiknek hamarosan a tovább erősödő helyi antiszemitizmussal kellett szembenézniük: ekkor már előfordult, hogy helyi szélsőségesek zsidókat vertek meg, (Interjú Forgács Jánossal, 2014. január 31.) továbbá Harsányi László főszolgabíró elrendelte, hogy az elöljáróságok vizsgálják felül a zsidó iparosok jogosítványait. Hajlamász János listáztatta a zsidó iparosokat és kereskedőket, elvonatta iparjogosítványaikat, üzleteiket pedig nemzsidóknak adta át. (MNL PVL V.1044 Cb 4129/1944) Endre László ugyanakkor utasította a főszolgabírókat, hogy lépjenek fel a „megbízhatatlan zsidók” ellen, és szükség esetén internálják őket. (MNL PVL V.1044 Cb 12633/1944)

Sághy József Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei alispán 1944. május 12-én adta ki rendeletét a gettósításról. Eszerint a gödöllői járásban élő zsidókat május 30-ig Gödöllőn, Rákoscsabán és

Rákoskeresztúron kellett összegyűjteni. (Katona 2004: 106–107) Gödöllőn végül nem hoztak létre gettót: ezt támasztja alá Forgács János túlélő visszaemlékezése, valamint a Gödöllői Hírlap május 21-i cikke is, amely egy nappal a gettósítás tervezett kezdete előtt arról írt, hogy még nincs kijelölve a gettó helye. (Gödöllői Hírlap, 1944. május 21.) A lapban a továbbiakban sem jelentek meg a gettóról szóló hírek, amiről az antiszemita beállítottságú szerkesztők minden bizonnyal tudósítottak volna. Ehelyett június 25-én már arról cikkeztek, hogy „a gödöllői zsidókat […] az elmúlt héten Gödöllőről más községbe telepítették, ezáltal a zsidók elhelyezésének ügye községünkben tárgytalanná vált." (Gödöllői Hírlap, 1944. június 25.)
A gödöllői járás zsidóit a hatóságok ehelyett a másik két kijelölt településen: Rákoscsabán és Rákoskeresztúron tömörítették. (Braham 2006: 845) Magukat a gödöllői zsidókat pedig 1944. június 12-én gyűjtötték össze a csendőrök Deutsch Mór házának udvarán; itt megmotozták és kifosztották őket, (MNL PVL V.1044 Cb 5189/1944; Interjú Forgács Jánossal, 2014. január 31.) majd a hatvani gyűjtőtáborba szállították át őket. A visszaemlékezések szerint a cukorgyár területén létrehozott táborban embertelen körülmények uralkodtak: az összegyűjtött zsidóknak üres fabarakkokban kellett megszállniuk, a csendőrök szünet nélkül kegyetlenkedtek velük. (lásd például 3548. és 2946. DEGOB-jegyzőkönyvek) Végül 1944. június 13-án a hatóságok kiürítették a tábort, a foglyokat Auschwitz-Birkenauba deportálták. (Braham 1997: 662, 1358)
Ebben a momentumban érhető tetten a gödöllői holokauszt másik jellegzetessége: a deportálási tervek szerint a Budapest környéki települések a 6. deportálási zónához[3] tartoztak, amelyet a hatóságok július elején ürítettek ki, a gödöllői zsidókat azonban jóval korábban, már június közepén elhurcolták Hatvanba, a 3. deportálási zónába, és a kijelölt előtt egy hónappal deportálták. Ennek oka több tényezőre is visszavezethető: egyrészt talán közrejátszhatott az is, hogy Endre László „járásáról" volt szó, de minden bizonnyal többet nyomott a latban, hogy Gödöllőn állt a Grassalkovich kastély, Horthy Miklós kormányzó nyári rezidenciája. Randolph L. Braham Edmund Veesenmayer[4] táviratára hivatkozik, amelyben arról írt, hogy ez volt a fő oka annak, hogy a gödöllői zsidókat jóval korábban deportálták. (Braham 1997: 642)
Az üldözöttek szempontjából Gödöllő földrajzi helyzete is meghatározó tényező volt: a város mindössze 30 km-re fekszik a fővárostól, épp ezért sok gödöllői zsidó család döntött úgy, hogy oda menekül. Körükben magasabb volt a túlélési arány, mint a helyben maradó, deportált zsidók között. A háború után a források alapján csupán két gödöllői zsidó tért vissza otthonába: Schwarcz Dezső és Fuchs Ferenc. Többen külföldre vagy Budapestre költöztek, hogy új életet kezdjenek. A gödöllői zsinagógát az 1950-es években lebontották, a zsidó közösség emlékét így már csupán a Fürdő utcai temető őrzi. (Klacsmann 2016: 304)

[3] A magyar és német hatóságok hat deportálási zónára osztották Magyarország területét. A 3. zónába tartozott a II. (székesfehérvári) és a VII. (miskolci) csendőrkerület, míg a 6. zóna az I. (budapesti) csendőrkerületet foglalta magába. Előbbit június 11. és 16. között ürítették ki. Braham 1997: 557–558.
[4] Edmund Veesenmayer (sz. Bad Kissingen, 1904. november 12.) német SS-tiszt, politikus. Közgazdász volt, a német külügyminisztérium gazdasági szakértője. Magyarország német megszállásakor Hitler Németország helyi nagykövetévé és teljhatalmú megbízottjává nevezte ki. Nagy szerepe volt az ország „zsidótlanításában", illetve 1944 októberében a nyilasok hatalomra segítésében. A háború után 1949-ben a Nemzetközi Katonai Törvényszék 20 év börtönre ítélte, azonban már két évvel később szabadlábra helyezték. 1977-ben halt meg.

A Fischer és Mezei családok története

Fischer Gáspár, az aszódi születésű Fischer Jakab fia, 1889-ben született Domonyban. (Györe 1996) A mészárosmesterség kitanulása után Gödöllőn nyitott hentesüzletet, és a Gödöllői Iparegyesület tagja lett. Harcolt az első világháborúban, és vitézségi érmet is kapott. Reiner Margittal kötött házasságából három fiúgyermek származott: Pál (1920), István (1923) és János (1928). 1930-ban azonban Margit elhunyt, és Fischer Gáspár Szenes Erzsébetet vette el, akitől 1934-ben még egy fia született, László. (MNL PVL XXXIII.1)

Lévén, hogy a második zsidótörvény 6%-ban állapította meg az egyetemekre felvehető zsidó fiatalok arányát, (Ezer év törvényei, https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torvenyei) a Fischer fiúk inkább szakmát tanultak: István fodrásztanonc lett, Pál az édesapjuk üzletében segédkezett, János pedig a cipőfelsőrész készítést tanulta ki. (Interjú Forgács Jánossal, 2014. január 31.) Az 1930-as évek végétől a család más szempontból is kényszerpályára került: 1941 szeptemberében Endre László 14.közell.biz. /1941 rendeletével megtiltotta, hogy zsidók sertéshúst és sertészsírt kaphassanak. Fischer Gáspár két sorstársával, Reiner Gyulával és Glausius Dezsőnével együtt a közellátási miniszternek küldött hivatalos levélben tiltakozott e gyakorlat ellen, amelyet a levél tartalma szerint már a rendelet meghozatala előtt gyakoroltak Gödöllőn: az elöljáróság ugyanis 1941 júliusától kezdve nem volt hajlandó kiadni a mészárosoknak az őket megillető élelmiszerjegyeket. (MNL PVL V.1044 Cb 10790/1941) A minisztérium egyik osztálytanácsosa azonban azt válaszolta, hogy a központi szabályozásig a jegyek elosztása az elöljáróságokra van bízva. Az 1940-es évek elején pedig a zsidótörvények következtében Fischeréknek Strohmannt (azaz az üzletet névleg átvevő nemzsidó segítőt) kellett keresniük. (Interjú Forgács Jánossal, 2014. január 31.)

A családtagok hamarosan szétszóródtak: Pált 1942-ben munkaszolgálatra hívták be, a keleti frontra került, majd később Sopron környékére, ahol 1945-ben felszabadult. 1944 áprilisában, nem sokkal a német megszállás (1944. március 19.) után Istvánt a kistarcsai internálótáborba zárták, ahonnét az első transzporttal került Auschwitzba. 1945-ben Bergen-Belsenben szabadult fel. Végezetül a család többi tagját a gödöllői zsidókkal együtt deportálták 1944 nyarán. Szenes Erzsébetet és a tízéves Lacikát a nácik elgázosították, Gáspárt valószínűleg másik táborba irányították át, Forgács János visszaemlékezése szerint soha többé nem hallott felőle. János Auschwitzból Dachauba került, itt szabadították fel amerikai csapatok. A három fivér a háború végén Budapesten találkozott ismét nagynénjüknél, Fischer Gizellánál. (Interjú Forgács Jánossal, 2014. január 31.) Magyarországon kezdtek új életet, de nem Gödöllőn, hiszen ott csak a kifosztott lakás várta őket.

Mezei (Messinger) Manó 1880-ban született a felvidéki Garamszentbenedeken (Hronský Beňadik, Szlovákia). Harcolt az első világháborúban, és tiszti rangot ért el. Miután letelepedett Gödöllőn, itt indította be ügyvédi karrierjét, és elvette Engel Juliannát, egy Gyöngyösről származó, vagyonos zsidó leányt. Öt gyermeket neveltek fel: Magdát (1918), Klárát (1920), Pált (1923), Lajost (1929) és Lászlót (1931). A család a tőzsdekrach idején elveszítette maradék vagyonát, így kisebb, bérelt házba kellett költözniük. (Mezei 2019: 3–4)

A családtagok a körülmények ellenére igyekeztek együtt maradni a holokauszt idején: Pált munkaszolgálatra hívták be, és a keleti frontra került. Innét előbb Németország területére deportálták, később pedig hadifogságba esett, és csak 1945 végén térhetett haza. Magda

édesanyja nagybátyja, Richter Gedeon gyárában kapott állást, itt ismerte meg későbbi férjét, Pollák Györgyöt. Összeházasodtak, kisfiuk, Ádámka 1941-ben született meg.
A német megszállás után a család Gödöllőn maradt tagjai összepakoltak, és Budapestre menekültek, Magdához. Azonban a teherautót, amely a család holmiját szállította, a főváros határánál feltartóztatták, és amikor Mezei Manó visszatért, hogy intézkedjen, letartóztatták és elhurcolták. Magda kiutazott Kőbányára, hogy meglátogassa; ekkor a családfő még arra készült, hogy az összegyűjtött zsidók ügyét fogja képviselni a bíróságon. Ezután azonban a család soha többé nem látta őt; Magda információi szerint az ily módon letartóztatott zsidókat a hatvani gettóba vitték, majd Auschwitzba deportálták. (Mezei 2019: 33–34)
Budapesten a család többi tagja is szétszóródott: Lali és Laci egy Vöröskeresztes gyermekkórházban kaptak helyet, a többiek védett házban húzták meg magukat. 1944 végén a nyilasok a gettóba irányították őket, ám innét sikerült a kapuk lezárása előtt elmenekülniük. Klára a Goldberger textilgyárban dolgozott, a nyilas hatalomátvétel után innét deportálták Ravensbrückbe. Megjárta Venusberget[5] és Mauthausent, itt szabadították fel az amerikai csapatok. (Mezei 2019: 44–51) Így a családból mindenki túlélte a holokausztot, az apát, Mezei Manót kivéve.
A háború után a családtagok ismét szétszóródtak: előbb ki akartak vándorolni Palesztinába, hajójukat, az Exodus 1947-et azonban megállította a brit haditengerészet.[6] Végül Engel Julianna, Mezei Magda és Klára alijázott az időközben megalapított Izraelbe, míg Pali, Lali és Laci Kanadába emigráltak.

A két visszaemlékezés

Az üldözött zsidók visszaemlékezéseit, egodokumentumait (pl. naplók, memoárok, levelek) a jogászok és történészek sokáig nem tartották hiteles forrásnak – ellentétben a hivatalos dokumentumokkal, amelyeket viszont az elkövetők, kollaboránsok írtak. Így az üldözöttek perspektívája hosszú ideig kiszorult a holokauszt historiográfiából. Ez a trend azonban megváltozott az 1990–2000-es években, és egyre több történész kezdte használni ezeket a forrásokat is. (Cohen 2011: 111–112) Nemcsak azért, hogy maga a történetírás inkluzívabb legyen, hanem mert belátták, hogy a zsidók által létrehozott források olyan eseményekre is fényt deríthetnek, amelyek a hivatalos dokumentumokból hiányoznak.
Azóta bőséges szakirodalom jelent meg a tanúvallomások, oral history, naplók, visszaemlékezések használatának fortélyairól, ezen források előnyeiről és hátrányairól. Abban minden, a témával foglalkozó szerző egyetért, hogy e források szubjektívek, épp ezért akár még az azonos időpontban és helyszínen élő, ugyanazon eseményeket megtapasztaló túlélők is

[5] Flossenbürg egyik altábora, ahol a nácik zsidó foglyokat dolgoztattak a Junkers repülőgyárban. A foglyok többsége magyar nő volt. A tábort április 14-én ürítették ki, a foglyokat Mauthausenbe szállították. Vági – Kádár 2017: 244–245.
[6] Az SS Exodus 1947 4500 holokauszt túlélőt szállított Franciaország partjairól Palesztinába. A túlélők többségének nem volt bevándorlási engedélye, ezért a brit haditengerészet Haifában kiszállította az utasokat, és visszavitte őket Marseille-be. Mivel azonban nem voltak hajlandóak kiszállni, Hamburgba vitték át őket, és hontalanok számára fenntartott táborokba kerültek. Az Exodus utasainak sorsa nemzetközi felháborodást váltott ki, és nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Nagy-Britannia végül hozzájárult Izrael létrehozásához.

gyökeresen másképp interpretálhatják a múltat. Ahogy Kovács Éva fogalmaz tanulmányában: „a tanúságtétel elsődlegesen nem történeti forrás, hanem jelenbeli múlt-konstrukció", (Kovács 2018: 109) azaz az elbeszélő által létrehozott narratíva, amely leginkább az ő múltértelmezését, perspektíváját tükrözi, és nem annyira egy objektív történelmi múltról szól.

Épp ezért elengedhetetlen, hogy a visszaemlékezést használó történész képes legyen kontextusba helyezni a túlélő által leírt történéseket, vagyis tudatosítani, mi az, ami „tudható" (azaz objektíve bizonyítható) és mi az, amire emlékeznek, és ez hogyan befolyásolja az emlékező identitását. (Eaglestone 2004: 175) Emellett nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy minden tanúságtevő másképp dolgozza fel a holokauszt traumáját, ami szintén befolyásolja az elbeszélés menetét, és nem elhanyagolható szempont az elemzésnél.

Mindezeket figyelembe véve az alábbiakban a kétféle típusú visszaemlékezés alapján nemcsak a történelmi múlt rekonstruálását kísérlem meg, hanem igyekszem azt is bemutatni, hogy a két túlélő hogyan szerkesztette a narratíváját, milyen okok vezethettek egy-egy epizód elmeséléséhez, a szöveg megformálásához. Ennek során elsősorban a tanulmány bevezetőjében említett témákat tárgyalom: a túlélők véleményét a szülővárosukban, Gödöllőn tapasztalható antiszemitizmusról, a családok üldöztetés során meghozott döntéseit, valamint ezek következményeit.

Forgács Jánossal majdnem tíz éve készítettem interjút – már korábbról ismertük egymást az Élet Menete kapcsán, és jó viszonyban voltunk, így az interjú is barátságos légkörben zajlott. Mivel mindketten Gödöllőről származunk, természetesen kíváncsi voltam, milyen benyomásai voltak a holokauszt előtti állapotokról, zsidók és nemzsidók közti kapcsolatról. Az interjú első mondatai így hangzanak: „Gödöllőről azt tudom elmondani, ez egy tízezres község volt akkor, és szinte mindenki ismert mindenkit. Mindenki jóban volt mindenkivel. Nem tudtunk róla, hogy haragos lett volna akár nekünk, és az igazság az, hogy volt Nyilas párt is, azonban csöndben voltak. Nem lehetett hallani se őket, csak tudtuk, hogy van egy Nyilas párt ismertük még a vezetőjét, civil emberek voltak." Ezután János bácsi elkalandozott, és amikor ismét rákérdeztem a háború előtti időszakra, megismételte: „Gödöllőn nem volt érezhető antiszemitizmus. Azon kívül volt a Nyilas párt, de az se volt olyan nyílt, hogy nagyon érezni lehetett." (Interjú Forgács Jánossal, 2014. január 31.)

E nosztalgikus visszaemlékezést talán befolyásolta a család társadalmi pozíciója: a hentesüzlet révén a szülők bizonyosan sok embert ismertek, és bizonyára többségében olyanok jártak hozzájuk, akiknek a lelkiismeretében, politikai meggyőződésében nem okozott törést zsidónál vásárolni. Emellett valószínűleg a szülők nyugodt gyermekkort biztosítottak a gyerekeiknek, amit alátámaszt János bácsi egy későbbi mondata: „Mi politikával nem foglalkoztunk", (Interjú Forgács Jánossal, 2014. január 31.) eszerint tehát otthon nem kerültek szóba az antiszemita megmozdulások, a mindennapi zsidóellenesség sem.

Ugyanakkor a tény, hogy Gödöllőn létezett a Nyilas pártnak egy csoportja, jelzi, hogy valójában mégiscsak volt antiszemitizmus – ám az ellentéteket tompítja a megjegyzés, miszerint a Fischer család személyes ismerőse volt a nyilasok vezetője. Ez jellegzetes motívuma a vidéki antiszemitizmusnak: amíg a zsidótörvények, a háború és az antiszemitizmus legálissá tétele nem radikalizálta az arra hajlamos emberek szélsőséges, kirekesztő attitűdjét, addig a kisebb közösségekben többnyire atrocitások nélkül éltek együtt zsidók és antiszemiták.

Kínálkozik még egy – pszichológiai – magyarázat is arra, hogy miért emlékezhetett úgy egy holokauszt túlélő Gödöllőre, az antiszemita vezetéséről hírhedt városra, mint ahol nem létezett

antiszemitizmus, csupán kedélyes jó viszony zsidók és nemzsidók között: az elhallgatás vagy elfojtás, a trauma feldolgozásának egyik módja. (Lang 2017) Ahogy Berel Lang fogalmaz, „a trauma feldolgozásának programja mindig is hagyni fog érinthetetlen üledéket – a hallgatás maradékát."[7] (Lang 2005: 73) Lang és több más kutató is „elmondhatatlannak" nevezi ezeket az aspektusokat, azért, mert nehéz szembenézni velük.

Ezzel szemben Mezei László a következők epizódokat emelte ki gyermekkorából: „Egyszer, amikor elszaladtam néhány kölyök elől, akik üldöztek és azt kiabálták, hogy »mocskos zsidó!«, épp egy adag nedves tehéntrágyába estem. De nem kaptak el! Mindig a szomszéd fiúval játszottam. Süteményt és cukorkát kaptunk az anyukájától. Aztán egy nap az anyja azt mondta a fiúnak, hogy többé nem játszhat velem, mert zsidó vagyok."[8] Nem sokkal később egy másik esetet is elmesél, amelyben őt és Lajos bátyját az iskolatársaik támadták meg: „Egy téli napon kb. 200 gyerek vett körül minket és elkezdtek hógolyókkal dobálni. Először úgy gondoltam, ez mulatságos – hisz mennyien foglalkoznak velünk –, és vissza is dobtam néhány hógolyót, de Lali sírni kezdett, és felszaladt az iskola lépcsőjén, én meg követtem. Minthogy ő volt az idősebb, Lali jobban tudatában volt azon dolgok jelentőségének, amelyek körülöttünk történtek." (Mezei 2019: 5, 7)

Érdekes, hogy Mezei László néhány évvel fiatalabb volt Forgács Jánosnál, mégis úgy tűnik, sokkal inkább ki volt téve az antiszemitizmus megnyilvánulásainak. A gyerekek egymással szemben tanúsított kegyetlensége híven tükrözi azt, hogy milyen értékrendet vettek át szüleiktől – ez alapján következtethetünk arra is, hogy a felnőttek hogyan álltak a helybéli zsidósághoz. A két visszaemlékezés annyira ellentmond egymásnak, mintha csak két különböző városról lenne szó, hiszen a másodikban egészen elfogadottnak, mindennaposnak tűnik az antiszemitizmus, amit nem csak a nyilasok képviselnek, és ami esetenként tettlegességig is fajul.

A két különböző narratívát magyarázhatja a családok társadalmi állása – a Mezei család szegényebb volt, így társadalmilag kiszolgáltatottabb is –, ugyanakkor a trauma feldolgozásának különböző módjai is. Mindazonáltal a Mezei családnak sem csak rossz tapasztalatai voltak a nemzsidókkal: „A növekvő antiszemitizmus ellenére apámat kedvelték a városban és tisztelték, mert a helyi földműveseket minimális fizetségért vagy némi élelemért cserébe képviselte a bíróságon." (Mezei 2019: 4) Ez a fajta csereüzlet valóban az alsóbb társadalmi rétegben helyezi el Mezei Manót, akit a legszegényebbek maguk közül valónak tekinthettek, azért is egyezhettek meg vele a készpénzes fizetés megkerülésével.

Bár már a zsidótörvények, a munkaszolgálat és a magyar zsidóságot sújtó egyéb intézkedések is erősítették az antiszemitizmust, mégis fordulópontot jelentett a történetükben a német megszállás. Forgács János erre így emlékezett: „Amikor bejöttek a németek 1944. március 19-én, ez egy vasárnapi nap volt, ha jól emlékszem, és hát nagyjából mindenki az utcán sétált, és akkor megálltak a Perstler-féle vendéglő előtt, tankok, harckocsik, mit tudom én micsodák, és ott tízóraiztak a német SS-katonák, senkihez nem szóltak, nem lehetett érezni, azt se tudtuk, hogy ez micsoda." Eleinte látszólag tehát gyökeres változást nem hozott a megszállás, ám a túlélő így folytatta: „És hát az antiszemitizmus. Attól kezdve aztán egyszer csak megjelentek a jobboldali párt egységei, annak a ruhái teljesen azonosak az akkori Nyilas párt

[7] A szerző fordítása.

[8] Mivel a Tapestry of Survival csak angolul jelent meg, az itt szereplő fordítások a szerző sajátjai.

harcszolgálatosainak az öltözékével. […] Akkor már masíroztak az akkori Horthy Miklós utcán és azt énekelték, egy ilyen kuplénak a dallamára, hogy »Egy Cili, két Cili, megdöglött a főrabbi. Bátorság, éljen Szálasi! Éljen a Szálasi meg a Hitler, mert a zsidóknak itt helye nincsen.«" A nyilasok azonban nem csupán a nagy nyilvánosság előtt hirdették eszméiket, hanem tettlegességhez is fordultak: „Volt olyan, hogy Somló Gyulának[9] becsöngettek a házába, és kijött és jól agyonverték őt, páran nyilasok. Ilyen esetek előfordultak, de más különösebb nem." (Interjú Forgács Jánossal, 2014. január 31.)

Ami ismét feltűnik e narratívából, hogy a zsidóság számára egyik legdrasztikusabb fordulatot János bácsi szinte jelentéktelennek ítélte meg, mi több, még a – tanúvallomásában elsőként előforduló – antiszemita atrocitások élét is igyekezett elvenni. Egy helyi zsidó férfi összeverése és a nyílt antiszemita uszítás a korábban bemutatott jó zsidó–nemzsidó viszony tükrében brutális törésnek tűnik; csupán a gettósítás, deportálás és a náci táborok poklának viszonylatában értékelhető „nem különösnek". Talán ez utóbbi szolgálhat magyarázatul erre a szófordulatra. Ugyanakkor más tényező is állhat a háttérben: a túlélő igyekezete a megbékélésre, konfliktuskerülésre, megbocsátásra. Forgács János ugyanis hosszú éveken át rendszeresen adta elő a történetét és beszélgetett magyar nemzsidó közönséggel – fontos lehetett számára, hogy a hallgatósága ne érezze úgy, hogy akár a legcsekélyebb mértékben is bűntudatot próbál kelteni bennük.

Mezei László a megszállás momentumát kissé másképp meséli el: „1944 márciusában […] a német hadsereg átvonult Magyarországon. Két teljes napig tartott, amíg az összes teherautó, tank és ágyú elvonult a házunk, Horthy Miklós utca 34. előtt. Nem sokkal később légicsata volt a közeli Budapest felett. A földről is láthattuk a látványos műsort: a keresőfényeket, a fent szálló repülőket és a légelhárítók felettünk sivító rakétáit." (Mezei 2019: 27) A békés megszállás helyett baljóslatú kép bontakozik ki, kézzelfogható közelségbe kerül a háború, itt már szó sincs csendesen étkező német katonákról. A memoár szövegében ez előrevetíti azt is, hogy a Mezei család hamarosan szükségét érzi meghozni az első fontos döntést.

A holokauszt egyik jellegzetessége az, hogy az üldözöttek rajtuk kívül álló okokból kifolyólag döntéshelyzetekben szinte kizárólag csak rossz és még rosszabb opciók közül választhattak. Lawrence Langer a cselekvési lehetőségek e beszűkült, korlátozott körét nevezte el „choiceless choices"-nak, vagyis valódi választási lehetőség nélküli döntéshelyzeteknek. (Langer 1980) A német megszállás idején Gödöllőn is kínálkoztak efféle döntéshelyzetek. Ahogy Mezei László fogalmaz: „Apámat hamarosan figyelmeztette egy helyi csodálója, hogy a nácik el fogják vinni az összes vidéki zsidót Magyarországról. […] 1944 áprilisában apám, anyám, Lali és én Budapestre siettünk a hévvel […]. De a teherautót, ami a javainkat szállította, megállították a város határában. Apám visszament, hogy kiszabadítsa […]. Helyette egy marhavagonban végezte, ami az auschwitzi haláltáborba vitte, és egyenest Birkenau gázkamrájába és krematóriumába küldték." (Mezei 2019: 27–28) A részletből két fontos tényező derül ki: egyrészt, hogy a Mezei család biztonságosabbnak ítélte Budapestet Gödöllőnél – amellett, hogy a hatalmas fővárosban egyszerűbbnek tűnhetett elrejtőzni, nyilván a lakóhelyükkel kapcsolatos korábbi rossz tapasztalataik is közrejátszottak ebben. Másrészt, hogy úgy döntöttek, a család együtt marad. Mivel Magda már Budapesten dolgozott és oldalági családtagok is éltek ott, így az tűnt észszerűnek, hogy a Mezei család többi tagja is Budapesten próbáljon szerencsét.

[9] Somló Gyula (1892–1944) zsidó származású gödöllői rőfös.

A család tragédiája az volt, hogy ekkor elveszítették a családfőt, Mezei Manót. Mezei László ezt így kommentálta: „A lecke, amelyet ebből megtanultam: az anyagi dolgokat hátra kell hagyni, amikor az életünk forog kockán." (Mezei 2019: 28) A túlélő édesapja optimizmusával magyarázta azt a döntést, hogy visszatért a teherautóért. A nácik és a kollaboránsok valóban gyakran pszichológiai szempontból is fokozatosan építették fel az üldöztetés egyre súlyosbodó fázisait, így csalva tőrbe a zsidókat.[10] A veszély alulértékelése kitűnik a memoár ezután következő részeiből is, Mezei László ugyanis 13 éves gyermekhez méltóan kiélvezte a főváros számára korábban ismeretlen csodáit: a Városligetet, a Margit-szigetet, a történelmi épületeket. Ez a fajta optimista felfogás jól látszik az ekkor készült képen (1. ábra), amelyen Lali és Laci mosolyogva tartja Ádámkát.

1. ábra *Lali és Laci unokaöccsükkel, Ádámkával, 1944, Budapest*[11]

A budapesti zsidóknak 1944 nyarán sárga csillagos házakba kellett költözniük. Amikor Magda férje szerzett néhány svájci védlevelet, az édesanya, Ádámka és Magda védett házba költözött át, míg a gyermekeket: Lalit és Lacit egy Vöröskeresztes gyermekkórházban helyezték el, Klára pedig a Goldberger textilgyárban dolgozott. Ekkor tehát felbomlott a család egysége – de nem sokáig, mert a két fiú a környékbeli lövöldözéstől megrémülve hamarosan visszatért édesanyjukhoz.

[10] Ezt a jelenséget később több pszichológus igyekezett magyarázni. Talán a leghíresebb ezek közül az 1971-es stanfordi börtönkísérlet, amelynek során Philip Zimbardo pszichológiai szempontból vizsgálta, hogyan viselkednek emberek börtönkörülményeket utánzó szituációban. Az egyetem alagsorában berendezett börtönben önkéntes diákok játszották el a foglyok és őrök szerepét. Reicher – Haslam 2006.
[11] A fénykép Mezei László tulajdona.

Hamarosan a család újabb döntéshelyzettel nézett szembe: decemberben ugyanis a nyilasok felállították a gettót, és a város összes zsidóját oda szándékoztak bezárni. A Mezei család is az egyik túlzsúfolt lakásba került. „Magda elhatározta, hogy kivisz bennünket, mielőtt teljesen lezárják a gettót. Magda, Ádám és én kimentünk a gettóból a Dohány utcai zsinagóga melletti útkereszteződésnél, de anyámat és Lalit visszafordították. A városházán Magda […] egyenest a legfőbb kormányhivatalnokokhoz ment. Azt mondta nekik, hogy vidékről érkezett menekültek vagyunk, ami igaz is volt. Azt is mondta, hogy mindenünket elvesztettük, a papírjainkat is, és természetesen nem vagyunk zsidók! Kaptunk élelmiszerjegyet és egy elhurcolt zsidó család lakását." (Mezei 2019: 30–31) A papírokkal aztán sikerült az édesanyát és Lalit is kihozni a gettóból.

Mezei László memoárja több olyan epizódot is tartalmaz, amelyben a szerző és/vagy családtagjai a szerencsének vagy leleményességnek köszönhetően menekültek meg: mivel döntéseiket kényszerhelyzetekben hozták, sok túlélőhöz hasonlóan a szerző e két tényezőnek különösen nagy szerepet tulajdonít a túlélésben. Az utolsóként hozott példában Magda szembeszáll a rákényszerített sztereotípiával és üldözöttszereppel, helyette merészen eljátszotta a háború sújtotta menekült nemzsidó szerepét, amit a hivatalnokok kérdés nélkül elhittek. A családból végül csupán Mezei Manó halt meg, Klárát ugyan deportálták, de visszatért, és Pál is túlélte a munkaszolgálatot. Mivel sosem került gettóba és nem is deportálták, Mezei László saját bevallása szerint „volt olyan idő, amikor úgy gondoltam, hogy imposztor holokauszt túlélő vagyok." (Mezei 2019: xxxvii)

Teljesen másképp alakult a Fischer család sorsa. Ők úgy határoztak, hogy Gödöllőn maradnak, annak ellenére, hogy több figyelmeztető jel is akadt: előbb Pált behívták munkaszolgálatra, majd Istvánt internálták a hatóságok a kistarcsai internálótáborba. Erről Forgács János így mesélt: „[István bátyámnak] gyönyörű szép tenor hangja volt. És szeretett énekelni magyar nótát. És a Perstler vendéglőben játszott akkor a Vidák Sándor és zenekara. […] És a bátyám meg odament, egy fröccsöt vagy málnaszörpöt benyomott, és énekelt. Na most ezt fölfedezték. Csendőrök, akik arra jártak jelentették a vitéz Endre Lászlónak, és másnap elvitték Kistarcsára, internálták. Csak úgy. Ennyi. Egyéb semmi előzmény, mint az, hogy hogy mer egy zsidó énekelni magyar nótát a Perstler vendéglő teraszán." (Interjú Forgács Jánossal, 2014. január 31.) István még egy utolsó üzenetet is haza tudott küldeni, hogy megírja szüleinek, hogy deportálják őket, az úti cél pedig ismeretlen.

Így a megfogyatkozott Fischer család átélte a gödöllői összegyűjtést és deportálást. Amikor az interjú során erről kérdeztem János bácsit, a következőket mesélte a helyi zsidók összegyűjtéséről: „Amikor már vittek bennünket a főutcán az összeszedett körülbelül 80 zsidót, aki ott volt, akkor volt, aki úgy röhögött, meg volt, aki egyet-kettőt köpött is, de kevés volt, a legtöbbje szánakozva nézett bennünket, mert hiszen jóban voltunk mindenkivel." E részlet ismét a zsidók és nemzsidók közti jó viszonyt támasztja alá, ám amikor áttértünk a kifosztásra, és arra, hogy a családnak hogyan kellett otthagynia a lakását és a kulcsokat átadni a csendőröknek, János bácsi megjegyezte: „naivak voltunk." (Interjú Forgács Jánossal, 2014. január 31.) A Fischer család a magyar zsidók többségéhez hasonlóan nem hitte vagy nem akarta elhinni az európai zsidók kiirtásáról szóló híreszteléseket, és bíztak abban, hogy a magyar állam, a magyar politikusok megvédik őket a náciktól. Ezt a „naivitást", az ellenállás hiányát használta ki az antiszemita kollaboráns kormány, hogy a vidéki zsidók tömegeit deportálja.

Ám még a kifosztás, a Hatvanba deportálás sem bizonyult elég nagy törésnek ahhoz, hogy a család ráébredjen a valóságra. Erről tanúskodik az a jelenet, amelyet János bácsi a hatvani deportálással kapcsolatban idézett fel: „Diamant bácsi[12] előtte kapott egy agyvérzést, és hát bénán feküdt otthon, kihozták egy olyan hordággyal, amire letették és nem maradt senkije. Az SS gondolkodott, hogy mit csináljon, ilyen embert nem tesz be a vagonba, aki már haldoklik. Fogta, főbe lőtte a szemünk láttára és hát valahova elkotorták. Hát így kezdődött, ez aztán már rendkívül megrázó volt, mert ez a bánásmód!... Hát mi normál magyar emberek voltunk!" (Interjú Forgács Jánossal, 2014. január 31.) A Fischer család ekkor szembesült azzal, hogy mennyire értéktelen is az életük a nácik és magyar cinkosaik szemében. A „feleslegesnek", munkaképtelennek ítélt Diamant László részvétlen meggyilkolása olyan traumát jelentett a jelenlevő szemtanúknak, amely egyben ráébresztette őket arra is, hogy halálos kelepcében vannak, ahonnét már nincs kiút. Az értetlenséget, az elárult magyar állampolgár jogos felháborodását és félelmét fejezi ki a „Hát mi normál magyar emberek voltunk!" felkiáltás.

A hatvani gyűjtőtáborból azonban sajnos nem volt visszaút: a Fischer családot deportálták és osztoztak sok százezer társuk sorsában: Auschwitz-Birkenauban a nácik a tízéves Lacikát és édesanyját munkaképtelennek ítélték és elgázosították, míg Fischer Gáspár valamelyik munkatáborban rabszolgamunkásként vesztette életét. Egyedül János élte túl a megpróbáltatásokat, és a háború végén hazatérve ismét találkozott két bátyjával Budapesten.

Összegzés

Mind Forgács János, mind pedig Mezei László visszaemlékezése jól megszerkesztett és úgy történelmi szempontból, mint emberileg érdekes és értékes. János bácsi esetében érződött, hogy profi előadó: családja történetét izgalmas epizódokkal tarkítva, gördülékenyen mesélte el, narratíváját régóta kialakította és csiszolgatta. Mezei László számára pedig előnyt jelentett, hogy két idősebb nővére, Magda és Klára is írt visszaemlékezést, így azokat az eseményeket, amelyekről ő gyermekként nem tudhatott vagy nem emlékezett, rekonstruálni tudta az ő leírásaik alapján. Memoárjában mai tudása és múltértelmezése alapján mindvégig reflektál a történtekre, ezáltal jelen identitása is megjelenik a szövegben.

Míg a két tanúvallomás a hivatalos forrásokból nem ismert részletekkel gazdagítja a gödöllői zsidóság történetét, természetesen nemcsak történelmi forrásként értékesek. Bemutatják például a különbséget a vidéki és a fővárosi zsidóság sorsa között: a Fischer család ugyanis azt a „tipikusnak" nevezhető hozzáállást testesíti meg, amely a holokausztkutatók szerint jellemző volt a vidéki zsidóságra: magyarnak tartották magukat, a holokausztról szóló hírek vagy nem jutottak el hozzájuk vagy nem akarták elhinni azokat, reménykedtek, hogy a német megszállás ellenére „kihúzhatják" a háború végéig, bíztak a kormányban, a magyar politikai elittben. Így sem ellenállni, sem menekülni vagy elrejtőzni nem próbáltak, jóllehet Fischer István deportálása előtt hazaküldött levele intő jel lehetett volna számukra. Mindez megjelenik Forgács János szófordulataiban, történetszövésében is.

A család – a vidéki zsidóság tömegeihez hasonlóan – súlyos veszteségeket szenvedett a holokauszt során: az édesanya és a legfiatalabb testvér a nácik áldozatául esett, az édesapa rabszolgamunkásként vesztette életét. A holokauszt során a fiatal, erős, egészséges férfiaknak

[12] Diamant László (1885–1944) zsidó származású gödöllői vaskereskedő.

volt leginkább esélyük a túlélésre – ezt alátámasztja a Fischer család sorsa is, hiszen csak a három fiatal fiúgyermek élte túl a gyötrelmeket.

A két visszaemlékezés ugyanakkor bemutatja, mennyire életbe vágóak lehettek az egyéni és családi döntések a holokauszt során. Ez leginkább akkor domborodik ki, ha a Mezei család sorsát elemezzük. Azzal az egyetlen elhatározással, hogy a megszállás után Budapestre menekülnek, esélyt adtak önmaguknak a túlélésre, hiszen deportálásuk esetén Laci és valószínűleg Lali is kevés eséllyel élte volna túl a holokausztot. Természetesen a magyar zsidók – így a Fischer és a Mezei család tagjai – sem tudhatták, milyen következménnyel járnak majd ezek a döntések; ezért is nevezte a történelmi körülményeik következtében beszűkülő választási lehetőségeket „choiceless choices”-nak Lawrence Langer. A két család története bemutatja a magyarországi tendenciákat: a fővárosban nagyobb esély kínálkozott a menekülésre, bujkálásra és általában véve a túlélésre. A Mezei családból végül egyedül a családfőt, Mezei Manót gyilkolták meg a nácik.

A két túlélő sorsa a háború után is teljesen másképp alakult: Fischer (később Forgács) János Magyarországon maradt, míg Mezei László a testvéreivel Kanadába emigrált. Valószínűleg ez is hozzájárult ahhoz, hogy másképp dolgozták fel a holokauszt traumáját, és másképp is emlékeznek a történtekre. Forgács Jánosnak ugyanabba a közegbe kellett visszailleszkednie, ahol kirekesztették, kifosztották, deportálták, és amelynek politikai elitje kiszolgáltatta őt és a családját a nácinak, hogy aztán számos családtagját meggyilkolják. Ez sok túlélő esetében egyfajta belső feszültséget teremtett, amelyet különböző módokon kellett feloldaniuk. Mindehhez hozzájárult, hogy Forgács János aktívan találkozott és mesélt a sorsáról zsidó és nemzsidó közönségnek, és a megbékélés, megbocsátás jegyében igyekezett felmenteni őket – és elődeiket – a felelősség alól.

Mezei László számára is a trauma – elsősorban édesapja elvesztése – feldolgozását segítette elő a múlttal való szembenézés és története elmesélése. A tény, hogy Kanadába költözött a háború után, de más családi események is – például első felesége korai halála – hozzájárultak ehhez a folyamathoz. Mint a földrajzi tér túlélők narratíváiban való megjelenítésével foglalkozó könyvében Hannah Pollin-Galay megjegyzi: az emigrálás, az új országba költözés nem csupán helyváltoztatás a túlélők számára, hanem egyben egy új kezdetet is jelent, a holokauszt időszakának lezárását és egy új identitás létrehozását. (Pollin-Galay 2018: 232) Esélyt ad számukra a gyógyulásra is, amit elősegít, hogy szakítanak korábbi környezetükkel, azzal a társadalommal, amelyben az antiszemitizmust megtapasztalták. Nem véletlen, hogy memoárjában Mezei László idézte első felesége nagynénjét: „Kanada olyan, mint egy anya, aki örökbe fogadott, szeretetet, reményt és egyenlő esélyeket adott, hogy kifejezhessem magam és boldogulhassak. Az egyetlen, amivel viszonozhatom e nagyszerű országnak, az az, hogy az előítélet és tudatlanság – az emberiség legnagyobb veszedelmei – legyőzésének szentelem az életem.” (Mezei 2019: 88) Talán ezek a változások állnak annak hátterében, hogy a memoárban egy teljesen eltérő képet kapunk Gödöllőről, mint ahogyan Forgács János emlékezett rá.

Irodalom

Braham, Randolph L. (1997) *A népirtás politikája – A Holocaust Magyarországon.* Budapest, Belvárosi Könyvkiadó.

Braham, Randolph L. (2006) *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája*, 2. kötet. Budapest, Park Könyvkiadó.

Cohen, Boaz (2011) Jews, Jewish Studies and Holocaust Historiography. In: Jean-Marc Dreyfus (ed.): *Writing the Holocaust.* London – New York, Bloomsbury, pp. 100–115.

Eaglestone, Robert (2004) *The Holocaust and the Postmodern*. Oxford, Oxford University Press.

Györe Zoltán (1996) *Gödöllő lakosságának genealógiája a kezdetektől 1906-ig*, 2. kötet. Gödöllő, Gödöllői Városi Múzeum.

Katona Csaba et.al., szerk. (2004) *Emlékezz! Válogatott levéltári források a magyarországi zsidóság üldöztetésének történetéhez, 1938–1945.* Budapest, Magyar Országos Levéltár.

Kepecs József, szerk. (1993) *A zsidó népesség száma településenként (1840–1941)*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.

Klacsmann Borbála (2016) A holokauszt Gödöllőn. In: Molnár Judit (szerk.): *A nagypolitikától a hétköznapokig – A magyar holokauszt 70 év távlatából*. Budapest, Balassi Kiadó, pp. 289–304.

Kovács Éva (2018) „Post-testimony" – A tanúságtétel helye a soá történeti elbeszélésében. *Socio.hu* 2018/3, pp. 107–119.

Lang, Berel (2005) *Post-Holocaust. Interpretation, Misinterpretation, and the Claims of History*. Bloomington – Indianapolis, Indiana University Press.

Lang, Jessica (2017) *Textual Silence. Unreadability and the Holocaust*. New Brunswick – New Jersey, Rutgers University Press.

Langer, Lawrence (1980) The Dilemma of Choice in the Deathcamps. *Centerpoint: A Journal of Interdisciplinary Studies* 1980/1, pp. 222–231.

Dr. Mélykúti Csaba – Mélykúti László (2003) *A gödöllői zsidó hitközség és temető története*. Gödöllő – Budapest, kézirat.

Pollin-Galay, Hannah (2018) *Ecologies of Witnessing: Language, Place, and Holocaust Testimony*. New Haven – London, Yale University Press.

Reicher, Stephen – S. Alexander Haslam (2006) Rethinking the psychology of tyranny: The BBC prison study. *British Journal of Social Psychology* 2006/45, pp. 1–40.

Vági Zoltán – Kádár Gábor (2017) *Táborok könyve. Magyarok a náci koncentrációs táborokban*. Budapest, Könyv&Kávé.

EGYÉB FORRÁSOK

A szerző interjúja Forgács Jánossal, Budapest, 2014. január 31.

DEGOB-jegyzőkönyvek, http://degob.hu/ (Utolsó letöltés: 2023. július 28.)

Ezer év törvényei, https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torvenyei (Utolsó letöltés: 2023. július 23.)

Gödöllői Hírlap

Magyar Nemzeti Levéltár Pest Vármegyei Levéltára (MNL PVL)

IV.408.b Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjának iratai, közigazgatási iratok

V.1016 Budakeszi nagyközség iratai

V.1044 Gödöllő nagyközség iratai

XXXIII.1 Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye anyakönyvi másodpéldányai

Mezei László: A Tapestry of Survival. Azrieli Alapítvány, Toronto, 2019.

Fóris Ákos:

A magyar partizánellenes hadviselés és a szovjet ifjúság a keleti fronton

A megszállt szovjet területeken dúló partizánháború, valamint a tengelyhatalmak megsemmisítő háborújának keretei között a helyi lakosság minden rétege – életkortól függetlenül –, a harci cselekmények részesévé vált. Ugyan a partizánháború elsősorban a katonakorú férfiakat érintette – mind a partizáncsoportok tagjaként, mind a megtorlások áldozataiként –, a megszállt területeken élő kis- és fiatalkorúak is közreműködtek a front mögötti harcokban. Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy a Magyar Királyi Honvédség részéről milyen magatartást tanúsítottak a fiatalokkal szemben.

*

„Ma a harc életre-halálra megy és nem cél az ellenséges haderő megadásra kényszerítése, hanem csakis a teljes megsemmisítése annak a hadászati módszernek, amely asszonyokat és serdülő gyermekeket sem kímél és a hadműveletek alatt minden kultúrértéket feléget és szétrombol, amelyekkel ma önmagának sokkal többet árt, mint a támadó ellenfelének." (Markovits 1942: 44.) – foglalta össze gróf Markovits József vezérkari százados a keleti hadszíntér viszonyait a legjelentősebb katonai szakfolyóirat, a Magyar Katonai Szemle hasábjain.

Németország az 1941. június 22-i támadástól kezdve a Szovjetunió ellen nem csupán egy, az ellenség által birtokolt területek megszerzésére, vagy más konvencionális háborús cél megszerzésére irányult, hanem a Szovjetunió területén az államiság megszüntetésére, az ott élő lakosság részbeni rabszolga sorba vetésére, részbeni kitelepítésére és megsemmisítésére. A német megsemmisítő háború (Vernichtungskrieg) keretében 26,6 millió szovjet állampolgár halt meg. A legnagyobb demográfiai veszteséget a Szovjetunió a gyermekek terén érte el a világháború során. 1941 és 1946 között több mint 14 millió fővel csökkent a 14 év alatti lakosság száma. Ennek a csökkenésnek a döntő hányadát az ötödik életévüket be nem töltő gyerekek létszámának feleződése hozta. Utóbbi mértékét jól mutatja, hogy a szovjet lakosság tízszer annyi csecsemőt és kisgyermeket vesztett, mint Európa többi része együttvéve. (deGraffenried 2014: 157.)

A magas kiskorúhalandóságot döntő mértékben befolyásolta az a körülmény, hogy gyermekek és fiatalkorúak nagyobb számban rekedtek a németek és szövetségeseik által elfoglalt területeken. A tengelyhatalmak által 1941–1942 folyamán megszállt 1926000 km2-nyi területen (Szabó–Számvéber 2003: 137.) a háború előtt mintegy 88 millió ember élt. Közülük mintegy 10 millióan tudták elhagyni a területet a tengelyhatalmi csapatok megérkezése előtt, így mintegy 78 millió szovjet állampolgár került megszállás alá. (Sevjakov 1992: 63–64.) A megszállt területekről hiányzók döntő hányada katonakorú férfi volt, akit vagy a Vörös Hadseregbe soroztak be, vagy ipari munkásként üzemével együtt keletre telepítettek. Emellett az elfoglalt területeken maradó férfiak jelentős hányada a hatalomváltást követően – mint egykori funkcionárius, katona, vagy csak katonakorú férfi – represszió áldozata lett, jobb esetben pedig kényszermunkára hurcolták őket. Ennek köszönhetően nemi és életkori

szempontból egy rendkívül aránytalan társadalmi szerkezet jött létre. A demográfiai összetételre vonatkozólag sajnos pontos adatokkal nem rendelkezünk, viszont meglévő részadataink a háború előtti időszakhoz képest a nők és a gyermekek felülreprezentáltságára mutatnak rá. Így a Közép Hadseregcsoport gazdasági felügyelőségének (Wirtschaftsinspektion Mitte) 1943. augusztusi kimutatása szerint a lakosság 37%-a 14 év alatti gyermek, 39%-a nő és csupán 24%-a volt férfi. (Gerlacht 1999: 381.) Ezeket az adatokat megerősítik a magyar katonák ego-dokumentumai is, melyek rendszeresen beszámolnak a férfiak hiányáról, továbbá a nők, gyermekek és öregkorúak nagy számáról a megszállt szovjet területeken.[1]

Mindezek ellenére a gyermekek és fiatalok – jellemzően a munkaképtelen idősekkel együtt – kisebb hangsúllyal vannak jelen a felnőtt férfiakhoz és nőkhöz képest a történettudományi művekben.[2] A német megszállással és a partizánellenes hadviseléssel kapcsolatos művek közül csupán néhány esetben foglalkoznak külön fejezet erejéig a fiatalokkal (lásd például Gerlach 1999: 1074–1092). Átfogó monográfiák a gyermekek háborús tapasztalatairól pedig csak a 2000-es években jelentek meg. (deGraffenried 2014; Kucherenko 2011)

Tanulmányomban a fentebbi kutatásokhoz kapcsolódóan azt tekintem át, hogy a tengelyhatalmi haderők – a Honvédségre való különös tekintettel – a partizánellenes hadviselés keretében hogyan viszonyult a megszállt területeken élő 18 év alatti lakossághoz. Mindezt a vizsgálatot az alábbi négy kérdés köré csoportosítva végzem el:

1) Szovjet források alapján milyen módon működtek közre a szovjet partizánmozgalomban a fiatalkorúak és a gyermekek?
2) Milyen képük alakult ki a magyar és német parancsnokságoknak a szovjet fiatalságról?
3) Milyen preventív rendszabályokat alkalmaztak a gyermekekkel és fiatalkorúakkal szemben?
4) Milyen tényezők befolyásolták a fiatalokkal szemben meghozott megtorló intézkedéseket a keleti fronton?

A honvéd haderőnek és a magyar katonáknak a gyermekekkel és fiatalkorúakkal való kapcsolatának a partizánellenes hadviselésre való szűkítését nem csupán terjedelmi okok indokolják, hanem a magyar csapatok alkalmazása, valamint a fennmaradt források köre is.

A gyermekekkel való legkézenfekvőbb kapcsolatot a megszállási közigazgatás szolgáltatná, az ennek keretében meghozott szociális, egészségügyi, s leginkább oktatási intézkedések révén. A Kárpát-csoport 1941. júliusi–augusztusi, a kelet-galíciai határmenti területen végrehajtott megszálló tevékenységén kívül nem beszélhetünk önálló, teljeskörűen kiépült katonai közigazgatással bíró magyar megszállási tevékenységről. A közigazgatási feladatot a későbbiekben a német haderő, valamint a polgári igazgatás alá vont területeken a

[1] Például: „A lakosság csak aggokból, nőkből és gyerekekből áll. A férfinép bevonult az erdőségben.” HL TGY 3323. Szabadhegyi István: A 4/II. huszárosztály harcai a Pripjaty-mocsarakban és Lengyelországban. 6. (1944. június 18.); „A lakosság […] főként öregekből, asszonyokból, gyerekekből és fiatal suhancokból tevődött össze.” HL TGY. 3184. Péchy György: Csapattiszt voltam a m.kir. honvédségben. 47.

[2] Mindez annak ellenére is elmondható, hogy a szovjet irodalom és filmművészet – gyakran kanonizált módon – állította a gyermeki sorsot a háborús pusztítás és a „fasiszta rendszer” embertelenségének jelképévé.

Reichskommissariatok és a Főkormányzóság szervei végezték. A katonai belső igazgatás feladataiba csak akkor avatkoztak bele, ha a biztosító feladataik ellátásához ez szükséges volt (például sztarosták és a helyi karhatalom kinevezése és lecserélése, elszállásolás, rekvirálás, rövidtávú munkavégzések). (Fóris 2021; Ungváry 2015)

A lakosság munkáltatása során – ritka kivételektől eltekintve[3] – sem jelentek meg külön kategóriaként a gyermekek és fiatalkorúak, mivel a gyermekeket jellemzően a hivatalos munkáltatáson túl a ház körüli munkákra alkalmazták. Ilyen módon gyermekek háztáji kisegítő munkájáról csak a különböző személyes dokumentumok tudósítanak.

A gyermekek és a magyar katonák szempontjából különösen fontos részkérdésnek számíthat a háborús gyerekek, azaz a katonák és a megszállt területeken élő nők kapcsolatából születettek problémaköre. A német parancsnokságok több alkalommal is megpróbálták felmérni a német katonák által nemzett gyermekek számát, illetve – még ha egymásnak ellentmondó utasításokban is –, de szabályozták a keleti fronton született gyermekek kérdését. (Mühlhäuser 2010: 334–365.) Ezzel szemben a magyar parancsnokságok – a nemi úton terjedő betegségek, továbbá a nőkkel fenntartott kapcsolatok során elkövetett függelemsértéseket leszámítva – nem foglalkoztak a katonáknak a helyi nőkkel fenntartott szexuális kapcsolataival. A gyermeknemzés kérdése csupán áttételesen egy, óvszerkiosztással kapcsolatos jelentésben jelent meg, ahol leszögezték, hogy a „szaporodás politikai és nemzet fenntartás szempontjából számításba jövő meggondolásai itt [szovjet hadműveleti területen – F. Á.] nem érvényesek”.[4] Maguk a katonák sem számolnak be erről személyes dokumentumaikban.[5] Ebben a tabusítás jelenségén túl az is közrejátszhatott, hogy a harcoló seregtesteknél a mozgóháború, a megszálló csapatoknál pedig az alakulatok állomáshelyeinek változtatásai miatt nem alakulhattak ki tartós kapcsolatok.

Fiatalkorúak és gyermekek a szovjet partizánmozgalomban

„Mint ismeretes, az ifjúság alkotta a partizánok zömét, a mi, szovjet iskolákban, komszomolban és pártban nevelődött szovjet fiataljaink, vidámak, élettel telik, tele energiával. […] A pártélet nehéz körülményei között is energiától duzzadó fiatalság győzött” – írta szinte elragadtatottan Anton Oduha, a kamenyec podolszkiji Fjodor Mihajlov partizáncsoport parancsnoka az alatta szolgáló fiatalokról. (Gogun 2015: 235.)

Az 1930-as évek Szovjetuniójában a fiatalokra irányuló pártállami propaganda aktívan készítette fel az ifjúságot egy, a nyugati imperialista államokkal vívandó elkerülhetetlen háborúra. Emellett különböző szervezetekben – elsősorban a fénykorában, 1939-ben 13 milliós

[3] Például HL II. 1458. 2. dob. 105. könnyű hadosztály 47. sz. könnyű hadosztályparancsnoksági parancs. 1942. december 19.

[4] HL VKF B/243 dob. 277/2335/1988 mikrofisch Napi helyzetjelentések 924. Anyagi helyzetjelentés 1941. november 1-jén.

[5] Kutatásaim során egyedüli kivételnek Bozsik Pál honvéd visszaemlékezése számít, aki egy 17 éves lánnyal való kapcsolatánál jegyezte meg azt, hogy „úgy éreztem, hogy terhesen hagytam ott”. HL TGY 3851. Bozsik Pál honvéd: Élménybeszámoló a 20. tábori tüzérosztály szomorú tragédiájáról a doni hadjáratban. 39.

taglétszámmal bíró OSZOAVIAHIM[6] keretében – fiatalok, elsősorban városi serdülők milliói kaptak katonai előképzettséget. (Kucherenko 2011: 75–106.; Reese 2007: 269.) 1942-től a testnevelés órát is honvédelmi ismeretekre cserélték a szovjet közoktatásban. (Kucherenko 2011: 126.)

A Politbüró a háború kezdetén elsősorban a polgárháború veteránjaira, valamint a rendőri és állambiztonsági szervek tagjaira kívánták alapozni a partizánháborút, viszont folyamatosan növekedett a komszomolista és a párton kívüli fiatalok aránya is. Bebizonyosodott ugyanis, hogy a fiatalok azok, akik fizikailag jobban bírják a partizánlét viszontagságait. Emellett a katonai előképzettségüknek köszönhetően jobban értettek a szabotázscselekmények technikai kivitelezéséhez is. (Bernstein 2017: 192–193.) Az 1930-as évek honvédelmi propagandája is sikeresnek bizonyult, hiszen a háború elején a fiatalok nagy számban jelentkeztek önkénteseként a szovjet haderőbe. (Reese 2007: 269.) Így aligha meglepő, hogy az egyes szovjet partizáncsoportok tagjainak 69-80%-a nem volt 30 évnél idősebb. (Slepyan 2006: 53.) Olga Kucherenko kutatásai szerint pedig a partizánok 10–16 százaléka (kb. 14-28 ezer fő) lehetett iskoláskorú. (Kucherenko 2011: 198.; deGraffenried 2014: 195.) Hasonló arányokat mutat a Belarusz Partizánmozgalom Belarusz Törzsének 1944-es kimutatása is, ami szerint az alárendelt partizánok 9,48%-a (18467 fő) volt 18 év alatti. (Musial 2009: 322.)

A fiatalok partizánharcra való bevonására és koordinálására a legfontosabb szerv a Komszomol[7] volt. A 14 és 28 év közötti fiatalokat tömörítő, 1918-ban létrehozott szervezet az 1930–1940-es évek fordulóján ment át jelentős átalakuláson. Ugyanis azzal, hogy 1938 és 1940 között hatmillió fő csatlakozott a Komszomolhoz, az ifjúsági szövetség immár nem „élcsapatként", hanem szocializációs tömegszervezetként lépett fel, létszáma 1941-re 10 millió főre nőtt. (Bernstein 2017: 142–143., 187.) Ezzel párhuzamosan a Komszomol vezetőinek intrikái, valamint a Vörös Hadseregnek a finnországi hadjáratban nyújtott gyenge teljesítménye miatt visszaszorították az OSZOAVIAHIM befolyását, s 1940-től már elsősorban a Komszomolon keresztül szervezték meg a különféle honvédelmi sportok és ismeretek oktatását. (Bernstein 2017: 174–179.) Ugyancsak a Komszomol jelentőségét növelte, hogy a 10–15 éves fiatalokat tömörítő, 1940-ben már 14 milliós taglétszámmal bíró Úttörő Mozgalmat is ez a szervezet felügyelte. (Kucherenko 2011: 34–35.)

A megszállt területeken az ellenállást felülről, a pártszervezetek bevonásával szervezték meg. A szovjet vezetés még Sztálin július 3-i rádióbeszéde előtt, 1941. június 29-én felszólította a többi pártszervezettel együtt a Komszomolt is a német megszállók elleni küzdelemre. (Hartmann 2009: 729–730.) 1941. július–október között Szovjet-Ukrajnában területi alapon, egymással párhuzamosan kialakították az Össz-szövetségi Kommunista (bolsevik) Párt valamint a Komszomol illegalitásban működő szervezeti hálóit a megszállt területeken. (Кентій–Лозицький–Слободянюк 2010: 60.) Ennek érdekében csak 1941. augusztus 5-ig 624 komszomolistát küldtek a szovjetek a megszállt területekre. (Hesse 1981: 117.) Az államszocialista történetírás szerint csak Szovjet-Ukrajna megszállt területén 213 városi és

[6] OSZOAVIAHIM (Осоавиахим), teljes nevén: A Szovjetunió Honvédelmét, Repülésügyét és Vegyészetét Támogató Társaság (Общество содействия обороне, авиационному и химическому строительству)

[7] Komszomol (Комсомóл), teljes nevén: Össz-szövetségi Lenini Kommunista Ifjúsági Szövetség (Всесоюзный ленинский коммунистический союз молодёжи).

járási Komszomol Bizottság, illetve 268 Komszomol szervezet működött.[8] (Peregi 1950: 33.) A Partizánmozgalom Ukrán és a Belorusz Törzsének parancsnoksága alatt álló partizánok mintegy 20 százaléka kötődött a Komszomolhoz, ami jelentősen meghaladta a párttagok számarányát.[9] (Gogun 2015: 229.; Kapas, 2020; Musial 2009: 321.) Maguk a megszállók is a partizáncsoportok egyik legfontosabb magjának tartották a komszomolistákat.[10]

A háború alatt a szovjet vezetés nagy hangsúlyt fektetett a fiatalok irányába tett propagandára. (Slepyan 2006: 143–144.) Ebben elsődleges szerepe a Komszomolnak volt, ami az ellenállásra felszólító röplapokat terjesztett,[11] felolvasó alkalmakat és színházi előadásokat tartott, (Kucherenko 2011: 208–209.) sőt külön partizán kiskönyvet is kiadott. (Спутник партизана 1942) Amíg a szovjet vezetés a Vörös Hadseregben alkalmazott gyermek-önkéntesek szolgálatát csak félszeg módon támogatta, addig a megszállt területeken aktívan ösztökélték a fiatalkorúak és gyermekek bevonását a partizánmozgalomba. (Kucherenko 2011: 198.) A lakosság többi részéhez hasonlóan, a fiatalokra irányuló szovjet propaganda a gyerekektől is irreális cselekvést várt el. A megkövetelt (alapvetően szervezetlen) ellenállás – például németek raktárainak felgyújtása, fegyvereinek ellopása vagy gépjárműveinek megrongálása – nem csupán a szabotázsban közreműködő kivégzését vonta maga után, hanem kollektív megtorlást is eredményezett volna az adott falu lakosságával szemben. (Gogun 2015. 203.; Kucherenko 2011: 208.)

A partizánokhoz csapódó gyermekek változatos feladatokat láttak el az ellenállók között. Az élelmiszerbeszerzésben, az állattartásban, a propagandában és a rögtönzött fegyvergyártásban betöltött szerepük mellett a legjelentősebbre a hírszerző és futár feladataikat tartották. (Kucherenko 2011: 198., 222.) Szaburov partizáncsoportjában kifejezetten értékes információforrásként tartották számon a gyermekeket. (Gogun 2015: 153.) Felderítőmunkában ők különösen hasznosíthatók voltak, mert gyakran nem keltettek gyanút az ellenségben. (Gogun 2015: 160.) Utóbbi tulajdonságuk a szabotázs cselekményekben is segítségükre volt. (Kucherenko 2011: 222.)

Összességében a partizánmozgalom kétségtelenül bevonta a népesség 18 életévét be nem töltött részét is a megszállók elleni küzdelembe. A partizáncsoportok elsősorban az elárvult gyermekek számára szolgáltak fontos szocializációs közegként, továbbá a gyermekek értékes szolgálatot tehettek a fegyveres ellenállás számára is. Viszont – amint arra Julie K. deGraffenried rámutat –, a szovjet propagandában való felülreprezentáltság ellenére a harcokban résztvevő 5 és 14 közötti gyermekek aránya ebből a korcsoportból mintegy 0,2%-ot tehet ki. (deGraffenried 2014: 64.) Ezért is figyelemreméltó, hogy – részben előítéletek, részben pedig a szovjet propaganda és a partizánmozgalomtól való félelmek miatt – mennyire túlbecsülték ennek jelentőségét a megszállók.

---

[8] A kommunista alapszervekkel összevonva más adatokat közöl: Кентій–Лозицький–Слободянюк 2010: 86.

[9] Partizánmozgalom Belorusz Törzse: párttag: 4,5% illetve 5,28% tagjelölt; komszomolista: 20,3%; Partizánmozgalom Ukrán Törzse: párttag: 13,6%; komszomolista: 19,9%.

[10] Például a magyar csapatok bevonásával végrehajtott Dreieck és Viereck partizánellenes vállalkozások során a Jollasse-csoport összefoglaló jelentése elvakult kommunista fiatalokról számolt be. BA MA RH 23/25. 48. Gruppe Jollasse Gefechtsberich über Unternehmen „Dreieck“ und „Viereck“ vom 17.9.-2.10.1942.

[11] Lásd például a komszomolista partizánok Csernyigov és Szumi fiatalságához címzett, 1942. június 8-i röplapját. (Источник документа 1988: 122–123.)

A szovjet fiatalság képe a Honvédségben

A Magyar Királyi Honvédség több szempontból sem volt felkészülve a megszálló feladatok ellátására. Habár a magyar haderő 1938 és 1941 között négy alkalommal is vezetett be katonai közigazgatást a visszacsatolt területeken, többször kellett szembesülnie a „kisháborúval" valamint az irreguláris ellenállás más formáival, nem születtek átfogó segédletek a biztosító feladatok ellátására és a lakossággal szembeni magatartásra. A hadbalépéskor ugyancsak hiányoztak a hadműveleti területre, azaz a Szovjetunióra vonatkozó útmutatók. Így a szovjet lakosságra vonatkozólag katonai szakcikkekben és segédletekben is legtöbbször az elmúlt évtizedek szovjetellenes irodalmának toposzai köszönnek vissza. (Fóris 2021: 72–82., 196–206.; Ungváry 2015: 25–86.) Ez viszont nem jelenti azt, hogy egynemű lenne a fiatalság ábrázolása, ugyanis a szovjetrendszer elítélése mellett más–más szempontból közelítettek hozzájuk.

A honvédségi propagandában a hadműveleti területen lévő gyermekeket elsősorban a szovjet haderő áldozataiként ábrázolták. Jellemző példái ennek azok a filmhíradók is, ahol a partizánharcok vagy a szovjetrendszer elől menekülő lakosságot jellemzően anyák és gyermekeik tömegeként ábrázolják. Ebben a beállításban a magyar katonák a nők és gyermekek védelmezőiként jelennek meg, akik felszámolják a polgári lakosságot nyomorgató „bandákat" és ellátják a menekülőket.[12] Ez a szemlélet önigazolásul szolgálhatott a partizánokkal szembeni minél radikálisabb fellépés mellett is. Így a 46. gyalogezred egyik napiparancsa 105. gyalogdandár 1942. januári partizánellenes hadműveleteit többek között azzal magyarázza, hogy az ellenség „galád fegyvere testvér testére csap le és ártatlan gyereket is hajléktalanná tesz".[13]

Ugyancsak a gyermekek váltak a jelképeivé a szovjetrendszer alóli „szellemi" felszabadításnak. A „kereszténység" és a „bolsevizmus" szembeállításának bemutatásakor is fontos szerepet játszottak a fiatalok. Különösen amiatt, ugyanis – amint a későbbiekben is láthatjuk majd – a szovjetrendszer által leginkább befolyásolt korcsoportnak a gyermekeket és fiatalkorúakat látták.[14] Így különös jelentőségre tett szert az, ha a gyermekek és a fiatalok, akikből „úgyszólván minden vallásos érzést kiöltek" (Faragho 1941: 520.), megkeresztelkedtek.[15] (Dienes 1942: 58.)

A „jóindulatú" fiatalság-képet viszont nemigen tudta adaptálni a Honvédség a megszállási gyakorlat kialakításakor. Amíg a németeknél rendszeresen előkerül az a kérdés, hogy a fiatalokat milyen módon lehet együttműködésre bírni, iskola és ifjúsági szervezeteken keresztül

[12] Magyar Világhíradó 956/8. Szovjetföldön (1942. június); 960/6. Honvédek harca a partizánok ellen (1942. július); 1071/5. Orosz menekültek magyar földön (1944. augusztus)

[13] HL II. 1519. 21. dob. 46.gy.e.ság.42.II.3. 17. sz. ezrednapiparancs. 1942. február 3

[14] „Jellemző a helyzetre a templomok megnyitása. Az idősebbek szláv módon szinte földre vetik magukat, a fiatalok, meg csak úgy tájékozódni mennek be, mint valami múzeumba, ahol egy vallást mutogatnak, amiről ők nem hallottak semmit, csak azt, hogy ez aztán már a modern világban csak megmosolyogni való. Nézik az idősebbeket, zavarukban mosolyognak, sugdolódznak, nem tudják megállapítani, hogy tulajdonképpen hogy is viselkedjenek ilyen különleges helyzetben." (Homonnay 1942: 310)

[15] Magyar Világhíradó 915/7. Honvédeink tábori miséje Krivoj Rogban (1941. szeptember).

németbaráttá tenni,[16] addig hasonló próbálkozásokat nem látunk a magyar parancsnokságok részéről. Emögött a Honvédséget illetően elsősorban nem az érdektelenséget, hanem önálló katonai közigazgatás híján az eszközök hiányát kell felfedezni.[17] Ennek fényében szinte csak az 1943 tavaszán a doni vereséget követően megszálló feladatokra újjászervezett 12. könnyű hadosztály számára kiadott bandaharc-emlékeztető szólt pozitívan a gyermekkel szembeni bánásmódról: „Ha [partizánellenes vállalkozás során] ártatlannak vélt polgári lakos (kisgyermek, asszonyok) sebesült meg, részesítsd elsősegélyben! Ez minden propagandánál jobb!" (Ungváry 2005: 204.)

A fiatalokban viszont a legtöbb irányelv nem a szovjetrendszer áldozatait, hanem annak termékeit látta. Ennek legmeghatározóbb fajtájának azt tekinthetjük, ami – gyakorlatilag elfogadva a szovjet propaganda állításait – a bolsevik rendszer elvhű támogatóiként tekintett a fiatalokra. Ebben a bemutatásban két elem volt döntő. Egyfelől a régi, cári világhoz köthető, hithű ortodox öregek összevetése az ateista, radikális és a szovjetrendszerhez vakon hű fiatalokkal.[18] Ebben az ellentétben nem csupán nemzedéki ellentétről beszélhetünk, hanem a fiataloknak az öregek feletti terrorjáról is. (Bakos 1942: 453.) Másfelől – többek között az itteni lakosság szellemi képességeinek lenézésére alapozva[19] – a szovjet nevelésnek döntő hatást tulajdonít, s gyakorlatilag ebből vezeti le a fiatal szovjet katonák és partizánok kitartását. Már az 1941. nyári harcok során a 3. huszárezred hadinaplója abban találta meg a szovjet haderő kitartásának okát, hogy „a gyermekek már kiskorukban épp úgy megismerkedtek a kézigránát, mint a géppuska szerkezetével és rendszeresen lőttek kisöbű puskával. Ily módon meg lehet érteni, hogy a vallástalan szülőit nem ismerő, magántulajdon fogalmát tagadó, vélemény nélküli, de a hányatott élettől edzett, igénytelen, kegyetlen fiatalság kiváló katona. Az élet itt olcsó".[20]

Hasonló módon magyarázták a partizántevékenységet is. Neu Sándor alezredes a doni védelemben lévő 13. könnyű hadosztály I.b (hírszerző és kémelhárító) osztályának vezetőjeként magától értetődően állapította meg, hogy az elfogott „fiatalkorú kém már a szovjet nevelés eredménye". (Neu 1944: 105.) Miután a kegyetlen vallatásokat követően az egyik elfogott

[16] Lásd például BA MA RH 22/19. 87–89. Tätigkeitsbericht des Voraustruppe U3 für den Monat Dezember 1941; 1941. december 29.

[17] Erre jellemző példa, hogy a 10. számú segédlet felsorolja a „lakosság helyzetének megjavítására" szükséges intézkedéseket – az uzsora felszámolásától a földmagántulajdon visszaállításáig –, viszont maga a dokumentum szerzője, Schell Zoltán is kénytelen megjegyezni, hogy ezek véghezvitelébe „a mi csapatainknak nincs beleszólásuk". (A folyó háború tapasztalatainak ismertetése 10. sz. 1942: 28–29.)

[18] Például „Amíg kint a fiatalok loptak, ugyanakkor a szoba sarkában az öregek akasztgatták a kazáni Szent Szűz képét és virágkoszorút fonva köré, imádták. – Két világ. – Két merőben más lélek, hogy mikor találnak újból egymásra, azt senki sem tudja." (Dienes 1942: 57.)

[19] „Az orosz ember ebben a rendszerben nem mint egyén, hanem mint egy tömeg tagja fejlődött. De fejlődött. Továbbra sem lehetett tőle fokozott szellemi vagy erkölcsi teljesítményeket várni, arra azonban kiválóan alkalmas lett, hogy mint traktor vagy más egyszerű gép kezelője, vagy a nagy kollektivitás egyéb, gépszerűen felhasznált tagja működjön a kommunista állam hatalmas gépezetében. A cári rendszer tudatlan, babonás parasztjával szemben azonban ez is határozott haladás volt. A tudatlanságból erre a primitív fokra – apáik fölé – emelt fiatalabb generáció, többé-kevésbé ambícióval is végezte a maga egyszerű feladatát, meg volt győződve annak fontosságáról és így részben kielégítve, részben a propaganda hatása alatt lelkileg összekovácsolt egységben állott vezetői mögött." (Bakos 1942: 452)

[20] HL II. 1456–1457. 657–658. III/1-a A m.kir. Nádasdy Ferenc 3. honvéd huszárezred előrenyomulása és harcai Zwanczyk és a Bug folyó vidékén.

fogoly felkötötte magát, a 19. gyalogezred hadinaplója a kihallgatás kudarcát azzal magyarázta, hogy „a húsz év óta állandóan háborúra készülődő szovjet politika eredménye lehet ez, mely gyermektől aggastyánig katonának, vagy partizánnak képezett ki mindenkit, s húsz év óta minden eszközzel beléjük verte az európai nemzetek gyűlöletét s művészi tökélyre fejlesztette ki a háború óta megszállt területeken lakó banditák köpönyegforgatását s elfogatásuk esetén a hallgatni tudás s magukat ártatlannak való feltüntetését".[21] Hasonló módon értelmezte a helyiek ellenállását Pokorny László százados a „hátsó arcvonalról" írt korabeli katonai szakcikkében: „Az itteni nép 20 éves céltudatos neveléssel már teljesen kivetkőzött az otthoni fogalmaink szerinti »emberiesség«-ből. Aljas, dacos, bosszúálló, elszánt, alattomos, elhanyagolt külsejű, igénytelen és nem merül el passzivitásban, hanem örökké cselekvő, állandóan rombol és pusztít, öl és rabol." (Pokorny 1944: 111–112.) Mindemellett a katonai szakírók reflektáltak a gyermekek és fiatalok között kialakuló partizán-hőskultuszra is. (Stipsicz 1944: 53.)

Ettől a szemlélettől megkülönböztethetjük azokat a nézetek, amelyek szerint a „szovjet nevelés" legfőbb következményét nem az elvhűségben, hanem a szovjet ifjúság erkölcstelenségében, ilyen módon a közbiztonságra való veszélyeiben fedezhető fel. Amint a német 707. gyaloghadosztály egyik tisztje megfogalmazta: „A bolsevizmus nem eszmehordozóivá, hanem bűnözőkké nevelte az orosz fiatalokat." (Förster 1994: 149.) A fiatalok „morális hanyatlását" elsősorban a „szovjet családból", azaz a szovjet lakosság megváltozott társadalmi és jogi szerkezetéből vezették le. Ugyan az 1920-as évek házassági szabályozása valós társadalmi problémákat hozott magával,[22] az első világháború, a polgárháború, majd az azt követő sztálini terrorhullámok a legalsóbb szinteken is roncsolták a társadalom kohézióját, az ifjúságra vonatkozó előítéleteket tudatos propagandával is mélyítették.[23] Ennek szemléletes példáját adja a megszállt területek polgári lakossággal együttérző Reményi József főhadnagy egyik naplóbejegyzése, aki a gomeli pályaudvaron a gyermek kéregetését nem a háborús körülményekből, hanem – a propagandát követve[24] – a szovjet családmodellből vezette le: „Ilyen elszabadult, szülő nélküli kis csavargók igen sokan vannak itt orosz földön. A felrúgott házasság szentségének, megbontott családi életformának elhagyása okozta ezt az állapotot." (Reményi 2021: 25.)

Az egyetlen átfogó, partizánellenes hadműveletekhez készített magyar segédlet írója, Schell Zoltán is inkább a fiatalok deklasszálódott társadalmi helyzetéből, s nem elvhűségéből indult ki elemzésekor. A partizáncsoportok emberanyagának vizsgálatakor 10%-ban határozta meg a „martalócok, gonosztevők, kalandvágyó fiatalkorúak" arányát a partizánmozgalomban:

---

[21] HL II. 1537. 19. gyalogezred naplója. 306–308. (1943. augusztus 8.)

[22] Az 1917-es forradalmat követően több olyan jogi változtatást is hoztak, mellyel a házassági jogot a magánjogtól – elsősorban ennek tulajdonjogra vonatkozó részétől – elválasztották. Ennek egyik legfontosabb elemeként a korszak legengedékenyebb válási szabályozását hozta magával, mellyel az egyik házasfél egyoldalúan is kinyilváníthatta a házasság felbontását egy anyakönyvvezető előtt. Ez a gyakorlatban a házasság tulajdonjogi alapjainak lebontása helyett jogi káoszt hozott magával, milliókra rúgott az egyoldalúan felmondott házasságok után maradt elhagyott gyermekek számra. Lásd bővebben Horváth 2008; Somlai 1990.

[23] 1937. március 31-én az antibolsevista propagandára átfogó irányelvet adtak ki a nemzetiszocialista Németországban, amelyben külön témapontként szerepelt a „A család bomlasztása és felbomlása. Az ifjúság fizikai és erkölcsi megfertőzése". (Pietrow-Ennker 1989: 89.)

[24] Vö. „A gyermekekkel keveset törődtek, mindenfelé csapatostól látni sovány és rongyos suhancokat, akik az utcán csatangolnak és veszekednek." (Stipsicz 1942: 546.)

„A megszállott területeken mindenhol akad vállalkozó szellemű tolvaj – és rabló – martalócnépség, amely nem a kommunista eszmékért, hanem haszonlesésből, vagy kalandvágyból áll a partizánok közé. Sok közöttük a fiatalkorú. Partizánmentes területeken ez a népség gyakran saját számlájára tevékenykedik. Kellő jutalmazás ellenében könnyen megnyerhetők milicszolgálatra, és éppen olyan kiválóan használhatók a partizánok leküzdésére, mint amilyen elszántan harcoltak még rövid idővel azok oldalán ellenünk." (A folyó háború tapasztalatainak ismertetése 10. sz. 1942: 9., 12.)

Ilyen módon tehát a fiataloknak a megszállási rendszerbe való integrálását, és nem a velük való ellenséges magatartást tartotta követendő útnak a segédletnek. Miközben ezt az elgondolást követték a német parancsnokságok, a magyar parancsnokságoknak végig konfliktusos volt a kapcsolata a különböző kollaboráns szerveződésekkel, az átállást pedig jellemzően elutasították. (Fóris 2021; Ungváry 2015)

Preventív intézkedések a fiatalok ellen

Részben a szovjet állam mozgósítása, részben a meglévő előítéletek hatására a magyar csapatokkal is kapcsolatban lévő német parancsnokságoknál gyakorlatilag már a Szovjetunió elleni háború első heteiben megjelentek azok az irányelvek, amik kifejezetten a szovjet fiatalok veszélyességére, és velük szembeni preventív intézkedések megtételére hívták fel a figyelmet. Az első, a hadseregcsoport mögöttes területi parancsnokságok számára 1941. július 25-én kiadott partizánellenes irányelv[25] adaptálása során a 17. hadsereg parancsnoksága külön hangsúllyal felhívta a figyelmet a fiatalok és a komszomolisták[26] megbízhatatlanságára.[27] A Gomeli területen a német 2. hadsereg mögöttes területén működő Korück 580 1941. augusztus 31-én ugyancsak foglalkozott a komszomolisták hírszerző és szabotázs cselekményeivel.[28] Másnap pedig külön utasítást is kiadtak a betakarítási munkák védelmében, aminek keretében a helyi kollaboráns polgármesterek felelősségre vonhatók voltak az ifjúság tetteiért, „a legkisebb történés" esetén is a legdrasztikusabban kellett fellépni.[29] Ugyan az ekkor meghozott intézkedések is rendkívül tág teret biztosítottak az egyes parancsnokok számára a fiatalokkal szembeni fellépésre, a Sipo és az SD utasításaikban viszont már elrendelték a komszomolisták kivégzését, függetlenül attól, hogy bármilyen tevékenységet is kifejtettek-e a megszállás alatt. (Gerlach 1999: 1056.)

A magyar parancsnokságok töredékes iratanyagában is találhatunk a gyermek vagy fiatalkorú partizánokra vonatkozó figyelmeztetéseket. Az I. gyorshadtest egyik, 1941. október eleji

[25] BA MA RW 41/4. 54–55. OKH Az. 453 Gr. R. Wes. Nr. 1332/41 geh. Behandlung feindlicher Zivilpersonen und russischer Kriegsgefangener im rückwärtigen Heeresgebiet. 1941. július 25.

[26] A Hitlerjugend mintájára gyakran Stalingjugendként nevezték meg a szervezetet a német parancsnokságok.

[27] BA MA RH 20-17/276. AOK 17 Gruppe Ic/AO Br.B.Nr. 2784/41. geh. Behandlung feindl. Zivilpersonen (Partisanen, jugendlicher Banden) und der russ. Kriegsgefangenen. 1941. július 30.

[28] BA MA RH 23/170. 240. Korück 580. Richtlinien für Säuberung, Befriedung und Beuteerfassung. 1941. augusztus 31.

[29] BA MA RH 23/170. 247. Korück 580. Maßnahmen zum Schutze der Ernte im besetzten Teil der U.d.S.S.R. 1941. szeptember 1.; Hasonló utasítást a Dél Hadseregcsoport mögöttes területén is kiadtak: BA MA RH 22/6. 198. Bfh.Rückw.H.Geb.Süd. Abt VII/Nr. 177/41 – 7.9.41 – Anordnung Abt. VII. Nr. 14.

parancsában a 14-16 év körüli partizánokra hívták fel a figyelmet.[30] 1942 januárjában a Dél Hadseregcsoport intelmét átvéve a Megszálló Csoport parancsnoksága azért bírálta az alárendeltjeit, mert „az ilyen [mármint hírszerző] fiatalkorúakat az előadott meghatározó történetek alapján a magyar katonák jólelkűségükből szállítóeszközeikre felveszik, vagy tábori konyhákon élelmezik és így lehetővé teszik, hogy ezek a hírszerzési szolgálatukat gyakran el is végezhessék”. [31] Egy szovjet zsákmányanyagban fellelhető, a Megszálló Csoport által kiadott segédlet a 11–14 éves fiúgyermekeket nevezi meg a partizánhírszolgálat alapjául. (Háy 1945: 56.) A Keleti Megszálló Csoport 1942. május 7-i bizalmas parancsa a német 213. biztosító hadosztály azon értesülését hirdette ki, hogy 600 13-17 év közötti fiatal hírszerző tevékenykedik a megszállt területeken.[32] Novemberben ugyanez a parancsnokság kiemelte, „hogy minden 10 éven felüli orosz ifjú katonai képzésben részesült”.[33] Ezzel párhuzamosan a magyar 2. hadsereg parancsnoksága is több irányelvben is óvta a magyar katonákat a fiatalkorúaktól. Az 1942. szeptemberi összefoglaló ellenséges helyzetkép azt emelte ki, hogy „a szovjet hírszerzés céljaira igen sok, főként fiatalkorúakat alkalmaz, akiknek száma igen megszaporodott. Ezek között gyakrabban nyomorékokat és fejletlen vézna gyerekeket lehet találni, akiknek látása szánalmat kelt és így feladataik megoldását testi fogyatékosságuk megkönnyíti”.[34] Egy szovjet zsákmányanyagban fellelhető, Háy Gyula pamfletjéből ismert dokumentum („16. sz. melléklet a 7400/MM A 1942. sz. rendelet IV. fejezetéhez”) pedig arra figyelmeztetett, hogy „még egészen fiatal gyermekekkel se legyünk elnézőek, mert ezek rendszerint a partizánok hírvivői”. (Háy 1945: 56.)
Mindezen észrevételek jelentőségét jól mutatja, hogy A folyó háború tapasztalatainak ismertetése segédletsorozat 18. számú füzetében – alighanem a B Hadseregcsoport mögöttes területi parancsnokságának hírszerzési jelentése alapján[35] – „oroszok cselvetései” között tartották számon a 10-12 éves gyermekek hírszerzői tevékenységét is. (A folyó háború tapasztalatainak ismertetése 18. sz., 1943: 28.)

A magyar megszálló csapatoknál a megbízhatatlannak minősített fiatalkorúakkal szembeni eljárást 1942 elején szabályozták. A Dél Hadseregcsoport mögöttes területi parancsokának 1942. január 13-i parancsát[36] adaptálva a Magyar Megszálló Csoport január 27-én elrendelte, hogy a magyar katonákhoz közeledő, kémgyanús fiatalokat „kíméletlenül az illetékes német

[30] A 118. sz. Gyorshadtest parancsnoksági parancsot idézi: HL II. 1552. 80. dob. 102. vép. zlj. 41. sz. zászlóaljparancs. 1941. október 6.
[31] HL II. 1453. 8. sz. Megszálló Csoportparancsoksági parancs, 1942. január 27.
[32] HL II. 1458. 1. dob. 20. sz. bizalmas Keleti Magyar Megszálló Csoportparancsnoksági parancs. 1942. május 7.
[33] 3694./K.megsz.csop. I.a.42.XI.3. sz. rendeletét közli: HL II. 1458. 2. dob. 3774./105.k.ho.I.a.42.XI.6. 35. sz. Hadosztályparancsnoksági parancs. 1942. november 6.
[34] HL. II. 1453 7. dob. 903. sz. melléklet – Összefoglaló ellenséges helyzetkép (1942. VIII. 5.-IX. 14.) Alexejewka, 1942. szeptember 15.
[35] Az említett parancsnokság szintén a 10–12 éves gyermekügynökökre figyelmeztet. BA MA RH 22/176. 27. Bfh. H. Geb. B Abt. Ic. Nr. 560/42 g. Nachrichten über den Feind Berichtszeit 15. Oktober bis 15. November 1942. Nr. 22. 1942. november 26.
[36] BA MA RH 22/19. Bfh.rückw.H.Geb.Süd. Abt. Ic/AO Einsatz Jugendlicher zu Erkundungszwecken durch die Russen. 1942. január 13.

szerveknek (GFP, vagy SD) kell átadni".[37] Mindez beleilleszkedik abba a kialakult gyakorlatba, hogy 1942 elejétől rendelték ki a Titkos Tábori Rendőrség (GFP) csoportjait az egyes magyar seregtestekhez a partizánellenes vállalkozások során, ezzel téve hatékonyabbá a „bandaveszélyes" területeken a lakosság átvilágítását, valamint korlátozva a magyar csapatok lakossággal szembeni fellépését. (Fóris 2021: 98–99.; Ungváry 2015: 111–112.) Ahol önálló magyar katonai közigazgatás működött, ott a lakosság – így a fiatalok – vizsgálatát a magyar seregtestek I.b (hírszerző és kémelhárító) osztályai valamint tábori csendőrei, esetleges hadtáp alakulatai végezték. Erre utalnak a Rendkívüli Állami Bizottság publikált jegyzőkönyvei is, ami a 2. hadsereg mögöttes területén a komszomolisták ellen alkalmazott szisztematikus terrorról számolnak be. (Krausz–Varga 2013: 353–355., 380., 387., 394., 409., 417.)
A partizánellenes vállalkozások során rendszeressé vált a lakosság átvizsgálása, valamint a nők és a gyermekek elhurcolása. Miután a német 2. hadsereg a partizáncsoportok egyik legaktívabb részeként a komszomolistákat azonosította,[38] a magyar 53. gyalogezred 1942. február végi partizánellenes vállalkozása során feladata volt a komszomolisták (köztük is kifejezetten a nők) átvilágítása. Ennek során – a kommunisták mintájára – a partizánokkal bármilyen kapcsolatot fenntartókat a helyszínen ki kellett végezni, a többieket pedig a Rilszkben lévő börtönbe kellett szállítani.[39] A 12. könnyűhadosztály számára 1943 tavaszán kiadott bandaharc emlékeztető azt a feladatot adta ki a partizánvadászatok alkalmára, hogy „minden polgári egyént, akit az úton találsz (gyermek, asszony, mindegy!) vigyél magaddal. Ha visszahagyod, hírt visz a bandáknak!" (Ungváry 2005: 204.) Hasonló gyakorlatot fedezhetünk fel a Staraja Guta elleni 1943. január 10-i vállalkozás során is, ahol a Ráskay László főhadnagy vezette megerősített század által egy pincében fellelt 6 nőt és 3 gyermeket foglyul ejtette majd átadta a GFP-nek.[40]
Érdemes kiemelni, hogy a fiatalokra vonatkozó hasonló kémhisztéria a partizánoknál is kialakult. Így például a Vityebszk megyei NKVD vezető Ponomarenkót 1942. május 25-én arra figyelmeztette, hogy a németek 8–15 éves gyermekek, komszomolisták, úttörők és zsidókat (sic!) vetnek be ügynökként. (Musial 2009: 245.) Ennek annyi valóságalapja volt, hogy németek is felhasználtak gyermeket hírszerzői célokra. (Kucherenko 2011: 214–218.) A magyar Honvédség részéről csupán ötletszintjén jelent meg a gyermekek alkalmazása B egyénként a 108. könnyű hadosztály parancsnokának részéről, (Háy 1945: 56.) viszont tényleges alkalmazásukra nincs adatunk.

A gyermekek és fiatalok ügynökként való alkalmazásán túl további integrációs stratégiákat dolgoztak ki a megszállók. Már az 1941. nyári harcok során készült jelentésekben megjelenik

[37] HL II. 1453. 8. sz. Megszálló Csoportparancsoksági parancs, 1942. január 27.; A foglyok GFP-nek való átadását megerősíti: HL II. 1458. 2. dob. 3774./105.k.ho.I.a.42.XI.6. 35. sz. Hadosztályparancsnoksági parancs. 1942. november 6.
[38] BA MA RH 20-2/323. 41. Anlage 1 zu Kdt.r.A.G.580/Qu.op. Nr. 175/42 geh vom 24.2.1942 – Partisanen im Raum Rylsk – Chomutowka; 48–49. Partisanen im Raum Rylsk-Chomutowka, 38 km Nordwestl. Rylsk – 4.3.1942 – für Anlage 4.
[39] BA MA RH 20-2/323. 42. Anlage 2 zu Kdt.r.A.G.580/Qu.op. Nr. 175/42 geh vom 24.2.1942 – Anweisung für die durchzuführende Befridungsaktion.
[40] HL TGY 3762. Ráskay László naplójának melléklete. Harctudósítás 43.I.10-én Staraja Guta ellen végrehajtott vállalkozásról.

az a benyomás, hogy a szovjet iskolák a háborúra készítették fel a kiskorúakat.[41] 1941. november végén a 105. gyalogdandár ezekből a tapasztalatokból kiindulva is adaptálhatta a helyi Feldkommandatur azon rendelkezését, amely megtiltotta a polgári iskolai tanítás újrakezdését arra hivatkozva, hogy „semmi biztosíték sincs arra nézve, hogy ezek nem bolsevista szellemben történnek-e”.[42] Ennek ellenére a németek által megszállt területeken – elsősorban 1942 tavaszától a Birodalmi Biztonsági Főhivatal (RSHA) javaslatára – több helyen is újra indították az alapfokú oktatást. Ez nem csupán a helyi lakosság megnyerése érdekében történt, hanem biztonsági célokat is szolgált. Az iskola híján ellenőrzés és elfoglaltság nélkül csellengő gyerekekre és fiatalokra a német katonai közigazgatás egyre nagyobb veszélyként tekintett. Ugyanakkor ezek a törekvések csak korlátozott sikerrel jártak. A tankötelezettséget legfeljebb a városokban tudták megvalósítani, a falvakban sem az infrastruktúra, sem az oktatást felügyelő katonai közigazgatás nem állt fenn.

Ezenkívül továbbra is fennállt a probléma, hogy a jellemzően négy osztályra kiterjedő elemi iskolát követően pont a partizáncsoportok számára felhasználható kamaszok maradtak felügyelet nélkül. A vázolt probléma áthidalására egyes helyeken elindították a középiskolai oktatást is, viszont az elsődleges céllá már a fiatalok munkáltatása vált. Amint a fehéroroszországi mobilizáció kapcsán egy német jelentés kiemelte: „A vadul lebzselő fiatalok munkaerejét a német hadi- és mezőgazdaság rendelkezésére kell bocsátani, és ennek véghezviteléhez minden eszközt be kell vetnünk.” (Richter 1999: 109.) Ennek elősegítésére a fiatalokat ifjúsági szervezetekbe próbálták tömöríteni, valamint különböző önkéntes és kötelező munkáltatási programokkal igyekeztek a serdülőket is bevonni a hadigazdaságba. (Gerlach 1999: 1076–1077.; Hasenclever 2010: 266–269.; Quinkert 2009: 300–307.) A megszállt szovjet területeken élő 15 és 18 év közötti fiatalok jelentős hányadát különböző birodalmi munkaprogramokon keresztül a Német Birodalomba hurcolták, (Hasenclever 2010: 322.) de a 9. hadsereg részéről akár a 10–14 éves gyermekeknek a birodalmi munkáltatása is felmerült. (Richter 1999: 106.) Az, hogy a birodalmi kényszermunkában milyen jelentős szerepe volt ennek a mozgósításnak, jól jelzi, hogy a munkára deportáltak átlagéletkora mindössze 20 év volt. Így aligha véletlen, hogy a német polgári hatóságok által meghirdetett tanoncképzések elől a fiatalok a partizánokhoz menekültek, hiszen a Németországba való szállítás veszélyét látták benne. (Gerlach 1999: 476., 485., 1078.)

A másik problémát a harci cselekmények és a partizánellenes vállalkozások következtében elhagyott gyermekek kérdése jelentette. A megszálló hatóságoknak sem lehetősége, sem szándéka nem volt a gyermekek ellátására, érdektelenséget mutattak a kérdés iránt. Az SS részéről volt egy kísérlet, hogy partizánellenes vállalkozások után a „banditagyermekeket” (Bandenkinder) táborokban való átneveléssel munkáltassák. (Blood 2006: 195–197.) Emellett a német 9. hadsereg a helyi SS erőkkel együttműködve próbálta megoldani a közrendre veszélyes, potenciális hírszerzőként számontartott fiatalok elszeparálását az ún. gyermekfalvakba. (Gerlach 1999: 1086–1087.)

[41] HL II. 1456–1457. 657–658. III/1-a A m.kir. Nádasdy Ferenc 3. honvéd huszárezred előrenyomulása és harcai Zwanczyk és a Bug folyó vidékén.

[42] HL II. 1458. 2. dob. 142./105.gy.dd.I.a.41.XI.27. 11. sz. bizalmas dandárparancsnoksági parancs. 1941. november 27.

A fiatalok elleni megtorlás

A megszállt területeken a gyermekek megölése a holokauszttal kötődött össze a legszorosabban. A Szovjetunió elleni támadás kezdetén az Einsatzgruppe alakulatok még az értelmiségi, pártfunkcionárius és katonakorú férfiakat végezték ki. 1941 augusztusától kezdve viszont a nőkre és a gyermekekre is kiterjedt a meggyilkolandók köre. (Karsai 2001: 90.) Szemben a partizánellenes harccal, utóbbiak rosszabb túlélési eséllyel rendelkeztek, mint a felnőttek, mert amíg a munkaképesnek tartott felnőtteket – elsősorban férfiakat – visszatartották kényszermunkára, a „munkaképtelennek" minősítetteket – köztük a gyermekeket is – az 1941–1942 folyamán a két hullámban végrehajtott tömeggyilkosságok során kivégezték.

A Honvédség adaptálta a nemzetiszocialista ellenségképet, a partizánellenes hadviselés tapasztalatait összefoglaló VKF kiadvány is kiemelte, hogy „minden zsidó – nemre és korra való tekintet nélkül – a partizánokkal tart". (A folyó háború tapasztalatainak ismertetése 10. sz., 1942: 11.) Arra van forrásunk, hogy a magyar parancsnokságok közreműködtek a zsidó lakosság elleni rendszabályok életbeléptetésében, a zsidók összegyűjtésében, s akár a kivégzőhelyre kísérésében is, arra viszont kevéssé, hogy kifejezetten gyermekek megölése lett volna a magyar katonák célja. Az 1942 késő tavaszán és kora nyarán Közép-Ukrajna délnyugati részén végrehajtott tömeggyilkosság-sorozat során viszont a magyar katonák több olyan kivégzésnél is segédkeztek, aminek célja egyes gettók „munkaképtelennek" minősített foglyainak a megsemmisítése volt. (Fóris 2021: 288–320.; Ungváry 2015: 198–261.)

Az egyes parancsnokok számára a partizánellenes hadviselés rendkívül tág mozgásteret adott a lakossággal szembeni erőszak alkalmazására. A német hadvezetés a 1941. május 13-i Kriegsgerichtsbarkeitserlaß kiadásával gyakorlatilag zászlóaljparancsnoki szinttől kezdve szabad kezet adott kollektív megtorlások – beleértve a faluk felégetését és a lakosság egy részének vagy egészének kiirtását is – végrehajtására. Emellett a kezdetektől fogva rendkívül tág értelmezési keretet engedett meg a partizán/bandatag, valamint partizán/bandasegítő és – gyanús meghatározások, akikkel szemben ugyancsak megtorló rendszabályokat kellett érvényesíteni. Ez a szabályozatlanság a Magyar Királyi Honvédségnél még fokozottabban jelen volt. A különböző tábori rendészettel vagy katonai közigazgatás felállításával kapcsolatban a „jóindulatú" lakossággal szemben megértést, viszont az ellenséges lakossággal szemben „erélyes" és „kíméletlen" fellépést írt elő annak meghatározása nélkül, hogy bármilyen módon utaltak volna a kényszerintézkedések fokozatosságára. Csupán 1943 októberében, Lakatos Géza parancsnoksága alatt adtak ki a magyar csapatoknak a megtorlások alkalmazására vonatkozó átfogó irányelveket. Ilyen módon a magyar csapatok erőszakalkalmazásának legfőbb gátját a magyar sereg- és csapattestek felett magasabb parancsnoki jogköröket gyakorló német parancsnokságok intézkedései adták.

Az első háborús hónapok – elsősorban 1941–1942 telének – tapasztalatai alapján a szovjet hadműveleti területeken lévő német parancsnokságok részéről megjelent az igény a megtorló intézkedések szabályozására és differenciálására. Az új irányelvekben legfőképpen a nőkkel, valamint a gyermekekkel szembeni erőszakot kívánták korlátozni. Ennek alapját az adata, hogy a polgári kormányzat, az SS és a Wehrmacht vezetése részéről is egyre több olyan vélemény fogalmazódott meg, miszerint a gyermekek és nők megölése kontraproduktív, ugyanis miközben a partizánmozgalom erejét ez nem befolyásolja, ezzel egyidejűleg tovább mérgezi a megszállók és a helyi lakosság közötti kapcsolatot. (Richter 1998: 64., 75., 111.; Ungváry 2005:

194.) Ilyen, a gyermekeket érintő korlátozás volt, hogy a Dél Hadseregcsoport mögöttes területén egy 1942. július eleji irányelvben megtiltásra került teljes falvaknak a felégetése és annak lakosságának a teljes kiirtása.[43] Ugyancsak megjelentek az első kezdeményezések arra vonatkozóan, hogy a kényszerből vagy kalandvágyból a partizánokhoz csatlakozott fiatalkorúak és gyermekek számára lehetővé tegyék az átállást. Így a 221. biztosító hadosztály 1942. április 8-i utasításában csak akkor engedélyezte a fiatal ügynökök kivégzését, ha utóbbiak elvégezték a rájuk bízott feladatot. (Hartmann 2009: 755.)

Mindez viszont nem jelentette, hogy a megszállás polikratikus struktúrájában – amelyben a szövetséges haderők mellett német részről a Wehrmacht, az SS és az RSHA parancsnokságai, továbbá a polgári és a gazdasági igazgatás szereplői más-más, akár egymásnak is ellentmondó prioritásokat határoztak volna meg a lakossággal szembeni magatartásra – ezek a megszorítások teljes mértékben tudtak volna érvényesülni. Az eltérő megszállópolitikák konfliktusára példa a szlavnojei tömeggyilkosság. 1942. augusztus 26–27-e éjjelén szovjet partizánok sikeres támadást hajtottak végre a Szlavnojén fekvő vasútállomás ellen, amivel 30 órára megbénították a településen áthaladó vasútvonalat. Az eset eljutott egészen Adolf Hitlerig, aki – mind a Közép Hadseregcsoport, mind a Közép Hadseregcsoport mögöttes területi parancsnokának szándékával szemben – a legerélyesebb megtorlást rendelte el. A 286. biztosító hadosztály a parancsnak megfelelően 100 partizánsegítőnek minősített helyit nyilvánosan kivégzett, köztük nőket és újszülötteket is. Az eset elrettentés helyett inkább visszatetszést szült, ezért Max von Scheckendorf gyalogsági tábornok, a Közép Hadseregcsoport mögöttes területeinek parancsnoka szeptember 2-án megtiltotta a 10 éven aluli gyermekek kivégzését. (Hasenclever 2010: 397–398.) December 16-án Wilhelm Keitel tábornagy az OKW nevében viszont olyan parancsot adott ki, ami – azontúl, hogy ismételten megerősítette a német katonák büntetlenségét a polgári lakossággal szemben elkövetett atrocitások esetében – a partizánellenes hadviselés során „minden eszköz” felhasználását engedélyezte nők és gyermekek ellen. (Richter 1998: 67.)

A gyermekek és fiatalkorúak elleni erőszakalkalmazásra nem alakult ki egységes gyakorlat, viszont élesen elhatárolták azokat az eseteket, amikor egy adott fiatalt fegyveres és harcoló ellenállóként azonosítottak,[44] illetve amikor „bandagyanús” vagy „bandasegítőként” identifikálták őket. Előbbi esetben az egyébként a polgári lakossággal szembeni differenciált magatartást támogató parancsnokok is elrendelték a kivégzéseket. Így Lakatos Géza 1943. októberi, a megtorlások szabályozására kiadott parancsában is leszögezte, hogy „azokkal a személyekkel szemben, akik fegyverrel a kézben ellenállnak, kíméletlenül kell bánni, nemtől és kortól függetlenül, amíg teljesen meg nem semmisülnek”.[45] Mindezt lehetővé tette a katonai bíráskodás is, ami a hűtlenség bűntettére vonatkozólag függetlenítette az alkalmazható büntetések formáját a tettes életkorától függetlenül. (Fóris 2018: 274–275.)

[43] BA MA RH 22/173. Bl. 21. Bef. H. Geb. Süd. Abt. VII/III/Ic Nr.8449/42g Partisanenbekämpfung, 1942. július 2.

[44] A meglévő források csak rendkívül elszórtan számolnak be arról, hogy magyar katonák kifejezetten gyermek- vagy fiatalkorú partizánokkal csaptak volna össze. Így például 1941. szeptember 4-én a Dnyeper partján fekvő Viszkovében a 13. kerékpáros zászlóalj 2. századának 3. szakaszát 14-16 éves fiatalokból álló partizáncsoport támadta meg kézigránátokkal. (Huray 1941: 470.)

[45] PA AA RZ 214/101162. 1919./Besatzungskräfte. I.a.21.10.1943. Vergeltung gegenüber den Banden.

Ugyancsak kollektív megtorlás várt mindazokra, akik egy olyan lakóépületben tartózkodtak, ahonnan a bevonuló katonákra tüzeltek.[46] Már az erdélyi bevonuláskor végbement atrocitások során is a magyar katonáknak úgy estek áldozataiul a gyermekek, hogy egyedüli bűnük az volt, hogy olyan épületben tartózkodtak, amiből – valósan vagy vélt módon – tüzeltek a magyar katonákra. (Illésfalvi 2004) Hasonló esetekről számolnak be a háború utáni eljárások és az egodokumentumok is, amikor a magyar katonák utcai harcokba való keveredéseiről számolnak be. Így a doni hídfőcsatáknál (Szabó 2018: 48–50.) vagy éppen az 1944. április 27-i Kuty elleni támadásnál is végeztek ki teljes családokat. (Magyarosi 2012–2013: 405.) Emellett a partizánellenes hadműveletek során a tüzérség, a németek esetén pedig a légierő bevetése is, sok fiatal életét követelte. Ugyanis a saját veszteségek elkerülése érdekében akár a magyar, akár a német haderő jellemzően az ellenség kézifegyvereinek hatótávolságán túlnyúló gyújtó- és foszforgránátokkal pusztította el azokat a házcsoportokat, településrészeket, ahonnan ténylegesen tüzeltek az előrenyomulókra, vagy csak ahol egyszerűen ellenállásra számítottak. (Fóris 2021: 227–228.)

A partizánellenes vállalkozásokat követő, valamint a biztosító szolgálat keretében végrehajtott tömeges megtorlások során jellemzően elválasztották egymástól az katonakorú férfiakkal, illetve a hadviselés szempontjából inaktívnak tekintett rétegekkel – így a nőkkel, gyermekekkel és idősekkel – szembeni fellépést. A kollektív megtorlások célpontjai jellemzően a „partizántámogatónak" vagy „partizángyanúsnak" tekinthető férfiak voltak, akiket szigorúbban ellenőriztek (például internálás, letartóztatás), valamint erőteljesebb megtorlási formákat alkalmaztak velük szemben. Például Hermann Göring egyik, a mögöttes területeken a partizánharcokba bevetett Luftwaffe kiképző alakulatok számára 1942. október 16-án kiadott utasítása úgy különböztette meg a vasúti pályát ért támadás esetén a megtorlás módját, hogy amíg a közeli falu férfi lakossága agyonlövendőnek volt elnapolva, addig a nőket és a gyermekeket munkatáborokba kellett összegyűjteni. (Müller 1991: 471.)
Hasonló megkülönböztetésekkel a magyar haderő esetében is találkozhatunk. 1943. április 16-án a 12. könnyű hadosztály egyik útbiztosító századát támadás érte Szeseny településen, ezért megtorlásként a falu felgyújtása mellett a férfi lakosságot agyonlőtték, a nőket és a gyerekeket pedig „szélnek eresztették".[47] Szabó József naplójának tanulsága szerint a 25/II. zászlóalj 1943. június végi partizánvadászata alkalmával is a férfiakat agyonlőtték, a nőket és gyerekeket pedig táborba zárták. (Ungváry 2015: 368.)
Fontos kiemelni viszont, hogy a felnőtt, represszók alá vett férfi lakosságba jellemzően beletartoztak a fiatalkorúak is. Ennek valós alapját jelenthette azt, hogy 1939-ban 21 évről előbb 19–18 életévre,[48] (Poszpelov 1964: 432.) majd 1941 októberében 16 évre csökkentették a hadkötelezettség alsó korhatárát a Szovjetunióban. (Reese 2007: 277.) Viszont a magyar parancsnokságok gyakran a 16. életév alatti fiúkat is felnőtteknek tekintettek. Bogányi Károly

[46] Német példa: BA MA RH 22/173. Bl. 21. Bef. H. Geb. Süd. Abt. VII/III/Ic Nr.8449/42g Partisanenbekämpfung, 1942. július 2.; Hasonló irányelvet tett közzé a 2. hegyi dandár is 1944 áprilisában: HL TGY 4007. Magass Miklós naplója. 4. köt. 2. hgy. dd. Lakosság magatartásának szabályozása, 1944. április 22.
[47] HL II. 1453. 24. dob. IV. hdt. naplómásolat. 1943.03.01-04.24. 1321/IV.hdt.I.a.43.V.3.számhoz.
[48] A vonatkozó jogszabályt lásd Закон СССР о всеобщей воинской обязанности. 1939 г. URL: http://museumreforms.ru/node/13832 (2023. július 25.)

vezérőrnagy, a Keleti Megszálló Csoport parancsnoka 1942. június 26-án a putyivli partizánellenes hadművelet keretében elrendelte a 15 évnél idősebb férfiak „kiirtását”.[49] Július 2-án a 105. könnyű hadosztály ugyancsak a 15. életévtől határozta meg a letartóztatandó férfiak körét.[50] A Megszálló Erők parancsnoksága 1943 júliusában már a 14. életévtől rendelte el a lakosság „priorálását”.[51] 1944 májusában a VI. hadtest mögöttes területén kisbarnaki Farkas Ferenc pedig 12 évtől rendelte el a férfiak „gettószerű” elhelyezését.[52]

Önmagában a fiatalokkal szembeni „kedvezőbb” bánásmód is katasztrofális következményekkel jár. Családoknak az apától mint családfőtől és kenyérkeresőtől való elszakítása, a nők és a gyermekek munkatáborba zárása, vagy egyszerűen csak a létfenntartási eszközeitől és infrastruktúrájától való megfosztása közvetetten is több millió ember halálához vezetett.[53] Emellett a közvetlen harcokon túl is találhatunk olyan eseteket, amikor a gyermekek és fiatalok megsemmisítendő ellenséggé váltak.

A partizánok, illetve a velük tartó nők és gyermekek azonosítása különösen érzékeny kérdés a partizántáborok esetében. A nem katonakorú férfi lakosság – tehát nők, gyermekek, öregek – erdőben bujkáló csoportjai jellemzően nem fejtettek ki szervezett guerilla tevékenységet, csupán – Ungváry Krisztián szavaival élve – „túlélő csoportként” próbáltak életben maradni a megszállás körülményei között. (Ungváry 2015: 87.) Azaz a megszállók partizánvadászatai miatt, továbbá azok deportálási akciói miatt a lakosság jelentős hányada a falvak körüli erdőkbe vagy mocsarakba menekült. Itt nőkből és gyermekekből akár többszáz fős „családi táborok” jöttek létre. (Kucherenko 2011: 201.) Ezeket a csoportokat a megszállók – a háború végén pedig maguk a szovjetek is – partizánokként azonosították, függetlenül attól, hogy kifejtettek-e érdemi fegyveres ellenállói tevékenységet vagy sem. Minden bizonnyal – legalábbis részben – egy ilyen „túlélő csoport” lehetett az a magyar 105. könnyű hadosztály által 1942 júliusában üldözött „partizáncsoport” is, amelynek – a német felderítés szerint – 500 fős létszámának 60%-a nőből és gyermekből állt.[54]

Ezekkel a nőkből és gyermekekből álló csoportokkal nem kerültek harcérintkezésbe a megszállók – már csak amiatt sem, mert ha a partizánok alkalmazták is őket, akkor jellemzően csak hírszerzői vagy hírvivői feladatokat bíztak rájuk, a legritkább esetben vettek részt fegyveresként harcban. Mégis, a partizántáborok elleni támadásoknál gyakran ezek a fegyvertelen csoportok estek áldozatul. Habár ezek a „családi táborok” gyakran a közeli partizáncsoport védelme alatt álltak, a gyermekek egy részét pedig repülőgéppel evakuálták is, alapvetően a fegyverforgatásra alkalmatlan, mozgást akadályozó és az ellátást nehezítő civilek jelenléte nehézséget okozott a tengelyhatalmi erők által ugyancsak üldözött partizáncsoportok számára. Több alkalommal ők maguk sem tudták befogadni a „túlélőcsoportokat”, a későbbiekben pedig ellátásukat vagy védelmüket sem tudták biztosítani. (Kucherenko 2011: 221.)

---

[49] BA MA RH 22/46. 58. Nr. 2195/Bes.Gr.Ost. la, 25. 6. 1942. Verfügung zur weiteren Säuberung der Umbegung von Putiwl.

[50] BA MA RH 22/46. Bl. 43. 1489/105.le.Div.Ia.2.7.42. – Richtlinien zur Bekämpfung der Partisanen.

[51] HL II. 1458. 1. dob. 1. sz. Megszálló Erő parancsnoksági bizalmas parancs. 1943. július 15.

[52] ÁBTL 3.2.4. K-1709/1. 78. 6. sz. melléklet a 700./VI.hdt.I.a.44.V.25. számhoz. Irányelvek a partizánok leküzdéséhez.

[53] Christian Hartmann 11,3 millióra teszi a keleti fronton a „háború káoszában” meghaltak számát. (Hartmann 2011: 115.)

[54] BA MA RH 22/60. 30. Ortskommandantur I(V) 268. Kriegstagebuch. 1942. július 17-i bejegyzés.

Emiatt a partizáncsoportok felszámolására indult partizánvadász különítmények a „bandatáborokban” és „bandafalvakban” nem a gyorsan mozgó, a terepet ismerő, katonailag (legalább részben) képzett fegyveres partizánokat, hanem ezeket a legfeljebb kisegítő munkákat elvégezni képes nőket, időseket és gyermekeket lelték fel. Így 1944. február 28. és március 1. között a magyar 5. könnyű hadosztály parancsnokságának vezetésével lefolytatott Mocsár-vállalkozás során a magyar csapatok a partizán táborrendszer elfoglalásakor 3 fegyverest és 15 fegyvertelent ejtett foglyul.[55] Hasonló tapasztalatokra tett szert a 4. huszárezred a Pripjaty-mocsarakban végzett partizánvadászatai során is: „Nem öregeket, hanem javakorabeli férfiakat és suhancokat, fiatalabb asszonyokat és lányokat [hajtottak ki a huszárok az erdőből]. Ijesztően toprongyos, mosdatlan és elszörnyesztően piszkos alakok bújtak ki az erdőből. Alig volt emberi formájuk.” Ebben az esetben a fellelt civilek szerencsésnek mondhatták magukat, mert a helyi német parancsnokság 24 órán belül elengedte a magyarok által összeszedetteket. (Ungváry 2015: 391.) Más esetben viszont a magyar parancsnokságok nem voltak ennyire megengedők. 1942. május–júniusban a 44/III. zászlóalj katonái két alkalommal is végeztek ki a magyar támpontok záróvonalát átlépő civileket. A háború utáni eljárásokból kiderül, legalább egy alkalommal az összegyűjtött és kivégzett 30-40 fegyvertelen öreg, nő, gyermek célja csupán annyi volt, hogy egy partizántáborból térjenek vissza faluikba, miután ott elfogyott az élelem. (Fóris 2021: 179.) Ugyancsak feltételezhető, hogy azokban az esetekben, amikor minimális saját veszteség és kevés zsákmány mellett partizántáborok felszámolásáról és nagyszámú halottról számolnak be a források, akkor az alapvetően a táborokban visszamaradt, fegyvertelen nők és gyermekek megölését jelentette. (Fóris 2021: 270–271.)

Az esetek egy jelentős hányadában a gyermekek annak estek áldozatául, hogy a családfő – valós vagy vélt – tetteiért kiirtották a családját is. A partizánokkal nem csupán egyes területeket és településeket, hanem családokat is azonosítottak. Ezzel igazolta a 40/I. zászlóalj honvédje, Daróczi Gyula az alakulata által elkövetett tömeggyilkosságot: „Sok pincében asszonyok vannak, a mi hívásunkra reszketve bújnak ki. Kegyelem nincs, lőjük agyon még a karján lévő gyereket is. Ezeknek a férjük is partizán.”[56] Hasonló megfontolásokat rejthetnek maguk azok az egykorú magyar jelentések is, amik gyermekek megöléséről szólnak. Goreczky Elemér hadnagy Gluhov közelében kivégzett egy policájt valamint annak feleségét és fiatalkorú fiát, miután a 33/II. zászlóaljat 5 halálos áldozatot követelő partizántámadás érte.[57] (Ungváry 2015: 146–147.) Amíg Goreczky tettét az 1. könnyű hadosztály parancsnoka hirtelen felindulással magyarázta, addig a 44/II. zászlóalj hasonló tettét „teljes megelégedéssel” vette tudomásul a felettes német parancsnokság. Az egység 1943 januárjában Korosztenytől nyugatra a Seeger-harccsoport részeként egy 600 főre becsült partizáncsoport megsemmisítésére vállalkozott. Ehelyett azonban január 6–7-én négy vállalkozás során Serojezita és Litki községekben 3 családot (9 asszony, 2 férfi, 2 gyermek), Rudjagamaria és Rudnya Vigranka környékén 2 családot (2 asszony, 4 gyermek), Rudnya Makakovka és Rudnya Luginszkaja községekben 3

[55] HL II. 1475. 954/5.k.ho.I.a. Harctusóítás az 1944. II. 28. – III. 1-ig tartó „Mocsár” vállalkozásról. 1944. március 6.
[56] HL TGY 3220. Daróczy Gyula: A 40/I. zlj. megszálló tevékenysége Ukrajnában. 24. (1942. május 20.)
[57] HL HM 6069. cs. 36758/eln.13.-1943.

asszonyt és 4 gyermeket,[58] Bovszuniban pedig 3 családot (4 asszony, 5 férfi, 9 gyermek) „irtott ki" – mindezt saját veszteség nélkül.[59] Ugyan a fennmaradt jelentésből nem derül ki, jogosan feltételezhetjük, hogy a családok – köztük 19 gyermek – legyilkolását a partizánok vagy azokkal való együttműködéssel gyanúsított személyek családjai ellen elrendelt megtorlás indokolhatta. (Ungváry 2015: 370.)

A családtagok megölésével viszont nem csupán a megszállók éltek. A partizánok is jellemzően megölték a németekkel és szövetségeseikkel együttműködők családtagjait. Így például a német 2. páncéloshadsereg mögöttes területén 1942 februárjában 32 sztarosztát és 35 családtagjukat végezték ki. (Hartmann 2009: 738.) A Brjanszki és a Szumi terület határán fekvő Szupics településen ugyanebben a hónapban, miután a magukat a templomban elbarikádozó ukrán segédrendőröket nem tudták megsemmisíteni, a partizánok a kollaboránsok településen élő rokonait – nőket, gyereket és öregeket – ölték meg. (Gogun 2015: 135., 140.) Ivanovkán elrettentés céljából a partizánok a segédrendőrök gyermekeinek kezeit vágták le.[60] 1942 júniusában pedig a Keleti Megszálló Csoporthoz delegált német összekötőtiszt úgy látta, hogy a magyar és a német katonákkal való hírszerzési együttműködés legnagyobb gátja, hogy a „bizalmiak" rettegnek attól, hogy családjukat a partizánok kiirtják.[61] Polgárháborús szituáció keretében pedig több helyen a kollaboráns segédrendőrök és a szovjet partizánok egymás családjain torolták meg a támadásokat. (Gogun 2015: 135.; Kucherenko 2011: 202.)

Az intézményes, parancsokba elrendelt megtorláson túl a katonák brutalizálódása is célponttá tehette a gyermekeket. Más hadseregekhez hasonlóan a magyar katonák esetében is felfedezhetjük azt, hogy miközben az ellenség hadseregében szolgáló férfiakat megsemmisítendőeknek tekintették, a nőknek gyakran nem kívánt szexuális közeledést, erőszakot kellett elszenvedniük, a kisgyermekkel barátságosan bántak. Az ego-dokumentumokban a gyermekekkel való kapcsolat gyakran önigazolásul szolgál. Miközben a fronton a katonáknak több szempontból is fel kellett függeszteniük a polgári normarendszert (leginkább az emberölés tilalma kapcsán), a gyermekekkel való kapcsolat a humánum megélését jelenthette. Ennek jellemző példája, hogy alig találhatunk olyan katonavisszaemlékezést vagy naplót, ami ne számolna be arról, hogy saját fejadagjukból adnak a pályaudvarokon kéregető gyermekeknek.

Ezért is jelentett megrökönyödést, ha az ellenállók között gyermeket találtak, s tudta akár gyökeresen megváltoztatni a katonáknak a gyermekekhez való viszonyát. A polgári lakossággal szembeni csalódást jól érzékelteti Kristóf József tartalékos tüzérzászlós naplója, aki 17/1. kísérő könnyű ágyús üteg bemérőtisztjeként a Donhoz menet az alábbi tapasztalatot gyűjtötte a partizángyermekekről: „A gyerekek sokkal veszélyesebbek voltak. A gyalogságnál történt, hogy a búzatáblából úgy alkonyattájt a menetelő csapatba belegéppisztolyozott valaki. Rögtön csatárláncba fejlődött az egység és rövidesen egy 12-13 év körüli gyereket fogott el a géppisztollyal együtt. Bevitték a parancsnokságra és ott kihallgatás után két pofonnal eleresztették, de megmondták neki, hogy ha még egyszer csak a közelükbe merészkedik s ott

[58] A forrás ebben az esetben nem adta meg, hogy hány családot foglalt magába.

[59] HL II. 14. gy. e. 32./44.gy.e.pk.43.I.25. Általános helyzetjelentés; Ungváry Krisztián monográfiájában részben más adatokat közöl. Ungváry 2015: 370.

[60] BA MA RH 22/24. Feldkommandantur (V) 194 Br. B. Nr. 187/42 – 12.03.1942.

[61] BA MA RH 22/47 Bl. 8. Deutscher Verb.-Offz. des Befh.H.Geb.Süd bei Kgl.ung.Bes.Gr.Ost. – Einschreiben – Erfahrungsbericht über Konotop – 1.07.1942.

ólálkodik, lelövik. Alig telt bele egy óra, ismét rájuk puskáztak, de akkor már többfelül. Ismét az előbbi csatárlánc, de akkor már a golyószóróval belelőttek a közeli erdős, inkább bozótos sűrűjébe. Az előbbi gyereket találták ott holtan egy férfival."[62]

Hasonló tapasztalatot osztott meg Bárkányi Zoltán főhadnagy, a 27/2. ágyús üteg parancsnoka is a Donnál, akinek harcálláspontját „kis toprongygos gyerekek" által hajtott tehéncsorda leple mögött közelítettek meg szovjet géppisztolyos katonák.[63] A hasonló tapasztalatok a felröppenő rémhírekkel, a „láthatatlan front" jelentette szorongással és félelemmel együtt csak mélyítették azokat az elképzeléseket, hogy a lakosság egészét ellenségként kell kezelni és felesleges a partizánoktól elválasztani őket. Ezt a dilemmát fejezi ki Lázár Sándor főhadnagy, a Pripjaty-mocsarakban partizánvadászaton résztvevő 4. huszárezred egyik tisztjének naplóbejegyzése is: „Nem is lehet így dolgozni. Vagy kiirtom az egész lakosságot, mert itt mindenki gyanús, vagy csak az ellen harcolok, akinél fegyvert találok." (Németh 1999: 27.)

Az elszenvedett veszteségek tovább radikalizálhatták a magyar katonák hozzáállását a lakossághoz. Jó példa erre az 1941 végén az észak-ukrajnai megszálló csapatokhoz kiérkező Bari László katonaorvos naplója. Az orvos számára az igazi töréspontot március eleje hozta el, amikor a korábban csak félelmet keltő partizáncsoportok először támadták sikeresen az alakulatát, emiatt súlyosan sebesült és haldokló katonákat kellett ellátnia. Ebben a lelki helyzetben szögezte le magának, hogy „kedvem lenne felgyújtani az egész falut. […] Nincs kímélet! Még a gyerekeket is agyonlőném egytől egyig!"[64]

Harc közben több alkalommal a parancsnokok sem tudták kontrollálni az alárendelt katonák erőszaktetteit. A Rejmentarovka elleni 1941. decemberi 21-i támadás során a gyújtógránátoktól égő településre benyomuló erőkhöz többek önkéntesen csatlakoztak. Így Ács Ferenc honvéd ahelyett, hogy a 32/II. zászlóaljparancsnokság törzsénél maradt volna hírvivőként, maga is benyomult a településre, ahol „egy szovjet asszonyt és annak kb. 5 éves gyerekét meggyilkolta. Az asszony mellét döfte át szuronnyal, a gyermekre pedig miután az a földön feküdt rátaposott és többször beleszúrta a szuronyát". Mikor a katonát felelősségre vonta a zászlóalj segédtisztje, Kövesy Jenő zászlós, az azzal indokolta a szolgálati helyének elhagyását – és közvetve az általa elkövetett gyilkosságokat –, hogy „csak nem fogok itt maradni hátul, mikor elől irtani lehet ezeket a rohadt kommunistákat".[65]

Hasonló helyzettel találkozhatunk Uriv elfoglalása esetén is. A soproni 7. könnyű hadosztály egységei 1942. július 11-én nem várt ellenállással találkoztak, ugyanis a szovjet harckocsikat a házakból tüzelő polgári ruhás fegyveresek is támogatták. Az ellenállás felszámolására árkászokat vetettek be, akik házról házra haladva kézigránátokkal tisztították meg a házakat. (Szabó 2018: 48–49.) Ebben a helyzetben örökítette meg egyik bajtársának brutalizálódását a VII. utászzászlóaljnál szolgáló Sipos Sándor honvéd: „A véres küzdelemben [egy honvéd] annyira megvadult, hogy egy olyan házból, melyből előbb rálőttek, a bedobott kézigránát robbanása után kis gyermekével a karján kifutó ordító fiatal asszony hátába szúrta teljes erővel a szuronyát. A hosszú szurony elől a gyerekből jött ki. Csizmájával rúgta le a szuronyára szorult

[62] HL TGY 3330. Kristóf János: Harcok a Donnál 1942–1943. Visszaemlékezés a 13. gyalogezredhez kísérőütegként beosztott 17/2. ágyús üteg harcaira. 28. (1942. július 5.)

[63] HL TGY 3637. Bárkányi Zoltán: A marosvásárhelyi könnyű ágyús üteg oroszországi harcai a 2. hds kötelékében. 10.

[64] CDAVO, F. 4595. Op. 1. Szpr. 2. 30. (1942. március 1.)

[65] ÁBTL 3.1.9. V-73166. 57. Kövesi Jenő kihallgatási jegyzőkönyve. 1950. október 24.

nőt és gyereket. Ez az árkász ettől a tettétől úgy megirtózott, hogy majdnem megbolondult."[66] Ilyen erőszakhullámok megjelennek német jelentésekben is. Így a putyivli polgármester azzal a panasszal fordult 1942 júniusában a Feldkommandantur 194-hez, hogy az erdőkbe kellett menekülnie a lakosságnak a nőkre és gyerekekre is válogatás nélkül tüzelő magyar katonák elől.[67]

Összegzés

A Szovjetunió elleni totális háború keretében a gyermekek és fiatalkorúak nem csupán a megszállás és a háború elszenvedőiként, hanem annak aktív cselekvőiként is jelen voltak. A Vörös Hadsereg, a szovjet haditengerészet és a partizánmozgalom tagjaként szolgáló gyermekek száma 60 és 300 ezer fő közé tehető. (Kucherenko 2011: 60.) Még ha ez a szám csak töredékét is jelentette a Szovjetunió gyermekkorú népességének, mind a szovjet propaganda, mind pedig a tengelyhatalmi megszállók kiemelt jelentőséget tulajdonítottak a fegyveres szolgálatot vállaló gyermekeknek és fiatalkorúaknak. Amint azt magyar és német csapatanyagok, személyes dokumentumok és a korabeli honvédségi szakirodalom alapján is felmutattuk, a magyar és német parancsnokságok eleve előítélettel közeledtek a fiatalok felé, alapvetően a szovjetrendszer termékeiként tekintettek rájuk. Ennek alapján potenciális veszélyforrást láttak bennük, melyek keretében preventív módon felléptek a gyanúsnak ítélt gyermekekkel és fiatalkorúakkal szemben, a partizánharc keretében végrehajtott megtorlás pedig a lakosság ezen részét is érintette.

Az életbeléptetett preventív biztosító és megtorló intézkedéseknél egy saját differenciálást látunk. Szigorúbban léptek fel egyszerű gyanú esetén is a felnőtt férfiakkal, mint a lakosság más rétegeivel – elsősorban a nőkkel és gyermekekkel – szemben. A fiatalokkal, valamint a katonakorú férfiakkal szembeni bánásmód viszont két esetben összekapcsolódott. Egyfelől, a sorozási korhatártól fiatalabbakra is kiterjesztették mindazokat a kényszerintézkedéseket, melyeket a katonakorú férfiakkal szemben is alkalmaztak. Másfelől, több alkalommal a férfiak – vélt vagy valós – ellenséges cselekedeteit a családjukon, tehát nőkön és gyermekeken torolták meg.

A fiatalokkal szembeni fellépés is magán viselte mind magyar, mind pedig német részről az egységes megszálló politika hiányát. A magyar fél a partizánellenes harcra és a szovjet lakosságra vonatkozó segédletek nélkül, önálló katonai közigazgatás híján alapvetően vagy a felettes német parancsnokságok utasításait adaptálta, vagy pedig az adott parancsnok vérmérsékletétől és a helyzettől függően élt a szinte korlátlan megtorló hatalmával.

[66] HL TGY 3646. Sipos Sándor: Visszaemlékezés 1942 nyarától 1947 júliusáig. 10.

[67] BA MA RH 22/47. Bl. 149. FK (V) 194 – An den Kommandierenden General der Sicherungstruppen und Befehlshaber um Heeresgebiet Süd Ia und VII – 18. Juli 1942; RH 22/206. Bl. 104. Feldkomandantur (V) 194. Br. B. Nr. 896/42. Lagebericht für die Zeit vom 15. Mai bis 11. Jun 1942. 1942. június 11.

Irodalom

Bakos Gyula (1942) Oroszországi helyzetkép. *Magyar Katonai Szemle* 12. évf. 12. sz. 449–459.

Seth Bernstein (2017) *Raised under Stalin: Young Communists and the Defense of Socialism*. Ithaca – London, Cornell University Press.

Philip W. Blood (2006) *Hitler's Bandit Hunters. The SS and the Nazi Occupation of Europe*. Washington, Potomac Books.

Dienes Gyula (1942) *Kárpátoktól a Donyeczig. Egy gépágyús üteg előretörése a szovjet elleni háborúban* (1941). Budapest, Vitézi Rend Zrínyi Csoportja.

Faragho Gábor (1941) A Szovjetunió. *Magyar Katonai Szemle* 11. évf. 12. sz. 513–540.

Jürgen Förster (1994) Zum Rußlandbild der Militärs 1941–1945. In: Hans-Erich Volkmann (szerk.) *Das Rußlandbild im Dritten Reich*. Köln–Weimer–Wien, Böhlau Verlag, 141–163.

Fóris Ákos (2018) Szovjet állampolgárok a magyar hadbíróságok előtt. In: Juhász József – Szvák, Gyula (szerk.) *Tertium datur: Írások Krausz Tamás 70. születésnapjára*. Budapest, Russica Pannonicana, 271–279.

Fóris Ákos (2021) *A magyar megszálló politika a szovjet területeken 1941–1944*. PhD disszertáció. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.

Christian Gerlach (1999) *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944*. Hamburg, Hamburger Edition.

Alexander Gogun (2015) *Stalins Kommandotruppen 1941–1944. Die ukrainischen Partisanenformationen*. Stuttgart, Ibidem.

Julie K. deGraffenried (2014) *Sacrificing Childhood: Children and the Societ State in the Great Patriotic War*. Lawrence, University Press of Kansas.

Christian Hartmann (2009) *Wehrmacht im Ostkrieg: Front und militärisches Hinterland 1941/42*. Oldenbourg, De Gruyter.

Christian Hartmann (2011) *Unternehmen Barbarossa: der deutsche Krieg im Osten 1941–1945*. München, Verlag C. H. Beck.

Jörn Hasenclever (2010) *Wehrmacht und Besatzungspolitik in der Sowjetunion. Die Befehlshaber der rückwärtigen Heeresgebiete 1941–1943*. Paderborn–München–Wien–Zürich, Ferdinand Schöningh.

Háy Gyula (1945) *Partizánok tükre*. Budapest, Athenaeum.

Erich Hesse (1981) *Der sowjetrussische Partisanenkrieg 1941–1944 im Spiegel deutscher Kapfanweisungen und Befehle*. Göttingen – Zürich, Musterschmidt.

Homonnay Károly (1942) Szovjet kaleidoszkóp. *Magyar Katonai Szemle* 12. évf. 5. sz. 308–313.

Horváth Attila (2008) A szovjet család- és házassági jog. *Iustum Aequum Salutare* 4. évf. 3. sz. 55–63.

Huray Imre (1942) A 13. kerékpáros zászlóalj 2. kerékpáros század Dnyeper-védelmi harcai. *Magyar Katonai Szemle* 12. évf. 12. sz. 467–478.

Источник документа: Сумская область в период Великой Отечественной войны. 1941-1945: Сб. док. и материалов. (1988) Киев: Наукова думка.

Illésfalvi Péter (2004) „Édes Erdély itt vagyunk...” Az erdélyi bevonulás során történt atrocitásokról. *Pro Minoritate*, 8. évf. tavasz, 58–77.

Ivan Kapas (2020) *Der Kampf um die Heimat Die ukrainisch-sowjetische Widerstandsbewegung 1941–1944*. Rosa Luxemburg Stiftung, 2020. URL: https://www.rosalux.de/publikation/id/42085/der-kampf-um-die-heimat?cHash=5c4921902ffae391d999e96c22ef5ab3 (Utolsó letöltés: 2021. február 24.

Karsai László (2001) *Holokauszt*. Budapest, Pannonica Kiadó.

Анатолій Вікторович Кентій – Володимир Сергійович Лозицький – Микола Анатолійович Слободянюк (2010) *Радянський рух Опору на окупованій території України*, Київ, Інститут історії України НАН України.

Krausz Tamás – Varga Éva Mária (szerk.) (2013) *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban: levéltári dokumentumok (1941–1947)*. Budapest, L’Harmattan Kiadó.

Olga Kucherenko (2011) *Little Soldiers: How Soviet Children Went to War, 1941–1945*. Oxford, Oxford University Press.

Magyarosi Sándor (2012–2013) A 27. székely könnyűhadosztály első napjai a keleti fronton. *Acta Siculica*, 399–412.

Markovits József (1944) A német hadászat az erő, tér és idő tükrében. *Magyar Katonai Szemle* 12. évf. 4. sz. 32–44.

Bogdan Musial (2009) *Sowjetische Partisanen. Mythos und Wirklichkeit*. Padeborn–München–Wien–Zürich, Ferdinand Schöningh.

Regina Mülhäuser (2010) *Eroberungen. Sexuelle Gewalttaten und intime Beziehungen deutscher Soldaten in der Sowjetunion 1941–1945*. Hamburg, Hamburger Edition.

Norbert Müller (szerk.) (1991) *Die faschistische Okkupationspolitik in den zeitweilig besetzten Gebieten der Sowjetunion (1941–1944)*. Berlin, Deutscher Verlag der Wissenschaften.

Németh Péter (szerk.) (1999) *Lázár Sándor 4-es huszár főhadnagy naplója 1944*. Nyíregyháza, Jósa András Múzeum.

Neu Sándor (1944) Ellenséges nyilvántartás. *Magyar Katonai Szemle* 14. évf. 1. sz. 101–110.

Peregi Géza (1950) A Lenini Komszomol a szocialista haza védelmében. *Honvéd* 5. évf. 5. sz. 28–34.

Bianka Pietrow-Ennker (1989) Die Sowjetunion in der Propaganda des Dritten Reiches: Das Beispiel der Wochenschau. *Militärgeschichtliche Mitteilungen* Band 46. Heft 2. 79–120.

Pokorny László (1944) Létezik-e „hátsó arcvonal”? *Magyar Katonai Szemle* 14. évf. 1. sz. 110–118.

P. N. Poszpelov (szerk. biz. eln.) (1964) *A Nagy Honvédő Háború története 1941–1945. Első kötet. Az imperialista hatalmak háborús előkészületei és a háború kirobbantása*. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó.

Babette Quinkert (2009) *Propaganda und Terror in Weißrußland 1941-1944: Die deutsche „geistige” Kriegführung gegen Zivilbevölkerung und Partisanen*. Paderborn–München–Wien–Zürich, Ferdinand Schöningh.

Roger R. Reese (2007). Motivations to Serve: The Soviet Soldier in the Second World War. *Journal of Slavic Military Studies* Vol. 20. Issue 2. 263–282.

Reményi József (2021) [Mezei Bálint (szerk.)] *A doni fotós. Reményi József főhadnagy életútja, háborús naplója és fényképei*. Győr, Magánkiadás.

Timm C. Richter (1998) *„Herrenmensch“ und „Bandit“. Deutsche Kriegsführung und Besatzungspolitik als Kontext des sowjetischen Partisanenkrieges (1941–44)*. Münster, LIT Verlag.

Alekszej Sevjakov (1992) A hitleri népirtás a Szovjetunió területén. In: *Népirtás a Szovjetunióban. GULAG, kuláktalanítás, náci genocídium az adatok tükrében*. Budapest, Ruszisztikai Intézet.

Kenneth Slepyan (2006) *Stalin's Guerrillas: Soviet Partisans in World War II*. Lawrence, University Press of Kansas.

Somlai Péter (1990) A szabad szerelemtől az ellenőrzött magánéletig. Családpolitika a Szovjetunióban 1917 után. *Társadalmi Szemle* 45. évf. 6. sz. 25–40.

Stipsicz István (1942) Szovjet mozaik. *Magyar Katonai Szemle* 12. évf. 3. sz. 541–546.

Stipsicz István (1944) Partizánharcra kiképzés. *Magyar Katonai Szemle* 14. évf. 4. sz. 51–58.

Szabó Péter (2018) *Keleti front, nyugati fogság. A magyar honvédség a második világháborúban és azután, 1941–1946*. Budapest, Jaffa Kiadó.

Szabó Péter – Számvéber Norbert (2003) *A keleti hadszíntér és Magyarország, 1941–1943*. [Nagykovácsi], Puedlo.

Спутник партизана 1942. (1942) [Москва], Молодая гвардия.

Ungváry Krisztián (szerk.) (2005) *A második világháború*. Budapest, Osiris Kiadó.

Ungváry Krisztián (2015) *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944: esemény, elbeszélés, utóélet*. Budapest, Osiris Kiadó.

EGYÉB FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.1.9. Vizsgálati dossziék

3.2.4. Kutató dossziék

Bundesarchiv Militärarchiv (BA MA)

RH 20-2	Armeeoberkommando 2
RH 20-17	Armeeoberkommando 17
RH 22	Befehlshaber rückwärtiger Heeresgebiete
RH 23	Kommandanten rückwärtiger Armeegebiete
RW 41	Territoriale Befehlshaber in der Sowjetunion

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ (CDAVO)

Фонд 4595	Колекція документів періоду Великої Вітчизняної війни угорською та румунською мовами і фотографій німецько-фашистських військовослужбовців та російських зрадників Вітчизни.

Hadtörténelmi Levéltár (HL)

II. 1453.	M. kir. 2. hadsereg iratai
II. 1456–1457.	Kárpát-csoport és I. gyorshadtest parancsnoksága
II. 1458.	M. kir. Megszálló Erők Parancsnoksága
II. 1475.	M. kir. 5. könnyű hadosztály
II. 1519.	M. kir. 46. honvéd gyalogezred
II. 1552.	M. kir. 101. honvéd vasútépítő ezred
II. 14. gy. e.	M. kir. 14. honvéd gyalogezred
HM	Honvédelmi Minisztérium
TGY	Tanulmánygyűjtemény
VKF	Vezérkari Főnökség iratanyaga

Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (PA AA)

RZ 214	Referat D/Abteilung Inland

A folyó háború tapasztalatainak ismertetése. 10. sz. Partizánharcok (Zárult: 1942. IV.) (1942) Budapest, Attila-nyomda Rt.
A folyó háború tapasztalatainak ismertetése. 18. sz. A K-i harctér terepviszonyai és az ellenség méltatása. (Zárult: 1942. XII. 31.) (1943) Budapest, Attila-nyomda Rt.

Végső István:

Gyermeksorsok Kiskunhalason a második világháború idején

Tanulmányomban egy dél-alföldi város gyermekkorúakat érintő néhány sorstragédiáját fogom bemutatni. A Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében fekvő Kiskunhalas megyei várost döntő többségében elkerülték a második világháborús front okozta nagy tragédiák. Ám még így is ismerünk több olyan eseményt a holokauszt, a bombázások és a zabrálások időszakából, amikor gyermekek is az áldozatok között voltak. Esetpéldákon keresztül mutatom be azokat a rögzített traumákat, amikben gyermekek a főszereplők, tragédiák elszenvedői. Egy pozitív példával pedig azt kívánom felvázolni, hogy a kiskunhalasi „felnőtt" társadalom a szociális gondoskodás mentén hogyan igyekezett segíteni vidéki gyermekeken a világháborút követően.

*

Felrobbant gyermekek

1920 után Kiskunhalas települése határváros lett. Egyelőre még nem kapott katonaságot, mivel a trianoni békediktátum miatt a monarchia idején európai színvonalúvá fejlesztett magyar hadsereget a kontinens egyik leggyengébb haderejévé tette a trianoni békeszerződés. Határrendészeti és vámőrségi egységalakulat volt itt, de a Horthy-féle fedett hadseregen kívül más alakulat nem került ide. 1931 körül megkezdődtek a tárgyalások a Honvédelmi Minisztérium és a Kiskunhalas vezetői között egy katonai laktanya felépítéséről és egy gyalogezred idetelepítéséről. Jó alkalom volt, hogy az akkori honvédelmi miniszter, Gömbös Gyula itt akart választáson indulni a kormánypárt jelöltjeként. Végül 1932-től a várakozásokkal ellentétben a 2. „Balogh Adám" kerékpáros zászlóalj került ide. A Huba I. hadrend következtében 1939-től a 15. dandárparancsnokság, illetve 5. határvadász parancsnokság is. A Szegedi úti laktanyába a 15. tábori tüzérosztály, a Keceli út laktanyába pedig a 20/1. zászlóalj települt. Kiskunhalas katonavárossá lett, minden előnyével és hátrányával együtt. (Végső 2005: 801–806)

Az alakulatok számára kitűnő terep volt a kiskunhalasi külterület, tanyavilág a lőgyakorlatok megszervezésére. Minden évben többször is éleslövészetet tartottak itt. Legtöbbször Inoka, Eresztő, Szarkás-Debeák, Fehértó és Harkakötöny pusztákat jelölték ki helyszínül. Ilyenkor a környék tanyáit kiürítették, és a veszélyes területet járőrök felügyelték, valamint piros-fehér zászlókkal kerítették körbe. A gyakorlatok általában reggel 7 órától délután 14 óráig tartottak. (Végső 2005: 819)

1941 április végén borzalmas tragédia rázta meg Kiskunhalast. Két gyermek játszott a külterületről hozott homokkal egy ház udvarán. (Kiskunhalas Helyi Értesítője, 1941. április 29. 1.) A Tábor utcai család hároméves fiúgyermeke, Pleszkán Jánoska (máshol: Pleszka) fémtárgyat talált a homokozójában. Elkezdte ütögetni, amit hallottak még a szomszédban is. A mellettük élő família kislányai is szemlélője lett a „gyermekjátéknak". A szintén hároméves Papp Zsófika csak figyelte, hogy Jánoska mit csinál. A robbanás 1941. április 28., délután 5 órakor történt. A mentő és a rendőrség nyomban a helyszínre érkezett. Pleszkán Jánoska a

helyszínen meghalt, míg Papp Zsófikát még sikerült a helyi Bessenyei István Közkórházba szállítani, de rövid időn belül, félórával később ő is meghalt. A Halasi Újság döbbenetes helyszíni riportot készített az eseményről: „Bekopogtunk Pleszkánék lakására. A szerencsétlen asszony az ágyon zilált ruhában sírógörcsök között fetreng és mellette Margitka, néhány hónapos kislányuk, gondtalanul gögicsél. - Éppen mostam zokogja a szerencsétlen asszony fuldokló hangon - amikor hallottam, hogy Jánoska valamit kalapál az udvaron. Most is a homoknál játszottak és hogy kárt ne tegyenek, kiléptem, hogy behívjam. De abban a pillanatban, hogy kiértem, már csak a robbanást hallottam és a füstfelhőt... [...] Az udvarban hatalmas vértócsa jelzi a tragédia pontos helyét. Két orgonabokor alatt hatalmas lyuk van a földben, s körülötte a játékedények apró megolvadt roncsai. A kerítésen vérfoltok, idecsapta a robbanás ereje a kislányt. A kisfiú távolabb esett." (Halasi Újság, 1941. április 29., 1) Az esetről még az Esti Újság is beszámolt. (Esti Újság, 1941. május 3. 6)

Kiskunhalason a sajtóforrások szerint először 1934 nyarán történt ilyen esemény. Ám akkor nem gyermekeket érintett, hanem Pintér Istvánné külterületi lakost sebesített meg egy gránát, miután felemelte és forgatni kezdte. Nem derült ki a beszámolóból, hogy a szarkás-debeáki lakos, Pintérné később ezekbe a sérülésekbe meghalt-e. (Vö.: Kiskunhalas Helyi Értesítője, 1934. augusztus 29., 2)

Hasonló esetek ország-világszerte előfordultak. A gyermeki kíváncsiság, veszélyérzet nélküliség hatalmas tragédiákat tudott okozni. Főként a fiúgyermekek fegyverekhez, lőszerekhez való vonzódását nem lehet csillapítani. Számtalan újságcikk szólt ehhez efféle eseményekről. (pl.: Kisgyermekek kézigránátdobást gyakoroltak a talált „vastojással ". Makói Újság, 1940. november 16., 2., Kézigránát robbant a kispesti polgári fiúiskola II/B. osztályában. Népszava, 1941. március 12., 5., Felrobbant a talált gránát (Madrid). Népszava, 1942. július 9., 6., Felrobbant a talált gránát egy gyermek meghalt három életveszélyesen megsebesült. (Vö.: Ellenzék, 1943. március 17., 4, Pécsi Napló, 1943. március 17., 1.) Ezeket szinte lehetetlen volt megelőzni. A katonaság igyekezett a használt terepet átvizsgálni, de számtalanszor akadt olyan gyilkos robbanóanyag, ami végül „eltűnt" a szemük elől, és csak később a polgári lakosság kezében, közelében élesedett.

Négy kosárban egy gyermek

„Három hetes kislányunkat, Zsuzsit pedig egy kisebb méretű, fehér ruháskosárba tettük, mert így ketten kétoldalt megfogva könnyebben tudtuk szegénykét szállítani az ismeretlen jövő felé. Ez volt tehát az első kosár, amelyben kis családunkat magunkkal vittük. Ezzel kezdődött el az első kosár története. Maga a kosár elég kicsi volt, alig tudtunk néhány pelenkát és gyermektápszert a kisgyerek alá tenni. Elszállításunk előtt még a helybeli hatóság emberei, főleg az adóhivataliak, sorra járták a gettó helyiségeit, ellenőrizve, hogyan készültünk fel az utazásra." (Kálmán 2005: 865.) Így kezdődik annak a nagy utazásnak, kálváriának a története, amelynek a stációi: 1944. május 22., kiskunhalasi gettó, 1944. június 17., átszállítás a szegedi gyűjtőtáborba, 1944. június 28. Strasshofba deportálás.

Dr. Kálmán József (1905–1995) orvos és felesége született Holländer Zsófia (1914–1969) illetve kislányuknak, Zsuzsának (1944) meghurcolása érdekes a holokauszt története, de a korszak gyermeknevelése szempontjából is. A visszaemlékezés a zsidótörvényektől, majd a német megszállástól egyre aprólékosabban festette le a helyi közéletet és a család történetét. A legrészletesebben a deportálás alatti, strasshofi időket mutatja be.

1944. június közepétől kellett a gettóból a szegedi gyűjtőtáborba átvinni a kiskunhalasi zsidókat. Erről dr. Kálmán így írt: „…teherautók[1] álltak be a gettó mögé egy mellékutcába és kivittek bennünket a vasúthoz. Innen több teherkocsiban Szabadkán át Szegedre, ahol a Rókus pályaudvarra irányítottak minket. Innen ismét teherautók vittek tovább a közelben levő vasutas sportklub futballpályájára, ahol kétszemélyes katonai sátrak tömege volt felállítva." (Végső 2005: 865.) A szegedi gyűjtőtáborban sokak sorsa eldőlt. Egyfelől a 2-3 kiskunhalasi nagyon beteg és idős zsidó ember elhunyt. A közismert mentőakció keretében, a strasshofi szerelvényekre való feljutás kapcsán is tudható, hogy a prominenseknek nagyobb esélye volt a túlélésre. Dr. Kálmán ekképpen emlékezett erre: „Mi nem mentünk el a második vonattal sem. Apósom, dr. Holländer Ignác ügyvéd, a megfontolások embere volt, ezért mindig azt hangsúlyozta, hogy ne siessünk, várjuk meg a legutolsó transzportot. Nagyon elszomorító benyomást tett ránk, hogy mind az első, mind a második transzport után igen sok csomagot visszahoztak a vasúttól. Láttuk, hogy Schwarcz Ignác, volt hittanárunk tolókocsiját is visszadobták a téglagyárba. Nagyon öreg és gyenge volt, kocsi nélkül meg sem tudott mozdulni. Mi ekkorra már felkészültünk a továbbutazásra. Összecsomagoltunk, Zsuzsikánkat kivettük az igen kicsi ruháskosárból és egy nagyobba helyeztük át. Alatta volt hely a fehérnemű és néhány csecsemő tápszer részére is. Ezzel kezdődött a második kosár története. Június 28-án indítottak bennünket útnak kora hajnalban, de már nem gépkocsin, hanem gyalog kellett a mellékutcákon át a Rókusi pályaudvarra mennünk, ahol egy mellékvágányon üres tehervagon szerelvény várt ránk, melyet német SS-katonák őriztek. Kb. 60 fő került ismét egy vagonba, úgyhogy ülve egymás mellett elfértünk. A hangulat rémes volt, többen idegrohamot kaptak, mások némán ültek, és ha szóltunk hozzájuk, nem válaszoltak. A kísérő SS katonákról hamar kiderült, hogy bácskai sváb legények, régi volksbundisták. Mind tudott magyarul. Alig helyezkedtünk el, máris kopogtattak az ajtónkon, most egy aktatáskára, most egy női retikülre vagy fehérneműre van szükségük. Mi persze a géppisztolyos alakoknak nem mertünk nemet mondani, akinek még volt valamije, odaadta. Így ment ez egész úton. A vonat pedig rohant velünk az ismeretlen felé. Ajtóink le voltak plombálva, nem is kíséreltük meg, hogy valamilyen kis nyíláson át friss levegőt kapjunk. Csak a vagonok két végén levő kis ablakokon próbáltunk meg ágaskodva kikukucskálni, hogy merre is visz az utunk." (Kálmán 2005: 867–868) Vagyis a Kálmán család nem a haláltáborok felé, hanem a nagyobb túlélés reményével kecsegtető osztrák, cseh-morva gyárak, majorságok felé robogott. Ezt persze teljesen biztosan valószínűleg senki nem garantálhatta vagy tudhatta. Melléjük állt a szerencse. Egy cseh majorban kerültek. Mezőgazdasági munkát végeztek. Az elhelyezésük, élelmezésük a többi hitsorsos társukhoz képest sokkal jobb volt.

Szerencséjük volt ezeken a helyeken is, ugyanis lovak döntötték fel a második kosarat. „Egy napon lelkendezve futott ki hozzám az uborkaföldre egy szomszéd cseh lány, hogy baj van odahaza a családommal. Rohantam haza, feleségemet agyonijedve, Zsuzsi kosarát feldöntve,

[1] Dr. Kálmán rosszul emlékezett az elszállításuk dátumára. Június 10-ét említett, miközben 1944. június 17-én történt az átszállítás.

darabokban találtam meg. Az udvar hátsó felében 7 növendék csikót tartottak a németek, amelyek inni a felső udvarba, tehát hozzánk jártak. Itatás után valamitől megvadultak és feldöntötték a friss levegőre kitett csecsemőnket, míg feleségem a helyiségeinket takarította. Szerencsére a csecsemőnek az ijedtségen kívül nem lett baja, hanem a kosarat megették a csikók, csak a feneke maradt meg. A kislányt betettük a mi fekvőhelyünkre, feleségem is kissé megnyugodott." (Kálmán 2005: 873) Az, hogy a csecsemőt a kosárral kint hagyták a major udvarán, sokat elmond az akkori kor gyermekneveléséről.

A tönkrement kosaruk helyébe hamar újat kaptak. „Csecsemőkosarunk tragikus végének hamar híre ment a kis községben és alig telt el 24 óra, a Judenhaus küszöbére egy négyszögletes, kissé gyengébb kosár volt helyezve, melyet a jószívű cseh szomszédok ajándékoztak nekünk inkognitóban. A gazdaságból kapott erős dróttal körülfontam; ezzel kezdődött a harmadik kosár története." (Kálmán 2005: 874)

A háború végeztével sem kellett nélkülözniük. „Ezektől biztatást kaptunk, hogy induljunk el gyalog Lundenburg - most már Breclav - felé, ott majd eligazítanak bennünket. Most jött jól a német bakternő felajánlotta burgonya. Lementünk érte, - lehetett vagy két és fél mázsa. Az elhagyott gyári konyhán találtunk egy kevés lisztet és asszonyaink hamar munkához láttak. Segédletünkkel a sok burgonyából pogácsákat sütöttek, minden csoporttársunk kapott eleget és „útipogácsával" megrakodva kezdtük apró holmijainkat összepakolni. Édesapám és apósom vitte csomagjainkat, én meg a Mózes-kosarat Zsuzsikával. így hagytuk el utolsó táborhelyünket. Utunk simán ment a községen keresztül, ismerősök búcsúztattak könnyes szemekkel. Az idő is kedvezőbbre fordult és a 4-5 km-t 2-3 óra alatt megtettük. Megérkezve Breclavba, a város szélén levő modern házak egyikét kerestük fel, mert már esteledni kezdett. Itt német vasutasok laktak azelőtt, akik a front közeledtével elmenekültek Németország belseje felé. A padlón helyezkedtünk el és nemsokára csendben elaludtunk. Másnap tolmácsunk, Trillnik segítségével jelentkeztünk a helyi szovjetparancsnokságon, ahol igen kedvesen fogadtak bennünket. Rögtön kaptunk egy írást, hogy a hátország felé induló üres teherautókat igénybe vehetjük, egészen Budapestig." (Kálmán 2005: 884)

A kosár és a gyermek, a korszak „felnőtt" társadalmában valóban csak mellékszál. Kevéssé hangsúlyos a szövegben az, hogy a gyermek táplálása, szoptatása, öltöztetése, altatása stb., hogyan is zajlott. Voltak-e betegségei, hogyan szereztek gyógyszert? Az anyatejjel, tápszerrel való ellátása is háttérben maradt. Végül a negyedik kosár: „Ez a gyönyörű, új Mózes-kosár lett a negyedik, innen kezdődik a negyedik kosár története, amely a jóval biztató jövő felé is elkísért. […] Nyugovóra tértünk, most is a földön, de el lehet képzelni, milyen más hangulatban, mint az elmúlt évben bárhol. Másnap részt vettünk az első szabad május elsejei felvonuláson. Délután kimentünk a Keletire. Az állomáson kaptunk az ott tartózkodó volt munkaszolgálatos bizottságtól egy igazoló írást és boldogan ültünk fel a Halas felé induló vonatra. Magunkkal vittük a negyedik kosarat is, amelyben kis Zsuzsikánkat vittük és még ma, 30 év után is boldog emlékként őrzőm." (Kálmán 2005: 886) Jellemző, hogy a kosár emlékül való megtartása végül is nagyobb örömöt váltott ki az édesapában, mint a leánya sorsának helyzete. Persze a kosaraknak a narratívában való szerepe mégis Zsuzsika megmenekülését szolgálta, ezért emelte ki így a szerző.

Remény és halál

A holokauszt traumája végeláthatatlan fájdalmat jelentett mindenki számára, főként, aki érintett volt. A második világháború lezárultával vagy a halál-, koncentrációs esetleg munkatáborokból való kiszabadulással nem ért véget a vészkorszak. Voltak, akik végül is a hazatérés idején vesztették életüket. Már túlélték a legrosszabbat, amikor bekövetkezett a végzet.

A Singer családot, házaspárt 1941-ben Szabadkáról üldözték el. Kiskunhalason találtak menedéket, ám a család szétszakadt. Dr. Singer Adolf sebészt, a családfőt kivégezték. A família fiúgyermekéről Polgár Irén, nevelőnő gondoskodott. 1944. május végén gettósították, és végül Szegedről deportálták. 1944 nyarán tizenkét évesen Strasshofba került, majd valószínűleg Gloggnitzba, végül Bergen-Belsenbe. A tábor felszabadulása után nevelőnője mellette volt.

1945 tavaszán Theresienstadt felé indították a felszabadított zsidókat. Viszont félreértésből adódóan szövetséges repülők támadták meg a szerelvényt. Az akkor tizenhárom éves Singer Imrét egy sorozat fejen találta, meghalt. Polgár Irén fia így emlékezett vissza ezekre a megrázó eseményekre: „Anyám vonatát április 6-án indították útnak Theresienstadtba. A németek katonai felszerelést szállító vagonokat csatoltak a szerelvényhez. A szövetséges pilóták alighanem túl későn észlelték a vagonokból kiugrálókat. Rengeteg áldozata volt a téves támadásnak Zernitz-Holm vasútállomásánál. Amikor ez az újabb pokol elszabadult, Anyám védően ölébe akarta húzni Imit. Egy lövedék elvitte a gyerek fejét az ő óvó tenyerével. A töltés mentén Anyám vérző sebét egy SS kötötte el. A halálveszély elmosta a különbséget német és zsidó között. Egy német katonai teherautó bevitte a sebesülteket a közelben levő kyritzi kórházba, körülbelül 100 kilométerre Berlintől, észak-nyugati irányban. A Szövetséges Hatalmak közeledtével, a németek egyre több alkalommal segítettek zsidóknak, talán alibit keresve. Lehet az is, hogy Anyám különlegesen humánus emberek közelébe került, a pokol Kyritzben levő bugyrában. Megoperálták, és amikor felébredt az altatásból, egy orosz tiszt hajolt fölé, és jidissül szólt hozzá: »Ne félj, én is zsidó vagyok...« [...] Anyám csodának tartotta visszajövetelét és ebből a szemszögből értékelte az életét.” (Golan 2006: 90–91)

Túlélés és trauma

Egy gyermek tragédiája a holokausztban örök trauma marad. Nyilván a közvetlen időszak pedig feldolgozhatatlannak tűnő sokk a szülők számára. A gyermek és a hiánya különbözőképpen tudott hatni. A remény, ami éltette a túlélőket családtagjaik kapcsán a halálhír érkeztével sokak számára mélységes fájdalommá lett. Egész életek tudtak azonnal megváltozni. Az emberi viszonyok kifordultak. Hirtelen más lett a fontos, és a halálhír lassú, gyötrelmes feldolgozása elfordított embereket egymástól. Az 1945 után újságíróvá lett, munkásmozgalomban mélyen hívő házaspár találkozása és azonnali szakítása Kiskunhalas belvárosában ilyen eseménysort ír le. Kun Anna[2] kiskunhalasi zsidó család sarja hozzáment a dunántúli Pajzs Istvánhoz a holokauszt idején. Pajzs az ellenállási mozgalomban küzdött, majd raboskodott emiatt a tettéért. 1944 elején gyermekük született, András néven. 1944 májusában Pajzsékat Kiskunhalason gettósíttoták. Innentől kezdve nem egyértelmű hármójuk sorsa. Valószínűleg Pajzs

[2] 1920-ban született Kiskunhalason. 1945 után az Úttörő, a Pajtás, és a Nas Pajtas című lapokba írt.

munkaszolgálatos lett. Míg a nőt és a gyermeket Szegedről transzportálták, vagy Strasshofba vagy Auschwitz-Birkenauba. (Végső–Simko 2007: 305., 315)

A három emberből kettő élte túl a vészkorszakot. A feleség visszaemlékezése alapján tudunk arról, hogy hogyan is zajlott le a hazatérés, kiábrándulás, szembesülés és a gyermek elvesztésének tudatosulása. „Elszántan baktatok befelé az állomásról a Kossuth utcán a város felé, rövidre vágott szárú farmerben, bakancsban, kék vászoningben, hátamon német katonai borjú. Kis hátizsák ez, úgy nyílik, mint a dohányos dobozok, egymásra hajló oldalakkal. Nem fér bele sok holmi, inkább a barna-fehér foltos, szőrös fedőlapja alá lehet jól pakolni, köpenyt, pokrócot. A hajam fiúsan rövidre nyírott. Koranyár van, csend, béke. Csak bennem dúlnak viharok. Egyedül indultam. Apám, anyám ott maradt Pesten, a Hitközségnél, valami segélyt, kezdő tőkét vagy tanácsot akartak kapni. Tömegek várakoztak velük együtt. Nekem nem volt már maradásom. Tudni akartam, igaz-e, hogy Pista otthon van. Nem akartam, hogy más is ott legyen a kettőnk első találkozásánál. Látnom kell, hogy mit pusztított bennünk a háború, hogyan kell már élnünk ezután. Várt-e haza? Úgy őrzött-e meg magában, mint én őt? Lehet-e mindent újrakezdeni? Alig éltünk mi együtt, mit tudunk mi egymásról? Lehet-e élni ebben a városban? Itt lehet-e maradni, ahol engem batyuval a hátamon, idegen kabátban láttak utoljára egy rémült csapat asszonnyal, öreggel, gyerekekkel az állomás felé bukdácsolni, ordító csendőrök és nyilasok közt? Itt, ahol engem mindenki ismert, de tenni értem nem tudott vagy nem akart senki. Hagyja-e az ő szégyenük és az én szégyenem, hogy itt éljek újra? Leszegett fejjel lépkedek, szégyellem, hogy visszajöttem, szégyellem, hogy élek. Nem akartam, hogy megismerjenek, nem akartam, hogy köszöntsenek, hogy megállítsanak, hogy kérdezzenek. Én szégyelltem, hogy a város némán végignézte az elhajtásunkat, és most vissza kell néhányunkat fogadnia, élő lelkiismeret-furdalásként. Még nem szokhatták meg a gondolatot, hogy lesznek néhányan túlélők, akiknek a szemébe kell majd nézni. [...] Kora délután van, forgalom alig. Most fordul be két férfi a gimnázium sarkán, beszélgetve. Már egész közel vannak, amikor a hang... Felnézek. Eláll a szívverésem. A kerítésnek kell támaszkodnom. Pista beszél. Ezért a pillanatért akartam élni. Ennek a találkozásnak a reménye rántott ki a tífuszból, lázból, meg az, hogy nekem dolgom van ebben a világban, rendbe kell tennem a dolgokat. Hogy mi a dolgom, azt majd Pista mondja meg, ő tudja. Megöleltük egymást? Kezet fogtunk? Öröm, beteljesülés, egymásra találkozás? – Nem tudom. Nem voltam eszemnél. Hazaértem. Azt mondta: Ez a polgármester, a barátom. Tibor, ez a feleségem. Majd holnap folytatjuk. Most hazamegyünk. A gyerek? – kérdezte. Elhárítottam a kérdést egy mozdulattal. A kezemet fogta, együtt lépdeltünk. Nem beszéltünk. Csak egy sarokkal odább kérdezett újra. – A gyereket nem tudtam hazahozni. Nem él. Elengedte a kezem. Úgy éreztem, nem örül nekem. A gyereket jobban várta, mint engem. A régi házba mentünk. A gangon letettem a hátizsákot, leestem mellé, rá-borultam, és olyan sírógörcs szakadt ki belőlem, hogy majd meghaltam. Pista mellettem ült, és riadtan veregette a hátam: – Felejts! Ne nézz hátra! El fog múlni. Elfelejted... Itt vagyunk, dolgunk van.” (Vö.: Surányiné 2002: 10, Végső–Simko 2007: 237–239)

A megrázó esemény után a házaspár elvált. Mindketten újságírók lettek. Érdekes, hogy Kun Anna utólag is „be tudta magának magyarázni”, hogy nem is szerette Pajzsot.[3] A borzalmas

[3] „Akkor idegenedtem el tőle, amikor Pajzs először jött le Halasra, hogy megismerkedjen a szüleimmel, ahogy illik, mert frigyre lépünk. Kölcsönkért ruhában, nyakkendősen és a hosszú, két számmal nagyobb,

családi tragédia révén a pár szakítása bekövetkezett, de a halottról szinte semmit nem tudtunk meg. A visszaemlékezés teljesen marginalizálta Andriskát. A halála körülményeit, időpontját, helyét sem tudhatjuk meg. Az egodokumentum a felnőttek világára koncentrál. Áldozata, halála ellenére a gyermek mellékszereplővé vált.

Testvérhalál

„Karácsony előestéjén súlyos terrortámadás érte városunkat. A támadást megelőzőleg sok repülőgép húzott el fölöttünk, melyek valószínű, távolabb, másfelé igyekeztek. A negyedórás motorzúgás után kivált egy gép a többi közül, s ejtőernyős világítógyertyákkal nappali fényt vont a város fölé. A lakosság egy része gyönyörködve szemlélte a csodás fényességet. Voltak, akik karácsonyesti tűzijátékot sejtettek a borzalmas támadás előjátékában; mások leszállóhelyet kereső szovjet repülőgépekre gondoltak. Mikor a világítógyertyák a legkáprázatosabb fényt árasztották, lezúgott az első bombasorozat. Hatalmas zúgással és dörrenéssel rázkódtatta meg a levegőt.” (Halasi Hírek, 1944. december 29., 2.)

A légoltalom szempontjából a kiskunhalasi lakosság alaposan fel volt készítve. Persze mindig, mindenhol voltak hanyag, felelőtlen emberek, de a légoltalom mindenki számára egyfelől kötelezettség, másfelől kiemelten fontos volt, hisz a saját és családja élete is ettől függött.
1944 áprilisától megszokott látvány volt a szövetséges és a német, magyar repülőgépek vonulása, hangja. Támadás nem érte Kiskunhalast, csupán 112 ezer kataszter holdnyi határában dobták le bombaterheiket a szövetségesek. 1944. október 21. és 29. között zajlottak a szárazföldi, tüzérségi harcok a területen. Innentől kezdve szovjet fennhatóság alatt volt a város. A német légierőnek, hadseregnek nem volt itt célpontja, sem ereje, hogy ezt a kisvárost támadja. 1944. december 24-én szenteste sem a németek, hanem a szovjetek támadtak a kivilágításban pompázó, szentestére készülődő városra. Téves támadás volt. Az anyagi és emberi kár jelentős volt, főként ahhoz képest, hogy három hónapja saját területük volt a térség.
A Baross utcában lakó Király család is felkészült. Volt az udvarukban légoltalmi bunker kiépítve. Ám ők sem számítottak arra, hogy el kell sötétíteni, vagy el kell rejtőzniük „bombabiztos” helyre. A legtöbb felnőtt azt hitte, hogy tűzijátékot lőttek fel. Nem ismerték fel a sztálingyertyákat. A Király család gyermekei is kimentek az udvarra. Ez lett a vesztük. Király Sándor (1929) 1944. december 26-án, míg bátyja, Király Mihály (1926) 1944. december 31-én lehelte ki a lelkét kínok kínjával a Bessenyei István Közkórházban. A második világháború

öreges kölcsönkabátban - mint ahogy Andrisnak állt a hosszú bocherkabát - olyan idegenül számomra, mintha egyenest Chaplint látnám. Ingerlően mulatságos látvány volt egymagában. Viselkedni sem tudott ilyen szerelésben, bár a sajátjában nem volt félszeg, sem modortalan. Ha voltak is színészi képességei, és a társalgás szakadatlan volt, türelmetlensége, szórakozottsága átütött a formán. A beszélgetés felettünk lebegett, miközben mindenki valami másra gondolt. Pajzs azon igyekezett, hogy rojtosra mosott ingujját a kabát alá taszigálja, rángatta a nyakkendőt, hisz sosem viselt máskor. Bort ivott és rágyújtott, ami nem volt szokása, és úgy nem illett ebbe a környezetbe, mint egy belvárosi úriasszony a perbáli talponállóba. Mindezt én kihívó nemtörődömséggel, cseppet sem röstellkedve vállaltam, még inkább provokatíve. Pajzs lyukas fogát szívta, és ujját megnyálazva a szokásos mozdulatával fésülte vele busa szemöldökét.” (Surányiné 2001: 269)

idején Kiskunhalast a legsúlyosabb emberveszteség és épületkár 1944. december 24-én, karácsony estéjén érte. 306 épületet ért kisebb- nagyobb kár, melyből 23 teljesen használhatatlanná vált. A Belváros, Felsőváros, Bükkönyös, Alsóváros kertvárosi, családi házakkal teli területét szórták meg bombákkal. Ezen kívül bombák estek még a református régi temetőbe, a római katolikus temetőbe és a városi nádasok területére. A 30-40 sebesült mellett a halálos áldozatok száma a pusztítás mértékéhez képest viszonylag alacsony, 7 fő volt. Két nap múlva viszont tovább nőtt a halottak száma. Így december 27-én az országzászló előtt 8 személy koporsóját ravatalozták fel. A gyászszertartáson Halász D. Sándor polgármester és Ván Benjámin református lelkész mondott búcsúbeszédet. (Végső 2009: 290) Voltak olyan súlyos sebesültek, akik később haltak bele sérüléseikbe, számuk 2-3 főre tehető.[4]

Leánysors

Berki Viola (1932–2001) Munkácsy-díjas grafikusművész a budapesti művészeti életben is jellegzetes figura volt. Elütött a nők többségétől. Megjelenése, életmódja még az oly toleráns fővárosi közegben is feltűnő volt a Kádár-korszakban. Kiskunhalasi élményei és a második világháború megrázó időszaka határozta meg Viola haj- és ruhaviseletét.

Édesapja, Berki Andor kezdetben, a kisgazdapártban, majd később feleségével a nyilaskeresztes szervezetben politizáltak. Támogatták művészi ambícióit, de nem kényeztették el. „1932-ben születtem Kiskunhalason. Családunk mind apai részről, mind anyai részről ősi halasi családnak számított. Szívesen dicsekedtek kiskun mivoltukkal, noha mind a Berki, mind a Gyenizse ősök a török kiűzése után Baranyából települtek be. Már kezdettől fogva Halas város tisztikarában különféle tisztségeket töltöttek be. Tanult emberek voltak, főként jogászok, de diplomájuk mellett jelentős földbirtokkal is rendelkeztek. A református egyház életében is jelentős pozíciókat vállaltak, lévén ez egyháznak a kezdetektől fogva harcos tagjai.” (Furkó 1997: 6)

Violát annyira féltették, hogy Budapestre menekültek vidékről. Utólag visszatekintve a család nem feltétlenül mérte fel jól a helyzetet. „A bombázások az utcán a nyilasok voltak az urak. Már a legfiatalabb korosztályt sorozták be. […] Nemsokára megkezdődött az ostrom. Egyre sűrűbben mentünk az óvóhelyre. Veszélyes volt már az emeleti lakásba felmenni, ezért lehoztuk az élelmet, szárazbabot, szalonnát, tarhonyát, krumplit. Volt elég élelmünk, így még jutott egy gyári munkás házaspárnak is, akiknek nem volt. Anyám nem félt a bombázástól és a belövésektől, egy földszinti lakásban főzte meg az ebédet, egy hasonló hős asszony társaságában. Csak nevetett, amikor az óvóhely lakók ijedten kérdezték egy-egy dörrenésre "kilövés, belövés”? Veszélyes volt a vízhordás. A szomszédos Knézits utcában a Margit Intézetben volt az egyetlen természetes kút, ahonnan vizet lehetett hozni, mert akkor már a vezetékes víz nem működött. Nem volt messze ez a kút, de a folytonos lövöldözés miatt mégis vigyázni kellett. Egyszer csak elült a csatazaj.” (Furkó 1997: 19)

[4] Az áldozatok nevei és életkoruk: Barth Zoltán (48), Boros Tibor (34), Borsós Lajos (19), Góth Ottóné Ferró Margit (44), Horváth Ferencné (24), Kabács Andrásné Sárközi Julianna (35), Király Sándor (15), Király Mihály (18), Németh Zsigmondné Sipos Róza (42), Simon Béláné Farkas Anna (54), Szakács Ferenc (47), ismeretlen 50 év körüli asszony. Végső 2009: 290.

Bár kissé érzéketlennek tűnik a család, de a gyermeket mégis óvni akarták. Úgy döntöttek, hogy levágják a hosszú haját és ezzel próbálják menteni a kislányt. Ekkor még nem sejthették, hogy Berki Viola számára ez egy egész életre meghatározó „élmény" lesz. Életének egy rövid szakaszát leszámítva mindig is a fiúsabb, rövid hajviselet lett az „alapvető". „Engem, bár csak 12 éves voltam, fiúsítottak. Rövidre nyírták a hajam, térdnadrágot adtak rám. Mindenki felszállingózott az óvóhelyről a kitört ablakú lakásokba. Pakundeklit tettünk az ablakokba, gyertyával, mécsesekkel világítottunk. A házban polgárőrség alakult, az erős tölgyfa kaput állandóan zárva tartották. Néha hoztak lóhúst az utcán lelőtt lovakból kanyarítva. Nem is volt rossz a lópaprikás.". (Furkó 1997: 19)

A világháború idején persze sokan próbálták hasonló módon menteni gyermeküket[5], de nem mindenkinél maradt örök életre ez a módi. Berki édesanyja így emlékezett erre a momentumra: „Elkezdődött a pinceélet. Füleinkhez újabbnál újabb hírek jutottak el. Pl.: Itt vannak már az oroszok... A fiatal lányokat mamájuk lehetetlen helyekre dugdosták, mivel az oroszokat megelőzte e téren az erőszakos magatartásuk híre." (Berkiné 2002: 33) Édesapja Violát fiúsan nevelte. Ám 1944/45-től az öltözködése és haja is ebbe az irányba változott. Jellemző kép, hogy amikor Viola hazatért, nem tudott az otthonukba menni, ezért egy napig az árvaházban helyezték el: „A református lelkész Ván Béni fogadott be sok gyereket a parókiára. […] Violát nem tudták rávenni a vetkőzésre, így hagyták ruhában aludni. Másnap látta, hogy sáros lábbal feküdt a fehér ágyban." (Berkiné 2002: 34) Imádta a csizmákat. Nem hordott nőies ruhákat a későbbi fotók alapján. Rövid haj, nadrág és csizma volt rajta. Jellegzetes megjelenése persze meghatározta, meghatározhatta a társaságban, ismerősei között az életét. Nem házasodott meg, nem tudunk férfiról (sem nőről) az életében. Plátói szerelem fűzte Németh László íróhoz.

Születés, mint családmentő

A málenkij robot forráshiányos történeti esemény. Sokszor kell adatközlőkre, egodokumentumokra támaszkodni. A kollektív bűnösség elvére hivatkozva 1944 végétől megindult a német ajkú személyek összegyűjtése. 1944. december 22-étől a 0060. számú szovjet katonai parancs rendelkezésének megfelelően kezdték meg „az összes német származású munkaképes személyek mozgósítását". Ennek értelmében a 17 és 45 év közötti férfiakat és a 18 és 30 év közötti nőket szedték össze. „Mozgósítottak vigyenek magukkal meleg felsőruhát, 2 pár hordható állapotban lévő lábbelit, 3 rendes fehérneműt, ágyneműt és takarót, evőedényt és 15 napi élelmet. Az egész összsúlya ne haladja meg a 20 kg-ot fejenként." 1945 januárjától az egyik fontosabb gyűjtőtábor Kiskunhalason volt. A Felső-Bácska, Dél-Dunántúl, Duna-Tisza köze térségéből hoztak ide németeket, illetve civileket. Körülbelül 70 kiskunhalasit vittek el, de nincs pontos névsorunk róluk. (Vö.: Bognár 2018: 106. 138. 280., 393. 674–675., 743., Végső 2017a)

Egy neve elhallgatását kérő adatközlő mesélte el, hogy családjában fennmaradt egy legenda. Egy kun identitású kiskunhalasi család férfi tagja, és egy sváb lány egybekelt a két világháború között. Egyikük munkás, másikuk cseléd volt. Második gyermekükkel két hónapos terhes volt,

[5] Előfordulhatott a fordítottja is. Volt, hogy nem akarták, hogy a fiúgyermek bevonuljon, ezért lánynak maszkírozták el.

amikor a férfinek el kellett mennie otthonról. Ám a málenkij robot miatt pont akkor kezdődött a német származásúak összegyűjtése. 1944/45 telén az egyébként kis létszámú helyi svábság tagjait gyűjtötték össze. Az otthonmaradottak persze tiltakoztak, ráadásul a feleség szüleit is vinni akarták. Ám végül két okból sem vitték el a családot. Az egyik hivatkozási alap a terhesség volt, ami országosan nem volt mindig kellő indok. A másik, hogy a férj közismert szociáldemokrata volt. Öt személy menekült meg ezzel, ha igaz a terhességre való hivatkozás. A feleség, az első gyermek, az anyós, az após és persze a még meg nem született kislány.

„Felfüvelés”

Kiskunhalast akkoriban kifejezetten szociálisan érzékeny nép lakta. A városvezetéssel együtt adományok, segélyezések száma szinte nyomon követhetetlen. Több alkalommal bizonyította a város, hogy szívesen segíti akár távolabbi vidékek rászorultjait is.[6] Részben politikai indíttatással, de a pártok, szervezetek egymás között versenyeztek, hogy a szegényeket, kibombázottakat, meghurcoltakat segítsék. Ebben főként a kommunista párt és a kisgazda mozgalom járt élen Kiskunhalason is.

A „gyermekvonatok” története és protestáns háttere egy viszonylag jól feldolgozott terület. A külföldi példákat már az első világháború után hazai akciók követték. A nehézsorsú családok számára nagy segítség volt, hogy gyermeküket, gyermekeiket néhány hónapra, esetleg évre nem kell táplálni, öltöztetni, hanem szerencsésebb körülmények között élők nevelik. (Vö.: Aalders – Pusztai – Réthelyi 2020)

1945 nyarától Ván Benjámin református lelkész irányítása mellett Budapestről szegény gyermekeket hoztak a városba. Kiskunhalasra érkezésükkor először a helyi árvaházban kaptak szállást. Természetesen elsősorban módosabb református gazdák vették magukhoz a gyerekeket. 128 budapesti gyermek volt Kiskunhalason, általában 1-2 évig. Többeket szerettek volna örökbe fogadni, de végül mindenki visszatért.

Ván Benjámin csak „nyaraltatásként” címezte meg a szociális gondoskodásnak ezt a fajtáját: „Amikor Budapest fölszabadult, iskolai ügyben föl kellett nekem is utaznom s meglátogattam Szabó Imre esperest, meg Dobos Károly barátomat, akik elmondták a szörnyű nyomorúságukat s az ínségbe jutott családok szomorú állapotát. Amikor ezekről beszámoltak, nyomban ígéretet tettem nekik arra, hogy Halason a tehetősebb családokat megkérem arra, hogy fogadjanak magukhoz gyermekeket, hogy az ínséges nyomorúságtól megmenthessük őket. Én aztán szószékről megtettem a fölkérést, ecsetelve a pesti szegénységet, majd sokakhoz el is mentem, akiket érzőbb embereknek tartottam s megkértem őket gyermekek vállalására. Hamarosan helyet tudtam szerezni 128 gyermek számára. Ezeket Dobos Károly hozta le, köztük volt az ő négy fia is, akiket rokonaimnál helyeztem el, azokat aztán ott is tartották két esztendeig, mert nagyon megszerették őket. De a többiek is hosszabb időt töltöttek Halason, amíg szüleik sorsa jobbra nem fordult. A felügyeletükre küldött nőt pedig az árvaházunkban helyeztem el, ahonnan a mi diakonisszánkkal együtt végezték látogatásaikat. Ennek az akciónak a gyermekek is

[6] Például: az 1799-ben kirabolt titeli lakosoknak, a jászberényi kórház számára, az 1840-es bajai tűzkár enyhítésére, az 1843-as kiskunlacházi, miskolci tüzekben megsérülteknek, az 1925-ös tiszántúli árvízkárosultaknak stb. (Nagy Szeder 1935: 106-108)

örültek, mert szeretetben részesültek, de a családok is, mert megszerették a gyermekeket, de azt is érezték, hogy ezzel végezték el igazán az istentiszteletüket, amit én minden alkalommal ki szoktam hangsúlyozni, hogy a jó cselekedet a legértékesebb imádkozás, s érezze boldognak magát mindenki, aki másokkal jót tehet. De boldognak éreztem magamat én is, valahányszor láttam a hívőkben az én igemagyarázatom megértését, a tettekre készségüket. […] A gyermekek legnagyobb része egy évet töltött a fogadó szülőknél, de többen két évet is éltek gondozásuk alatt. Többet örökbe is kértek, de senki nem mondott le gyermekéről, s boldogan vitték haza, ahogy azok a szülők is rendezhették sorsukat s megindulhattak az új élet biztatást ígérő elrendezésén." (Ván 1985)

Fontos kiegészítés, hogy a kiskunhalasi, és az ottani érintettségű családok is igénybe vették a lehetőséget. Vagyis az elmenekült, innen elköltözött, itt ismerős családok gyermekeik is érkeztek ide ekkor. Feltehetően a nyilaskeresztes múltjuk miatt egyelőre a fővárosban maradt Berki család kislánya is ekkor érkezett vissza, egyelőre egyedül: „Fekete Imre bácsi, hajdani halasi polgármester. […] Ő hívta fel a figyelmünket arra, hogy indul vidékre egy gyermekvonat, ami a kiéhezett pesti gyerekeket viszi, hogy vidéken feltáplálják őket. Azt javasolta, hogy én jelentkezhetek erre a vonatra, ö, a felesége és a Musáék mint kísérők jöhetnek velem. A Molnár fiúk, Kálmán és Mihály már a legelső alkalommal elmentek, hogy mielőbb hazaérjenek Makóra. A szüleim azt mondták, majd ők gyalog indulnak el, benéznek Soroksárra, hátha megvannak a lovak és a kocsi. Engem nyugodtan rábíztak Musáékra és Feketéékre. Tehervagonokban utaztunk piszkos szalmán, napokig vesztegelve, vakvágányokra félretolva. Végre megérkeztünk Halasra. Engem felkísértek a városházára a mérnöki hivatalba, ahol Flóra nagynéném dolgozott. Elámult megérkezésemen, és boldogan mentünk haza nagymama Kárpát utcai házához. Nagy volt az öröm. Nem lehet leírni azt az érzést, amit a finom vetett ágyban alvás jelentett." (Furkó (1997): 20.) Másfelől voltak olyanok, akik a zsidóüldözések hatására egyedül vagy árvává lettek, így számukra is jobb volt vidékre kerülni a fővárosi nyomorból. Ván Benjámin húga, Ván Zsuzsanna, aki később megkapta a Yad Vashem Világ Igaza kitüntetést is a Szűz Mária Társaság keretein belül a fővárosi Vörösmarty utcai rendházban közel 60-70 üldözöttet bújtattot. Sok zsidó gyermekért nem jöttek a szüleik, így ők is Kiskunhalasra kerültek a gyermekvonat révén. (Vági né Ván 2009: 168-169)

128 gyermek érkezését legalább 60-70 kiskunhalasi családnak kellett fogadnia. Ez nyilvánvalóan nagy tehertétel is volt. Iskolába járásuk, öltöztetésük, etetésük nyilvánvalóan nem kis tehertétel volt a kiskunhalasiak számára.

Ván Benjámin lelkészt 1953-ban kényszernyugdíjazták és „elűzték" a városból, kommunistaellenes kijelentései miatt. Hasonlóan járt egy másik kiskunhalasi, aki pedig pesterzsébeti szegénysorsú iskolásokat segített. Nagy Szeder István mérnök, a kisgazda párt helyi elnöke a helyiek gyűjtése révén, 1957 elején több vagonnyi élelmiszert vitetett vasúton a fővárosba. Őt abban az éven tartóztatták le 1956-os forradalmi tevékenysége miatt. (Végső 2017b: 55–64)

Számok, áldozatok és halálokok

Kiskunhalason a második világháború idején 41 fő kiskunhalasi hunyt el 16 éves kora előtt valamilyen háborús cselekmény vagy deportálás miatt. Közülük 23 fő volt a holokauszt áldozata. 18 fő más háborús esemény következtében halt meg. Leginkább: kézigránát vagy bombaszilánk okozta sérülés, légnyomás, agyonlövés vagy betegség miatt hunytak el. A

gyermekáldozatok közül 30 fiú és 11 lány volt. A legtöbben, 27 fő 1929 és 1937 között születtek az áldozatok közül. Az összes háborús áldozat (1700 fő) között persze nem túl magas a gyermek halálozások száma, de jól kimutatható százalékosan (2%). (Vö.: Végső 2019)

A gyermekek halála még fájóbb és emlékezetesebb, mint a felnőtteké. Mintegy 50 adatközlőt hallgattam meg a különböző kiskunhalasi, helytörténeti tanulmányaim kapcsán. Legtöbbjük mindig kiemelte a gyermekek elleni erőszakot. Sokszor visszatértek a következő mondatok az adatközlése idején: „Elvitték az osztálytársam, mert német volt" „Elvitték az osztálytársam, mert zsidó volt…" „Visszatért", „Nem jött haza…", „Karácsonykor bombázták a várost.", „Király testvérek meghaltak szenteste".

Nem csupán a halál miatt lehetett valaki áldozat. Kortanúként, kortársként a gyermekek láthatták, hallhattak társaik haláláról. A háború erőszak. Így a gyermekek mentése elsődleges feladat a családok számára. Ez is meghatározó lehetett a gyermek számára egész életre. Sokszor az áldott állapot, terhesség is befolyásolta az emberi sorsokat. Egyes csecsemők túlélték, mások odavesztek a történelem kegyetlen viharában.

Kiskunhalas (megyei) város történetében számos példa akad szinte minden élethelyzetre a fentiek közül. A lakosság legvédtelenebbjeinek élete, sorsa és esetleges halála is mementója a háborúk embertelenségének.

Irodalom

Aalders, Maarten J. – Pusztai Gábor – Réthelyi Orsolya (2020): *A gyermekvonatok: élő híd Magyarország, Hollandia és Belgium között az első világháború után*. Budapest, L'Harmattan.

Berki Andorné Gyenizse Julianna Katalin (2002): *Halasi emlékeim*. Kiskunhalas, Thorma János Múzeum.

Bognár Zalán (2018): *Málenkij robot – A Magyarországról ítélet nélkül szovjetúnióbeli kényszermunkára elhurcolt civilek története*. Budapest, Kairosz Kiadó.

Furkó Zoltán 1997 (szerk.): *Berki Viola képíró művészete*. Budapest, Ajtósi Dürer Könyvkiadó.

Kálmán József (2005): *A négy kosár története - Deportálás Kiskunhalasról 1944-ben*. In: Ö. Kovács József – Szakál Aurél (szerk.) Kiskunhalas története 3. Kiskunhalas, Kiskunhalas Város Önkormányzata. 859–897.

Moshe Golan (2006): Túlélés méltósággal. In: *Remény*, 2006. 2. sz. 88–91.

Nagy Szeder István (1935): *Kiskun-Halas város története oklevéltárral. 4. kötet - Kiskun-Halas Város gazdaságtörténete*. Kiskunhalas, magánkiadás.

Surányi Lászlóné Kun Anna (2001): *Kiskunhalasi emlékeim*. In: Szakál Aurél (szerk.): …Legyen világosság. Kiskunhalas, Kiskunhalasi Izraelita Hitközség, Thorma János Múzeum. 253–272.

Surányi Lászlóné Kun Anna (2002): Hazatérés. In: *Szombat*, 2002. október. sz., p. 10.

Vági né Ván Judit (2009): *Ván család.* Kiskunhalas, Thorma János Múzeum.

Végső István (2005): *Kiskunhalas a második világháborúban*. In: Ö. Kovács József – Szakál Aurél (szerk.), Kiskunhalas története 3. Kiskunhalas, Kiskunhalas Város Önkormányzata. 801–858.

Végső István (2005): *1944-es karácsonyi bombázás Kiskunhalason - nácik vagy szovjetek támadták városunkat szenteste?* In: Szakál Aurél (szerk.), Halasi Múzeum Évkönyve 3. Kiskunhalas, Kiskunhalasi Thorma János Múzeum. 285–290.

Végső István – Simko Balázs (2007): *Zsidósors Kiskunhalason – kisvárosi út a holokauszthoz*. Budapest, L'Harmattan.

Végső István (2017a): *A kiskunhalasi gyűjtőtábor története.* In: Máthé, Áron (szerk.): „Gulag történetek" – Dél-alföldi magyarok és magyarországi németek a szovjet munkatáborokban. Kiskunmajsa, Konecsni György Kulturális Központ, Tájház, és Városi Könyvtár. 97–105.

Végső István (2017b): *Az 1956-os forradalom Kiskunhalason*. Kiskunhalas, Pásztortűz Egyesület.

Végső István (2019): *Kiskunhalas második világháborús áldozatai*. In: Ö. Kovács József – Szakál Aurél (szerk.): Kiskunhalas története IV. – Tanulmányok Kiskunhalasról a 20. század második feléből., Kiskunhalas. Kiskunhalas Város Önkormányzata. 9–80.

EGYÉB FORRÁSOK

Levéltári forrás:

Ván Benjámin (1985): Visszanézek. (kézirat) In: Ráday Levéltár C/94 Ván Benjámin (1892–1985) iratai

Sajtó:

Ellenzék

Esti Újság

Halasi Újság

Kiskunhalas Helyi Értesítője

Makói Újság

Népszava

Pécsi Napló

Kelbert Krisztina:

„Ragyogó, reszkető csillagok” – Zsidó gyermekek kiszolgáltatottsága a holokauszt idején dr. Bencze József orvos kéziratos memoárjában

„Itt a balsarokban a bejárat mellett
Szaporán lélegzik egy szőke fiú,
Csupasz száján még az anyatej melegje
S mégis eltaposta ez a háború,
Gyenge testén patkós csizmasarok árnya
Vérzik a veséje, ajkán hab bugyog,
Élte most végződik, mikor kezdődhetne,
Szeméből rémület s maró könny csurog.”
(A Bunker-Revier balladája
Részlet dr. Bencze József memoárjából)

Bevezető

Tanulmányomban a zsidó gyermekek kiszolgáltatottságának 1944 tavaszától 1945 nyaráig tartó folyamatát az Uraiújfaluból (Vas vármegye) deportált dr. Bencze József (1893–1970) orvos magántulajdonban lévő, kéziratos, ezidáig publikálatlan memoárjában vizsgálom, amelyet a szerző közvetlenül a felszabadulás után írt. Az 1947-re elkészült, 230 gépelt oldalt kitevő kéziratban – amelyre egy váratlan tragédia miatt több mint 75 évig homály borult – nyomon követhető a gyermekek kiszolgáltatottságának drámai kiéleződése.

Bencze József a Vas vármegyei Uraiújfaluban született, 1893. július 26-án, ortodox izraelita családban, az uraiújfalui születésű Kohn Sándor kereskedő és a beledi származású Pollák Ida gyermekeként. Vezetéknevét a magyar királyi belügyminiszter 34359/1902. számú engedélyével „Bencze” névre változtatta.[1] A családban ő és három fivére nevelkedett: Béla, Lajos és Gyula. Középiskolai tanulmányait a Pápai Református Kollégiumban végezte. Ezen időszakból – 1910. október 25. és 1913. december 25. között – naplójegyzetei maradtak fenn.[2] Egyetemi tanulmányait a Budapesti Tudományegyetem orvosi karán kezdte. Egyetemi évei alatt szenvedélyesen gyűjtötte a zsidó múlt emlékeit. A Magyar Zsidó Múzeum egyik jelentős adományozója volt. Egyetemistaként – 1910 és 1912 között – számos dunántúli hitközség padlásáról küldette múzeumba a fellelt tárgyakat. (Toronyi 2022. 138) Egyetemi tanulmányait az I. világháborúban teljesített frontszolgálata miatt meg kellett szakítania. 1914-ben Galíciában és a Kárpátokban, később az olasz fronton, Doberdónál harcolt. Hősies helytállása okán megkapta a II. osztályú ezüst vitézségi érmet, Arany Érdemkeresztet, Károly csapatkeresztet. Orvosi diplomáját 1918. január 12-én vehette át Grazban, amelyet 1920. október 20-án honosítottak. Ekkortól 1921. november 1-ig szanatóriumi segédorvosként

[1] MNL VaVL IV. 445. 19/1893.; Kivonat a Sárvári Autonóm Orthodox izraelita hitközség születési anyakönyvéből. 19/1893. Bonta Eszter tulajdonában.
[2] Bencze József *„Jegyzetek”* című kéziratos naplója. Bonta Eszter tulajdonában.

működött, majd 1921. november 1-től 1922. április 29-ig magánorvosként praktizált.[3] 1922. április 29-én körorvossá nevezték ki a Sárvártól 15 km-re fekvő Uraiújfaluba. Praxisát az 1. ábrán látható épületben folytatta.

1. ábra *Dr. Bencze József az Uraiújfaluban található orvosi rendelője előtt, 1920-as – 1930-as évek* [4]

Rövidesen házasságot kötött a sümegi származású Kovács Lenkével, s 1929. január 14-én megszületett egyetlen fiúk, Tamás.[5] A 2. ábrán Dr. Bencze József és családja, egy 1936-ban készült üvegnegatívról készült reprodukción.

2. ábra *Dr. Bencze József feleségével, Kovács Lenkével és fiával, Bencze Tamással, 1936* [6]

[3] Dr. Bencze József törzskönyvi lapja. Bonta Eszter tulajdonában.
[4] A fénykép Bonta Eszter tulajdonában van.
[5] Dr. Bencze József törzskönyvi lapja. Bonta Eszter tulajdonában.
[6] Forrás: Savaria Múzeum, Ltsz. HK.8571.

Dr. Bencze József gyógyító munkáján túl aktív részese volt a település kulturális és társadalmi életének. A falu híres szülötteinek nyomát kutatta. Ápolta a Szelestey család kultuszát, amelynek részeként főszervezője volt Szelestey László költő, politikus 1935. október 18-ai emléktábla-avatásának, akinek életrajzát is publikálta.[7] Hasonlóképp rekonstruálta Döbrentey Gábor akadémikus életútját 1936-ban.[8] Részt vett az 1942-es szentivánfai zöldkeresztes főzőtanfolyam szervezésében.[9] Szülőfalujában 21 éven át volt körorvos és a társadalmi élet motorja.

1943. január 31-ével zsidó származása miatt eljárás indult ellene. 1944. április 12-én Sárvár nagyközség jegyzője a Magyar Királyi Belügyminiszternek és a Magyar Királyi Csendőrőrs Parancsnokságnak címzett levelében 19 Uraiújfaluban élő zsidó személyt vett nyilvántartásba.[10] Az 1944. június 6-án készült név szerinti listában 15 zsidó személy neve olvasható Uraiújfaluból. Köztük volt dr. Bencze József, valamint felesége és fia is,[11] akiknek már 1944. május 12-ével be kellett költözniük a sárvári gettó azon részébe, amelyet a Vasmegyei Cukorgyár Rt.-től igénybevett, a Báró Hatvany Béla utcában lévő tisztviselői lakások és munkásházak között alakítottak ki. Bencze doktor a gettó orvosaként funkcionált, ideiglenes kórházat rendezett be a volt tisztviselői lakásokban. Majd 1944. június végén átterelték a gettó zsidóságát Bencze doktorral és családjával együtt a volt sárvári selyemgyár területén működő Magyar Királyi Rendőrség Sárvári Kisegítő Toloncházába – korábban Magyar Királyi Internálótábor –, ahonnét 1945. július 4-én Auschwitzba deportálták. Auschwitz, Dachau és Mühldorf–Waldlager táboraiban szenvedett.[12] 1945. augusztus 21-én tért vissza fiával Budapestre.[13] Feleségét, Kovács Lenkét elveszítette. Fiával Szombathelyen kezdtek új életet. A vasi megyeszékhelyen városi, illetve körzeti orvosként működött. A gyógyítás mellett az orvostörténészi munka teljesítette ki életét. Tagja volt a Magyar Tudományos Akadémia Orvostörténeti Bizottságának, az Orvostörténeti Könyvtár Kiadványai szerkesztő bizottságának, a Nemzetközi Orvostörténeti Társaságnak. Mint a Magyar Orvostörténeti Társaság első elnöke és a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum főmunkatársa jelentős szervező, kutató és szakirodalmi munkásságot fejtett ki.[14] A Société Internationale d’Histoire de la Médecine tagjának választotta. Munkássága elismeréséül megkapta a Markusovszky-emlékérmet, a Szocialista kultúráért kitűntetést, valamint a Weszprémy István emlékérmet. (Regöly-Mérei 1971. 584–586) 1970. október 23-án Budapesten hunyt el.

---

[7] Bencze József: Szelestey László pályafutása. Vasi Szemle, 1935. 3. sz. pp. 180–197.

[8] Bencze József: Az Akadémia első főtitkára, aki Uraiújfaluból indult el életútjára. Döbrentey Gábor, a múlt század nagy polihisztora. *Vasvármegye*, 1936. április 12. 11.

[9] Zöldkeresztes főzőtanfolyam Szentivánfán. *Vasvármegye*, 1942. február 13. 4. p.

[10] MNL VaVL V. K. 68. 1700/1944.

[11] MNL VaVL IV.425.b. 1912/1944.

[12] A *Te vagy a tanú! Ukrajnától Auschwitzig* című kötet adattárában az alábbiak olvashatóak neve mellett: *„törvényhatósági jogú városi orvos, Szombathely. 1944. május 12-től 1945. május 1-ig Auschwitz, Dachau, Mühldorf haláltáboraiban szenvedett. Elvesztette feleségét. Fia visszatért a deportálásból.”* (Pór – Zsadányi 1947: 217)

[13] Bencze József távirata Pável Ágostonnak, Budapest, 1945. augusztus 21. A távirat szövege: *„Auschwitz és Dachau poklaiból Tomival együtt Budapestre érkeztünk. dr. Bencze”* Pável Judit tulajdonában.

[14] https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/b-74700/bencze-jozsef-74ABD/ Letöltés ideje: 2023. július 15.

Szombathelyen, a Bercsényi Miklós utcai neológ zsidó temetőben helyezték örök nyugalomra Tamás fia oldalán.
Dr. Bencze József visszatérését követően, 1945 és 1947 között elkészítette a vészkorszak idejét teljességgel átfogó memoárját, amelyet nyilvános közzétételre szánt. Több forrás is utal arra, hogy 1947-ben kiadót keresett 1944. május 12-étől 1945. augusztus 21-éig terjedő visszaemlékezésének. 1947. augusztus 13-án fiát, Bencze Tamást kérte meg levélben, hogy vegye fel a kapcsolatot az Athenaeum Kiadóval: „Tamáskám, alkalmilag menj fel az Atheneum-hoz […] Keresd meg Papp Károlynét, mutatkozz be, és említsd meg, hogy mit szólna a naplómhoz? Szóba jöhetne-e az Atheneum a kiadásra, vagy mit ajánl?”[15] Ugyanakkor a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság jegyzőkönyvei közt is találunk utalást Bencze doktor írására, amely azt jelenti, hogy egykori fogolytársai körében is ismeretes volt a memoár publikálásának szándéka. P.I.: „A részleteket elmondani nem lehet. Utalok két häftlingtársam könyvterjedelmű leírására. Egyik dr. Bencze József szombathelyi orvos, a Waldlager Rewierjének vezetője, a másik Farkas Lajos budapesti lapszerkesztő, akiknek bizonyosan megjelenő munkáikban az örökké ismétlődő borzalmak részletesebben is megtalálhatók.”[16] Egy váratlan családi tragédia azonban közel nyolcvan évre homályba borította a memoár létét. Bencze doktor egyetlen fia, Tamás, akivel együtt élték át a vészkorszak több mint egy évig tartó valamennyi borzalmát, ugyanis 1947. augusztus 22-én Heine-Medin gyermekbénulásban váratlanul elhunyt.[17] A sosem múló, elviselhetetlen fájdalom következtében Bencze doktor magába temette a múltat. A visszaemlékezés háromnegyed évszázada lappangott egy doboz mélyén, míg örököse nemrégiben feldolgozása és kiadása mellett döntött.

Gyermeki sorsok dr. Bencze József memoárjában

A zsidó gyermekek védtelenségével, kiszolgáltatottságával, szerepeik átalakulásával, küzdelmeikkel a holokauszt idején számos munka foglalkozott az utóbbi évek szakirodalmában, mind magyar, mind nemzetközi vonatkozásban. (Eisen 1990, Kaplan 2002, Vice 2004, Dublon-Knebel 2008, Urbancsok 2010, Heberer 2011, Haraszti 2013) Mégis úgy gondolom, hogy az újonnan felfedezett, ezidáig publikálatlan Bencze memoár jelentősen gazdagíthatja a gyermekek megéléstörténetével kapcsolatos tudást, lévén, hogy egy különleges aspektust emel be a vizsgálódásba, méghozzá az orvos látószögét.

Gyermekek sorsa a sárvári gettóban

A Magyarországon élő zsidó gyermekek megpróbáltatásai a zsidótörvények bevezetését követően megkezdődtek, és 1944 tavaszától, a gettósítást követően, intenzívvé váltak. A gettóba záratás, a hirtelen megváltozott életkörülmények, a felnőttek arcán kiült bizonytalanság és félelem a gyermekvilág falainak megrepedezését, majd teljes leomlását hozta magával. A visszaemlékezések csupán alig érzékelhető nyomokat hagytak arra nézve, hogy mi is ment végbe a gyermekek testi és lelki valóságában 1944 tavaszán és nyarán. Bencze József memoárja

[15] Dr. Bencze József levele Bencze Tamáshoz. Szombathely, 1947. augusztus 13. Bonta Eszter tulajdonában.
[16] http://degob.hu/index.php?showjk=1735 Letöltés ideje: 2023. július 15.
[17] Bencze Tamás gyászjelentése. Bonta Eszter tulajdonában.

kivételes forrás arra nézve, hogy betekinthessünk e gyermekvilágok drasztikus átalakulásába. A visszaemlékezés 1944. május 12-ével veszi kezdetét, a sárvári zsidóság gettóba záratásának napjával. A sárvári gettó egyik részét a Vasmegyei Cukorgyár Rt.-től igénybe vett tisztviselői lakások és munkásházak között alakították ki, ahol Bencze doktor is helyet kapott családjával. Bencze Józsefet a gettó szükségkórházának felállításával, berendezésével és működtetésével bízták meg. Így elsősorban az egészségügy vonatkozásában volt rálátása a gyermekek fokozatosan szűkülő lehetőségeire, életük drámai megváltozására. E folyamat első állomásaként a sárvári gettóban megélt nehézségeket, gyermekáldozatokat követelő szörnyűségeket, családi öngyilkosságot, születést, tejhiányt, kórházi ellátatlanságot, kínvallatásokat, motozásokat mutatja be, amelyeknek nap mint nap tanúja volt a gettó orvosaként, s amelyek alapjaiban zúzták szét a gyermeki lét korábban biztonságot jelentő falait.

Bencze József memoárjának első lapjain megjelenik a gyermekek kényszerű munkavállalása, az aktív, cselekvő szerep, amelyhez a gettóba zárt fiataloknak rendkívüli gyorsasággal alkalmazkodniuk kellett. A németek által megszállt Kelet-Európa gettóiban végzett kényszermunka jelentős részét gyermekek végezték. Természetesen az ilyen munka biztosította a fiatalok legalapvetőbb táplálkozási szükségleteit, és segített csökkenteni az elszegényedett háztartások terheit. Hasonlóképpen, a gettó felfordult világában az idősebb gyermekek és fiatalkorúak gyakran óriási felelősséget vállaltak családjuk fenntartásáért. (Heberer 2011. 137) Magyarországon a gettókban nem feltétlenül a létfenntartás érdekében kellett dolgozniuk a gyermekeknek, de jelen volt a fiatalok munkavállalása. Részint a zsidó közösség érdekében, részint pedig állami igénybevétel céljából vált szükségessé a feladatellátásuk. Bencze doktor memoárjában elsődlegesen azon gyermekek munkájára reflektált, akik segédkeztek neki a gettóban felállított szükségkórház kialakításánál és berendezésénél. „Azonnal kórház kell, jajjgatnak és hörögnek a súlyos betegek, el kell helyezni őket és sürgős ápolást adni a szegényeknek. […] Összehívattam a sárvári kis zsidólányokat, akik örömmel és lelkesen vállalkoznak a berendezés és utóbb az ápolás nagy és nem könnyű munkájára, gondnoknő, főzőnő hamarosan akad.” (Bencze József visszaemlékezése. 6) Bencze doktor nagy elégedettséggel konstatálta segítségüket, talpraesettségüket, ami azt jelentette, hogy a korábban ilyetén jellegű munkát bizonyosan nem végző fiatal lányok rendkívül rövid idő alatt alkalmazkodtak a megváltozott viszonyokhoz, s tették magukévá e humanitárius feladatvégzés kötelezettségét. „Gyors tempóban berendeztük, már benn is fekszenek a betegek, rend és tisztaság, csend és fegyelem és a sohasem gyakorlatozott kis sárvári lányok kitűnően végzik a munkát, ápolnak, dolgoznak, éjjel és nappal, főznek és kiszolgálnak.” (Bencze József visszaemlékezése. 8) Ugyanakkor a gettóba zárt zsidó gyermekek munkáját a magyar állam is igénybe vette: „Időközben megtudtuk, hogy a sárvári zsidólakások berendezéseit a zsidótemplomokba hordták össze és fináncokat vezényeltek ki a leltározáshoz. A testi munka végzésére 30-40 zsidó fiú és lány ment minden nap csendőri fedezettel a városba.” (Bencze József visszaemlékezése. 22)

Az orvosi látószög hamar fókuszába vette a gyermekek test-lelki kiszolgáltatottságát a gettó falai között. Hiába tett meg ugyanis minden tőle telhetőt Bencze József és csapata, a gettó infrastruktúrájából egyértelműen hiányzott a professzionális szakorvosi, kórházi ellátás. Így teljességgel lehetetlen volt az életmentő operációk elvégzése, amely súlyos tragédiákba torkollt. A hároméves Kirschner Tamás betegségének súlyosbodását, az ellátatlanság beláthatatlan

következményeit ekként jegyezte fel Bencze doktor. „Éjjel az egyik cukorgyári főtiszthez hívtak, édes kis hároméves unokája lázas, szőkefürtű aranyos kis fiúcska, anyja gyerekágyas, atyja évek óta messze Ukrajnában munkaszolgálatos, ha még él. Kirschner Tominak hívják, 40 a láza, influenzás és súlyos középfül gyulladása van. Meg kell menteni! […] Az operatió sürgős! Fülorvos kell. Hát ez is probléma, hiszen alig 22 km ide Szombathely, ahol kitűnő szakorvosok vannak. Jaj, de mi gettó-zsidók vagyunk, bizony ez ma nagy dolog! Mert ide senki emberfia be nem jöhet, éjjel és nappal őrzik a csendőrök, deszkakerítés zárja el a külvilágot, hogy meg ne fertőzzük a tisztességes embereket. Hivatalos úton próbálkozom, hogy a gyönyörű kis gyereket beszállíthassuk a szombathelyi kórházba. Nem megy, nem lehet, dr. Ajkai főszolgabíró nem engedi. Dugva hozatjuk ki Szombathelyről a fülorvost, aki perforálja a dobhártyát, de hasztalan, kórházi kezelés kellene, szakorvos kellene, műtét lenne szükséges. Az anya sír, a nagyszülők reszketnek és zokognak, a kis aranyfürtű fiúcska napról-napra soványabb, szájszélei cserepesek, orcái pirosak a láztól, fáj a füle, és a felebaráti-szeretet szent nevében meg kell halnia. Szegény kis gyerekek, ártatlan kis jószágok, bágyatag szemetekkel, lázas orcáitokkal, ti vagytok az első áldozatok szerte Magyarországon.” (Bencze József visszaemlékezése. 8–9)

A szakorvosok és operációs lehetőségek hiányát az is tetézte, hogy a gettó területén nem álltak rendelkezésre kellő számban a szülésznők, bábák. A szülés nehézségeit ekként láttatta Bencze doktor: „A kis kórház működik, még szülőszobát is be kell rendezni, hiszen a lakásoknak nevezett agyonzsúfolt helyiségekben nem szülhet az anya, ha zsidó is. Bár minden szülés nappal történne, akkor könnyen eljutunk a kijelölt egyetlen bábához, sajnos azonban a szülések zöme éjjelre esik, valami kifürkészhetetlen véletlen folytán. Mit is tegyek? Éjjel elhagyni a gettót nem szabad. Pedig egyik éjjel szüléshez hívnak, levezetem a szülést a zsúfolt tömegszálláson, kizavarom a férfiakat, bába nincs, de szerencsére nincsen semmi szövődmény.” (Bencze József visszaemlékezése. 9)

Ugyanakkor a sárvári gettó területén megjelent az erőszak, a brutalitás nyers valósága, a kihallgatásokat kísérő testi bántalmazás, kínzás, amely a gyermekeket sem kímélte. „Napirenden voltak nálunk is a »kihallgatások«”. Férj és feleség, kisebb és nagyobb gyermekek vérző tagokkal, kék-zöld véraláfutásokkal, dagadt lábakkal, zúgó fülekkel érkeztek vissza a »kihallgatásról«, amely néha egész napon át tartott, sőt éjjelen át is kínozták szegényeket. Mi sem természetesebb annál, hogy a kihallgatás legtöbbször többheti ágyban fekvés követte orvosi kezeléssel. […] Megesett, hogy a feleséget behívták és szemei előtt kínozták a férjet, vagy megfordítva. Ha ez sem vezetett célra, akkor a gyermekeiket kezdték el kínozni, ütni-verni a szüleik előtt. Ez a legcélravezetőbb eszköznek bizonyult, a magyar csendőrség minden időkre szóló nagy dicséretére. Mert a szeges-korbács, a gumibot, az agyonlövetéssel való fenyegetés, a vízitatás, a hideg vizes tartósfürdő mind-mind kellemes eszközök voltak, de ha a szülőnek látni kell gyermeke megkínoztatását, kétségtelen ez a legpompásabb eszköz a vallatásra, bevall mindent, ami nem igaz azt is, ha a csendőr urak ezt kívánják.” (Bencze József visszaemlékezése. 19–20)

A testi bántalmazás és az anyagiértékek utáni hajsza összekapcsolódása a vagyonszerzést célzó személyi motozási akciókban csúcsosodott. A nők és fiatal leányok korábban sosem tapasztalt inzultusoknak voltak kitéve. Az ország számos területén sor került a nők altesti vizsgálatára, amely során elrejtett javak után nyomoztak az ezzel megbízott bábák, bábatanoncok, védőnők, ápolónők. A visszaemlékezők tanúságtételei alapján „ez volt az elképzelhető megaláztatások

csúcsa” (Svégel 2022. 205), amely a 12 év feletti fiatal lányokat is sújtotta. Sárvárott a katolikus elemi iskolában került sor a nők genitális motozására, amelynek levéltári bizonyítékai is fennmaradtak. Így megtalálható a sárvári Szent Antal Gyógyszertár 1944. július 2-án kelt számlája: „Zsidók motozását végző bizottságok részére szállított fertőtlenítőszer” tárgyában.[18] Ugyanakkor 1944. június 28-ai dátummal a motozónők listája.[19] Bencze doktor ekként jegyezte le a nők motozásának borzalmas epizódját: „A sorokban egy mocskos széken egy még mocskosabb mosdótál, amelyben valami szörnyű vöröses színű fénylő folyadék. Ott áll egy nő, akinek reggel talán fehér volt a köténye, most utálatosan piszkos és helyenként véres. Előtte asztal. […] Megtudtam, hogy a perszóna köteles minden zsidónőt, 12 évtől felfelé a szeméremrésen át megvizsgálni, hogy nincs-e teli arannyal, briliánsokkal. Ez a nőszemély végzi azt, azért mocskos a köténye, ezért véres a kötény, ezért kell az asztal, ezért van ottan »fertőtlenítő« víz, hogy kezeit megmoshassa! […] nőnek nevezett vadállat, […] aki végigvizsgáltál két társaddal […] vagy hatszáz nőt, 12 éves gyereklányokat megfosztottál szüzességüktől, ezért véres a kötényed.” (Bencze József visszaemlékezése. 30)

Gyermekek tragédiája a Magyar Királyi Rendőrség Sárvári Kisegítő Toloncházában

1944 június utolsó napjaiban a sárvári zsidóságot a gettó területéről a 3. ábrán látható egykori selyemgyár, akkori nevén a Magyar Királyi Rendőrség Sárvári Kisegítő Toloncháza területére helyezték át, hogy előkészítsék deportálásukat.

3. ábra *Sárga csillagot viselő zsidó nők és gyerekek a Magyar Királyi Rendőrség Sárvári Kisegítő Toloncházában*[20]

A Toloncház területén folytatódott a gyermekek tragédiája. Ellátásuk, gondozásuk nehézségét súlyosbította az infrastruktúra teljes hiánya. A volt selyemgyár épületeiben nem volt mód tisztálkodásra, megoldatlan volt az élelmezés, a higiénia legalapvetőbb feltételei sem voltak adottak. Mindezt tetézte a rettenetes zsúfoltság és a nyári hőség. Ezek közt az állapotok közt a gyógyítás, a csecsemők etetése, ápolása teljességgel ellehetetlenült. Bencze doktor

[18] MNL VaVL V. K. 68/39. 3124/1944.
[19] MNL VaVL V. K. 68/98. 2052/1944.
[20] Forrás: Nádasdy Ferenc Múzeum, Sárvár, Ltsz.: HD.VII.85.7.1.

kétségbeesett hangon ecsetelte az egyre sűrűsödő és súlyosbodó nehézségeket: „A csontgümőkóros kislányt át kell kötöznöm, mert kibírhatatlanul bűzös a sebe. Hát nem is csoda, mert a bűzben és piszokban, hőségben és zsúfoltságban a gennyes sebekben ezer és ezer féreg nyüzsög. Hipermangános tisztítás után jó nagy kötést teszek rá és boldogan köszöni meg a szegény kis gümőkóros lány." (Bencze József visszaemlékezése. 39–40)

A szülés és az azt követő időszak szinte leküzdhetetlen feladatok elé állította az anyákat és segítőiket. Az újszülöttek táplálása megoldhatatlan nehézségekbe ütközött a gettó falai között. A kiszámíthatatlan jövőtől való félelem, a civilizációtól való távolodás okozta lelki sokk, a szülés körüli komplikációk miatti aggodalom, a kiszolgáltatottság, a hiányos táplálkozás miatt ugyanis gyakori volt, hogy a kismamák teje elapadt. Lehetőségként merült fel a tej és tápszerek becsempészése a gettóba, ám ez szigorúan tilos volt. „A kerítésnél őgyelgő sárváriakon keresztül óriási összegekért pár liter tejet becsempészünk a pici gyerekeknek és betegeknek. Hivatalosan természetesen nem szabad. Tej és tejtermék nem jár a zsidónak!" (Bencze József visszaemlékezése. 34) Ám a hűtés és a megfelelő tárolás hiánya miatt ezek a megoldások sem jelenthették a csecsemők kielégítő táplálását. Dr. Kovács Endréné néhány hónapos gyermekével kapcsolatban így fakadt ki Bencze doktor: „Nincs tej! Az anyatej elapadt, nem tudnak tejhez jutni, hogy a picikét táplálják, csak tápszerük van, máris beteg a gyerek. Isteni áldás, hogy hamarosan tejet keríthetek nekik, mert a jószívű sárváriak, akik a kerítésnél ólálkodnak száz pengőért mégis hajlandóak voltak egy palack tejet behozni. Mohón szívja szegény kis apróság. Hej de kár is volt a világra jönnöd szegény kicsi kis Kovács Gabriella és a többi Kovács Gabriellák." (Bencze József visszaemlékezése. 37) A megromlott táplálék azonban ugyanolyan végzetes volt a kicsi gyermekekre nézve, mint a hiány maga: „Ma reggel egy kis csecsemő halottunk volt, feleségem hiába fáradozott, emberfeletti módon gyógyszereket és tápszereket csempésztek be, hiába volt, a nagy hőség, az erjedt táplálékok tönkretették bélrendszerét és vége volt." (Bencze József visszaemlékezése. 39)

A gettóban megkezdett kíméletlen kihallgatások a toloncház területén is folytatódtak. „Hol egyiket, hol a másikat szólították ki a csendőrök és vitték el kihallgatásra. Ma dr. Rácz Imre ügyvéd és családja tért vissza vérző tagokkal, kékre duzzadt arccal, tegnap dr. Eibenschütz fogorvos feleségével és leányával." (Bencze József visszaemlékezése. 39)

A fokozódó brutalitás, a bizonytalan hírek keringése olykor a végletekig fokozta az elkeseredést, és sokan kilátástalanságukban az öngyilkosságba menekültek.[21] Bencze doktor tanúja volt dr. Borsa Pál István pápoci körorvos és családja végső kétségbeesésének s öngyilkosságának.[22] „Este későn végigfutott a hír a sárvári internálótáboron, hogy a nagy teremben dr. Borsa és családja öngyilkos lett. Orvosokat hívtak […] Látták, hogy az egész család morfiumos mérgezésben fekszik. Segíteni akartak, gyomormosás, koffein-injekció, feketekávé, stb. de jött a magyar csendőrtiszt, nem engedte. »Nem engedem, hogy hozzájuk nyúljanak, ha meg akartak dögleni, csak dögöljenek meg, egy pár ócska zsidóval kevesebb lesz, csukják be az ajtót és hagyják magukra őket.« […] Reggelre a két kis gyerek, a két kis ártatlan keresztény gyerek, a négyéves és kilencéves kisgyermekek kiszenvedtek. De az apa és anya jobban lettek, deportálták őket." (Bencze József visszaemlékezése. 85)

[21] A gettósítás és öngyilkosság kapcsolatáról: Fritz 2015: 630–631, Kelbert 2016: 501–505.
[22] Megmérgezte családját a pápoci körorvos. *Vasvármegye*, 1944. július 15. 6.

A gyerekek deviáns magatartása a gettóbeli életet tükrözte, az őket ért traumákra – a hatalom részéről megnyilvánuló durvaság, erőszak –, és a túlélés érdekében elkövetett tiltott cselekményekre – vagyontárgyak elrejtése, illegális levelezés, élelmiszerek csempészése, szökés – adott válaszreakció volt. A gyermekek a gettóba záratást sok esetben kalandként élték meg, hiszen a jelenben még szüleik oltalma alatt álltak, a jövőt pedig nem sejthették. A gyermekjátékok a gettókörnyezet megrázó valóságát foglalták magukba. Ez a fajta játék nem a fantáziába vagy a képzeletbe való menekülés volt, hanem a holokauszt idején a fiatalokat körülvevő veszélyes világ elsajátításának módja. A szerepjátékok különösen a fiatalok számára jelentettek kreatív eszközt a hatalmas kihívásokhoz való alkalmazkodásra és azokkal való megbirkózásra. (Heberer 2011. 300) Bencze doktor 15 éves fia, Tamás is partizán szerepbe helyezte magát, amikor szökésük terveit szövögette: „Elmondja feleségem, hogy Tamás milyen gondolatokkal foglalkozott tegnap. Szeretne megszökni, velünk együtt megszökni, és lejutni a horvát határra, amely talán száz kilóméterre van ide, átszökni Titóékhoz, és beállni partizánnak. Ő még fiatalos elgondolásával benne volna a romantikában, szökni, anyjával, apjával, ha nem tudunk is horvátul, ha nem is bírnánk a fáradalmakat, ha útközben csendőrök utunkat is állnák, de szökni és eljutni innen. Ezt és így érezte ő a 15 évével. Talán igaza volt, talán jobb lett volna!” (Bencze József visszaemlékezése. 36)

Deportálás: gyermekek az Auschwitzig tartó vonatúton

Számtalan történet szól a deportáló vonatok borzalmairól, amelyek döntő szerepet játszottak az európai zsidóság második világháború alatti tömeges meggyilkolásában. A vonatokon uralkodó körülmények a zsidó áldozatok számára az egyik legintenzívebb testi bántalmazást jelentették. A deportáltak rejtett küzdelmet folytattak, élet és halál közt vergődtek. El kellett viselniük a marhavagonokban a túlzsúfoltság, nem kívánt érintések, váratlan erotikus pillanatok, szégyen, meztelenség, éhezés, őrület, haláltusa és halál pillanatainak szürreális egyvelegét. (Gigliotti 2010. 2) Ám mindez nem csupán a felnőtteknek, de a gyermekeknek is megmérettetésül adatott. Visszaemlékezések sokasága tanúskodik az életben maradásért folytatott küzdelmeikre, végtelen zokogásukra, a vízért való könyörgésükre, amelyet sok esetben édesanyjuk vizelettel pótolt a szomjhalál elkerülése érdekében. (Gigliotti 2010. 150–156) A Sárvárról 1944. július 4-én deportált zsidó lakosokra is ez a kegyetlen út várt. (Bajzik 2015. 303) Bencze doktornak a gyermekek szenvedésével kapcsolatos leírásai drámaian érzékeltetik mérhetetlen kiszolgáltatottságukat.

Bencze József utalt a gyermek elhelyezésének nehézségeire a bevagonírozás pillanataiban: „Semmiféle gyerekkocsit sem vihetnek be a zsidók a waggonba, zsidónak nem jár gyerekkocsi [...] Ott sorakozik már egy tucat üres gyerekkocsi a raktárépület mellett. Üresen, még melegen. A pici, ártatlan kis zsidócsecsemőknek nem jár gyerekkocsi!” (Bencze József visszaemlékezése. 42) A kisbabák táplálásának nehézségei még a toloncházi állapotokhoz képest is tovább fokozódtak, szinte lehetetlenné váltak. „Szegény kis csecsemők! Minek is jöttetek a világra! Elkezdtétek a kínlódások poklát! A velünk hozott tej máris összement, elromlott, a tea bűzös, ez természetes a borzalmas hőségben. Velem szemben Fleischmann Imre sárvári gépgyáros fiatal felesége ül, pompásan fejlett féléves gyermekével. Éhezett, sírt szegényke. Mit adjunk enni? Tej, tea ihatatlan már. Paradicsom és barackíz keverékét adott neki édesanyja, azt szopogatta szegényke pöttöm szájacskájában.” (Bencze József

visszaemlékezése. 45) Ezt tetézte a rettenetes forróság és zsúfoltság: „Szegény kicsi baba alszik órákon át és szakad róla az izzadtság, ruhácskái már mind átnedvesedtek. Úgy fáj a szívünk érte. Feleségem már nem bírja nézni, azt tanácsolja, hogy vetkőztessük le, és át kell törölni a kis testét száraz ruhával. Ezt is megcsinálják, anélkül, hogy felébredne, és alszik édesen tovább. Nyomorult kicsike, úgy fáj a szívem érte!" (Bencze József visszaemlékezése. 45)
A lelki megrázkódtatás, kétségbeesés, vigasztalanság, szomjúság a nagyobb gyermekeket is kínozta. A sírás csillapíthatatlan volt. „Közben a gyerekek mint egy adott jelre bőgni kezdtek, éppen elég munka volt csendet és rendet tartani. Legjobban tűrték a húsz éven aluliak, a kis Erdős Gyuri remek türelemmel viselkedett az ő nyolc esztendejével, a 18–20 éves kislányok is bírták, és mintául szolgáltak, okosak és nyugodtak voltak és maradtak mindvégig." (Bencze József visszaemlékezése. 56) Az oxigénhiány rettenetes fuldokláshoz, halálhoz vezetett a kisgyermekek esetében. „A pici csecsemők szinte a szemünk előtt estek össze. Orcácskáik sápadtak lettek, izmaik petyhüdtek, puhák, alig mozogtak a gyengeségtől, az oxigénhiány miatt gyorsabb lett a lélegzés, ziháltak a mellek, lilásak lettek az ajakak. Határozottan aceton szagot éreztem." (Bencze József visszaemlékezése. 57) A haláltusát a haldoklók csendje váltotta fel a vonatút végére: „A csecsemők sem tudtak sírni már, csendesség volt, csak a ziháló hörgő lélegzés hallatszott egyre hangosabban. A haldoklók csendje." (Bencze József visszaemlékezése. 59)

Gyermekek Auschwitzban

A táborokba való megérkezés vajon hozhatott-e enyhülést a vonatokban való fuldoklás, rettenet, őrület és halál után? A kiszállás előkészületei, a kirakodás folyamata arra késztetett néhány deportáltat, hogy visszatérjenek azokhoz a reményekhez, amelyekkel az utazás megkezdésekor éltek. (Gigliotti 2010. 169) Bencze doktorban is felélénkültek a megérkezés utáni reményteli első benyomások. A gyermekek számára elkülönített intézmények feliratának láttán bizakodás vett erőt rajta: „Odébb raktár-barakk következik, majd "Kindergarten", óvoda, gyerekek játszanak ott, csupa kis cigánygyerek, labdáznak, hintáznak, kissé odább "Waisenhaus", árvaház. Nahát, ez az Auschwitz mégsem lehet olyan veszélyes hely, biztosan a túlzó angol propaganda kürtöli csak világgá […] mégsem lehet ez olyan szörnyű, ahol ilyen takaros barakkok vannak, még óvoda és árvaház is van." (Bencze József visszaemlékezése. 69) Ám Bencze doktort hamar felvilágosították Auschwitz valóságáról: „azok a hullaégető máglyák, mellettük a gyárkémények, azok a krematóriumok, okádják a bűzös füstöt éjjel és nappal, ott égetik az öregeket, betegeket, kisgyerekeket és a gyermekes asszonyokat." (Bencze József visszaemlékezése. 80) Auschwitzban a kisgyermekek sorsa valóban az azonnali elgázosítás és elégetés volt. A túlélésre való esély csupán azoknak az egészséges, 14–15 év feletti fiataloknak adatott meg, akiket a megérkezést követő első szelekciónál munkaképesnek ítéltek. (Heberer 2011. 155)
A véres valóságban Bencze doktor legfőbb céljává vált, hogy együtt maradhasson 15 éves Tamás fiával. Az összetartás kísérte végig tábori tartózkodásukat. A megváltozott, körülmények hatására a gyermekekben kialakult gyors környezeti adaptáció, felerősödő felelősségvállalás és a szerepek felcserélődése rendkívül drámai, ugyanakkor meglehetősen gyakori jelenség volt a koncentrációs táborokban. (Stargardt 2012. 224–225) Ezért is lehetett, hogy a szörnyűséges viszonyok között Tamás vált Bencze doktor vigaszává. Gyors reakciója,

humora támogatást nyújtott apjának. Szerepeik felcserélődtek. „Újabb csarnokba érkezünk, üvegtetős, széles terem. Mezítelenül várunk […] a fal mentén hatalmas halmokban kék-fehér vászonöltönyök, ingek, sapkák, egyesével el kell vonulnunk előtte, és mindenkihez hozzádobnak egy nadrágot, kabátot, sapkát, inget, alsónadrágot […] Tamáska ocsúdik fel előbb a meglepetéstől, felöltözünk […] Csak úgy jártunkban kapjuk magunkra a ruhákat, bizony sírnunk kellene, de ebben a percben egymásra nézünk fiammal és nevetünk. »Apukám, szörnyen nézel ki, igazítsd meg a sipkádat, tedd fel sikkesebben, kicsit vágjuk oldalra, hiszen egész jóképű sveizi sapkád van, csak az a kár, hogy tarka, így ni« és megigazítja a sapkámat, most már meg van elégedve az eleganciával.” (Bencze József visszaemlékezése. 66)

Szerepeik felcserélődését Bencze doktor is konstatálta memoárjában: „Tomiban több életrevalóság, mozgékonyság volt, még több találékonyság, mint bennem.” (Bencze József visszaemlékezése. 98) Tamás féltőn igyekezett édesapjáról gondoskodni, aki végzetes székrekedéssel küszködött a megérkezést követő első napokban: „Tudtomon kívül Tomi is utánajárt, hogy hashajtóhoz jussak. Megbízta az egyik cigányt, hogy szerezzenek kenyér árán keserűsót. Nem sikerült.” (Bencze József visszaemlékezése. 98) Tamás szándékosan, rendszeresen felügyelte apja étkezését: „Én még ott tartottam, hogy undorérzéssel alig pár kanállal erőltettem magamra a Suppe-ból, éppen, hogy éhen ne haljak, fiam már többet evett és azzal kényszerített engem is az evésre, hogy addig ő sem eszik, míg én többet nem fogyasztok. Jól tudta a gyerek. Többet ettem, ha ott volt Tamáskám is és ő igyekezett mindig a közelemben lenni.” (Bencze József visszaemlékezése. 101) Tamás gyorsabban alkalmazkodott a megváltozott viszonyokhoz, így koránál és ügyességénél fogva előnyre tett szert, s ezt használta fel, hogy édesapját is protezsálja: „Tamáskámnak […] most már állása volt, bejutott először klozetvödör hordozónak […] majd éjjeliőrnek. […] Láttam, hogy engem is sajnál a gyerek, főleg a hajnali didergések miatt, hát protezsálni kezdett. Sikerült is hamarosan behoznia Hans révén blokktakarítónak.” (Bencze József visszaemlékezése. 123)

Auschwitzban az apa–fiú összetartás legfontosabb konstansa az együtt maradás volt, amelyért állandó harcot kellett vívni. „Oh, jaj csak fiammal maradhassak, minduntalan az a veszély volt, hogy a fiatalabbakat különválasztják, már párszor úgy kellett a gyereknek visszaszöknie hozzám.” (Bencze József visszaemlékezése. 125) Tamás, hogy Auschwitz kegyetlen valóságából olykor kiléphessen, a tanulásba menekült. A tanulás a gyermekkor lényeges és nélkülözhetetlen eleme volt, az iskolaévek a fiatal felnőtté válás részét képezték. (Heberer 2011. 284) Így természetes, ha a fiatalok a legborzasztóbb körülmények, tábori keretek között is megragadták a normalitás ezen csekélyke szeletét szellemük integritásának egyben tartására. „Köztünk volt dr. Bródy Imre, az újpesti Izzó-gyár kísérleti laboratóriumának vezetője, egyetemi magántanár, híres fizikus. Beszélték, hogy neve európai név, szakkörök ismerik, és nagyszerű találmányai vannak. Egész csoportok vették körül és ismertető természettudományi előadásokat tartott a blokkok udvarán. Fiam hamarosan megismerkedett vele, megszerette Tamáskámat, és folyton oktatta. Azt mondta, hogy fizikai és matematikai tehetség.” (Bencze József visszaemlékezése. 102)

Bencze doktor a gyermekek auschwitzi szenvedéseit is behatóan ábrázolta. A fiatalokat is érintő sterilizálás, mesterséges megtermékenyítés rémségeit orvosi precizitással vázolta. „A szomszéd blokkban nagyon sok gyerek van, az ország különböző helyeiről, csupa 14-18 éves fiú, gimnazisták, inasok, mindenféle. Egyik jobban soványodik, mint a másik. Ma egy csoportot összeszedtek, lehettek vagy hetvenen, állítólag mezőgazdasági munkára. Nem akartak menni

szegények, de egyszerűen hajtották őket. Nem értettem a félelmet. Később megtudtam a szlovákoktól, akik már két éve itt voltak, hogy a fiúkat időnként nagyobb csoportokban összeterelik, elviszik őket azon a címen, hogy munkacsoportokat képeznek belőlük, kihajtják őket a lágerből. Viszont jöttek már vissza hasonló ifjúsági csoportok egypárszor, akiket gazdasági munka címén hajtottak el, azonban átvitték szegény fiukat a másik láger egyik kórházbarakkjába és ott egyszerűen sterilizálták valamennyit. Műtét után 8-10 napra kibocsátották őket. Elmondták a szerencsétlenek, hogy a kórházban remek kosztot kaptak. Nem akartam hinni a szlovák bajtársamnak, mire meggyőzött egyszerű módon. Átvitt a blokkjába, és megmutatott 10 percen belül 15 fiút, akik egytől egyig műtéti úton ki voltak herélve. Sterilek voltak. Herrenvolk. Jobban jártak azonban az ikrek. Már a vasúton feltűnt, amikor megérkeztünk az állomásra, hogy azt kiabálták, orvosok, ikrek előre. Csak most tudtam meg, ugyancsak a szlováktól, hogy az ikrekkel is kísérleteket végeznek a kórházban. Nem herélik ki őket, hanem különböző belső secretiós mirigy vizsgálatokat végeznek az ikreken. De legalább jól élelmezték őket, és szigorúan meghagyták, hogy az ikreket a blokkban is dupla adagon tartsák. Meg is történt. Hallottam is, később meg is győződtem róla, hogy fiatal lányokon is kísérletsorozatokat végeznek. Az újan érkezett női transportokból gyakran már az első napon, dr. Mengele a láger főorvosa a meztelenre vetkőztetett lányok csoportjait állította össze, rendszerint csupa csinosabb lányt, akik aztán ismeretlen helyre meneteltek. Ezek is kórházba kerültek, és sorozatosan mesterséges megtermékenyítési kísérleteket hajtottak végre rajtuk. Aki közülük megtermékenyült, azokat hosszú vizsgálatoknak vetették alá, majd mérgező injektiókkal kivégezték. Aki mesterségesen nem termékenyült meg, azt hamarosan gázba vitték és elégették. Herrenvolk. Mindezeket a kísérleteket dr. Mengele lágerfőorvos vezetésével végezték. Ezek biztosak. Hogy egyéb vivisectiós kísérletek voltak-e, biztosan nem tudom, de hallottam suttogni. Herélteket később is százával láttam." (Bencze József visszaemlékezése. 101–102) „Vagy lekötötték a herevezetékeket, ez kisebb operatív beavatkozás volt, vagy egyenesen kiherélték őket. Máskor Röntgen besugárzással égették ki a heréiket, azzal sem törődtek, ha szörnyű és mély sebek keletkeztek. Ahogy óhajtotta Mengele és társulata a német orvosi tudomány nagy dicsőségére […] A kiherélés folyamán nyert herékkel további belsőelválasztású mirigy kísérleteket végeztek, azokból a heremirigyek váladékát kivonták, és orvosilag felhasználható készítményeket állítottak elő. Ezt aztán valószínűleg nem szégyellték még a nagy árja német nép részére sem felhasználni, ha kellett, ha zsidófiúkból származott is." (Bencze József visszaemlékezése. 136) Auschwitzban foglyok ezrein végeztek etikátlan és túlnyomórészt halálos orvosi kísérleteket. Carl Clauberg és Horst Schumann elsősorban Auschwitzban vállalkozott kísérletekre, hogy olyan hatékony és olcsó tömegsterilizációs módszereket fejlesszenek ki, amelyeket idővel a „fajilag alsóbbrendű" népesség reprodukciós képességeinek korlátozására lehetett volna használni. A leghírhedtebb ideológiai alapokon nyugvó kísérletek azonban azok voltak, amelyeket Josef Mengele 1943 tavaszán történt megérkezése után Auschwitzban végzett. Mengele számos kutatási érdekeltséggel rendelkezett, többek között a noma nevű betegség vizsgálatával, amely a száj nyálkahártyáját és más szöveteket elpusztító üszkösödés egy fajtája, és leginkább az alultáplált gyermekeknél fordul elő. Mivel Auschwitzban rengeteg ilyen volt, az orvos sosem volt érdekes „kutatási anyag" nélkül. Mengele rajongott a heterokrómia iránt is, amely olyan állapot, amikor az ember két íriszének színe különbözik. Szenvedélyesen kutatta a témát, több száz halott alany szemét gyűjtötte össze abban a reményben, hogy megfejtheti a szemszínváltozás titkát. Mengele

leginkább az auschwitzi ikrekkel kapcsolatos kutatásairól vált hírhedté. Kínzó és gyakran halálos kísérletek széles skáláját végezte el zsidó és roma ikrekkel, akiknek többsége gyermek volt. (Heberer 2011. 237)

Gyermekek Mühldorf – Waldlager V–VI. részlegében

Dr. Bencze Józsefet és Tamást 1944 szeptemberében a Dachau koncentrációs táborhoz tartozó Mühldorf Waldlager V. részlegébe szállították.[23] Bencze doktor a munkatáborban blokkvezető lett, orvosi tevékenységet folytathatott. Több visszaemlékezés is megemlíti heroikus küzdelmeit. Sásdi Sándor Fehér kenyér című munkájában ekként írt személyével kapcsolatban: „Egyre soványabb leszek, a lábam ödémás, szédülök, nehezen lélegzem. Bencze doktor két napi schonungot ad. Irodalomról beszélget velem, készségesnek mutatkozik, felajánlja segítségét, hogy bejuttat a kórházba.” (Sásdi 1967. 309) „Bencze Jóska újra felvágja a kezemet. Az olló belehasít a lüktető húsba, a nyolccentiméteres újabb vágásból ömlik a genny.” (Sásdi 1967. 317) „A lábam egyre dagadtabb, most már azt se bánnám, ha mielőbb Rewierbe kerülnék. »Kigondolunk valamit« – mondja Bencze doktor, aki elhatározta: megment engem. Olyasfélét suttog, mint Kellermann Iduska, amikor a három adag mérget kértük tőle: »Élned kell, hogy beszámolhass arról, ami velünk történt…« nemcsak újabb és újabb schonungot ad, de néha darabka kenyeret dug a zsebembe. […] Másnaponkint tamponozza, kötözgeti a kezemet Bencze doktor. […] Az esti vizitnél 40.2-es lázat mért Bencze Jóska.” (Sásdi 1967. 323–326) Majd Bencze doktor Sásdi élete megmentése érekében azt hazudta a lager vezetőinek, hogy Sásdi regényt ír a tábor életéről, és e műben ők lesznek a pozitív főszereplők: „–Sürgősen kórházba kell jutnod – mondja Bencze doktor, de mindjárt elárulja, hogy Rémó gyűlöli a magyar zsidókat, a rewierben levőket is legszívesebben kiszórná, mind egy szálig. »Ahol a lopást organizálásnak nevezik, a hazugságra rámondhatjuk: életmentés…« Bencze Jóska szavai ezek, miközben visz magával Grünbaum főorvos szobájába, ahol éppen Rémóval osztozkodnak a halottak szájából kitépett aranyfogakon. A helyzet kínos, a »portéka« azonban már eltűnt a zsebekben, és az én életmentőm rákezdi németül, hogy amazok mindketten megértsék: »Sásdi, aki egyike a legismertebb magyar íróknak, regényt ír a Lager-életről. A jegyzetek készítéséhez nemcsak ceruzára, papírra van szüksége, de félig-meddig megfelelő körülményekre. Egyébként súlyos állapota is szükségessé teszi a rewiert, ahol gyakrabban együtt lehetne regénye két hősével…” (Sásdi 1967. 327–328) A Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság jegyzőkönyveiben több tanúvallomás is felidézi Bencze doktor emberfeletti orvosi munkáját Waldlagerben. L.V. így nyilatkozott: „Egy magyar főorvos, dr. Bencze kezelt. Egy kés, egy csipesz, púder és cementpapír volt az egész orvosi felszerelés. Ezzel operált fagyos lábujjakat, és kezelt minden betegséget. Hűségesen, szívvel lélekkel küzdött az egészségünkért.”[24] Bencze doktor a részlegébe érkező gyermekeket is odaadással gyógyította. Hagyatékában több olyan fiatal fiúkat ábrázoló fotográfia is megtalálható, amelyen a megmentett ifjú portréjának hátoldalán köszönő sorok olvashatóak. „Kedves doctor bácsinak emlékül, Bernáth László”;

[23] Az erdei tábor valójában két táborból állt: az V. és a VI. erdei táborból. Az előbbi volt a nyári tábor. Utóbbi a téli tábor, amely földkunyhókból épült. A mühldorfi koncentrációs táborcsoport a dachaui koncentrációs táborhoz tartozott.

[24] http://degob.hu/index.php?showjk=1952 Megtekintés ideje: 2023. június 10.

„Életem megmentőjének, Kajári László, Mühldorf, Budapest, 1945. X."[25] Bencze doktor memoárjában is említi a köré gyűlő fiatalokat: „De amott három fiatal fiú jön, toprongyosan, mocskosan, rossz facipőkben, sárosan, rongyokkal körültekerve, beesett sovány arc, réveteg beteges tekintet, beszélgetnek, rám néznek, ismeretlen vagyok nekik. Hallom, hogy magyarul beszélnek, mindjárt meg is szólítom őket, kiderül, hogy az egyik Korda Jancsi 16 éves gimnazista, akinek atyját Auschwitzban ismertem meg, a másik egy kisebb barnaképű fiú, a Szegő Gyurka, Jancsinak a földije, ez is orvos-gyerek, a harmadik egy kis lányarcú fiúcska, Beregi Gyurinak hívják, ez is alföldi kisdiák. Borzasztóan megörültek, mikor közöltem velük, hogy az újan érkezett magyar csoportnak én leszek a blokkvezetője, menten lelkendezve jelentkeztek is: »Doktorbácsi kérem, hadd menjünk át a maga blokkjába mi is.« Átöleltem a három édes gyereket, és megmondtam nekik, hogy egyelőre ismeretlen vagyok a körülményekkel, de amit lehet, megteszek érettük." (Bencze József visszaemlékezése. 166)
A Mühldorf–Waldlager V–VI. részlegében lévő fiatalokat rendkívül nehéz kényszermunkára küldték. A fent idézett három fiú ekként számolt be Bencze doktornak az elviselhetetlen munkakörülményekről: „Aztán mind a három gyerek egyszerre kezdett beszélni. Elmondták szegénykék, hogy ők már augusztus eleje óta itt vannak, ők is Auschwitzból jöttek, amikor ideérkeztek itt láger sem volt, mindent azóta építettek. A sátrak hidegek, nedvesek, takaró alig van, az élelmezés, amit naponta adnak, megjárná, ha dolgozni nem kellene, de a Hauptbaustelle-re (főmunkahely) kell kijárni, amely a lágertől 2–3 kilométerre van, végtelenül rossz erdei út, tönkremegy a lábuk, kimarja a cement, kimarja a sár. Ők éjjeli csoportban dolgoznak, ahogy mondották: »Nachtschicht«, ezért vannak most idehaza, eddig aludtak, és este hét órakor viszik ki őket éjszakai munkára, mely reggel hétig tart. Beregi Gyuri azonban most »Schonungos«, azaz fel van mentve a munka alól, mert a lába egy seb, ezért úszik utána a sok sáros papírpólya, ezzel vannak bepólyázva a beteg lábai. Egy szuszra akar mind a három szegény kis diák beszélni, csillognak a szemeik, mindenről informálni akarnak, a munka nagyon nehéz, mindegy, akármelyik kommandóhoz kerül is az ember. A Hauptbaustelle a legkomiszabb, de a »Weiss und Freitag« nevű építési vállalat sem könnyebb munka, ott is éjjel-nappal dolgozni kell, szakadatlanul cipelni az ötvenkilós cementes zsákokat, harminc-negyven méter magasra, rossz lapos padlólépcsőn, aki nem bírja, aki leejti, jaj annak, jön az SS, és jön az OT katona, és félholtra veri. […] Éjfélkor egy bögre teát adnak, meleg ugyan, de igen rossz. Délben egy fél liternyi »Bunkersuppe«, amit levesnek hívnak, de se íze, se bűze. A vacsora már itthon van hétóra körül, ami nem is volna olyan rossz, csak kevés. Az orvosi viszonyokban Beregi Gyuri a szakértő, mert ő már nyolc napja Schonungos. Elbeszélte, hogy dr. Grünbaum nevű orvos van itt, aki magyarul is beszél, de a láger főorvosa egy francia fiatalember, akit Reimondnak hívnak. Őhozzá tegnap nagyon goromba volt, majd a füleit tépte ki, és nem akart neki "Schonung"-ot adni, pedig a szörnyűséges facipők és a befolyó sár egy sebbé tették a lábait. A beteg vizsgálatokon ócska papírpólyákkal tekerik be a sebeket, ami már tíz perc alatt elázik, leszakad, és lóg utána. Szegény kis Gyurka alig tud járni. […] Szegény három kis magyar diák aztán még sokat panaszkodott, hogy nem elég a szörnyű nehéz munka, a kínzás és piszok, a tetű és nyomorúság, hogy nem tudják, mi történt édesanyjukkal és édesapjukkal, hogy árvák és panaszkodni sem lehet, és még ezen felül komiszak hozzájuk a lengyelek, a szlovákok, és csak a görögök valamivel jobbak ezeknél. Elnyomják a magyar zsidókat, mert nem tudnak velük

[25] Bonta Eszter tulajdonában.

jiddisch zsargonba beszélni, így aztán magyar capo egy sincsen, Blockaelteste is csak a Herschkovics az, no meg az iglói Stern Bernát, akik magyarul beszélnek, de ezek is szlovákok. De most nagyon örülnek, hogy egy igazi magyar doktorbácsi érkezett, aki Blockaelteste lesz. Megölelem, megcirógatom a három édes, szegény, lesoványodott, mocskos, rongyos kis magyar diákgyereket, Tamáskámra gondolok, könnyes szemekkel búcsúzom tőlük.” (Bencze József visszaemlékezése. 166–168) A magyar fiúk beszámolója tömör intenzitással adja meg a fiatalok létező összes nehézségét: árvaság, szülők elvesztése, magyar anyanyelvi közeg hiánya, elképesztő nehéz fizikai munka, éhezés, durva bánásmód, bizonytalanság, magány, nincs egyetlen felnőtt sem, aki megértené őket, vigaszt nyújthatna nekik. Talán ezért van az, hogy Bencze doktorra egyfajta társadalmi apaság szerepe hárult. A fiatalok a védelmező apa szerepét vetítették rá. Az 1944. december 3–5. között Waldlagerben született Bunker Revier balladája című verses alkotásban manifesztálódott is a doktornak ez a szerepe: „Bencze doktor vigyáz testünkre lelkünkre, / Jobban mint egy testvér, akár apánk, /Minden betegért külön harcba indul, / Velünk vívja végig nagy élet-csatánk.” (Bencze József visszaemlékezése. 187) Ám Bencze doktor akárhogy is szerette volna, nem mindig tudta megvédeni „fiait”. Keserű, de voltak esetek, amikor védenceit nem tudta elrejteni a szelekció elől: „Két igen helyes gimnazista fiú volt itt a blokkban, akiket nagyon szerettem, Tomi barátai voltak. Jó modorú, rokonszenves gyerekek: Günsberger Bandi kapuvári és Ritzger Ottó pestkörnyéki gimnazisták, talán 16–17 évesek, magas növésű, helyes, kedves fiúk. Először nagyszerűen bírták a munkát, de három négy hét múlva kezdtek összeroskadni a borzalmas munka, az embertelen hajsza, az ütés-verés és a rossz élelmezés következtében. A többi már rapidul ment. Igyekeztem őket a Schonungosok közé csempészni, de nem mindig sikerült. Végül is október 15-én mindketten belekerültek Erika von Flocken selektiójába, és elvitték őket a biztos halálba…” (Bencze József visszaemlékezése. 179) A szelekció sok esetben zúzta szét az ezidáig még csodával határos módon megmaradt apa–fiú kapcsolatokat: „Sírás és rívás, genny és mocsok, csontváz csontváz hátán összezsúfolva. Drámai jelenetek. Apa búcsúzik a fiától, már a szekéren van. A fiú valahogy odaszökött, hogy elbúcsúzzék, az SS puskatussal zavarja el. Amott egy kisfiú cédulát ír, és átadja, hogy juttassák el az apjának, aki a kommandóra ment, és nem tudja még, hogy fiát viszik meghalni. Jajveszékelés és sírás, aztán indul a gyászmenet, hogy sohase lássuk többé bajtársainkat… Herrenvolk.” (Bencze József visszaemlékezése. 181)

A kényszermunka végzése olykor nem csupán fizikálisan, de mentálisan, lelkileg is a végletekig fokozta a gyermekek terheit. Bencze doktor fia, Tamás hullaszállító munkát végzett Waldlager V. és VI. részlegek területén.[26] Ugyanakkor Bencze doktornak volt egy fiatal kezeltje, aki az auschwitzi Sonderkommando tagja volt, s onnét került Mühldorf – Waldlagerbe. Az ő esete mutatta meg a pokol legmélyebb bugyrát. Az elviselhetetlent, amelyen e fiatal fiú átment. És életben maradt. Lelki megtörtsége azonban Bencze doktort is letaglózta. „Itt van Steiner Tibor esztergomi fiatal fiú, borbélysegéd. Nem rég került Dachauba, és onnan hozzánk, itt van súlyos phlegmonjével. A napokban operáltam a derék barna gyereket. Steiner Tibor került el közülünk legkésőbb Auschwitzból, mi valamennyien 1944 szeptemberében, vannak, akik már augusztusban eljöttek, míg Tibor februárban került el az utolsó auschwitzi transportokkal. Természetesen nagyon érdekelt bennünket a szörnyű tömeggyilkos hely sorsa, az oroszok közeledtével. De Tibor csak hallgatott, nem akart beszélni. Csupán azt mondta el, hogy miként

[26] Bencze Tamás német nyelvű igazolványa, Waldlager VI., 1945. január 1. Bonta Eszter tulajdonában.

ürítették ki a németek, és milyenek voltak az utolsó auschwitzi hetek és hónapok. De saját életéről szegény fiú nem akart beszélni, mert a nagy fürdőben dolgozott, ahogy ott mondták, a Nagy Saunában. Ez volt az a hatalmas fürdő, ahova beterelték a deportáltak százezreit, megérkezésük után azonnal, ahol meztelenre vetkőztettek bennünket, lenyírtak és odavágták hozzánk a szedett vedett fegyencruhát, és percek alatt az állatinál is mélyebb sorba zuhantunk le. Az infernóba. Itt dolgozott Tibor, ide vezényelték. Egyetlen magyar volt köztük. A többi borbély szlovák, lengyel, olasz. Nem akart róla beszélni, pedig faggatták a szobatársak, csak hallgatott és szomorkodott, ha ráterelték a szót. Utóbb, mikor már járni tudott Tibor, elővettem a folyosón, és elmondotta, de minden tagja reszketett az izgalomtól, hogy ő tud mindent, látott mindent, hogyan mennek a páriák a gázba, hogyan engedik rá a mérgesgázt, miként taszítják a hullák tízezreit a krematóriumba és a máglyatüzekre, hogyan folyatták a hullák zsírját tartályokba, hogy elvigyék ipari célokra, másrészt, hogy a következő máglyára öntsék a zsírt, hogy szaporábban égjen, mert nem volt idő a késlekedésre. Nagy volt az üzem, egyre érkeznek a magyar kormány és a magyar csendőr jóvoltával a tízezres szállítmányok. Akikkel el kell bánni. Nincs hely a lágerben. Az érkezők legalább 80 percentjét még aznap el kell pusztítani. Illetve, pardon, ne túlozzunk. Ha egy nap pl. csak egy szállítmány futott be, amelyben kb. 3000 lélek volt, akkor elég, ha a felét pusztítják el. De ha két-három vagy több transport érkezik, akkor sokkal többet kell kivégezni. Csak a legerősebbek, a legfiatalabbja maradjon meg, akikből kinéz a munka a náci állam dicsőségére. Elmondta ez a szegény fiú, hogy a velünk hozott kofferek és bugyrok értékeit miként rabolták el az SS katonák és tisztek, hogy a halálra selektált tömegek milyen jámbor ábrázattal, mit sem sejtve a következő óra borzalmairól, szépen felsorakozva vonultak a fürdőbe. Itt aztán tudtukra adta az SS, hogy mindenki kap törülközőt, szappant, egy darab kenyeret és hozzá kis szelet margarint, mindenki megfürdik, és utána ruhát osztanak ki. Még tolakodtak is szegények, hogy előbb élvezhessék a finom meleg zuhany fürdőt. Rendszerint négyszáz ember ment be egyszerre a »fürdőbe«. A tetőkön szabályszerű tusoló szerkezet, a padlózat lejtőcement, villanyvilágítás, de ablak nincsen. Álltak meztelenül, várták a vizet. Pár perc és máris néhányan összeestek, majd egyre több. Öt percen belül minden ember halott. Habzó szájjal, sokszor véres váladékkal orrukból és szájukból. Az SS órájára néz, csenget, kinyitják a kis szemlélő ablakot. Mosolyogva jelenti az őr, hogy a munka teljes, megindul a villanyos szellőző, automatikusan kinyitják a szellőztető készüléket, kinyílnak az ajtók, és nosza rajta, los-los, schnell-schnell, egy csomó kék-fehér rabszolga hatol be, húzkodják a hullák tömegét a csúszdára, amely szervesen összefügg a gázteremmel. A csúszdán újabb rabszolgakommandó, akik a hajat vágják le gyorsan, mert ez már értékes nyersanyag, és a systematikusan dolgozó német nép figyelmét ez már nem kerülheti el. Aztán jön az orvos kommandó, a kórboncnokok, akik harapófogó szerszámaikkal szedik ki percek alatt a hullahegy aranyfogait, és az SS őrök árgus szemekkel ügyelnek, hogy minden darab arany a nagy német nép javára szolgáljon, csupán annyi a kivétel, amit ők maguk sikkasztanak el…. Most aztán már kész, los-los, kinyílnak a krematórium vas ajtajai, és pillanatok alatt nyeli el a hullák tömegét. De ez is kevés és lassú. A nagyüzem gyorsabb munkát igényel. A milliós halálgyárnak ez nem elég. Gondoskodott róla dr. Mengele úr, a nagyúr, az auschwitzi halálgyár teljhatalmú ura, hogy az üzem a lehető leggyorsabb teljesítményt adja. Szabad máglyákat építettek. Hatalmas beton gödrök ezek. Amelyek körülbelül három méterre vannak a földbe beleépítve, mint afféle fürdőmedencék. Alul pár sor fenyőfa, jól bezsírozva, az előző hullatömeg kiolvadt zsírjával. Mert alul kifolyó lyukak vannak, ahol lecsurog az égő

hullahegyek zsírfeleslege, hordókba, menten szivattyúz a villanypumpa, és tartályokba kerül. A zsír egy része az üzem fenntartását szolgálja, más része lezárt hordókban fel a teherautókra, ki a vasútra ipari célra, ipari szappan, kenőzsírok és főleg műtrágya lett belőle. A nagy és hatalmas német nép tudománya és találékonysága páratlan, örök dicsőségre ennek a magas kultúrától átitatott nagy népnek… A máglya fölé hullasorok, száz és ezer és tízezer. Erre újra fenyőfa, újra emberi zsír, és nosza rajta máris ég, lobogó lánggal, fel az égig, ég, piroslik az ég alja éjjel és nappal, ontja a kovácsműhely a szagot, a megmaradt haj, körmök és bőr szagát, ég mohó és vörös lánggal, fel az egekig, hogy az egekig hirdesse a német nemzet csatlósainak örök dicsőségét. Ezt nem akarta elmondani ez a szegény Tibor, ez a derék kis 19 éves magyar fiú, aki ott dolgozott, mert ott kellett dolgoznia, mert ha nem teszi, őt is lelövik, aki – horribile dictu – még ismerősökkel is találkozott ott – a halottak közt. Ezt nem akarta elmondani ez a kreol képű, jóvágású fiú, ez a helyes gyerek, mert ott égett el a saját édesanyja is… Zokogásba fúl az elbeszélése, és hallgat, és rám borul, és úgy kell erőt verni bele, megsimogatom, letörlöm a könnyeit, szemeibe nézek, megvigasztalom, megnyugtatom és bíztatom, hogy össze ne omoljon ez az ártatlan pária rabszolga.” (Bencze József visszaemlékezése. 196–198)

E rendkívüli kiszolgáltatottságban a fogvatartók gyakorta éltek azon hatalmukkal, hogy szexuális szolgáltatásokért cserébe jobb ellátást biztosítottak „kegyeltjeiknek”. A fiatalok szexuális kizsákmányolása rendkívül elterjedt volt Waldlagerban, több visszaemlékezés is tanúskodik e kegyetlen jelenségről. Szegő György ekként írt a szexuális kiszolgáltatottságról: „Egy Pitt nevű, angolul is beszélő szeplős, amszterdami zsidó fiú ült mellettem, aki valahogy sokkal jobban nézett ki, sokkal jobb erőben volt, mint mi. Csak később tudtam meg, hogy homoszexuális kapcsolatban állt a kápóval, aki ezért több élelemmel látja el. A szexuális gratifikáció ezen formája gyakori volt a koncentrációs táborokban, sok fiatal gyerek köszönhette ennek az életét.” (Szegő 1999. 143) Sásdi Sándor visszaemlékezésében így tűnik fel a jelenség: „A gyerek sírva felel, erre újra kezdődik az ütlegelés, amíg a szerencsétlen orrából megered a vér. Akkor odasurran a szőke hajú, kurtapipás Todtista, megfogja a fiú állát, letörli róla a vért: – Tudsz kedves lenni hozzám? Akkor beviszlek dolgozni a Holzhofba. Akarod? A tizenhat éves fiú gyűlölettel néz a zsokéarcú, vigyorgó németre. Alig észrevehetően bólint, ami azt jelenti: tud kedves lenni, mert hiszen a könnyebb beosztás, a nagyobb darab kenyér az életet jelenti. Nem a kurtapipás az egyetlen, aki mindenféle módon próbálja megnyerni az egészen fiatal gyerekek kegyét. Ha megunják őket, akkor a legközelebbi szelektálásnál Auschwitz felé irányítják a transzporttal együtt.” (Sásdi 1967. 311. Sásdi 1947. 118) A 13 éves, AG monogramú, debreceni származású fiú ekként nyilatkozott szexuális kiszolgáltatottságáról: „Tíz hét példátlan szenvedés után a mühldorfi munkatáborba vittek, ahol sikerült bekerülnöm a krumplihámozó brigádba, később pedig az SS raktár főnökének lakája [pipel] lettem.” (Horváth 2010. 317–325) Bencze doktor memoárjában szintén reflektált a pipel jelenségre: „Alfonz homosexuális volt illetve bisexuális. Mindig volt, vagy inkább voltak 14–16 éves fiúk, akik a kedvencei voltak. Jó pár ilyen gyereket ismertem, akiknek Alfonz a barátja volt, még több kegyvesztettet, akik aztán elbeszéltek mindent. De a homosexualitás terén nem volt Alfonz egyedül, mert ez a sexualis aberratio dúsan virágzott a lágerben. Majd valamennyi régi Haeftling belezuhant ebbe a betegségbe, és valóban nyíltan űzték. […] Alfonz és a hasonló Láger Úr barátsága sokat jelentett ezeknek a szerencsétlen gyerekeknek, mindenféle rafinériával megóvta őket, nem kellett nehéz munkára menni, meleg helyen tartózkodtak, több

ennivaló jutott nekik, és mindez az életet jelentette, viszont gyakran a kegyvesztettség több esetben halálos ítélet volt.” (Bencze József visszaemlékezése. 177)

A fiatalok számára nagyon fontos volt a halál- és munkatáborokban a „tanuláshoz”, „kulturális eseményekhez” való kötődés, még ha az adott keretek között ez a lehetőség a legminimálisabbra redukálódott is. Bencze doktor fiát Auschwitzban Bródy Imre okította fizikára. Mühldorf–Waldlagerben pedig Tamás maga tartott már népszerű előadásokat fizikából hallgatóságának. A Bencze doktor körül kialakult körben az irodalom, politika, társadalom, gazdaság témákból merítettek előadásaikban a foglyok. (Bencze József visszaemlékezése. 184–185) Ezen előadások rövid ideig képesek voltak elmenekíteni a résztvevőket egy emberségesebb világba, s képesek voltak egy szebb jövő reményét táplálni az előadókban és hallgatókban egyaránt.

Nem lehet pontosan megállapítani, hogy hány fiatal élte túl a náci rezsim vagy szövetségesei által koncentrációs táborokban, gettókban vagy bujkálva elkövetett üldöztetést. Mégis, 1945 telén és tavaszán gyermekek ezrei élték meg a felszabadulást, amikor a szövetséges hadseregek átvonultak a tengelyhatalmak által ellenőrzött Európán. (Heberer 2011. 376) A Mühldorf környéki táborokat 1945. május 1-én és 2-án szabadították fel az amerikai csapatok. Bencze doktornak óriási része volt abban, hogy Waldlager V–VI. részlegében több diák is megérhette a felszabadulást: „Szabadok leszünk. Ma még. Hogy ezt is megérhettük! Hogy itt vagyunk és élünk, páran, maroknyi nyomorult beteg, itt vagyok én is fiammal, Tamáskámmal, itt van még pár bajtárs, barát, egy tucat kis gimnazista magyar gyerek, akiket dugtam és védtem, óvtam és mentettem sokszor életem kockáztatásával is.” (Bencze József visszaemlékezése. 215)
A felszabadulás előtti pillanatokban a fiatalok már tettre készen, hihetetlen energiákkal és feszültséggel várakoztak: „Tamáskám őrt áll, izgul, benne nem is annyira a szabadság utáni vágy és lobogó várakozás feszül, mint inkább a kisfiús tettre vágyás, neki ez is sport, neki ez is változás, valami új, amerikaiak, valami jó, csak jó és biztosra veszi a jót. Áll katonásan, áll és bízik. Szeretik ezt a derék gyereket, jó fiú, szolgálatkész, megállta a helyét minden körülmények között. Cipelte az árnyékszékhordót és hullák ezreit, szó nélkül, zokszó nélkül.” (Bencze József visszaemlékezése. 216)
A fiatal túlélőknek új szerep jutott a felszabadulást követően. Előléptek, mint a pokol tolmácsai. Bencze Tamás maga vezette az amerikai katonákat a tábor egykori intézményeiben: „Kint Tamáskámat fotografálják, aki kalauzolja őket szerte a lágerben, megmutatja a szörnyű latrinákat, a büntető bunkert, a hullaházat, a tömeg temetőt, ahol jeltelenül ásták el ezerszámra a halottainkat.” (Bencze József visszaemlékezése. 218) A 4. ábrán Bencze Tamás Mühldorfban készült fotográfiája látható.

4. ábra *Bencze Tamás, Mühldorf, 1945. május* [27]

Túlélő gyermekek Ecksberg bei Mühldorf am Inn kórházában[28]

A felszabadulást követő napokban az amerikai egészségügyi egységek a súlyos beteg mühldorfi túlélőket Ecksberg bei Mühldorf am Inn kórházába szállították, ahol Bencze doktor tovább folytatta gyógyító munkáját. A 5. ábrán Dr. Bencze József Mühldorfban készült fotográfiája látható.

5. ábra *Dr. Bencze József, Mühldorf, 1945. május 29.*[29]

A túlélő fiatalok, mint az élet hírnökei vetették bele magukat a szabadság önfeledt érzésébe. „Tamáskám és a többi fiatal gyerek, mint valami rakoncátlan csikók szaladgáltak egész nap, élvezték a napot, a fényt, a levegőt, a madarakat, az isteni szabadságot.” (Bencze József visszaemlékezése. 221) Ugyanakkor továbbra is kapcsolattartók voltak az amerikai katonákkal,

[27] A fotó Bonta Eszter tulajdonában van.
[28] Ecksberg bei Mühldorf am Inn kórháza eredetileg a Szent Ferenc III. rend nővéreinek háza volt. Később elmegyógyintézetként működött, ahol epileptikus és pszichiátriai betegeket kezeltek. Számosan közülük az eutanázia program keretében hunytak el.
[29] A fénykép Bonta Eszter tulajdonában van.

kísérték őket és folyamatosan tanúskodtak, részt vettek a dokumentációban. „Tamáskám jól érezte magát. Angol tudásának nagy hasznát vette, tolmácsolt, szerették, gyakorolta magát, és néha egész nap utazgatott az amerikai tisztekkel, kivitte őket a lágerbe, a Hauptbaustellere, temetőbe és más helyekre. Jó kalauz volt." (Bencze József visszaemlékezése. 224) „Fiamék ropják a táncot, az amerikaiak velük együtt, nappal kirándulnak, utazgatnak…" (Bencze József visszaemlékezése. 225) Ám önfeledtségüket olykor még mindig súlyos árnyak borították be. Továbbra is voltak olyan gyermekek, akik a felszabadulást követően, elhúzódó súlyos betegségek következtében hunytak el. „Sajnos a kis Lőwy Artur veszprémi 17 éves kis fiú agyvelőgyulladást kapott a Flectyphus szövődményeként és meghalt. Minden hiába volt, nem tudtuk megmenteni. Ott temettük el az ecksbergi intézet mellett az intézet temetőjében, és én zokogva mondtam a gyászbeszédet." (Bencze József visszaemlékezése. 221) Ugyanakkor az elveszített családtagok hiánya is újult erővel zúdult rájuk. Bencze doktor és Tamás fia hiába keresték a feleséget és édesanyát, a környező magyar kolóniákban nem találták Bencze Józsefné Kovács Lenkét. A mardosó kétségbeesést fokozta, hogy a magyarországi zsidók hazatérésének ügye borzasztó lassan haladt, így augusztusban Tamás és édesapja egy cseh transzporthoz csatlakozva szelte át Közép-Európát. 1945. augusztus 21-én érkeztek Budapestre. „Alig mertem fiamra nézni. Réveteg szemekkel karoltam belé és megadással cipeltük bugyrainkat. Rogyadozó léptekkel, zúgó fejjel, megtörve és elgyötörve nyomtam meg testvérem lakásának csengőjét… Ők sok viszontagság után, de élnek, feleségem, Lenkém nincsen meg…" (Bencze József visszaemlékezése. 230)

Dr. Bencze Józsefné Kovács Lenke nem tért vissza, így apa és fia ketten kezdték újra az életet Szombathelyen. Bencze Tamás azon kevés gyermek közé tartozott, aki 15 éve ellenére túlélte Auschwitz és Dachau poklát. S elképesztő akaraterővel és életigenléssel nézett szembe a kihívásokkal: 1947-ben kitűnően érettségizett s felvételizett a József Nádor Műegyetemre. Ezért is mérhetetlenül kegyetlen az a csapás, amelyet a sors Bencze Tamásra rótt, ugyanis két évvel Budapestre érkezésüket követően, 1947. augusztus 22-én, 18 évesen Heine-Medin járványos gyermekbénulásban elhunyt.

Összegzés

Dr. Bencze József memoárja 15 hónapon keresztül, 1944. május 12-étől 1945. augusztus 21-éig láttatta a zsidó gyermekek kiszolgáltatottságának állomásait. A gettóba záratástól – a koncentrációs táborokon át – a felszabadulásig mutatta be szenvedéseiket, embertelen küzdelmeiket. A kitervelt, módszeres megsemmisítést csupán maroknyi gyermeknek sikerült túlélnie, akik millió holt társuk árnyékában próbálták újrakezdeni az életet 1945 nyarán. Dr. Bencze József kéziratos memoárjának mielőbbi publikálása azért is fontos volna, mert egy sajátos látószögből tekint azokra a rettenetes magyarországi és németországi eseményekre, amelyek gyermekek millióinak halálát okozták.

Irodalom

Bajzik Zsolt (2015) „… Sárvárra megyek táborba" Gettó, toloncház, internáló- és menekülttábor Sárváron. *Vasi Szemle*, 2015. 3. sz. pp. 287–309.

Dublon-Knebel, Irith (2008) *Holocaust Parenthood – The Transformation of Child-Parent Relationships as Perceived by the Survivors.* In: Brunner, José (Ed.): Tel Aviver Jahrbuch für Deutsche Geschichte. 36. Göttingen, pp. 93–107.

Eisen, George (1990) *Árnyak játékai. Gyerekek a holocaustban.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Fritz, Regina (2015) Inside the Ghetto: Everyday Life in Hungarian Ghettos. *The Hungarian Historical Review*, 2015. 4. no. 3. pp. 606–640.
Gigliotti, Simone (2010): *The Train Journey: Transit, Captivity, and Witnessing in the Holocaust.* New York, Oxford, Berghahn Books.

Haraszti György (2013) *A holokauszt gyermekáldozatai.* In: Kassay Ildikó (szerk.): A kommunizmus gyermekáldozatai, a holokauszt gyermekáldozatai, a diktatúrák egyházi áldozatai, alkotmányozás Magyarországon. Budapest, Budapest Főváros XIV. Kerület Zugló Önkormányzata, pp. 40–45.

Heberer, Patricia (2011) *Children during the Holocaust.* Lanham, AltaMira Press in association with the United States Holocaust Memorial Museum.

Horváth, Rita (2010) *Moving Forward or Being Trapped in Repetition: The DP Experience in Holocaust Child Survivors' Testimonies.* In: Aschauer-Smolik, Sabine – Steidl, Mario (ed):

Tamid Kadima – Heading Forward: Jewish Exodus out of Europe 1945–1948. Wien, Studien Verlag, pp. 317–325.

Kaplan, Suzanne (2002) *Children in the Holocaust. Dealing with affects and memory images in trauma and generational linking.* Akademitryck AB, Stockholm.

Kelbert Krisztina: *Szemtől szemben. Képek a szombathelyi zsidóság történetéből. / Eye to Eye With the History of Szombathely's Jewish Community.* Yellow Design Kft., Szombathely.

Regöly-Mérei Gyula (1971) Megemlékezés Bencze Józsefről. *Vas Szemle*, 1971. 4. sz. pp. 584–586.

Sásdi Sándor (1947) *Waldlagerban történt.* In: Pór Dezső – Zsadányi Oszkár (szerk.): Te vagy a tanú! Ukrajnától Auschwitzig. Budapest, Kossuth Irodalmi és Könyvkiadó Vállalat, pp. 115–122.

Sásdi Sándor (1967) *Fehér kenyér.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

Stargardt, Nicholas (2012) *Children. Chapter 14.* In: Hayes, Peter – Roth, John K. (Ed.): The Oxford Handbook of Holocaust Studies. Oxford, Oxford University Press, pp. 218–232.

Svégel Fanni (2022) *„Dogs don't hide jewelry" Bábák szerepe a deportálásokat megelőző személyi motozások során.* In: Virányi Péter (szerk.): Nők a hátországban. Női sorsok és szerepek a második világháború alatt. Pécs, Kronosz Kiadó, pp. 186–210.

Szegő György (1999) *Két ima egy Istenhez.* Budapest, Múlt és Jövő Kiadó.

Toronyi Zsuzsanna (2022) A múltat végképp eltörölni… *Targum. Interpretáció, Kommentár, Diskurzus.* 2022. 1. sz. pp. 133–151.

Urbancsok Zsolt (2010) *A holokauszt gyermekei. A holokauszt gyermek szemtanúinak visszaemlékezései.* Makó, Dr. Kecskeméti Ármin Egyesület.

Vice, Sue (2004) *Children Writing the Holocaust.* London, Palgrave Macmillan

EGYÉB FORRÁSOK

Bencze József visszaemlékezése – Bencze József: Május 12-e volt… (Kézirat). Bonta Eszter tulajdonában.

MNL VaVL – Magyar Nemzeti Levéltár Vas Vármegyei Levéltár

IV.425.b. A Sárvári járás főszolgabírájának iratai. Közigazgatási iratok.

1912/1944. Zsidók kimutatása. Nagyságos Bosnyák Zoltán úrnak … Sárvár, 1944. június 7.

V. K. 68. Sárvár nagyközség iratai

1700/1944. Zsidó személyek névjegyzéke a Sárvári járás területén. 1944. április 12.

2052/1944. Névjegyzék. I. Bizalmiak. II. Motozónők. 1944. június 28.

IV.445. Vas vármegye felekezeti anyakönyvi másodpéldányainak levéltári gyűjteménye Sárvár, ortodox izraelita születési anyakönyv

ABSTRACTS

Andreides Gábor
„Belive, Obey, Fight"…the failure of Italian fascism's child and youth policy in World War II

The former categorical imperative of fascism expressed in military brevity all that the regime expected of Italian society, the militarisation of which, the creation of a myth of constant struggle and combat, became a priority for the regime. Children and youth policy, which had also great importance,was not an exception to this, and was a central issue for the 'proper' preparation and education of future generations.As one of the regional managers of the Opera Nazionale Balilla wrote in the late 1920s: „Every young person must be recruited into our ranks; no one must be excluded from our control. [...] what is important is that no child should be left out of our ranks, no child should be exposed to the propaganda of others." The Second World War then made it cruelly clear: this idea, despite the forced military training, the physical and mental education in a fighting spirit, the military parades, the attempt at dictatorship, robbing the future of an entire generation, had failed.

Bányai Viktória – Horváth Rita
Children's drawings about Holocaust and survival

Our paper presents a previously not analysed source consisting of 26 drawings created by pupils of The High school for Girls of the Neolog Jewish Community of Pest in May and June, 1945. The drawings were made by 13–14-year-old Holocaust survivor Jewish girls in the immediate aftermath of the Holocaust. The contents of the drawings consist of recent events: the reign of the Arrow-Cross Party, the siege of Budapest, and the children's post-liberation experiences.

The homogenizing school environment in which the drawings were created makes the source quite unique. The uniformity of the circumstances in which the drawings were produced allows us to analyse them not only in themselves, but also in the context of one another. Through examples, we demonstrate how this approach leads to an in-depth exploration of the drawings.

Bene Krisztián
The Way of French Children to the Battlefield between 1940 and 1945

After the defeat in 1940, France was not supposed to be a belligerent party, but the war did not completely spare neither the French population, nor its children. Because of the country's particular situation, many minors volunteered to take up arms and take part in the fighting. Even more specific is the fact that they did so with a commitment to different camps, as some joined the German forces (mainly the Waffen-SS) in the spirit of a country cooperating with the

occupiers, others joined Charles de Gaulle's Free French Forces, while those remaining fought in the ranks of the Resistance against the occupying troops. Our paper will attempt to illustrate these varied paths which led some French adolescent, often in defiance of the official state position, to fight on the battlefields of the Second World War in pursuit of their individual convictions.

Fóris Ákos

The Hungarian Anti-Partisan Warfare and the Soviet Young People on the Eastern Front

During the Second World War, all sections of the population, regardless of age, became part of the fighting in the occupied Soviet territories. Although the partisan war primarily affected men of military age - both as members of partisan groups and as victims of reprisals - children and teenagers living in the occupied territories got involved in the fighting behind the front. In my paper, I examine the treatment of the Hungarian Honvéd Army towards young people.

K. Farkas Claudia
When Jewish children could only study in Jewish schools. Italy, 1938–1943

In Mussolini's Italy, in the autumn of 1938, discriminatory regulations were introduced in the education sector on racial grounds, banning Jews and non-Jews from studying together. The 'de-Jewification' programme in the education sector was part of a larger political-educational paradigm. The provisions were later amended so that, within certain limits, the government allowed Jews excluded from educational institutions to study. The Jewish community then established elementary and secondary schools throughout the country for young people excluded from state institutions.
My paper focuses on what exclusion from school meant for Jewish children and what alternatives Jewish schools offered. I have used primary sources in Italian (e.g. memoirs, legislation) and secondary sources to examine these issues. The research is analytical in nature, interpretative, using methods of documentary analysis and synthesizer analysis. It can be concluded that children were victims of fascist schools, but that Jewish schools gave them hope.

Kelbert Krisztina

„Shining and Shivering Stars"– The defencelessness of Jewish children during the Holocaust in the unpublished memoir of dr. József Bencze

In the paper, I investigate the aspects of the vulnerability and defencelessness of Jewish children between spring 1944 and summer of 1945 in the light of the unpublished manuscript of dr. József Bencze (1893–1970), a medical doctor deported from the village of Uraiújfalu (Hungary, Vas County). Bencze wrote this memoir in 1947, right after he had been liberated.Subsequently, the 230-pages-long manuscript was forgotten for 75 years. The text allows us to track how children's vulnerability increased dramatically. Regarding the first phase, the ghetto of Sárvár, I will talk about the misery and horror that children experienced: suicide, birth without adequate

medical care, lack of milk, torture and body search. Then, I followthrough Bence's reflections on children's fate in Auschwitz ranging from the "selection" procedure to sterilization at young age. Although the chance of children's return was
extremely low, Bencze In also gave account of such examples. In summary, the paper is abou the different stages of systematic destruction of children through personal fates and faces asobserved by a medical doctor.

Klacsmann Borbála

Crossroads: Two Jewish youths' journey during the Holocaust

In the wartime years, Gödöllő had approximately 10.000 inhabitants, out of whom 220 were Jews. Only a handful of them survived the Holocaust and even less – only two – conveyed their stories to later generations: János Forgács (b. 1928) and László Mezei (b. 1931). Even though they lived in the same city, they grew up among different circumstances: while János's father had a thriving butchery, László's lawyer father barely earned enough to maintain his large family. The two families chose different strategies and thus they faced different fates during the Holocaust. János Forgács was deported together with his parents, while the Mezei family escaped to Budapest in 1944, and they survived the war there.

In this paper, I compare the experiences of the two survivors, with special focus on their memories about their hometown and the anti-Semitism there, the decisions of the families and their consequences, and the narrative strategies of the different narrative forms (interview and memoir).

Miklós Réka

The missionary activity of the Benedictine Lioba Sisters of Timișoara for children between 1936-1948

At the turn of the 19th and 20th centuries, new monastic or secular congregations and other religious-like organisations were formed. After the First World War, the Benedictine congregation of St. Lioba was founded in Freiburg-Günterstal. The founding sisters, Maria Föhrenbach and Hildegardis Wulff, combined a contemplative monastic life with a female apostolate. Sister Hildegardis came to Timișoara in the late 1920s at the request of Bishop Augustin Pacha. Local girls and women soon joined the community. The apostolic mission of the Sisters of St. Lioba in Timișoara was mainly focused on the education and enlightenment of women, but equally important was the mission to children and the support and pastoral care of Christian families. A hospital with a maternity ward was established in Timișoara, which enjoyed uninterrupted popularity for 12 years until the nationalisation of the convent. The sisters also took care of the children of Germans from the Banat region who had been forced to work in 1945. In my papaer, I would like to describe the missionary activities of the Lioba sisters in Timisoara with children, based on the recollections of Sister Hildegardis Wulff and other documents.

Tarnai Eszter

Provisioning crisis after the siege of Budapest – Food provisioning of the National Aid and the capital

During the siege of Budapest, nearly two thousand children died, a significant number of them as a result of the acts of war.For the survivors, in the first months of 1945, one of the most pressing issues was food. There were no supplies left in the capital, and the destruction of the infrastructure made it difficult to get new deliveries from the countryside. Children were in a dangerous situation in this environment: their weakened, still developing bodies were exposed to femine and serious diseases. The capital's social policy affairs department and the communist-initiated National Aid organized their social actions to help the children of Budapest in harmony from the very beginning. In this paper, in addition to present these (collections, relocations to the countryside, cooking facilities, institutional care), I intend to take stock of their success and interpret the propaganda purposes of the participating women and children.

Tóth Nikolett

Healing the child's soul and body. Child protection activities of the Democratic Association of Hungarian Women

The Second World War caused many physical and mental injuries in society, for which a kind of medicine had to be found. Particular attention was paid primarily to children, who were the most innocent victims of the war. The Democratic Association of Hungarian Women (MNDSZ), founded in November 1944, focused on them. The organization considered child protection as a primary task in many areas of life. Consequently, I would like to examine in what way and by what means the women's association contributed to helping the children and improving their quality of life. Among other things, the MNDSZ took care of children's health care, provisioning of meals, intellectual education, and legal protection, and participated in the accommodation of abandoned and orphaned children. In my study, I will attempt to present this process in detail, primarily based on archival and press sources, as well as with the help of relevant literature.

Tulok Péter

The child as an internal enemy?

During the Second World War, the story of the hundreds of thousands of children born from the relationship between women living in countries occupied by the German army and German soldiers is a topic little known even in professional circles, the results of international research of which only began to see the light of day in the last two decades. While during the Second World War, in Holland, Denmark or Norway, the German military leadership supported the relationship between members of the occupying forces and women living in the occupied countries for racial reasons, this was not viewed favorably in France. The lives of children born

from mixed relationships were determined by politics from birth, whose only sin was to come into the world. The purpose of this study is to compare the treatment of children born in France and Norway during and after World War II.

Végső István

Children's destinies in Kiskunhalas during the Second World War

Kiskunhalas is a county town in Pest-Pilis-Solt-Kiskun County in Hungary. The great majority of this town was spared the great tragedies caused by the Second World War front. But even so, we know of several events from the period of the holocaust, the bombings, lootings and harassment, when children were also among the victims. Through case examples, I will present the recorded traumas in which children are the protagonists and victims of tragedies. With a positive example, I would like to outline how the "adult society" of Kiskunhalas tried to help rural children after the World War along the lines of social care.

Virányi Péter

The power of propaganda in the world of children, or children in the net of propaganda

The propagandists of II. World War II was made into a battle between good and evil, democracy and fascism. Juveniles were also asked to participate in the war effort. Using propaganda posters, children's books, and school assignments, propagandists reached children and involved them in the national war effort. The propaganda industry used parents to repeat its messages to children. Propagandists recognized the important role of parents and used this to enlist young people in the war. Propaganda vibrated on the movie screen, sounded on the radio, and flourished on the shelves of toy stores. Schools taught their students that good citizens would do anything for the war effort. Parents read books telling their sons to buy war bonds and hate the enemy. The children absorbed all this, but were not aware of its effect. Their memories and wartime actions show the power of propaganda messages and their impact on their lives. They were all victims of propaganda. My study is about the methods of war propaganda aimed at children.

A tanulmányok szerzői

Andreides Gábor történész, a Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala tudományos főmunkatársa.

Bányai Viktória történész, hebraista TK Kisebbségkutató Intézet tudományos főmunkatársa, az ELTE Asszirológiai és Hebraisztikai Tanszék adjunktusa.

Bene Krisztián történész, a Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Romanisztika Intézet, Francia Tanszék tanszékvezető egyetemi docense, dékánhelyettes.

Fóris Ákos történész, a Clio Intézet munkatársa, az ELTE BTK Történelem Segédtudományai Tanszék oktatója.

Horváth Rita Irodalmár és történész. Független kutató. A Brandeis Egyetem (Waltham) Hadassah-Brandeis Intézet Akadémiai Tanácsadó Bizottságának tagja.

K. Farkas Claudia a Pécsi Tudományegyetem docense.

Kelbert Krisztina történész, muzeológus, a Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum osztályvezetője.

Klacsmann Borbála történész, University College Dublin.

Miklós Réka egyházzenész, Kunstuniversität Graz (KUG) adjunktusa, Gál Ferenc Egyetem (GFE) tudományos főmunkatársa.

Tarnai Eszter az ELTE BTK Modernkori Magyarország Doktori Program doktorandusza.

Tóth Nikolett az ELTE BTKModernkori Magyarország Doktori Program doktorandusza.

Tulok Péter történész, a Nemzeti Emlékezet Bizottsága Hivatalának tudományos kutatója.

Végső István történész, a Clio Intézet munkatársa.

Virányi Péter szociológus, a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem c. egyetemi docense.